

FÖLDRAJZI ÉRTESÍTŐ

GEOGRAPHICAL BULLETIN

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
FÖLDRAJZTUDOMÁNYI KUTATÓINTÉZET

LVI. ÉVFOLYAM

2007.

FÖLDRAJZI ÉRTEŚÍTŐ

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
FÖLDRAJZTUDOMÁNYI KUTATÓINTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

TISZTELETBELI FŐSZERKESZTŐ:

MAROSI SÁNDOR

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

TINER TIBOR (FŐSZERKESZTŐ)
BASSA LÁSZLÓ (SZERKESZTŐ)
DÖVÉNYI ZOLTÁN
KERESZTESI ZOLTÁN
KERTÉSZ ÁDÁM
KOC SIS KÁROLY
SCHWEITZER FERENC

Szerkesztőség:

1112 Budapest Budaörsi út 45. Telefon: 309-2600/1456 vagy 319-3119/1456

A FÖLDRAJZI ÉRTEŚÍTŐ ÍRÓI 2007-ben

Alföldi László
Bartholy Judit
Bassa László
Bottlik Zsolt
Bucher Eszter
Csapó János
Frisnyák Sándor
Gábris Gyula
Garai Péter
Gelybó Györgyi
Hegedűs Gábor
Hevesi Attila
Horváth Alpár
Illés Sándor

Jéger Gábor
Jelenszkyne Fábían Ildikó
Juhász Ágoston
Kondor Attila Csaba
Kovács András
Kozma Katalin
Lóki József
Lovász György
Mari László
Máté Gábor
Matesz Krisztina
Michalkó Gábor
Móga János
Nagyné Molnár Melinda

Pap Norbert
Pongrácz Rita
Probáld Ferenc
Szabó Balázs
Szabó Gergely
Szabó József
Szeberényi József
Szesztay Károly
Szóts Zoltán
Tiner Tibor
Tóth Csaba
Vágás István
Vizi István

TARTALOM

Értekezések

<i>Alföldi László: Lehet, hogy együtt hallgattunk geomorfológiát?.....</i>	<i>7</i>
<i>Bartholy Judit–Pongrácz Rita–Gelybó Györgyi: A 21. század végén várható regionális éghajlatváltozás Magyarországon</i>	<i>147</i>
<i>Bottlik Zsolt: Az önálló Montenegró és a montenegrói öntudat földrajzi háttere</i>	<i>333</i>
<i>Bucher Eszter–Jelenszkyne Fábíán Ildikó: A pécsi kistérség nonprofit szférájának gender alapú elemzése.....</i>	<i>205</i>
<i>Csapó János–Matesz Krisztina: A kulturális turizmus jelentősége és szerepe napjaink idegenforgalmában</i>	<i>291</i>
<i>Frisnyák Sándor: A Hernád-völgy történeti földrajza</i>	<i>51</i>
<i>Gábris Gyula–Mari László: A Zala-folyó lefejezése.....</i>	<i>39</i>
<i>Garai Péter: Sajátosságok és ellentmondások a Dél-dunántúli régió munkaerőpiacán és felnőttképzésében.....</i>	<i>221</i>
<i>Hegedűs Gábor: A választási aktivitás és az életminőség területi különbségeinek néhány összefüggése Szegeden</i>	<i>113</i>
<i>Hevesi Attila: Észak-Amerika nyegyedidőszaki vízhálózatának kialakulása</i>	<i>91</i>
<i>Juhász Ágoston: Duna menti ártéri területek geoökológiai vizsgálata váratlan szennyezőanyag-kibocsátás szempontjából.....</i>	<i>77</i>
<i>Kondor Attila Csaba–Szabó Balázs: A lakáspolitiká hatása Budapest városszerkezetére az 1960-as és az 1970-es években</i>	<i>237</i>
<i>Lovász György: A jelenkori tektonika hatása a Duna mederesésére hazánkban</i>	<i>69</i>
<i>Máté Gábor: Az alsó-magyarországi bányavárosok etnikai képének történeti és földrajzi vizsgálata</i>	<i>181</i>
<i>Michalkó Gábor–Illés Sándor–Vizi István: Az új turisták feltételezett niche-jeinek területi különbségei Magyarországon</i>	<i>271</i>
<i>Pap Norbert: A magyar–olasz kapcsolatok földrajzi dimenziói</i>	<i>303</i>
<i>Szabó József–Lóki József–Tóth Csaba–Szabó Gergely.: Természeti veszélyek Magyarországon.....</i>	<i>15</i>
<i>Szesztay Károly: A víz szerepe a társadalom életében</i>	<i>111</i>
<i>Szóts Zoltán: A Völgység táji elhatárolása</i>	<i>169</i>
<i>Vágás István: Vízgyeink az elmúlt évszázadoktól napjainkig.....</i>	<i>105</i>

Vita

<i>Tiner Tibor: Arccal a Volán felé? Vasúti mellékvonalak megszüntetésének közlekedésföldrajzi következményei</i>	125
---	-----

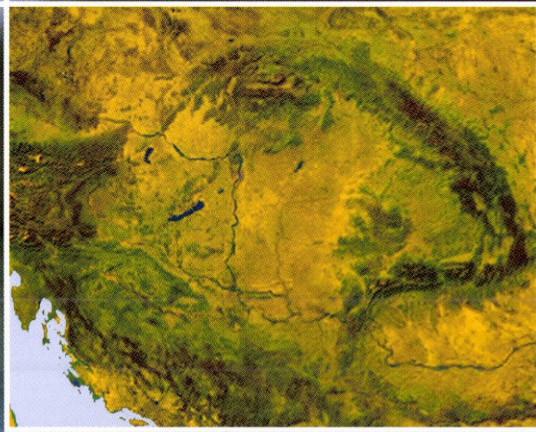
Krónika

Beszámoló az IGU Geography and Public Policy Szakbizottságának berni konferenciájáról (<i>Tiner Tibor</i>)	131
--	-----

Irodalom

<i>Alföldi László–Kapolyi László (szerk.): Bányászati karsztvízszint-süllyesztés a Dunántúli-középhegységben (Szeberényi József)</i>	355
<i>Aubert Antal (szerk.): A térségi turizmuskutató és tervezés módszerei, eredményei (Michalkó Gábor)</i>	269
<i>Beluszky Pál–Sikos T. Tamás: Változó falvaink (Magyarország falutípusai az ezredfordulón) (Nagyné Molnár Melinda)</i>	134
<i>Fodor Ferenc: A magyar földrajztudomány története (Probáld Ferenc)</i>	136
<i>Gábris Gyula: Földfelszín és éghajlat (Móga János)</i>	359
<i>Hála József–Romsics Imre (szerk.): „A legnagyobb magyar geológus”. Szabó József emlékkönyv (Kozma Katalin)</i>	168
<i>Majdán János: Modernizáció – Vasút – Társadalom. Tanulmányok a vasútépítések hatásáról a XIX–XX. században (Jéger Gábor)</i>	356
<i>Michalkó Gábor: Magyarország modern turizmusföldrajza (Horváth Alpár)</i>	361
<i>Papp-Váry Árpád: Térképtudomány. A pálcikatérképtől az űrtérképig (Bassa László)</i>	352
<i>Sikos T. Tamás–Hoffmann Istvánné: A fogyasztás új katedrálisai (Kovács András)</i>	139
<i>Somlyódi László (szerk.): A hazai vízgazdálkodás stratégiai kérdései (Kozma Katalin)</i>	358

FÖLDRAJZI ÉRTESÍTŐ

Geographical Bulletin

2007. LVI. ÉVFOLYAM * 1-2. FÜZET

FÖLDRAJZI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
FÖLDRAJZTUDOMÁNYI KUTATÓINTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

TISZTELETBELI FŐSZERKESZTŐ:

MAROSI SÁNDOR

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

TINNER TIBOR (FŐSZERKESZTŐ)

BASSA LÁSZLÓ (SZERKESZTŐ)

DÖVÉNYI ZOLTÁN

KERESZTESI ZOLTÁN

KERTÉSZ ÁDÁM

KOCSIS KÁROLY

SCHWEITZER FERENC

Szerkesztőség:

(1112 Budapest, Budaörsi út 45. Telefon: 309-26000/1456, vagy 319-31119/1456)

FÖLDRAJZI ÉRTESÍTŐ

2007.

LVI. ÉVFOLYAM

1-2. FÜZET

TARTALOM

Tanulmányok a 80 éves Somogyi Sándor tiszteletére

Köszöntő (<i>Hevesi Attila</i>).....	5
<i>Alföldi László</i> : Lehet, hogy együtt hallgattunk geomorfológiát?.....	7
<i>Szabó József–Lóki József–Tóth Csaba–Szabó Gergely</i> : Természeti veszélyek Magyarországon.....	15
<i>Gábris Gyula–Mari László</i> : A Zala-folyó lefejezése.....	39
<i>Frisnyák Sándor</i> : A Hernád-völgy történeti földrajza	51
<i>Lovász György</i> : A jelenkori tektonika hatása a Duna mederesésére hazánkban.....	69
<i>Juhász Ágoston</i> : Duna menti ártéri területek geoökológiai vizsgálata váratlan szennyezőanyag-kibocsátás szempontjából.....	77
<i>Hevesi Attila</i> : Észak-Amerika negyedidőszaki vízhálózatának kialakulása	91
<i>Vágás István</i> : Vízügyeink az elmúlt évszázadoktól napjainkig.....	105
<i>Szesztay Károly</i> : A víz szerepe a társadalom életében.....	111

Egyéb értekezések

<i>Hegedűs Gábor</i> : A választási aktivitás és az életminőség területi különbségeinek néhány összefüggése Szegeden	113
---	-----

Vita

<i>Tiner Tibor</i> : Arccal a Volán felé? Vasúti mellékvonalak megszüntetésének közlekedésföldrajzi következményei.....	125
--	-----

Krónika

Beszámoló az IGU Geography and Public Policy Szakbizottságának berni konferenciájáról (<i>Timer Tibor</i>).....	131
--	-----

Irodalom

<i>Beluszky Pál–Sikos T. Tamás</i> : Változó falvaink (Magyarország falutípusai az ezredfordulón) (<i>Nagyné Molnár Melinda</i>).....	134
<i>Fodor Ferenc</i> : A magyar földrajztudomány története (<i>Probáld Ferenc</i>).....	136
<i>Sikos T. Tamás–Hoffmann Istvánné</i> : A fogyasztás új katedrálisai (<i>Kovács András</i>).....	139
Helyreigazítás.....	90

C O N T E N T

Studies dedicated to Sándor Somogyi's eightieth birthday

Poetic address (<i>Attila Hevesi</i>).....	5
<i>Alföldi, L.</i> : We studied geomorphology together, did not we?	7
<i>Szabó, J.–Lóki, J.–Tóth, Cs.–Szabó, G.</i> : Natural hazards in Hungary.....	15
<i>Gábris, Gy.–Mari, L.</i> : The Pleistocene beheading of the Zala River (West Hungary).....	39
<i>Frisnyák, S.</i> : Historical geography of Hernád Valley.....	51
<i>Lovász, Gy.</i> : Impact of recent neotectonic movements upon the channel gradient of the Danube.....	69
<i>Juhász, Á.</i> : Geoecological investigations of Danube flood-plain terrains for the case of emergency release of pollutants	77
<i>Hevesi, A.</i> : Drainage pattern in North America at the end of the Ice Age.....	91
<i>Vígás, I.</i> : Water management in Hungary during the past centuries until present.....	105
<i>Szesztay, K.</i> : The role of water in society's life.....	111

Other studies

<i>Hegedűs, G.</i> : Relationship between the spatial differences of electoral activity and of quality of life in Szeged	113
---	-----

Discussion

<i>Tiner, T.</i> : Turning to busest? Transport geographical implications of the elimination of branch railway lines.....	125
Chronicle.....	131
Literature	134, 136, 139

I N H A L T

Ehrenband zum 80. Geburtstag von Sándor Somogyi

Begrüssung (<i>Attila Hevesi</i>).....	5
<i>Alföldi, L.</i> : Ist es möglich, dass wir zusammen Geomorphologie studiert haben?	7
<i>Szabó, J.–Lóki, J.–Tóth, Cs.–Szabó, G.</i> : Naturgefahr in Ungarn.....	15
<i>Gábris, Gy.–Mari, L.</i> : Kaptur des Zala Flusses	39
<i>Frisnyák, S.</i> : Historische Geographie des Hernad-Tales.....	51
<i>Lovász, Gy.</i> : Wirkungen der aktuellen tektonischen Prozesse auf das Flussbett der Donau.....	69
<i>Juhász, Á.</i> : Geoökologische Untersuchung der unerwarteten Schmutzstoffemissionen im Überschwemmungsgebiet der Donau.....	77
<i>Hevesi, A.</i> : Entstehung des quaternären Flusnetzes von Nordamerika.....	91
<i>Vágás, I.</i> : Wasserwesen seit den vergangenen Jahrhunderten bis heute	105
<i>Szesztay, K.</i> : Die Rolle des Wassers im Leben der Gesellschaft.....	111

Sonstige aufsätze

<i>Hegedűs, G.</i> : Räumliche Unterschiede der Wahlaktivität und der Lebensqualität in Szeged.....	113
---	-----

Diskussion

<i>Tiner Tibor</i> : Nichts entgeht Volan? Verkehrsgeographische Folgen des Stilllegens von Bahnseitenlinien in Ungarn.....	125
---	-----

Chronik.....	131
Literatur	134, 136, 139

S O M M A I R E

Études en l'honneur de Sándor Somogyi à l'occasion de son 80 anniversaire

Compliment (<i>Attila Hevesi</i>)	5
<i>Alföldi, L.</i> : Est-il possible que nous avons fréquenté les cours de géomorphologie ensemble ?... ..	7
<i>Szabó, J.-Lóki, J.-Tóth, Cs.-Szabó, G.</i> : Risques naturels en Hongrie.....	15
<i>Gábris, Gy.-Mari, L.</i> : La capture du riviere Zala.....	39
<i>Frisnyák, S.</i> : Géographie historique de la vallée de Hernád.....	51
<i>Lovász, Gy.</i> : L'effet de tectonique holocene sur le pente du Danube en Hongrie.....	69
<i>Juhász, Á.</i> : Analysis géoécologique des plaines d'inondation le long du Danube de l'aspect des émissions contaminants	77
<i>Hevesi, A.</i> : La formation du réseau d'eau quaternaire de l'Amérique du Nord	91
<i>Vágás, I.</i> : Notre affaires d'eau a partir des siècles passés jusqu'aujourd'hui.....	105
<i>Szesztay, K.</i> : Le role de l'eau dans la vie de la société.....	111

Autres études

<i>Hegedűs, G.</i> : Quelques relations entre l'activité pendent des élections politiques et la qualité de la vie a Szeged.....	113
--	-----

Discussion

<i>Timar, T.</i> : Vers la circulation en bus? Conséquences géographiques de l'arrêt des lignes de chemin de fer	125
---	-----

Chronique.....	131
Littérature	134,136, 139

Egy idős, tudástól súlyos fejéhez illően vastaggyökű
kálomista köszöntése egy ifjabb, hirtagyott⁴¹ papjától

Mi az idősök örök fennmaradást
fakad végtelenség, s végtelenség mossza
fövenyét meztelenek.
hol két - s elragadtja,
hol meg fészkelődött,
s lenzen az életről a lét jézus orlója,
mely a messzelegről messzelegről a világ,
és halálra jutnak a kőzetek fények,
forradva villanok és leírásnak vannak.
De a Tolárdékunk kőmarmall részéből
meg az azokatott hogy én négyxipiből,
azaz, hogy mondhatnám:
Közvetlen Széncsig,
a szélcsel Szatnya
andax-országos, lété⁴² telejig,
Közvetlenkértől, Abzaxmaganától
Bővökig és Gyémig,
az ipolyi Jozsától a távol lévőig,
a Gyémán völgyében volt Szantbercelely,
és a távol meg a távol
a távolbanon Felső-kőmarmallig
attól Szatnya tövén fűző borsosokat,
Ipolyxigán este borsó borsát:
emérettől embernek emberéget a távol.
Jón mindezt e egyjűző a távol
Nagygyémán Kéked, jó Tudós Bolygómak,
ke lenzen nyolc vanas életről a távol
éj tovább borsosunk életről a távol
s tud - két pontokeltünk -
hogy tisztelet és azelőt
s köszönettel köszönt
négen lauterényed, kőzet
Hozzát a távol s Kéked „fűzők”,
mindezt tudós távol.

Almás Miklós

Miskolc, MMV, Szentandás házinak 14. napján

Lehet, hogy együtt hallgattunk geomorfológiát?

ALFÖLDI LÁSZLÓ¹

Abstract

We studied geomorphology together, did not we ? Reminiscences...

The author of this essay is a hydrologist and belongs to the same generation like the person féted. Moreover, this is not only a tribute to the lifework of Sándor Somogyi but to the subject of geomorphology, so essential for the studies on water budget and water management. The starting point is that water needs is a natural notion, whereas water demand is a social one and this is a common feature of both the ancient cultures and modern societies. Ideas and concepts borrowed from geomorphology were instrumental in solution of a broad range of problems, e.g. understanding location of archeological sites, pinpointing places for drilling wells in arid environment, practicing flood-plain farming in historical time in the Great Plain. The account of to flood control and river regulation measures and their consequences by Somogyi is highly appreciated and so is his contribution to investigations into the interrelationship between surface and subsurface waters (non-confined and confined groundwaters). At the same time the author confesses that this generation of scholars have left some issues ambiguous such as the difference between the geoscientific approach to and ecological concept of landscapes.

Rendhagyó tanulmányom címének megválasztásakor szokásomtól eltérően sokat töprengtem, mert úgy gondoltam, hogy SOMOGYI Sándor még oly gazdag szakmai életrajza, szakmai kapcsolatai sokaságára való rövid hivatkozás mellett, szakmánk szoros „együttjárásának” rejtett zugait is szeretném bemutatni.

Amikor 1948-ban egyetemi tanulmányaimat a Pázmány Péter Tudományegyetemen bölcsészként kezdtem, élve a szabad témaválasztás lehetőségével, felvettem és hallgattam BULLA BÉLA geomorfológiáját. Akkor még nem tudtam, hogy ez a választás milyen jelentős eseménynek bizonyul a későbbiekben. Azt sem régen tudtam meg, hogy szakmai életünk számos összetalálkozása a geomorfológiai tanulmányainkból eredeztethető és a Tisza

¹ Ny. tudományos tanácsadó, MTA Hidrológiai Bizottság. 1051 Budapest, Nádor u. 7.

rendszeréhez kicsit későn bekövetkező vonzódásomban ha nem is egyenértékű, de párhuzamos érdeklődést fogok felfedezni.

Egy időben tanultuk a szakmánkat, lehet, hogy együtt hallgattuk a geomorfológiát, azt azonban biztosan tudom, hogy a több mint 50 éves, párhuzamosan haladó tudományos és szakmai közéleti szereplésünk során nemigen múlt el olyan év, hogy ne találkoztunk volna össze és nem múlt el olyan találkozás, hogy hosszabb-rövidebb baráti, szakmai eszmecsere ne folytattunk volna.

Már diákkoromban izgatott az a kérdés, hogy a neandervölgyi típusú ősember, ha nem is fejlődött homo sapienssé, miért választott lakóhelyet kb. 200 m-rel a vízfolyás fölött a Bükk hegységi Szeleta-barlangban, ahelyett, hogy a patak, ill. a források közelébe települt volna le. Ám Bulla Béla eróziós völgyfejlődési szakaszokat jellemző ábráira gondolva már rég megnyugodtam, hogy ősemberünk nem is lehetett olyan ostoba, mert valószínűen a barlang nem lehetett magasan a völgytalp fölött. Könnyen kiszámíthatjuk ugyanis, hogy néhány tízezer év elégséges lehetett ahhoz, hogy a vízfolyás eróziója a mai szintkülönbséget létrehozza és a völgy bevágódjon.

Meglepő érdeklődési hasonlóságot találtam Sándornak „A Tisza és vízrendszere” kötetben publikált „A Tisza és az ember” c. munkájában, amikor azt írja: „A szeleta kultúra felsőbb pleisztocén időszakai népe is már jóval előbb kialakította Bükk hegységi lakóhelyét, amikor a Tisza még a mai Ér-Berettyó irányában építgette hordalékkúpjait”.

Sándornak a Szeleta-barlangról az Alföld feltöltődésének története jutott az eszébe, nekem pedig az életem és specializálódásom azon döntő fordulata, amikor is 1958-ban hivatalos „emigrációba” mentem a mongol-magyar víz kutató expedíció hidrogeológusaként. Mongóliában olyan sivatagi és félsivatagi területeken kellett kutakat telepíteni, amelyekről egyetlen leírás, publikáció vagy kézirat sem állt rendelkezésemre, egyedül egy százezres léptékű morfológiai térképet használtam. Sivatagi és félsivatagi területeken a morfológia és a mállási formák jelentették az egyetlen támpontot. A lefolyástalan medencékbe közvetlenül betorkolló eróziós völgyek tanulmányozása tette lehetővé az üledékképződés törvényszerűségének a felismerését, alkalmazását és a 98%-os biztonsággal való kúttelepítést.

Sándor a Szeletától a folyófejlődés törvényszerűségének kérdésén át a Tisza rendszer történetéig jutott el, én pedig a Szeletától a Góbi sivatagig, és ezen keresztül vízháztartási, vízgazdálkodási kérdések taglalásáig. Nekem a Szeletáról és a Góbi sivatagról az is eszembe jutott, hogy vajon az ősembernek mennyi vízre volt szüksége a puszta létfenntartásához, a sivatagról pedig az, hogy a gépkocsinkban lévő és a magunkkal vitt víz mennyi ideig tudná a puszta létünk fenntartását biztosítani, ha netalán eltévednénk.

A két eset között nincs érdemi különbség. A lét fenntartásához szükséges 1 főre jutó víz mennyiségét az emberi szervezet karaktere, az energia

termeléséhez szükséges víz mennyisége, egyszerűsítve a test mérete és párologtató képessége, valamint az időjárási tényezők, a léghőmérséklet, a légköri páratartalom határozza meg. Gyakran használjuk, és úton útfélen összekeverjük a vízszükséglet és a vízigény fogalmát. A vízszükséglet természeti paraméter, ezzel szemben a vízigény társadalmi paraméter. A társadalmi fejlődés sokrétű igényeinek kifejezője, ezért a társadalmi körülményektől függően változhat és változtatható, de nem feltétlen kielégítendő.

Köztudomású, hogy a társadalmak kialakulásának alapvető feltétele az, hogy az egyén több terméket tudjon létrehozni, mint amennyi a saját létfenntartásához szükséges. A többlettermelés viszont több vizet igényel, vagyis a társadalmak kialakulásának feltételeként jelent meg a vízigény. Az is ismeretes, hogy a legfejlettebb ősi birodalmak, amelyek mezőgazdasági terméktöbblet létrehozásán alapultak, robbanásszerű fejlődést követően szinte érthetetlen gyorsasággal omlottak össze.

Az amerikai, kukoricatermelésre alapozott ősi indián kultúrák összeomlását, a fejlett építéssel létrehozott városokat egyes szerzők szerint azért hagyták el, mert a tartós hegyvidéki öntözés során oly mértékig kilúgozták a talajt, hogy a növekvő tápanyaghiány katasztrofális termelés visszaesést okozott, ezért, ha háború árán is, de új termőterületek megszerzésére volt szükség.

A Tigris és az Eufrátesz völgyében folytatott öntözés az éghajlati okokból következően átlagosnál nagyobb sótartalmú vizeket használt, és az árasztásos öntözés nagy párologási vesztesége együttesen a többlettermelés fékhatásaként működött. Elgondolkoztató, hogy a rendszeres árvizek szétterülésére alapozott (pl. Nílus menti) kultúrák – ahol az áradat nem csak vizet, hanem tápanyagdús iszapot is szállított – elkerülték a hátrányos következményeket és néhány évezreden át szolgáltattak alapokat a társadalom fejlődéséhez.

Visszakanyarodva SOMOGYI Sándor életművéhez, nem véletlen, hogy több mint száz éve nem került le a napirendről az artéri gazdálkodás és a folyószabályozás kérdésköre, amelyhez a folyófejlődés történetének tárgykörében az ünnepelt tudományos minősítéssel nagyra értékelt névjegyét a Tisza rendszer fejlődéstörténetének értékelésével már rég letette. Erre építette a folyó és a magyarság együttélésének elemzését, amellyel eljutott a földrajztudomány doktora cím elnyeréséhez. Ez a témakör mind a mai napig érdeklődésének homlokterében maradt. A Tisza vízgyűjtője földrajzi helyzetének vizsgálatától eljutott a Tisza-rendszer és az antropogén hatások elemzéséhez.

A Kárpát-medence mai formavilágának, vízrendszereinek a kialakításában a felsőpleisztocénbeli folyamatok, a vízi erózió, a hordalékszállítás, a lassan süllyedő medencerészek feltöltődése játszott döntő szerepet, miközben a völgyfejlődés és a vízrendszerek kialakulása során a formaelemek változékony sokaságával jutott el az új holocén időszakig, amikor az újkori ember, a *homo sapiens* már nem csak alkalmazkodott és használta a természeti kör-

nyezetét, hanem egyre fokozódó mértékben beavatkozott és befolyásolta a vízrendszerek alakulásának rendjét.

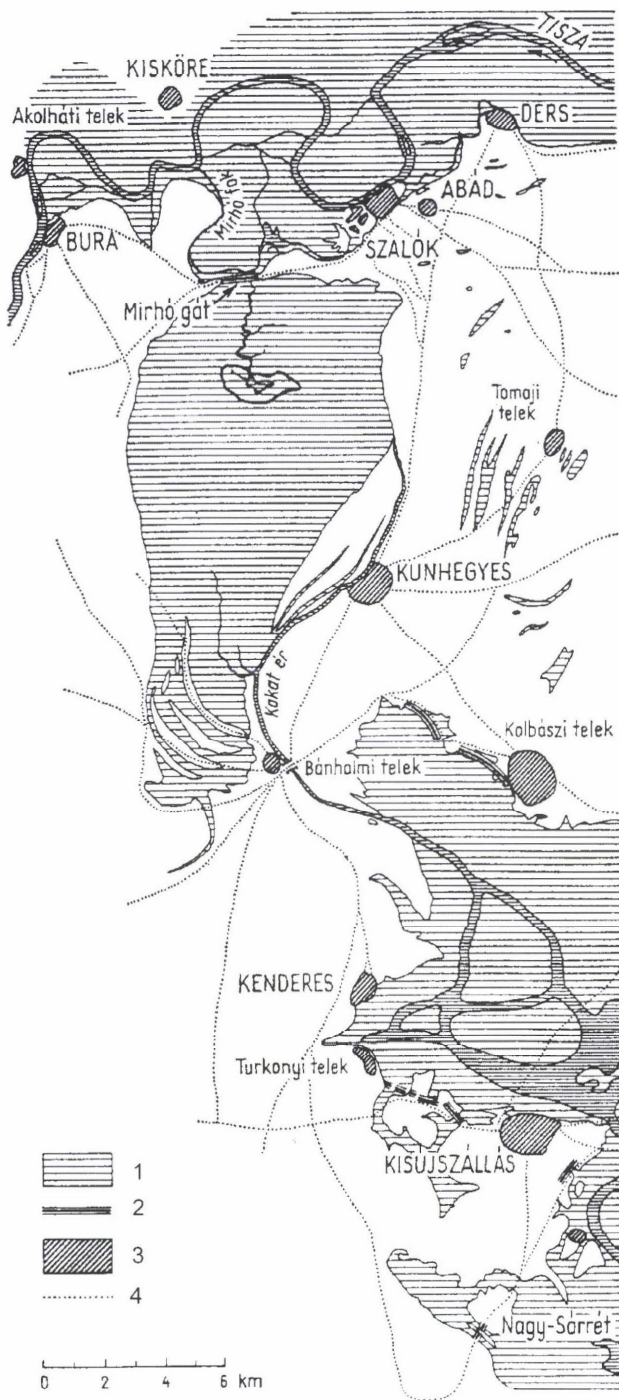
Sem időm, sem kompetenciám nincsen arra, hogy az antropogén beavatkozások történetét levezessem, szerencsére a Vízügyi Múzeumban Fejér László vezetésével egyre több specialista foglalkozik a Kárpát-medence vízügyi történetével és publikációik felhasználásával egyre világosabb képet alkothatunk a beavatkozások menetéről. Ezzel kapcsolatosan van egy kályhánk, ahonnan érdemes kiindulni, ez pedig a közismert „pocsolya térkép” (1936), amely bemutatja, hogy mire a magyar történelem eljutott a törökök kiűzéséig, az Alföld vízi világa és az alföldi táj már nem igen hasonlított az eredetihez, hidrológiailag és a táj jellegét tekintve elvadult állapotba került, amihez a társadalmi és gazdasági viszonyok szintén „elvadult” állapota társult.

A török uralom gyászos időszaka alatt az egyébként háborúzó Nyugat-Európa a gyors technikai és gazdasági fejlődés útjára lépett. A térség visszafoglalását követően a társadalom nem csak a biztonság növelését és a konszolidációt, hanem az élelmiszertermelés fokozását és a vízi szállítás lehetőségének növelését is igényelte. A legnagyobb érdekcsoport a mezőgazdasági művelésre alkalmas földterület maximális növelésében volt érdekelt, emiatt erőre kapott a kétoldalú töltésezéssel való ártércsökkentés, a védett területen kívüli lecsapolás és nagyszámú átvágással való meder rövidítés gondolata.

A vita háttérében némi leegyszerűsítéssel a kis hatékonyságú fok-gazdálkodás és az Európa-szerte már sikerrel alkalmazott korszerűsített szántóföldi művelés elterjesztése állt. Ezt mutatja, hogy még a szabályozási alapelvek megvitatása előtt, 1775-ben az Abádszalókhöz közel fekvő kiömlési kaput, az ún. Mirhó-fokot hét kunsági nagyközség földtulajdonosainak az összefogásával elzárták, majd a hagyományos gazdálkodáshoz ragaszkodó gazdák tiltakozására törvénytelenésre való hivatkozással az elzárást elbontották, végül 1776-ban a megyei hatóság engedélyével mérnöki segédlettel végleg elzárták.

Ez volt a termőföld növelés érdekében fellépő földtulajdonosok első győzelme. (Milyen ismerős ez az eljárás ugye?) (1. ábra). Erre válaszként számos elképzelés született a Duna–Tisza-csatorna megvalósítására, ám a különböző változatok közül csak egyetlen ilyen víziút, a Ferenc-csatorna (1793–1803) készült el, miáltal a két folyó közötti hajózási útvonal 228 km-re rövidült, a kapcsolódó lecsapolásokkal pedig jelentős termőterületek szabadultak fel.

SOMOGYI Sándor „A Tisza és az ember” c. értekezésében tömör összefoglalást nyújt a szabályozás történetéről, a beavatkozással kapcsolatos társadalmi nyomásról, a Vásárhelyi-terv körül kialakult helyzetről, Széchenyi István és P. Paleocapa velencei mérnök szerepéről, valamint a kivitelezés körülményeiről. Sándor ez utóbbiról írja, – ill. diplomatikusan megjegyzi –, hogy „Így sokaknak az a véleménye, hogy az átvágásokban Vásárhelyi, a töltések vonalvezetésében pedig inkább Paleocapa javaslatai valósultak meg.” Az események

részletes bemutatása helyett tekintsük át a Tisza-szabályozással kapcsolatos történekek kronológiáját (1. táblázat).

A történekek egymásutánja és tempója önmagáról beszél, de mégis figyelemre méltó az 1847. évi uralkodói döntés és az azzal nagyrészt ellentétes megvalósítás kérdése. SOMOGYI Sándor

1. ábra. A Mirhó-fok elzárása. (Szerk.: SCHWEITZER F.-NAGY I.-ALFÖLDI L. 2002). – A Tisza árvizei a Mirhó-fokon és a Kakat-éren át táplálták a Berettyó Sártréjét. (A 18. sz. végéről való „Mappa fluvii Tibisci ad Mirhó-fok” felírású, évszám nélküli tervrajz alapján). – 1 = vízjárta területek; 2 = gátak; 3 = belsőségek; 4 = utak

Closing of Mirhó-fok. (eds. by SCHWEITZER F.-NAGY I.-ALFÖLDI L. 2002.). – Floods of Tisza River transported water into the marshy area along Berettyó stream through Mirhó-fok and Kakat-ér (based on an undated plan from the late 18. century entitled „Mappa fluvii Tibisci ad Mirhó-fok”). – 1 = waterlogged area; 2 = dike; 3 = human settlement; 4 = road

1. táblázat. A Tisza-szabályozás kronológiai eseménysora

Idő	Esemény
	A) Első szakasz – Előkészítés
1763–1787	Birodalmi katonai mappáció.
1775–1776	A Mirhó-fok elzárása.
1793–1803	A Ferenc-csatorna építése.
1803	A teljes Tisza-völgy szabályozására királyi biztost (Vay Miklós) neveznek ki.
1830	Vedres István vitairata: a Tisza árvízvédelmét nem lehet csak kétoldalú töltésezéssel megoldani. Tiszántúli árapasztó csatornára van szükség.
1833–1841	Tiszai mappáció Lányi Sándor vezetésével.
1845	Elkészül a „Vízhelyzeti térkép az egész Tisza folyóról és annak árhatásairól szóló 22 lapos kéziratot térkép.” *
B) Második szakasz – Tisza szabályozás	
1845	Vásárhelyi „elvi megoldást” készít (Széchenyi I. felkérésére).
1846.03.25.	Vásárhelyi benyújtja a Helytartó Tanácshoz a Tisza szabályozás tervezetét.
1846.04.08.	A tervezet személyeskedésig fajuló vitája során Vásárhelyi szélütés következtében elhunyt.
1846.07.18.	Széchenyi Paleocapával tiszai szervező útra indul.
1846.08.27.	Tiszadobnál Széchenyi ünnepélyes kapavágással megnyitja a Tisza-szabályozást, a töltésépítést.
1847	Megalakult a Tisza-völgyi Társulat, az uralkodó 1 millió forint kölcsönt engedélyezett, a szabályozás Paleocapa véleménye szerinti végrehajtását jóváhagyta.
1851–1865	Az átvágásokat Vásárhelyi elvei szerint megvalósítják.
1910	A Tisza-szabályozást befejezettnek nyilvánították, a töltések távolsága 500–1900 m

* Érdemes felfigyelni arra, hogy Vedres vitairata még a tiszai mappáció hivatalos elkezdése előtt jelent meg és maga a szakmai vita több mint 15 évvel Vásárhelyi „elvi megoldása” előtt már javában tartott.

jól gondolta, hogy az „ide is egy kicsit – oda is egy kicsit” elv érvényesülhetett a szabályozásnál.

A Tisza-szabályozás körül még most is sok a jótékony homály. A vízi történések számára tehát akad még jó néhány izgalmas, megoldandó feladat, ill. megválaszolandó kérdés. Többek között az alábbiak:

- Mi lehetett a személyeskedés tárgya?
- Vásárhelyi kétoldalú töltésezés elve előtt ki vetette fel először ennek gondolatát? (Talán Vedres?)
- Széchenyi szerepe ellentmondásos és nem világos (Paleocapa behívása, a szabályozás elkezdése stb.).
- Az sem világos, mi történt a Paleocapa elvei szerinti uralkodói jóváhagyás és a Vásárhelyi nevével fémjelzett megvalósítás között?
- Hol készültek a Tisza-szabályozás részletes tervei, ki volt a tervezőcsoport vezetője?

Nem lehet a feladatomban a Tisza-szabályozás anomáliáit és a kétoldalú töltésezéssel való árvízvédelem következményeit elemezni. Egy azonban bizonyos: a szabályozás korrekciója szinte az elmúlt 100 év óta megállás nélkül tart. Fél évszázadon keresztül szinte csak kéziratos tanulmányokban lelhetők fel a feliszapolódással, az anomálikus mederfejlődéssel, a hullámtéri szűkületekkel, a töltések vonalvezetésével, a mellékvízfolyások alkalmasint nem kellően összehangolt fejlesztésével, az árvízszintek szakaszos emelkedésével kapcsolatos problémák.

Legalább fél évszázados elmaradásunk van a holocén és a felsőpleisztocén üledékföldtani, morfogenetikai és hidrogeológiai megismerése, a földtudományi táj és az ökológiai tájfogalom illesztése, kutatása, alkalmazása és a beavatkozások keltette nyomáshullámok terjedésének kutatása terén.

Reméljük és számítunk arra, hogy a jelenleg folyó, nagy léptékű rekonstrukció, a VTT kb. egy évtizedet igénybe vevő párhuzamos tervezéssel és kutatással folytatott munkálatai során el fogjuk kerülni az elmúlt, több mint két évszázad során ismételtelen elkövetett hibákat.

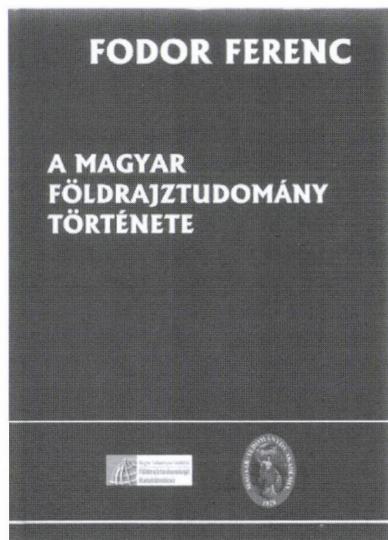
SOMOGYI Sándor „A Tisza vízgyűjtőjének földrajzi helyzete” c. tanulmányában a víz térbeli előfordulásának a földrajztudomány által talán kevésbé művelt fejezetével a felszín alatti vizekkel is röviden, bár szakszerűen foglalkozik és ezzel lehetőséget adott számomra, hogy szakmámhoz közelebb álló kérdésekről is kifejthessem véleményemet. Sándor jól érezte meg, hogy egyre kevésbé indokolt a felszíni és a felszín alatti vizek merev szétválasztása. A vízkészlet számítások és értelmezések során ma már nem lehet figyelmen kívül hagyni az egyre növekvő készletáthelyezés kérdését. A vezetékes vízellátásban használt évi kb. 3 milliárd m³ felszín alól kitermelt és használatba került vízből kb. 2 milliárd m³ (vagyis kétharmad) a felszín alatti vízkészletekből a felszíni vizekbe kerül.

A talajvizek és a rétegvizek összekapcsolódásának hatásáról is egyre több írás lát napvilágot. A mélyebb helyzetű rétegvizek termelésének a következményei (nyomáscsökkenés) hívták fel a figyelmet az elméletileg már ismert *küszöbgradiens* szerepére, amikor is a termeléssel létrehozott térbeli depresszió hatására a fedő és a fekü képződményekből egyaránt eddig számításba nem vett, a vízkészlet-számításokban nem szereplő utánpótlódások aktualizálódnak. A térbeli depresszió által a korábban vízrekesztőnek tekintett finomszemcsés rétegekből való átszivárgás elemzése előbb-utóbb megköveteli, hogy felülvizsgáljuk az Alföld vízutánpótlódásával kapcsolatos vertikális gradiens szerinti számítás módszerét.

MEGJELENT

Fodor Ferenc: A magyar földrajztudomány története

Budapest, MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, 2006. 820 p.

Fodor Ferenc szakmai továbbélését jórészt kéziratban megmaradt munkái vagy kis példányszámú, sokszorosított művei tették lehetővé. Ezek közül geográfus körökben kétségkívül a magyar földrajztudomány történetét a kezdetektől az 1940-es évek közepéig-végéig feldolgozó munka volt a "sláger". Így lassan megfogalmazódott a gondolat, hogy több mint fél évszázaddal a mű elkészülte és bő négy évtizeddel a szerző halála után végre könyv alakban is meg kellene jelentetni. Az MTA Földrajztudományi Kutatóintézet szakmai kötelességének érezte, hogy Fodor Ferenc nagy munkáját a szélesebb érdeklődő olvasóközönség elé tárja.

A mű az alábbi nagyobb fejezetekre tagolódik:

- I. A magyar földrajztudomány múltja (Anonymustól 1945-ig).
- II. A magyar földrajztudomány teljesítményei (a természeti és "emberföldrajz", valamint a kartográfiai tudományok eredményei).
- III. A földrajz a magyar iskolákban (a földrajz tantervi helyzetének alakulása és földrajzi tankönyveink fejlődése).
- IV. A magyar földrajzi felfedezések (magyarok a nagyvilágban).
- V. A magyar geográfusok, térképírók és tudományos utazók életrajzai.

A kötetben Hajdú Zoltán Fodor Ferencről szóló tanulmánya is helyet kapott, amelyből az érdeklődő olvasók megismerhetik a jeles geográfus életútját és szakmai munkásságát.

A művet az eredeti kézirat alapján Dövényi Zoltán rendezte sajtó alá.

Ár: 3000,-Ft (áfával).

Megrendelhető: MTA FKI Könyvtára, 1388 Budapest, Pf. 64.

E-mail: magyar@sparc.core.hu

Természeti veszélyek Magyarországon¹

SZABÓ JÓZSEF–LÓKI JÓZSEF–TÓTH CSABA–SZABÓ GERGELY²

Abstract

Natural hazards in Hungary

Seven kinds of natural hazard common in Hungary were studied by the collective of authors. These are: floods, waterlogging, droughts, wind erosion, mass movements, earthquakes and cloudbursts. Their study partly was based on the frequency of occurrence in the past (droughts, earthquakes and cloudbursts) in other cases empirical data were involved (waterlogging, mass movements), further potential wind erosion and disastrous floods with dam failures were taken into account. All of these natural hazards were evaluated and the resulting risk was classified (negligible, slight, medium and serious risk) and mapped across the 230 landscape microregions of Hungary. Using these cartograms two new maps were compiled: one through a simple summing up of the balls of assessment by the seven factors, and another one with summing of weighed balls. Methodical issues of the procedure are reported in the contribution.

Bevezetés, célkitűzés

A veszélyes természeti folyamatokból adódó katasztrófák hozzátartoznak minden napjainkhoz, legalábbis a modern kommunikációs technikának, és az azt hasznosító médiának köszönhetően. Így, ha szűkebb környezetünkben (szerencsére) nem is kell napjában természeti katasztrófákkal szembesülni, a világ legtávolabbi sarkából is elhozza azokat hozzánk elborzasztó látvány formájában – úgyszólván egyenes adásban – az elektronikus hírláncolat. Ez az egyik alapvető oka annak, hogy a hétköznapi ember a sokkoló hatású képektől és a róluk elhangzó, néha valóban szinte elképesztő méretű káradatoktól joggal úgy érzi, hogy az életünk alapját jelentő természet egyre nagyobb fenyegetést is jelent számunkra.

A 20. sz. néhány elborzasztó természeti katasztrófáját felidéző összeállítás azt mutatja, hogy a modern időkben exponenciálisan növekvő energiamennyiségek felett rendelkező ember ma is kiszolgáltatott a természet még nagyobb erőinek. A természeti katasztrófák pusztításait bemutató különböző (tudományos igényű) összeállítások ugyan meglehetősen pontatlanok mind a halálos áldozatok számát, még inkább a pénzben kifejezhető veszteségeket illetően, de a nagyságrendek és a tendenciák kimutatására azért

¹ A tanulmány az OTKA támogatásával készült a T 042645 számú pályázat keretében

² Debreceni Egyetem Földrajzi Intézete, Debrecen Egyetem tér 1.

alkalmasak. Így pl. TOBIN, G.A.–MONTZ, B.E. (1997) összefoglaló táblázata is, amely mintegy válogatást közöl (nem is törekszik teljességre!) a 20. sz. jelentős emberáldozatot követelő természeti katasztrófáiról, hasznos tanulságot szolgálhat e vonatkozásban.

Az összeállításban néhány kivételtől eltekintve az 1000 főnél lényegesen nagyobb számú áldozatot követelő tragédiák szerepelnek. Az adatok sajátos csoportosításával az alábbi képet láthatjuk (1. táblázat):

A táblázat adatait tanulmányozva megállapítható, hogy

1. táblázat. Válogatott 20. sz.-i természeti katasztrófák halálos áldozatainak száma időbeli és kontinensenkénti bontásban*

Időszak Földrész	1900–1925		1925–1950		1950–1975		1975–1995		Összesen	
	Esemény	Áldozat	Esemény	Áldozat	Esemény	Áldozat	Esemény	Áldozat	Esemény	Áldozat
Európa	3	115000	–	–	3	4000	2	2200	8	121200
Ázsia	6	365000	9	313000	13	477000	9	765000	37	1920000
Afrika	–	–	–	–	1	12000	–	–	1	12000
Észak-Amerika	1	2500	2	2600	–	–	2	107	5	5207
Latin-Amerika	2	35000	1	30000	3	81000	6	59000	12	205000
Egyéb	0	–	–	–	1	2900	–	–	1	2900
Összesen:	12	517500	12	345600	21	576900	19	826107	64	2266107

* TOBIN, G.A.–MONTZ, B.E. (1997) adataiból szerk. SZABÓ J.

– a természeti katasztrófák számában nincs érdemleges változás, főként nem tapasztalható csökkenés,

– az áldozatok száma határozott emelkedést mutat,

– a katasztrófák területi megoszlása szélsőségesen egyenlőtlen.

Az egyes kontinensekre vonatkozó adatokat nézve, jól látható, hogy mind az esemény, mind az áldozatszám vonatkozásában kiemelkedő Ázsia és Latin-Amerika részesedése. A finomabb bontás még azt is mutatná, hogy a Föld legveszélyesebb régiói a cirkumpacifikus öv és a monszun területek. Észak-Amerika és Európa együttesen is csak a számításba vett tragédiák kevesebb, mint 20%-ával szerepel, a halálos áldozatok között pedig mindössze 5% az arányuk (ennek is több, mint a fele az 1908-as messinai földrengés következménye). Az adatsorból még az is kiviláglik, hogy ezek a természeti katasztrófákkal sújtott természeti régiók és a Föld ún. „fejlődő” (valójában a legszegényebb) országai a 20. sz. során (egy-két kivételtől eltekintve) területileg jórészt egybeestek.

Az adatok tükrében válik érthetővé az a környezetünkben ugyancsak jól érzékelhető, az előbbivel kissé szembenálló vélemény, hogy a természeti katasztrófák csak a távoli vidékek lakóit sújtják, s ha rémisztő is látni az ottani pusztulást, az velünk igazából nem is történhet meg. Nálunk a természeti veszélyek nem jelentősek, nem érdemes különösebben foglalkozni velük.

Ha azután történik egy ilyen szempontból teljességgel váratlan esemény – pl. a Tisza ezredfordulói négy rekord méretű árvize –, akkor hirtelen megfordul a közvélekedés, és valósággal pánikszerűen reagálunk az eseményekre – még azok is, akiket ezek az árvizek közvetlenül nem érintettek. Rögtön napirendre kerültek árvízvédelmünk hiátusai, a szüksé-

ges, sok vonatkozásban új elvek alapján történő fejlesztések, és azok pénzügyi vonzatai. A társadalom viszonylag széles rétegei váltak a maguk módján hirtelen árvízi „szakértővé”.

Emberileg érthető dologról van szó. A pillanat, a konkrét szituáció ilyenkor túlzott reakciókat is kivált belőlünk. Gondoljuk meg: elég az enyhe tél egyetlen hideghulláma ahhoz, hogy némi kajánsággal kezdünk beszélni az előzőleg még nagyon is komolyan vett globális felmelegedésről! Vagyis a biztos eligazodás és a helyes döntések érdekében sokszor a gyorsan változó, nemegyszer szélsőséges vélemények között kell higgadtan és a tudományos kutatások eredményeinek minél szélesebb körére támaszkodva objektíven közölni ezt a nagyon is „húsbavágó” kérdést.

Tanulmányunk alapvető célja, hogy Magyarország területét vizsgáljuk meg a természeti veszélyek szempontjából, hogy az e tekintetben legfontosabb természeti alapfolyamatok áttekintésével segítsük a tárgyilagos véleményalkotást és az indokoltan megteendő intézkedések megvalósítását.

Mielőtt sorra vesszük a legfontosabb, bennünket fenyegető veszélytípusokat, még azt tartjuk szükségesnek hangsúlyozni, hogy álláspontunk szerint a természeti katasztrófák problémaköre nem oldható meg egyoldalúan, csak a természeti folyamatok vizsgálatával. Már a fenti rövid áttekintő statisztika is sugallja, hogy a természeti katasztrófák kockázata a társadalom sebezhetőségétől is függ. Veszélyes folyamat nélkül ugyan magától értetődően nem lesz katasztrófa, de megjelenése esetén hatásait a társadalom ellenálló-képessége döntően befolyásolja.

A társadalmi sebezhetőség bonyolult feltételrendszerének elemzését külön tanulmányok és egész kötetek végzik részletesen (BLAIKIE, P. et al. 1994; SZABÓ J. 2007). Itteni mellőzésüket némiképpen az indokolja, hogy célunk most egy viszonylag kisméretű államterület vizsgálata, amelyen belül a társadalom területi differenciái ugyan természetszerűleg léteznek, és a veszélyekből kibontakozó katasztrófák méreteit és területileg eltérő hatásait is befolyásolják, de azért messze nem olyan mértékben, ahogyan globális földi viszonylatokban. Analízisünk tehát most a katasztrófák természeti alapjaira koncentrál, és azokat igyekszik a természeti kistájak szintjén áttekinteni. Ez a célkitűzés azt is jelenti, hogy csak érintőlegesen foglalkozunk azokkal a napjainkban egyre nagyobb szerephez jutó veszélytípusokkal, amelyek katasztrófa-ként ugyan alapvetően természeti köntösben jelennek meg, de felidézésükben kisebb-nagyobb szerepe a társadalomnak is van (szemi-antropogén, vagy természeti-antropogén veszélyek).

A természeti veszélyek rendszere

A természeti veszélyeket sokféleségükből adódóan egyrészt könnyebb áttekinthetőségük érdekében, másrészt hatásmechanizmusaik és hatásterületük tisztázása céljából is célszerű tipizálni. Ilyen rendszerezések az utóbbi másfél évtizedben szépszámmal láttak napvilágot (pl. BRYANT, E. 1991; KOVACH, R.L. 1995; COCH, N.K. 1995; SMITH, K. (1996), TOBIN, G.A.–MONTZ, B.E. (1997), SZABÓ J. 2001, stb.), s bár közöttük természetszerűleg jelentős a hasonlóság, a szemléletmódok különbsége is érzékelhető. Alábbi áttekintésünk (2. táblázat) egy olyan rendszer, amely a veszélyes folyamatok fő csoportjait a földi szférák szerinti kioldódási helyük alapján különíti el (lito-, atmo-, hidro-, bioszféra), a következő szinten pedig az erőhatásokat és azok közvetlen vagy áttételes érvényesülését vizsgálja.

2. táblázat. A természeti veszélyek és katasztrófák áttekintő rendszere

A kialakulás helye szerint	A hatás mechanizmusa szerint	Fontosabb típusok	
LITOSZFÉRA	BELSŐ ERŐK	KÖZVETLEN	földrengés vulkánkitörés
		KÖZVETETT (vízzel)	tengerrengés (cunami)
	KÜLSŐ ERŐK	(szikla)omlás földcsuszamlás kő- és törmeléklavina törmelék- és sárfolyás talajsüllyedés	
ATMOSZFÉRA	A LEVEGŐ KÖZVETLEN HATÁSA	trópusi ciklon tornádó porvihar (homokverés!!) természetes tűz villámcsapás	
	A LEVEGŐ KÖZVETETT HATÁSA VÍZ ÚTJÁN	felhőszakadás hóvihar jégeső tengerszint emelkedés	
HIDROSZFÉRA	A VÍZ KÖZVETLEN FELSZÍNI HATÁSA	ÁRVÍZ (BELVÍZ) hólavina parti jég jéghegy	
	A VÍZ KÖZVETETT HATÁSA LEVEGŐ ÚTJÁN	SZÁRAZSÁG (ASZÁLY) hullámozás	
BIOSZFÉRA	Részletezés	n é l k ü l	

Az egyes katasztrófa-típusok írásmódja azok magyarországi hiányát vagy jelenlétét, ill. jelentőségét tükrözi.

normál betűk = Magyarországon nem jelent veszélyt;

félkövér = Magyarországon előfordul;

FÉLKÖVÉR NAGYBETŰ = Magyarországon kiemelkedő jelentőségű veszélytípus

Mint minden tipizálás – már csak a természet összetett jellegéből adódóan is – ez sem mentes bizonyos átfedésektől, átmeneti típusok is megjelenhetnek, és főként az egyes típusok hatásai akár többszörösen is összekapcsolódhatnak. Ezért a logikus felosztást szükségesnek tartjuk ugyan, de nem gondoljuk célravezetőnek a rendszerezés legapróbb részletei feletti – olykor meddő – vitát, hanem sokkal inkább olyan elvi következetességet várunk tőle, amely a gyakorlati felhasználást is segíti.

A feldolgozás adatbázisai és módszere

Mivel fő célunk a természeti veszélyesség terület-függő jellemzőinek bemutatása és értékelése, ezért vizsgálatunk alapjául Magyarország természeti tájait választottuk. A ma elérhető adatbázisok alapján az elemzések és értékelések viszonylag megbízhatóan a kistájak szintjéig végezhetőek el. Az ország kistáj-beosztását a „Magyarország kistájainak katasztere” (MAROSI S.–SOMOGYI S. szerk. 1990) c., napjainkban általánosan használt összefoglaló munkából vettük át, így adatainkat az abban szereplő 230 kistájra bontottuk le.

A természeti veszélyek rendszerét bemutató 2. táblázatban a tanulmányunkban nem vizsgált bioszférikus veszélyektől eltekintve 23 veszélytípus szerepel. Közülük hazánkban 16 előfordulásával számolhatunk. Mivel a litoszférikus veszélyek külső erőinek csoportjában látható 5 altípus (omlások, csuszamlások, kő- és törmelékklavinák, törmelék- és sárfolyások, talajszüllyedések) lényegében a geomorfológiában használatos nevezéktan szerinti tömegmozgásokat jelenti, s azokra vonatkozóan összevont adatok álltak rendelkezésünkre, így lényegében 12 altípusról beszélhetünk. Közülük 7-et választottunk ki a vizsgálatok céljára.

A kiválasztásnál az adatok elérhetősége mellett döntő szerepet játszott, hogy megítélésünk szerint Magyarországon elsősorban ezek a folyamatok a legveszélyesebbek. Elemzésünk annyiban finomítja is a beosztást, hogy sajátos természeti adottságainknak megfelelően szétválasztottuk és külön vizsgáltuk a táblázat azonos sorában szereplő *árvizeket és belvizeket*. Tehát a vizsgálat tárgyát végül is a *fldrengések, tömeg- (vagy felszín)mozgások, homokverések (szélerózió), felhőszakadások, árvizek, belvizek és az aszályok (szárazság)* képezték.

Vizsgálataink eredményeit valamennyi tényező esetében Magyarország kistájbeosztású térképére vetítettük (1–9. ábrák). Az egyes veszélytípusok kistáji megjelenését (kockázatát) 4 (0, 1, 2, 3) fokozatba soroltuk (*jelentéktelen (0), kismértékű (1), közepes (2), súlyos (3)*). Mivel a kistájak között szép számmal vannak olyanok, amelyek egyes veszélytípusok vonatkozásában nem tekinthetők egyveretűnek, lehetőségek szerint ezt az inhomogenitást is meg kívántuk jeleníteni. Miről is van szó? Néhány példa:

– Egy, területének nagy részében alacsony fekvésű (pl. alacsony ártéri szintbe tartozó) alföldi kistájban gyakorta, és nem jelentéktelen kiterjedésben fordulnak elő az alapszintből kiemelkedő felszínek. Az alapszint nagyfokú árvízveszélyessége nyilvánvaló, de a magasabb részek (pl. folyóhátak, magas ártéri szintek, teraszszigetek stb.) árvízi fenyegetettsége sokkal kisebb, esetleg elhanyagolható. Döntő, vagy legalábbis jelentékeny részének árvízveszélyességét a táj egészére helytelen lenne extrapolálni. Ezért ilyen esetekben kiegészítő jelzéseket alkalmaztunk. A táj fő jellemzőjeként megadott veszélyességi fokozat alapszínére ilyen esetekben egy második layer alkalmazásával figyelemfelkeltő sraffozás került. Ha az alapszinttől eltérő területek kiterjedése 25% körüli, úgy

pontozást láthatunk. Mintegy 50%-os aránynál vonalkázást, 75% esetén pedig keresztcsíkozást alkalmaztunk. Így a kép lényegesen differenciáltabb lett.

– Fordított esetben az adott táj nagy részén nem, vagy alig jelenik meg egy veszélyes folyamat, de vannak olyan, esetenként nem is jelentős kiterjedésű foltjai, sávjai, ahol a szóban forgó veszélytípus kiugróan nagy kockázatot jelent. Ennek kartogram szerű ábrázolása ugyan nehezen oldható meg, de a lokálisan fenyegető veszélyre mindenképpen fel kell hívni a figyelmet. Ezt térképeinken az adott tájba illesztett, a veszélyre utaló „V” jellel oldottuk meg. Tipikus eset pl. a Mezőföld néhány relatíve terjedelmes, alacsony reliefenergiájú kistája, ahol a felszínmozgásos folyamatok nem jelentősek, de a Dunát kísérő, egyébként jelentéktelen területi kiterjedésű magasparti sávban gyakori komoly katasztrófák okozói.

A fenti elvek szerint készült kistáj-bontású veszélyességi térképek az eddigieknél alaposabban jellemzik a különböző méretű és kockázatú természeti katasztrófákkal fenyegetett magyarországi tájakat. Vizsgálataink befejező lépéseként egyfajta veszélyességi összegzést is megkíséreltünk. Ennek során az egyes kistájak egy általános veszélyességi pontszámot kaptak. Az összegző pontszámokat két módon is meghatároztuk. Az általános helyzet jobb áttekinthetősége érdekében a szubjektív hibák lehetőségét mindkét összegzés esetében tudatosan vállaltuk. Az egyszerű összegzés sémája:

$$V = A + B + S + T + E + R + F, \text{ ahol}$$

V = általános veszélyesség, A = árvízveszély, B = belvízveszély, S = szárazság, T = tömegmozgás, E = eolikus (szél)erózió, R = (föld)rengés, és F = felhőszakadás (valamennyi tényező a veszélyességi fokozattól függően 0–3 közötti értéket kaphat). Az „a”, „b” és „c” jelek esetén az adott táj veszélyességi fokozatának számértékét az egyes betűknek megfelelően 0,25, 0,5, ill. 0,75-dal csökkentettük. A súlyozott összegzés algoritmusai:

$$V_s = 2A + 2B + 2S + T + E + R + F, \text{ ahol}$$

V_s = súlyozott veszélyesség, A, B, S, T, E, R, F = ugyanaz, mint az egyszerű összegzés esetén. (Az „a”, „b”, és „c” jelzések alkalmazásakor itt is megtörtént az alapértékek 0,25, 0,5 és 0,75-os csökkentése.)

A súlyozott összegzés tehát azt jelenti, hogy a természeti veszélyek közül hármat kiemeltünk, mint a Magyarországon legsúlyosabbakat, és azokat kettes súlyfaktoral számoltuk. Az aligha kétséges, hogy a legtöbb kár ezekből származik, de hogy hatásuk a többieknek éppen kétszeres-e, és a többi pedig egymással egyenrangú-e, az természetesen vitatható. Mindenesetre úgy véljük, hogy ismereteink és adatbázisaink jelenlegi szintjén a szubjektív súlyozás

vagy annak elmaradása ellenére a legszembeszökőbb területi különbségek megmutatkoznak.

Az egyes veszélytípusok fokozatának meghatározásánál több tényezőt kellett figyelembe venni:

– *A földrengések, felhőszakadások az aszályok és az eolikus folyamatok kialakulásának esélyét a társadalom és annak gazdasági fejlődése nem változtatta meg. A tényleges károkozásuk természetesen átalakult, hiszen a védekezés valamilyen formája valamennyi esetben megvalósult (biztonságosabb építkezés, erdősítés, öntözés stb.). Az eolikus folyamatok (vagyis a szélerózió) annyiban sajátos, hogy a többé-kevésbé eredményes védekezési eljárások mellett a földhasznosítási módok változása (erdőirtás, bizonyos szántóföldi kultúrák) számos területen azonos szélviszonyok mellett is növelte veszélyességüket. Tehát a szélerózió kapcsán jogosan használható a „potenciális” megjelölés, és értékelésénél erre tekintettel kell lenni.*

– *A többi vizsgált veszély esetében a veszélyes folyamatnak a kioldódása is sikeresen gátolható, vagy pusztító energiája legalább csökkenthető. Az árhullámok méretét, a belvízborítás nagyságát és főleg időtartamát, a felszínmozgások megindulását jelentős mértékben visszaszoríthatjuk. A potenciális katasztrófák tehát nem minden esetben valósulnak meg.*

Annál is inkább, mert velük kapcsolatban a védekezés technikája is sokat fejlődött. Ezzel együtt azt kell mondanunk, hogy visszaszorulásuk nem egyértelmű. Egyrészt sokszor maga a védekezés változtatja meg – esetenként kockázatukat is növelve – veszélyességük jellegét (a gátak közé szorított folyók árhullám-magassága pl. már csak a beszűkült keresztmetszet miatt is nőtt, az árvízvédelmi gátrendszerek kiépítése következtében fokozódtak a belvíz gondok, a lejtős felszínek víztartalmának biztosításával erősödött a csuszamlásveszély). Másrészt a társadalom (sokszor felelőtlen) működése több típusuk veszélyességét még növelte is. A hegyvidéki erdőirtások – ha vitatott mértékben is –, de növelték vagy növelik az árvízveszélyt, a lejtős felszínek átalakítása, vagy éppen alábányászása emeli a tömegmozgások kockázatát stb.

A fentiek miatt a vizsgálataink és a rendelkezésre állt adatok alapján készült térképek

– *földrengések, felhőszakadások és aszályok* estében korábbi időszakok mérési adataiból kalkulálható természetes veszélyességet rögzítik,

– *a szélerózió* kapcsán a potenciális veszélyt jelzik,

– *az árvizek* vonatkozásában a védművek hatástalansága esetén várható veszély mértékét adják meg,

– *a tömegmozgásoknál* és *a belvizeknél* pedig egyrészt a felszíni adott-ságokból valószínűsíthető és – az első csoportba tartozókhoz hasonlóan – a tapasztalati tények alapján készült felvételekből lesűrhető veszélyességi fokozatokat jelenítik meg.

Eredmények

A vizsgált 7 veszélytípus kistájak szerint becsült veszélyességi fokozatairól az alábbi 3. táblázat nyújt összesített statisztikai áttekintést. Mivel a kistájak területi kiterjedése között jelentékeny eltérések vannak, ezért a táblázat %-os adatai egy-egy veszélytípus esetében nem azonosak az adott veszélytípus egyes veszélyességi fokozatainak országos területi részesedésével. Azzal csupán laza összefüggésben vannak. A nagyfokban belvizes, aszályos és szélerózióval veszélyeztetett felszínek területi aránya pl. mintegy duplája az ilyen típusú kistájak számszerű arányának.

3. táblázat. A különböző veszélyességi fokozatokba sorolt kistájaink számszerű és területi aránya az összes kistájhoz (A) és a teljes országterülethez (B) viszonyítva, %-ban

Fokozat Veszélytípus	Nagyfokú (3)		Közepes (2)		Enyhe (1)		Jelentéktelen (0)		Lokálisan nagy veszély (V)	A veszélyes- ség szem- pontjából egyveretű tájak*
	A	B	A	B	A	B	A	B		
Árvíz	17	19	6	9	15	22	62	50	11	38
Belvíz	17	37	5	7	7	10	71	46	6	5
Aszály	21	44	19	18	29	19	31	19	-	>80
Szélerózió	7	17	7	7	49	48	37	28	-	-
Felszínmozgás	4	2	8	6	27	15	61	77	9	n.a.
Földrengés	7	5	25	29	67	61	1	5	-	20
Felhőszakadás	0	0	14	15	86	85	0	0	-	~ 100

* A számértékek a legmagasabb veszélyességi fokozatba sorolt kistájak %-ában értendők.

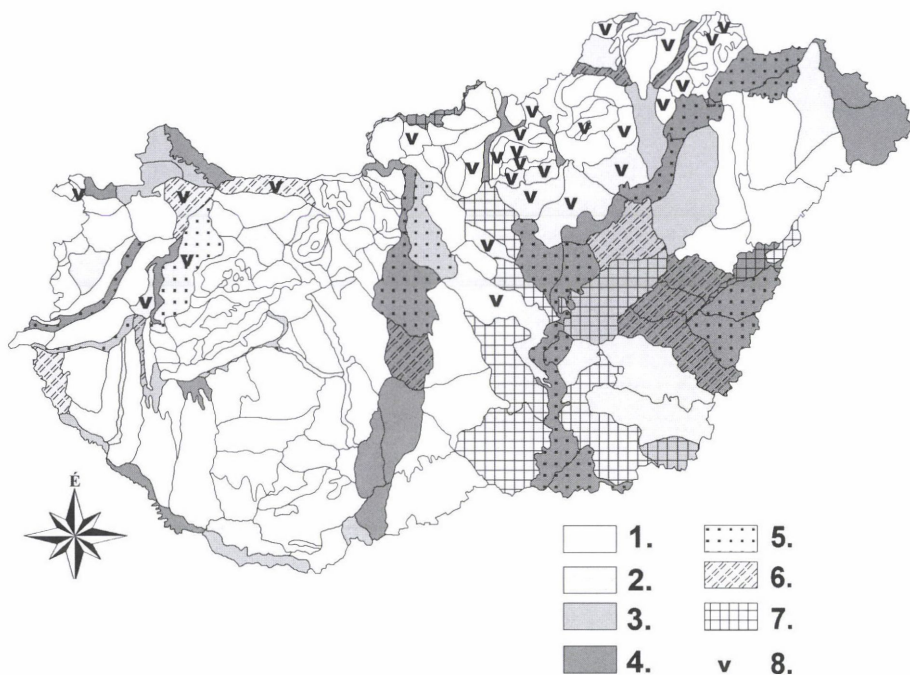
A tömegmozgások esetében viszont fordított a helyzet. Az erősebben tagolt domborzatú kistájak viszonylag szerényebb kiterjedésűek, ezért szám-arányuk lényegesen nagyobb, mint területi részesedésük. A táblázat fejlécének részletesebb leírása és magyarázata az előző (3.) módszertani fejezet részben olvasható. Az egyes veszélytípusok egyenkénti bemutatása pedig az alábbiakban következik.

Árvizek

Az árvízveszélyesség megítélésénél, mint fentebb már említettük, arra alapoztunk, hogy az adott területet a közeli vízfolyások árvizei mennyire érintették, ill. érinthetnék árvízvédelmi művek hiányában, ill. azok sérülése esetén. A becsléseknél az adott kistáj domborzati és geomorfológiai helyzetéből

indultunk ki. Ehhez Magyarország 1: 50 000 méretarányú Topo Explorer térképeit (2006), több korábbi árvíz-elöntési térképet, köztük elsősorban a Magyar Kir. Földművelésügyi Minisztérium Vízrajzi Intézetében RÓNAI A. által szerkesztett: A Kárpát-medence vízborította és árvízjárta területei az ármentesítő és lecsapoló munkálatok megkezdése előtt (1938) c. térképét használtuk. A kistájak jellemzésénél alapszerepe volt a MAROSI S.–SOMOGYI S. által szerkesztett Magyarország kistájainak katasztere (1990).

Bár az árvízveszélyességi térkép (1. ábra) négy fokozatú beosztása az országos különbségeket tükrözi, mivel azonban árvízveszélyességünk természeti alapjai országunkat nemzetközi összehasonlításban is a kiemelten veszélyes területek közé sorolják, így a térképen jelzett legmagasabb fokozat nemcsak hazai viszonylatban jelez kiemelkedő veszélyességet. A védelmi művek természetesen komoly visszatartó erőt jelentenek.

1. ábra. Az árvízveszély mértéke Magyarország kistájaiban. –1 = az árvízveszély jelentéktelen; 2 = kismértékű; 3 = közepes; 4 = súlyos; 5 = alacsonyabb árvíz veszélyességi fokozatba tartozik a kistáj mintegy 25%-a; 6 = 50%-a, 7 = 75%-a; 8 = a kistáj egyes részeit az átlagosnál lényegesen nagyobb árvízveszély fenyegeti

Flood hazard across landscape microregions of Hungary. – 1 = negligible; 2 = slight; 3 = moderate; 4 = serious. Terrain of slight flood hazard within: 5 = ca 25%; 6 = ca 50%; 7 = ca 75% of the total area of the microregion. 8 = in some parts of the microregion the risk substantially exceeds the average

Közvetlenül a Tisza és a Duna mentén az utolsó száz évben pl. csak két-két ízben – a Tiszánál 1947/48-ban és 2001-ben, a Dunánál 1954-ben és 1956-ban – volt gátszakadásos árvíz. Viszont árvízi tározókba sokszor be kellett engedni az árhullámok vizének egy részét, és a mellékfolyók gyengébb védvonalai többször is megsérültek. Emellett számos alkalommal kaptunk árvizeket a szomszéd országokból a „zöldhatáron” át (mint pl. 1970-ben a Szamos és a Túr esetében).

Tekintettel a védett árterein felhalmozódott hatalmas nemzeti vagyoni, és a védelem időnként mégiscsak megnyilvánuló hiányosságaira, úgy ítéljük meg, hogy kis- és nagyföldi kistájaink tekintélyes részén a potenciális árvízveszély továbbra sem negligálható, sőt azt a legmagasabb fokozatúnak kell minősíteni. Alátámasztásul említhetők nagyobb folyóink tekintélyes pusztítást, és már csak a védekezés miatt is hatalmas költséget jelentő áradásai az utolsó évtizedből: Tisza: 1998, 1999, 2000, 2001, 2006, Duna: 2002, 2006, Hernád, 2004, 2006).

Az 1. ábrának a 3. táblázatban összefoglalt statisztikai adatain túlmenően azt is hangsúlyozni kell, hogy az árvízveszély teljes „mélységében” még kistáj szintű bontásban sem tárható fel. Elsősorban nem-alföldi területeink jelentős részén helyileg korlátozottan (pl. viszonylag szűk völgyekben) léphetnek fel kiterjedésüket tekintve nem jelentős, de kártételeik alapján feltétlenül katasztrófális hatású, többnyire rövid időtartamú árvizek. Ezek érzékeltetésére, de nem teljeskörűen alkalmaztuk a „V” jeleket. Az ilyen árvizek egy része nem tükröződhet teljesen a kistájszintű ábrázolásban. Gondoljunk vissza pl. a 21. sz.-i néhány első évében kialakult, tipikusan ebbe a típusba sorolható árvízre (4. táblázat).

4. táblázat. Néhány jelentősebb hegy- és dombvidéki árvíz a 21. sz. első éveiben

2002. aug. 9–13: számos Borsod-Abaúj-Zemplén megyei vízfolyás nagy esőket követő, 49 ingatlant megrongáló árvizei,
2003. nov. 1: halastó gátszakadása a Bárna-patakon (500 000 m ³ víz ömlött Mátranovákon át),
2005. ápr. 18: felhőszakadás miatti árvíz Mátrakeresztesen,
2005. máj. 4. felhőszakadás utáni áradások (Mád, Bodrogkeresztur, Bodrogszegi, Szegilong, Tállya),
2005. máj. 24: árvíz a Vasoncán és a Fancsali-patakon (Cserehát),
2005. júl. 9. Ördög-patak áradása Boldván (50 ház veszélyben),
2005. aug. 15–17: felhőszakadás miatti áradások Szikszón és 17 szomszéd településen,
2006. máj. 29: áradás Mátraszelén,
2006. jún. 23: felhőszakadást követő árvizek Nógrádban (Sóshartyán-Salgótarján)

Forrás: Katasztrófavédelem (2002–2006)

Belvizek

A belvíz mint természeti veszélyforrás többnyire a folyószabályozások egyik káros következményének tekinthető. A 21. sz. második felétől csak a Tisza-völgyében összesen 2940 km árvízvédelmi töltés épült, ezzel 15 500 km²

terület vált árvízmentessé (DUNKA S.–FEJÉR L.–VÁGÁS I. 1996). Az ármentessé vált egykori állandóan vagy időszakosan vízzel elöntött ártéri területeken a nem éppen kedvező talajtani és vízrajzi adottságokat figyelmen kívül hagyva megindult a szántóföldi művelés, sőt a növekvő települések is mind inkább birtokba vették azokat. A felszínhez közeli talajvíz azonban különösen a hóolvadásokkal egybeeső csapadékos időszakokban gyakran a felszínre bukkan, és levezetése még a kiépített belvízi csatornahálózat esetén is heteket vesz igénybe. A belvízkárokat más évszakok nagy esőit követő, olykor ugyancsak hosszadalmas vízborítások, a települések szennyvízcsatornázásának hiányosságai miatt kialakuló szennyezett „talajvízdombok” és – korlátozott kiterjedésben – a nagyobb folyóinkon létesített duzzasztóművek talajvízemelő hatása is növelik. A belvíz sajátos jellemzője a viszonylag nagy kiterjedés és a tartós vízborítás. Ez utóbbi – néhány súlyos gátszakadástól eltekintve – országosan a többszöröse is lehet az árvizek által elöntött területeknek.

A kistáji szintű belvíz-veszélyeztetettségi térképet (2. ábra) az Országos Vízügyi Főigazgatóság térképi adatbázisa (PÁLFAI I. 2001) és Magyarország

2. ábra. A belvízveszély mértéke Magyarország kistájaiban. – 1 = a belvízveszély jelentéktelen; 2 = kismértékű; 3 = közepes; 4 = súlyos; 5 = alacsonyabb belvíz-veszélyességi fokozatba tartozik a kistáj mintegy 25%-a; 6 = 50%-a; 7 = 75%-a; 8 = a kistáj egyes részeit az átlagosnál lényegesen nagyobb belvízveszély fenyegeti

Hazard of waterlogging across landscape microregions of Hungary. – 1 = negligible; 2 = slight; 3 = moderate; 4 = serious. Terrain of slight waterlogging hazard within: 5 = ca 25%; 6 = ca 50%; 7 = ca 75% of the total area of the microregion. 8 = in some parts of the microregion the risk of waterlogging substantially exceeds the average

kistájainak katasztere (MAROSI S.–SOMOGYI S. szerk. 1990) alapján állítottuk össze. A belvív-veszélyeztetettség¹nél elsősorban a kistájak földtani, domborzati és vízrajzi (talajvíz mélység) adatait vettük figyelembe.

A 2. ábra szerint a belvív probléma csaknem a teljes Tiszai Alföldön jelentkezik, különösen a folyókhoz közel fekvő alacsony ártéri szintű kistájainkon. A változatosabb reliefű futóhomokos hordalékkúpi területeken mérsékeltebb a belvív fenyegetettség, de ezeken a tájainkon sem ismeretlen. A Duna menti alacsonyabb veszélyfokozatoknak elsősorban domborzati és vízrajzi okai vannak.

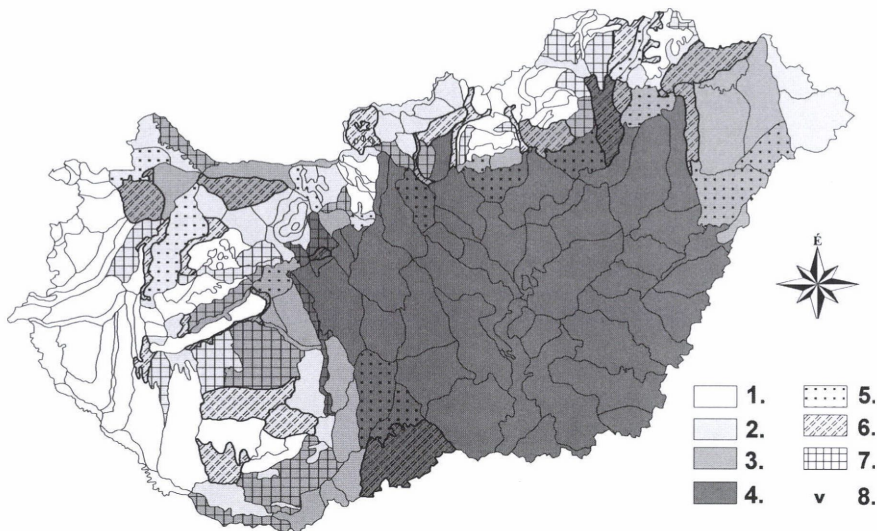
Összességében megállapíthatjuk, hogy hazánk 230 kistája közül 82 esetében, az ország területének csaknem a felén valamilyen mértékben felmerül a belvív-veszélyeztetettség. Az árvíz mellett a belvív számít Magyarország egyik legsúlyosabb, legtöbb kárt okozó veszélyforrásának. Emiatt éreztük indokoltnak a kistájak általános veszélyességi pontszámainak számításánál a kettes súlyfaktor alkalmazását.

Aszály

A szárazságnak mint természeti veszélynek három alaptípusa van: 1. száraz évszak nélküli éghajlatok extrém hosszúságú csapadékmentes periódusai; 2. évszakonként váltakozóan nedves éghajlatokon az esős évszak jelentős késése; 3. az éghajlat tartós szárazabbá válása.

Közülük Magyarországon az első jelentkezik. Mivel jelentkezése rap-szódikus, ezért az aszálykárok fellépése is rendszertelen. Mindenesetre sokévi megfigyelések alapján a szemihumid –szemiarid klímák határsávjába tartozó országunkban (az ariditási index $H = 1$ értéke a Dunántúl K-i felén fut, nagyjából É–D-i irányban) az aszályfenyegetés az átlagosan is legcsapadékszegényebb területeken jelentkezik a legerőteljesebben. Az ezt tükröző 3. ábra összeállításához két fő forrást használtunk. Egyrészt a Magyarország kistájainak katasztere (MAROSI S.–SOMOGYI S. szerk. 1990) által kistájanként megadott ariditási index értékekre alapoztunk, másrészt Magyarország zonális aszályossági térképére (PÁLFAI I. szerk. 2001) vetítettük az ország kistájhatárait, és így állapítottuk meg az egyes kistájakat alapvetően jellemző PAI indexeket.

Aszályveszély térképünk sajátossága, hogy az Alföld túlnyomó részét kitevő, de a kistájak között számszerűen csak 21%-kal jelentkező nagyfokú aszályveszéllyel jellemezhető területek az aszály szempontjából nagyrészt homogénnek tekinthetők. Viszonylag kis számban, az összes ilyen táj kevesebb, mint 20%-ában fordulnak elő olyan tájak, amelyek átmeneti helyzetüknél fogva egyes részleteikben már „kilógnak” a maximális aszályveszély zónájából. Ez a jelenség a csapadék mint éghajlati elem sajátos viselkedéséből következik (viszonylag ritkán fordul ugyanis elő, hogy a csapadék sokévi átlagai egy kistájméretű terület különböző részein nagyon eltérőek legyenek).

3. ábra. Az aszályveszély mértéke Magyarország kistájaiban. – 1 = az aszályveszély jelentéktelen; 2 = kismértékű; 3 = közepes; 4 = súlyos; 5 = alacsonyabb aszály-veszélyességi fokozatba tartozik a kistáj mintegy 25%-a; 6 = 50%-a; 7 = 75%-a; 8 = a kistáj egyes részeit az átlagosnál lényegesen nagyobb aszályveszély fenyegeti

Drought hazard across landscape microregions of Hungary. – 1 = negligible; 2 = slight; 3 = moderate; 4 = serious. Terrain of slight drought hazard within: 5 = ca 25%; 6 = ca 50%; 7 = ca 75% of the total area of the microregion. 8 = in some parts of the microregion drought risk substantially exceeds the average

A természeti veszélyek vizsgálatánál magától értetődőnek tekinthető, hogy bár a legaszályosabb területeinken sem minden évben van jelentős kárt okozó szárazság, ezek a tájak éppen e tulajdonságuk miatt nevezhetők kiemelten katasztrófa-veszélyeseknek. Eléggé közismert, hogy országunk aszályosságra hajlamos nagy részén éppenséggel az aszály rapszódikus megjelenése teszi különösen problematikusvá a sikeres védekezést.

A szárazság hatásait mérséklő öntözőberendezések kiépítése és karbantartása ugyanis szerfelett drága, kihasználtságuk pedig az olykor sorozatban következő csapadékos évjáratok idején meglehetősen kismértékű. A költség-haszon elv alapján tehát sokszor nem könnyű döntést hozni bizonyos öntözőrendszerek kiépítéséről és működtetéséről.

Szélérozió

A szél felszínalakító tevékenysége ott jelentkezik, ahol nem védi megfelelő növényzet a felszínt és a szél energiája elegendő a felszíni kőzet- és talajszem-

csék elmozdításához. Ezeken a területeken a különböző eolikus folyamatok gyorsan beindulnak. Korábban úgy gondolták, hogy a szélerózió a homokterületeken jelentkezik és a védekezések (pl. erdősítés) is azokra korlátozódtak. Napjainkban már közismert, hogy a szélerózió nemcsak ezeken a területeken érezteti hatását, hanem a kötöttebb talajú felszíneken is komoly károkat idéz elő.

A szél felszínalakító tevékenysége során elsősorban a talaj, mint az egyik legfontosabb természeti erőforrás károsodik, de a levegőbe kerülő kőzet-szemcsék az élővilágra is hatással vannak. A deflációs területeken a növények gyökerének felszínre kerülése, az akkumulációs területeken a becsapódó (homokverés) és felhalmozódó szemcsék a növényzet pusztulásához vezetnek. A szélerózióból származó por rontja a levegő minőségét és ezáltal káros hatással van az emberi egészségre.

A jelenlegi éghajlati körülmények között hazánkban a szélerózió veszélyével csak a növényzettel kellően nem védett száraz felszíneken kell számolni. Ez elsősorban tavasszal, a vegetációs időszak kezdetén fordul elő, amikor a szél ereje a száraz felszín közelében meghaladja a kritikus indító sebességet. Szélerózió az őszi időszakban is megfigyelhető, de a jelentősége, ill. kártétele a tavaszi időszakéhoz viszonyítva elhanyagolható. Télen, ha nem védi vastag hótakaró a felszínt, az ősszel felszántott parcellákon jelentős széleróziós károk várhatók (LÓKI J. 1985).

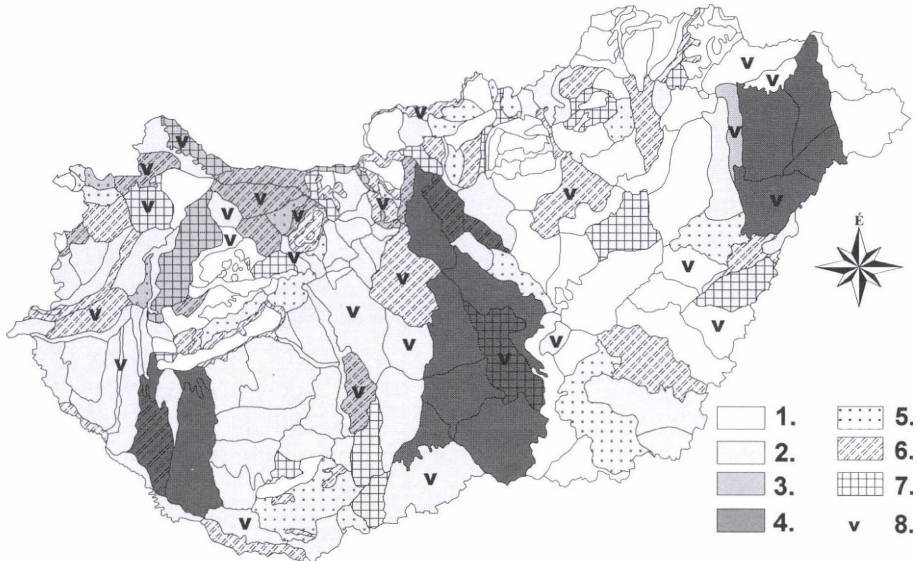
A szélerózió kialakulása és kártételének mértéke számos tényezőtől (pl. talaj textúrája, éghajlat, növényzet, antropogén hatások, stb.) függ. A potenciális széleróziós térkép megszerkesztésénél a különböző textúrájú talajok indításához szükséges kritikus szélesebességet és az erodálhatóságuk mértékét (14 m/s szélesebességen 5 perc alatt szállított anyagmennyiség) vettük figyelembe. A szélcsatornában végzett kísérletek mérési átlageredményei alapján soroltuk a talajokat különböző veszélyességi kategóriákba, az alábbiak szerint:

a) Jelentéktelen (0) a szélerózió az iszapos agyagos vályog, valamint az iszapos agyag és az agyag talajú területeken. Ezeknek a talajoknak az indításához 10,5 m/s-ot meghaladó szélesebesség szükséges, és az erodált anyag mennyisége nem érte el az 1 kg-ot.

b) Kismértékűnek (1) tekintettük a széleróziót akkor, ha a talajoknak kritikus indítósebessége 8,6 – 10,5 m/s között változott, és az elszállított anyag mennyisége az előzőnek mintegy kétszerese volt. Ebbe a kategóriába a vályog és iszapos vályogtalajokat soroltuk.

c) Közepes (2) a veszély a homokos vályog talajokon. Az ilyen talajú területeken a szélerózió 6,5 – 8,5 m/s szélesebességnél kezdődik, és az elszállított talaj mennyisége az elsőnek a háromszorosát is elérte.

d) A súlyos (3) kategóriába a homok és vályogos homoktalajokat, továbbá a sok szerves anyagot tartalmazó kotut és tőzeget soroltuk. Ezeket a talajokat már a 6,5 m/s-nál kisebb sebességű szelek is mozgásba tudnak hozni, és az elszállított talaj mennyisége meghaladta az első háromszorosát.

4. ábra. A széleroszió-veszély mértéke Magyarország kistájaiban. – 1 = a széleroszió-veszély jelentéktelen; 2 = kismértékű; 3 = közepes; 4 = súlyos; 5 = alacsonyabb széleroszió-veszélyességi fokozatba tartozik a kistáj mintegy 25%-a; 6 = 50%-a; 7 = 75%-a; 8 = a kistáj egyes részeit az átlagnál lényegesen nagyobb széleroszió-veszély fenyegeti

Wind erosion hazard across landscape microregions of Hungary. – 1 = negligible; 2 = slight; 3 = moderate; 4 = serious. Terrain of slight hazard of wind erosion within: 5 = ca 25%; 6 = ca 50%; 7 = ca 75% of the total area of the microregion. 8 = in some parts of the microregion risk of wind erosion substantially exceeds the average

A különböző súlyosságú széleroszióval veszélyeztetett hazai területek fentiek figyelembe vételével becsült arányáról az 5. táblázat tájékoztat, területi elhelyezkedésüket pedig a 4. ábra mutatja.

5. táblázat. A talaj textúra alapján számított potenciális szélerosziós veszélyeztetettség mértéke Magyarországon (Lóki J. 2003 alapján)

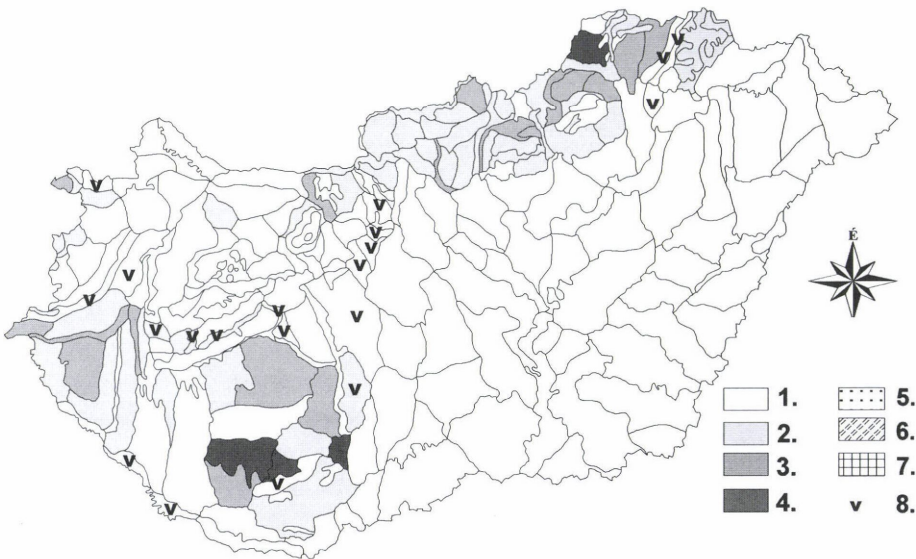
Veszélyeztetettség kategória	ha	%
Jelentéktelen (0)	2 804 168	30,2
Kismértékű (1)	4 039 407	43,3
Közepes (2)	873 898	9,4
Súlyos (3)	1 589 026	17,1
Összesen:	9 306 499	100,0

Tömeg(felszín)mozgások

A tömegmozgásokból eredő természeti veszélyek az árvízhez és belvízhez viszonyítva nagyjából fordított területi elrendeződést mutatnak. Ennek

az általános geomorfológiai elvek alapján is kimondható szabályszerűségnek a kvantitatív adatokkal való megerősítését országos viszonylatban először az 1970-es évek derekán a Központi Földtani Hivatal (KFH) koordinálásában kezdett felszínmozgás kataszterezési program tette lehetővé. E folyamatok kistájbontású veszélyességi térképét (5. ábra) a komoly eredményeket felmutató, de anyagiak hiányában a teljes befejezés és főképpen a monitorozás folyamatos biztosítása előtt „elaludt” projekt irattári adatainak felhasználásával készült összefoglaló munkák (FODOR T-né 1985; FODOR T-né–KLEB B. 1986; FARKAS J. 1992; SZABÓ J. 1995, 1996a, 1996b) alapján, valamint saját részletes terepi tapasztalataink felhasználásával szerkesztettük.

Mivel tanulmányunk e folyamatok *veszélyességét* mutatja be, így az egyes kistájak veszélyességi besorolása nem minden esetben tükrözi a tömegmozgásoknak az adott tájak geomorfológiai fejlődésében és mai geomorfológiai képében játszott szerepét. Ezért számos olyan kistáj (főleg a vulkánikus származású hegyvidékeken) kapott feltűnően alacsony veszélyességi fokozatot, amelyekben ezek a jelenségek a felszínfejlődés érdemi alakítói voltak, de mai aktivitásuk minimális (pl. a Dunazug-hegység, Börzsöny, Mátra, vagy a bazaltterületek stb.). Ez az egyik oka annak, hogy a felszínmozgásokkal érintett – korábbi munkáinkban

5. ábra. A felszínmozgások veszélye Magyarország kistájaiban. – 1 = a felszínmozgások veszélye jelentéktelen, 2 = kismértékű; 3 = közepes; 4 = súlyos; 5 = a kistáj egyes részeit az átlagosnál lényegesen nagyobb felszínmozgás-veszély fenyegeti

Mass movement hazard across landscape microregions of Hungary. – 1 = negligible; 2 = slight; 3 = moderate; 4 = serious. 5 = in some parts of the microregion risk of mass movement substantially exceeds the average

0-tól eltérő db/km² sűrűségűnek jelzett – kistájak egy része mostani térképünkön a „jelentéktelen” fokozatba került. További fontos körülmény, amire a térkép szemléleténél fontos figyelni, hogy a felszínmozgásos folyamatok jellegéből adódóan azok elterjedésének térképi jelzése sajátos kérdéseket vet fel.

a) Egyrészt gyakori jelenség az, hogy egy viszonylag alacsony relatív relief értékekkel jellemezhető tájban, ahol a veszélyes meredekségű lejtős területek aránya kicsi, bizonyos, területi kiterjedésüket tekintve alacsony, majd hogyanem jelentéktelen részarányú keskeny sávokban feltűnően nagy tömegmozgás veszély jelentkezik. Hazánkban ez mindenekelőtt folyók és tavak menti magaspártok övezetében jellemző. A Duna vagy a Hernád mentén ezek a magaspárti sávok olyan kistájakhoz tartoznak, amelyeknek ezektől eltekintve kicsi a tömegmozgás veszélyessége. A térképen ezért többségük a legalacsonyabb veszélyességi fokozatba nyert besorolást. Veszélyes zónáikra a több térképünkön is használt „V” jelzés hívja fel a figyelmet. Ezek a jelzések a felszínmozgás veszélyességi térképeken különösen fontosak.

b) Másrészt figyelemmel kell lenni arra is, hogy a tömegmozgások valamely tájban (az előző bekezdésben tárgyalt kivételektől eltekintve) többnyire a táj természeti adottságaiból (földtani felépítés, lejtőviszonyok, vízellátottsági jellemzők) adódóan *általánosságban* tekinthetők valamilyen fokon veszélyesnek. Egy viszonylag magas veszélyességű tájban nehéz (egy kevésbé részletes térképen csaknem lehetetlen) a kisebb veszélyességű körzetek (pl. völgytalpak) elkülönítése, ezért az 5. térképen nem alkalmaztuk az alaptónusok „felülraffozását”.

Az 5. ábra helyes értelmezéséhez még azt is figyelembe kell venni, hogy a Magyarországon kataszterezett felszínmozgások tekintélyes hányada – az Északi-középhegységben 29%-a – tisztán társadalmi hatásra oldódott ki. Ott még a vegyes eredetű mozgások is 15%-ot képviselnek. Kistájaink jelentős részében a folyamatos humán felszínalakítás miatt ezért nem egyszerű a tisztán természetes adottságokból adódó potenciális tömegmozgás-veszély meghatározása. Amint az a térképről látható, kistájaink többségében ez a veszélytípus elhanyagolható. Ahol viszont ezek a mozgások regisztrálhatók, ott a felvételek szerint nagy részük jelenleg is valamilyen szintű aktivitást mutat.

A KFH felvételek alapján az Északi-középhegységben a kataszterezett mozgásoknak kevesebb, mint 20%-a tartozott a „lezárt mozgás” kategóriába. Vagyis a régebbiek kiújulására és újak keletkezésére egyaránt van esély. Ezért hiba lenne, ha alapvetően síkvidéki országunkban alábecsülnénk a természeti veszélyeknek ezt a típusát.

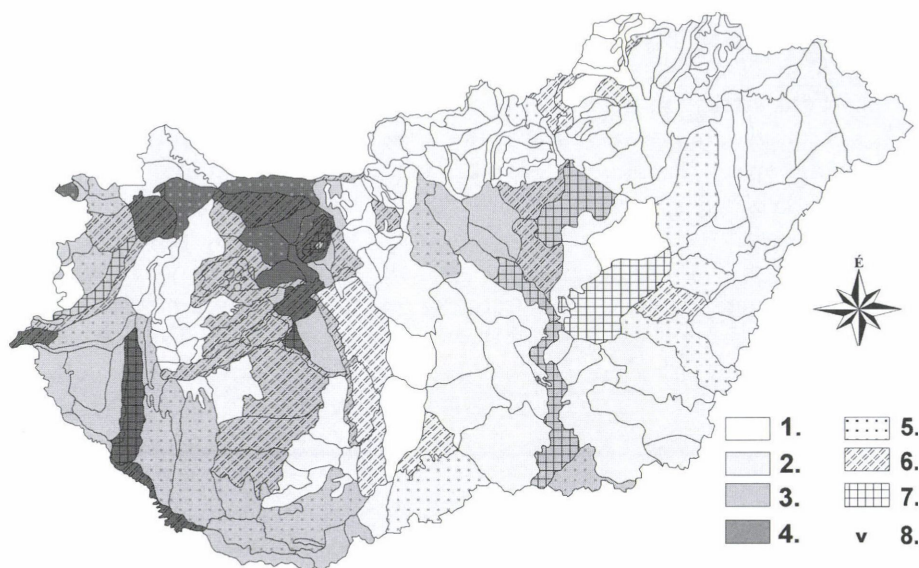
Földrengések

A Kárpát-medence nem tartozik a Föld jelentős szeizmicitású területei közé, és a medence belsejében a peremvidékekhez (Bécsi-medence, Kárpátalja,

DK-i Kárpát-kanyar, Dinaridák) képest is kisebb a jelentős kárt okozó földrengések veszélye. Ennek mértékét jellemzi, hogy a földrengések elleni védekezés jelenlegi leghatékonyabb eszköze, a rengésálló építmények emelése tekintetében nincsenek általános jogszabályi előírások. Csupán az atomerőművek és a radioaktív hulladék elhelyezését szolgáló létesítmények építését megelőzően kötelezőek a szeizmicitási vizsgálatok.

Károkat okozó rengések ugyan előfordulnak, de a komoly veszteséget okozók meglehetősen ritkák. A 20. sz.-ban pl. összesen négy alkalommal fordult elő az 12 fokozatú EMS skálán (a Mercalli-Cancani-Sieberg féle skála ma használt tökéletesített változata) VII., ill. VIII. intenzitási fokot elérő földrengés (Kecskemét 1911, Eger 1925, Dunaharaszti 1956, Berhida 1985). Mivel ilyenek a korábbi századokban is voltak (Komáromban 1763-ban pl. IX. fokozatú, több, mint 60 halálos áldozattal), a potenciális földrengés-veszélyeztetettség meghatározása nem felesleges.

A 6. ábrán látható négy veszélyességi fokozatot feltüntető kistáj szintű besorolás alapját RÉTHLY A. (1952) 1918-ig terjedő adatgyűjteménye, az azt a későbbi időszakokra mérési adatok alapján kiegészítő, a Geo Risk Földrengéskutató Intézetben készült veszélyeztetettség térkép (MÓNUS P.-TÓTH L.-ZSÍROS T. szerk.

6. ábra. A földrengések veszélye Magyarország kistájaiban. – 1 = a földrengések veszélye jelentéktelen; 2 = kismértékű; 3 = közepes; 4 = súlyos; 5 = alacsonyabb földrengés-veszélyeségi fokozatba tartozik a kistáj mintegy 25%-a; 6 = 50%-a; 7 = 75%-a

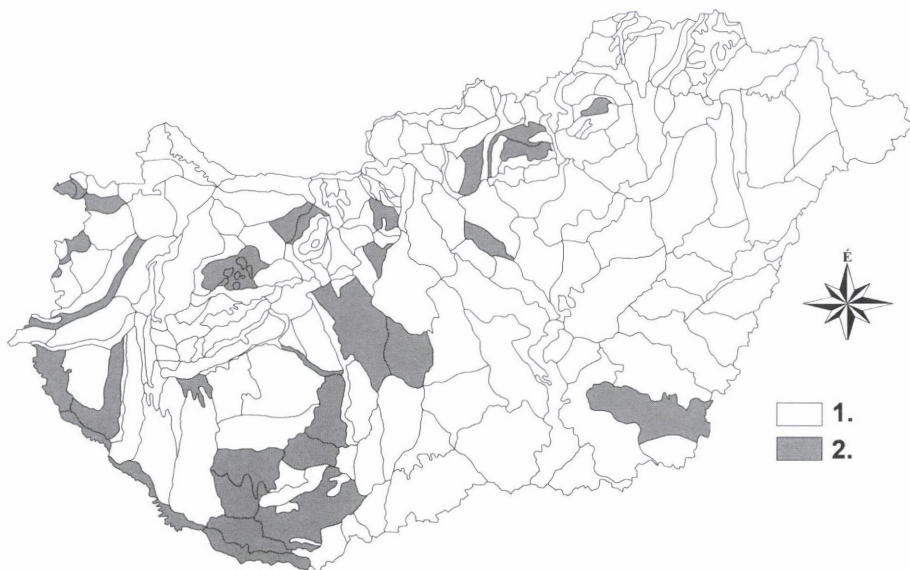
Earthquake hazard across landscape microregions of Hungary. – 1 = negligible; 2 = slight; 3 = moderate; 4 = serious. Terrain of slight earthquake hazard within: 5 = ca 25%; 6 = ca 50%; 7 = ca 75% of the total area of the microregion.

2005), valamint a Magyarország kistájainak kataszterében (MAROSI S.–SOMOGYI S. szerk. 1990) a kistájak többségére megadott szeizmicitási adatok képezték.

A kistáj határos térkép az összefoglaló térképeknek megfelelően azt mutatja, hogy jelentősebb földrengéskockázattal az ország fő tektonikai tengelyét jelentő Zágráb-Kulcs-Hernád vonal tágabb körzetében, elsősorban az ezt keresztező egyéb törésvonalak szomszédságában kell számolni. A legmagasabb veszélyességi fokozatba sorolható kistájak többsége (17-ből 11) a Balaton ÉK-i szomszédságától É felé, Komárom irányában helyezkedik el. A többiek az ország Ny-i peremvidékén vannak. Egy harmadik, de az előzőeknél valamivel alacsonyabb maximum – a legmagasabb fokozatba tartozó kistájak nélkül – Budapeستől K-re látható.

Felhőszakadások

A közvetett, víz útján ható atmoszférikus katasztrófák közül egészében véve a felhőszakadások jelentik a legnagyobb veszélyt. Ezek ugyanis általában árvizeket is előidéznek, és az intenzív csapadékhullás által okozott mechanikai károk mellett, az összegyülekező vizek révén lényegesen nőnek a károk (4. táblázat). Az atmoszférikus veszélyek közül ezért ezek kockázatát tüntettük fel a 7. ábrán. Mivel az alapul szolgáló adatok szerint az ország területén a

7. ábra. A felhőszakadások veszélye Magyarország kistájjaiban. – 1 = kismértékű; 2 = közepes
Hazard of cloudbursts across landscape microregions of Hungary. – 1 = slight; 2 = moderate

rendszerint nyáron bekövetkező nagy felhőszakadások gyakorisága és mérete között nincsenek nagyon karakterisztikus különbségek, ezen a térképen csak két fokozatot különítettünk el.

Az elkülönítés alapját Magyarország Éghajlati Atlaszának (2003) az 1961–1990 között 24 óra alatt lehullott csapadék abszolút maximumait bemutató térképlapja adta. Amint az atlasz, úgy mi is kizártuk az elemzésből az 1963 szept. 8-ai felhőszakadást, mert ezen egyetlen extrém alkalommal Pest megye É-i részén az egész adatsort erősen torzító, 150 mm feletti csapadékmennyiség hullott. A kétfokozatú beosztást az Országos Meteorológiai Szolgálat (OMSZ) adattárából, valamint honlapjáról (www.omsz.hu) vett néhány adat is alátámasztotta. Ezek is azt mutatják, hogy a nagyobb felhőszakadás-veszély az ország Ny-i felén jellemző. Összesen négy mérőállomás napi csapadékadatát vizsgáltuk meg három ötéves időintervallumra (1951–1955, 1991–1995, 2001–2005), s közülük kiválasztottuk a rendszerint jelentős kárt okozó 50 mm feletti napi értékeket (6. táblázat).

Bár a táblázat esetszáma meglehetősen alacsony, de nem mond ellent az országos térkép kistájakra transzformált adatainak.

6. táblázat. Néhány kiválasztott csapadékmérő-állomáson az 50 mm/nap értéket meghaladó felhőszakadások száma (OMSZ adatok alapján)

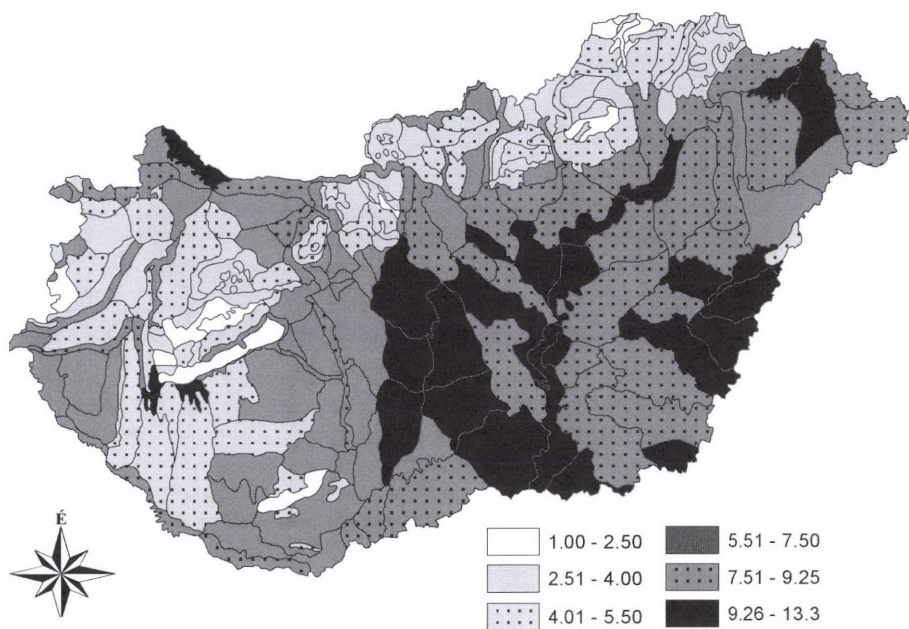
Állomás Időszak	Lenti	Nagykanizsa	Budapest	Rudabánya
1951–1955	2	3	2	1
1991–1995	4	6	1	–
2001–2005	2	1	n.a.	1
Összesen:	8	10	?	2

Következtetések, összegzés

Amint azt a módszereket bemutató fejezetben már jeleztük, a hét vizsgált veszélytípus területi jellemzőinek értékszámait összegezve megszerkesztettük az ország kistáj bontású természeti veszélyeztetettség térképét. Az egyszerű és a súlyozott összegzéssel kapott értékek kategóriákba sorolásával a 8. és 9. ábrán látható eredményhez jutottunk. Néhány következtetés:

a) A feldolgozott hét veszélytípus súlyosságának kistájak szerinti megoszlását a hivatkozott pontozási rendszerben mind az egyszerű, mind a súlyozott összesítés szerint ábrázolva *első közelítésben* megállapíthatjuk, hogy

– az ország egy magasabb fenyegetettségű DK-i és egy kisebb veszélyességű ÉNy-i részre bontható. A két rész közötti határ nagyjából a magyarországi középhegységek D-i peremi zónájában fut, tehát a területi megoszlás nem szimmetrikus.

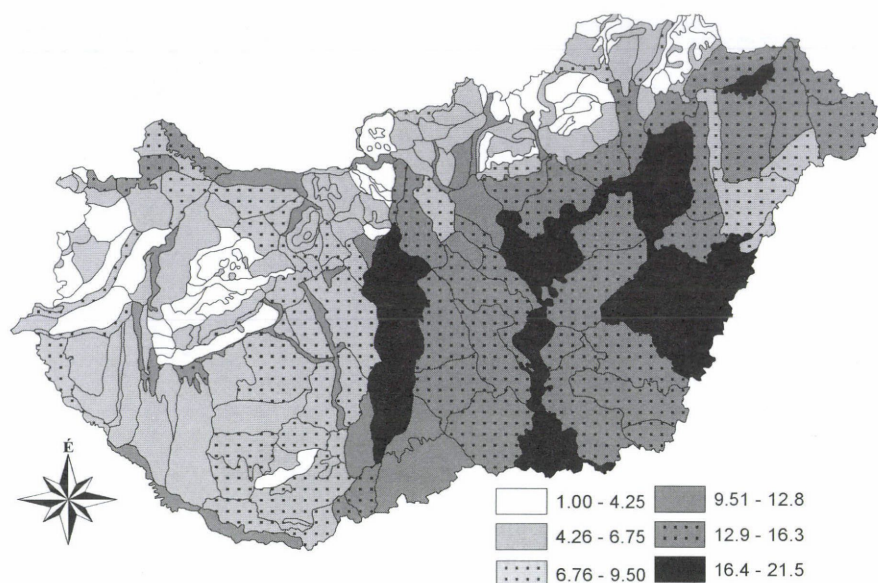
8. ábra. Természeti veszélyek Magyarországon kistájak szerinti bontásban, a pontértékek egyszerű összegzésével. – 1 = a természeti veszélyek megjelenése kivételes; 2 = kismértékű; 3 = gyengén közepes; 4 = közepes; 5 = jelentős; 6 = súlyos természeti veszélyeztetettség

Natural hazards in Hungary by landscape microregions (obtained by a simple summing up of balls). – Possibility of the occurrence of natural disasters is: 1 = uncommon; 2 = unfrequent; 3 = slightly moderate; 4 = moderate; 5 = significant; 6 = severe

– a Dunántúlon a választóvonal kevésbé határozott, DNy-on (a Zalai- és a Somogyi-dombság érintkezési sávjában) egy relatíve kisebb veszélyeztetettségű terület van, viszont É-on (nagyjából a Kisalföldön) valamivel magasabb veszélyeztetettségű fokozat mutatkozik.

b) A részletezőbb elemzés azt mutatja, hogy (az egyszerű összegzés három kistájától – Szigetköz, Kis-Balaton, Nagyberek) eltekintve a legmagasabb veszélyességi fokozatok az Alföldön vannak. Az egyszerű összegzés szerint a legnagyobb veszélyeztetettség a legmélyebben fekvő és a csak kissé magasabb, jobbára potenciális szélerozióval is fenyegetett tájakon becsülhető. A súlyozott összesítés az árvizek, belvizek és az aszály dupla pontértéke következtében a veszélyeztetettség súlypontját a Duna és a Tisza természetes ártéri zónájára valamint a Körösök vidékére helyezi.

c) A legalacsonyabb veszélyeztetettség elsősorban a karbonátos kőzetű hegységi tájainkat jellemzi, bár az Északi-középhegység néhány vulkánikus tagja is ebbe a csoportba került. Ilyen alacsony veszélyességi fokozatok az Alpokalja egyes, az árvizek szintje fölé emelkedő kistájain is feltűnnek.

9. ábra. Természeti veszélyek Magyarországon kistájak szerinti bontásban, a pontértékek súlyozott összegzésével. – 1 = a természeti veszélyek megjelenése kivételes; 2 = kismértékű; 3 = gyengén közepes; 4 = közepes; 5 = jelentős; 6 = súlyos természeti veszélyeztetettség

Natural hazards in Hungary by landscape microregions (obtained by a weighed summing up of balls). – Possibility of the occurrence of natural disasters is: 1 = uncommon; 2 = unfrequent; 3 = slightly moderate; 4 = moderate; 5 = significant; 6 = severe

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy az eredmények pontozásos összegzése ugyan bizonyosan szubjektív hibákkal is terhelt, és ez a súlyozás alkalmazása miatt még inkább joggal felvethető, de az a tény, hogy a legkisebb és legnagyobb pontértékek között mindkét térképen kerekén tízszeres, tehát nagyságrendi különbség van, azt mutatja, hogy a differenciáknak mindenképpen határozott objektív alapja van. Megítélésünk szerint a súlyozás szükséges, az a különbségeket nem torzítja, hanem árnyalja. Ezt mutatja az is, hogy a legmagasabb és a legalacsonyabb veszélyességi értékszámot kapott 23 kistáj (a 230 kistáj 10–10%-a) a két térképen döntő többségében megegyező. A legmagasabb értékeknél a 23-ból 17 kistáj mindkét térképen megjelenik. Az eltérés egyértelműen abban mutatkozik, hogy a súlyozás következtében a legmagasabb fokozatba kerülnek erősen ár- és belvízveszélyes, egyszersmind az aszályal leginkább fenyegetett tájak, viszont kikerülnek onnan azok, ahol ezek a veszélyek kevésbé érvényesülnek.

Meggyőződésünk, hogy az ország természeti veszélyek általi fenyegetettségének ez az első viszonylag nagyfelbontású vizsgálata önmagában is figyelemfelkeltő lehet a tekintetben, hogy e veszélyeket helyükön és értékükön kezeljük. Az eredményes, de ugyanakkor rentábilis védekezés stratégiájának kidolgozá-

sánál ezekre a tényekre figyelemmel kell lenni. Természetesen a részletesebb tervezés még nagyobb felbontást, az viszont a veszélyek többsége esetén még további, pontosabb adatokat szolgáltató feltáró vizsgálatokat igényel. Nézetünk szerint a jövőben erre mindenképpen szükség lesz!

IRODALOM

- BLAIKIE, P. et al. 1994. *At risk: Natural Hazards, People's Vulnerability and Disasters*. – Routledge, London–New York.
- BRYANT, E. 1991. *Natural hazards*. – Cambridge University Press, Cambridge, 293 p.
- COCH, N.K. 1995. *Geohazards*. – Prentice Hall, Englewood Cliffs, New Jersey, 481 p.
- DUNKA S.–FEJÉR L.–VÁGÁS I. 1996. Veritékes honfoglalás. – Bp., 215 p.
- FARKAS J. 1992. Felszínmozgások geotechnikai kérdései. – MTA doktori értekezés, kézirat. Bp., 308 p.
- FODOR T-né 1985. Észak-Magyarország nyugati részének felszínmozgásai. – Mérnökgeológiai Szemle 34. pp. 31–44.
- FODOR T-né–Kleb B. 1986. Magyarország mérnökgeológiai áttekintése. – Bp., 199 p.
- KOVACH, R.L. 1995. *Earth's Fury*. – Prentice Hall, New Jersey, 213 p.
- Katasztrófavédelem. – Folyóirat, 2002–2006. évfolyamok
- LÓKI J. 1985. A téli nyírési szélérozíóról. – Acta Academiae Paedagogicae Nyíregyháziensis Tom. 10. Nyíregyháza pp. 35–41.
- LÓKI J. 2003. A szélérozíó mechanizmusa és magyarországi hatásai. – MTA doktori értekezés Debrecen, 265 p. + Melléklet
- Magyarország Digitális topográfiai térkép (RTA 50). – Topo Explorer 1.0, Budapest, 2006
- Magyarország Éghajlati Atlasza. – Országos Meteorológiai Szolgálat, (2003)
- MAROSI S.–SOMOGYI S. (szerk.) 1990. Magyarország kistájainak katasztere I.–II. – MTA Földrajztudományi Kutató Intézet, Bp., 1023 p.
- MÓNUS P.–TÓTH L.–ZSÍROS T. (szerk.) 2005. Magyarország földrengés-veszélyeztetettségi térképe. – Geo Risk Földrengéskutató Intézet, Bp., www.georisk.hu
- PÁLFAI I. (szerk.) 2001a. Magyarország belvíz-veszélyeztetettségi térképe. M=1:500 000. – Országos Vízügyi Főigazgatóság, Bp.
- PÁLFAI I. (szerk.) 2001b. Magyarország zonális aszályossági térképe. M=1:500 000. – Országos Vízügyi Főigazgatóság, Bp.
- RÉTHLY A. 1952 A Kárpát-medence földrengései (455–1918). – Akadémiai Kiadó, Bp. 510 p.
- RÓNAI A. (szerk.) 1938. A Kárpát-medence vízborította és árvízjárta területei az ármentesítő és lecsapoló munkálatok megkezdése előtt. M=1:600 000. – Magyar Kir. Földművelésügyi Minisztérium Vízügyi Intézete, Bp.
- SMITH, K. 1996. *Environmental hazards*. – Routledge, London–New York, 389 p.
- SZABÓ J. 1995. A felszínmozgások (csuszamlások) elterjedése Magyarországon a kataszteri felvételek tükrében. – Acta Geographica Debrecina, pp. 77–91.
- SZABÓ J. 1996a. Csuszamlásos folyamatok szerepe a magyarországi tájak geomorfológiai fejlődésében. – Kossuth Egyetemi Kiadó. Debrecen. 223 p. +12 old. színes melléklet
- SZABÓ J. 1996b. Results and problems of cadastral survey of slides in Hungary. – In: Chacón, I. and Bernandez, A. A. (eds.): Landslides. Balkema–Rotterdam–Brookfield, pp. 63–78.
- SZABÓ J. 2001. Természeti katasztrófák és elhárításuk. – Távoktatási tananyag PHARE környezetvédelmi referenszképzés számára, Debrecen, 115 p.
- SZABÓ J. 2007. Veszélyes természet (?) – Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen (Megj. alatt).
- TOBIN, G.A.–MONTZ, B.E. 1997. *Natural Hazards*. – The Guilford Press, New York–London, 388 p.

NOW AVAILABLE!

Károly Kocsis (ed.): South Eastern Europe in Maps 2nd, Revised and Expanded Edition

Geographical Research Institute Hungarian Academy of Sciences. Budapest, 2007. 136 old.

Over the past fifteen years the explosion of the “Balkan powder-barrel” shocking the European continent deeply i.e. the fanning of ethnic-religious tensions (suppressed for several decades) into regional conflicts and warfare renewed traditional interests of the Hungarian public towards the countries of South Eastern Europe (the former member republics of Yugoslavia, Albania, Bulgaria and Romania).

There has emerged a necessity to publish an atlas in the form of a book or a book combined with an atlas in which a large number of attractive thematic (political, ethnic, religious, economic) maps, charts, tables completed by concise textual analyses provide explanation for the up-to-date societal and economic issues of South Eastern Europe and the most characteristic segments of the region’s development in the 20th century. The present publication produced in the Geographical Research Institute of the Hungarian Academy of Sciences serves as a brief account for public and scientific audiences and political decision makers on the region which largely belongs to the Balkans, with some countries

as the primary targets of the enlargement of the European Union. The chapters are entitled by the main topics figuring in the book: the concept of South Eastern Europe and the Balkans; territorial distribution by states; ethnic and religious patterns; urbanisation and town network; the standard of economic development; spatial disparities; industry; transport; and tourism.

South Eastern Europe in Maps

Price: HUF 3000 (EUR 12)

Order: Geographical Research Institute
HAS Library H-1388 Budapest, POB. 64.

E-mail: magyar@sparc.core.hu

A Zala-folyó lefejezése

GÁBRIS GYULA–MARI LÁSZLÓ¹

Abstract

The Pleistocene beheading of the Zala River (West Hungary)

Springing from West Hungary the Zala River originally headed for northeast, towards the Little Hungarian Plain. During the middle Pleistocene the depression in Lower Zala cut off the northerly continuation of Old Zala, and directed the waters towards the Drava River to the south. From the location of the river-piracy in the wide north-westerly valley the terrace and terrace material of the Old Zala shows the original flow direction. The younger terraces are clearly discernible in the section of north-south direction, while they are missing in the abandoned wide valley. Presently there is only a small stream meandering here. The subsidence of the Lower Zala region caused the regression of the river, resulted in an abrupt change of its flow direction. The presence and age of the beheading event can be determined from the geomorphological map and from analyses of the terrace material of the region. Currently the Zala River empties into Lake Balaton, which is located in the lowest part of the elongated depression of southwest-northeast strike originating from the end of the Pleistocene.

Bevezetés

A Zala folyásirányának furcsa térképi megtörése régóta fejtöresre készítette a geográfusokat. Már Lóczy L. (1913) és Cholnoky J. (1918) felvetette a folyólefejezés gondolatát, de ezt a véleményüket nem bizonyították részletekbe menően. A Zala teraszaira vonatkozó első – térképmelléklettel alátámasztott – megállapításokat Horváth K. (1908) munkájában olvashatjuk, aki még a Cholnoky-féle két teraszos elmélet szerint dolgozott. Szádeczky-Kardos E. (1938) Tűrjétől É-ra végzett megfigyelései és kavicsvizsgálatai alapján megállapította, hogy a Zala idősebb teraszai átszolgálnak a Marcal völgyébe és így közvetetten bizonyította a folyólefejezést. Igazán alaposan Kéz A. (1943) vizsgálta a völgy teraszait Óriszentpétertől Zalasantgrótig. Tanulmányában rámutatott az idősebb és a fiatalabb teraszok elhelyezkedésében tapasztalt eltérésekre. Szerinte a Magyarország nyugati részén eredő Zala eredetileg ÉK-i irányban a Kisalföld felé tartott, majd a középső pleisztocén-

¹ Eötvös Loránd Tudományegyetem, Természetföldrajzi Tanszék, 1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/c. E-mail: gabris@ludens.elte.hu

ban az É felé hátravágódó Alsó-Zala az Ős-Zalát lefejezte, s vizét D-i irányban vezette. A folyólefejezést később vitatták ugyan (MIKE K. 1980, 1991), de újabb részletes tanulmány nem született a kérdéskörben, jóllehet a szomszédos zalai, somogyi és balatoni területek kutatása során sok megfigyelés kapcsolódott a Zala kaptura problémájához (GÓCZÁN L. 1960; MAROSI S. 1970; LOVÁSZ Gy. 1975; MAROSI S.–SZILÁRD J. 1977, 1981).

Kéz A. írja 1934-es tanulmánya bevezetőjében: „Azt gondolhatnánk, hogy ezekkel a klasszikus tanulmányokkal a Zalára vonatkozó adatgyűjtés le van zárva és azonfelül minden újabb, kiegészítő munka felesleges”. Az Ő nyomán állíthatjuk, hogy az utóbbi évtizedekben a geomorfológiai kutatások új eredményeit, módszereit és változott szemléletét tekintve érdemes felülvizsgálni a múlt megállapításait. Konferencia-előadáson alapuló tanulmányunk alkalmat szolgáltat arra, hogy nagyrészt az 1990-es években végzett terepi vizsgálataink, valamint a vonatkozó szakirodalom újraértékelése alapján mutassuk be a Zala fejlődéstörténetét.

Ősföldrajzi helyzet (előzmények)

A Kárpát-medence Ny-i szélén a pliocén végén egy fluviolakusztikus vízrendszer alakult ki (SZÁDECEZKY-KARDOSS E. 1938). A Bécsi-medencéből érkező Duna először a Kisalföld beltavát töltötte fel, majd az akkori lejtőviszonyoknak megfelelően a Dunántúl Ny-i és középső részén keresztül a Dráva menti süllyedékben levő Szlavóniai-beltóba folyt tovább csaknem É–D-i irányban. A folyó nagyrészt kereszttrétegzett homokból álló üledékei nagy területen terjedtek el. Az Alpokból érkező mellékfolyói (Rába, Mura, Dráva) ugyanekkor közvetlenül a medence DNy-i peremén nagy kiterjedésű hordalékkúp-rendszert építettek zömmel kavicsos hordalékaikból (1. ábra, A).

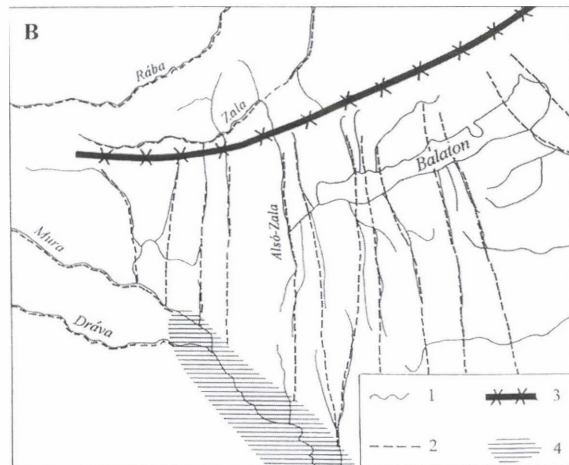
A következő esemény tektonikai jellegű: a Nyugat-Dunántúlon egy nagyjából Ny–K-i irányú tengely – a Keszthely–Gleichenbergi-hátság – emelkedése az alsópleisztocén közepén elzárta a Duna régi D-i irányú útját, és a Középhegység mentén K-re, az antecedens Visegrádi-völgyoszoros felé terelte a folyamatot (PÉCSI M. 1959). Az alpi folyók így távolabb nyújtották a medencébe hordalékkúpjukat, és a Kisalföld, ill. a Dráva süllyedéke felé folytak le (1. ábra, B). A több ezer km² területű kavicsstakarót a gүнztől kezdve ugyanezek a folyók teraszos völgyeket mélyítve felszabdalták. A kavicsstakaró magasabb részén eredő Zala viszonylag fiatal – csak a pleisztocénban kialakult – vízfolyás, völgyének teraszanyaga az Ős-Rába kavicsának áthalmozásából származik: legnagyobb tömegében az Alpokból lehordott kvarckavics (SOMOGYI S. 1961).

A geomorfológiai kutatásokat itt megnehezíti, hogy a nyugat-dunántúli kavicsmező részei anyagukat tekintve kevésbé különböznek, az egyes folyók üledékeinek kőzetanyaga jellegzetes eltérést alig mutat. Jól használható adatokat nyújt viszont a kavicsok méretének és koptatottságának vizsgálata. STRAUSZ L. (1949), aki teraszkutatót nem végzett, de átvette a „BULLA–KÉZ-féle terasz-számozást”, az egyes szintek (Zala teraszok) anyagának vizsgálata alapján megállapította azt a szabályt, hogy a kavicsok az idősebb teraszok felől

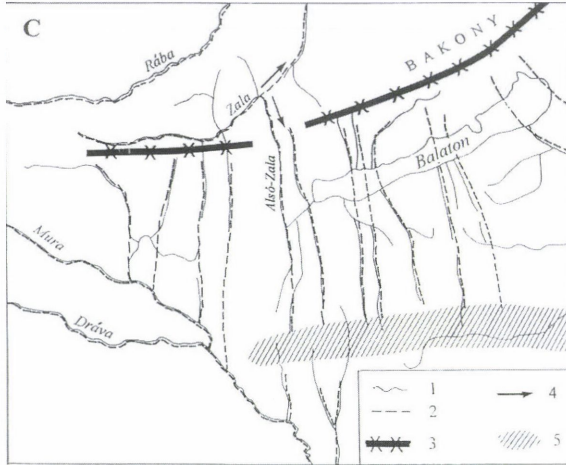
1. ábra. A Zala ősföldrajzi térképsorozata. – A = felsőpliocén-legalsó pleisztocén: 1 = mai vízfolyások; 2 = a Duna felsőpliocén-legalsó pleisztocén hordalékkúpja; 3 = az alpi folyók (Rába, Mura, Dráva) alsópleisztocén hordalékkúpja; 4 = felsőpliocén Szlavóniai-beltó

Paleogeographical map series of Zala river. – A = Upper Pliocene–Lowest Pleistocene: 1 = present-day river network; 2 = Upper Pliocene–Lowest Pleistocene alluvial fan of the Danube; 3 = Lower Pleistocene alluvial fan of the Alpine rivers (Rába, Mura, Dráva); 4 = Upper Pliocene Slavonian inland lake

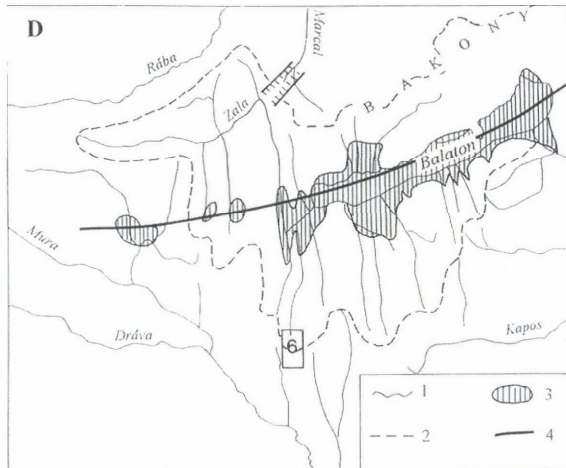
1. ábra. A Zala ősföldrajzi térképsorozata. – B = alsópleisztocén második fele: 1 = mai vízrajz; 2 = ősfolyók; 3 = emelkedő vízválasztó; 4 = drávai süllyedék

Paleogeographical map series of Zala river. – B = The second half of the Lower Pleistocene: 1 = present-day river network; 2 = paleo-rivers; 3 = lifting up watershed; 4 = subsiding Drava depression

1. ábra. A Zala ősföldrajzi térképsorozata. – C = középsőpleisztocén: 1 = mai vízrajz; 2 = ősfolyók; 3 = emelkedő vízválasztó; 4 = a Zala bifurkációja; 5 = Felső-Kapos–Kalocsai-süllyedék

Paleogeographical map series of Zala river. – C = Middle Pleistocene: 1 = present-day river network; 2 = paleo-rivers; 3 = lifting up watershed; 4 = bifurcation of the Zala; 5 = Upper Kapos–Kalocsa depression

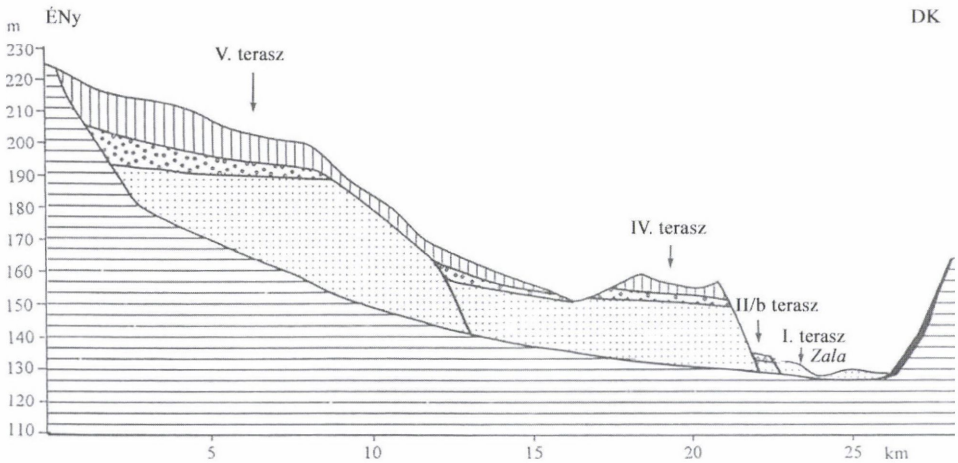
1. ábra. A Zala ősföldrajzi térképsorozata. – D = jelenlegi helyzet: 1 = mai folyók; 2 = mai vízválasztó; 3 = a Balaton-vonal és időszakosan vízzel elöntött süllyedékterülete; 4 = mai Balaton

Paleogeographical map series of Zala river. – D = recent situation: 1 = present-day river network; 2 = current watershed; 3 = Balaton line and the maximum flooded depression area; 4 = Lake Balaton

a fiatalabbak felé, és a folyás mentén lefelé is fokozatosan finomodnak. CSEH NÉMETH J. (1954) tanulmányában számokkal pontosítja ezt a megállapítást: a kavicsok koptatottságának mértéke 5,3-ról 6,1-ig gyengén növekszik a teraszok fiatalodásával.

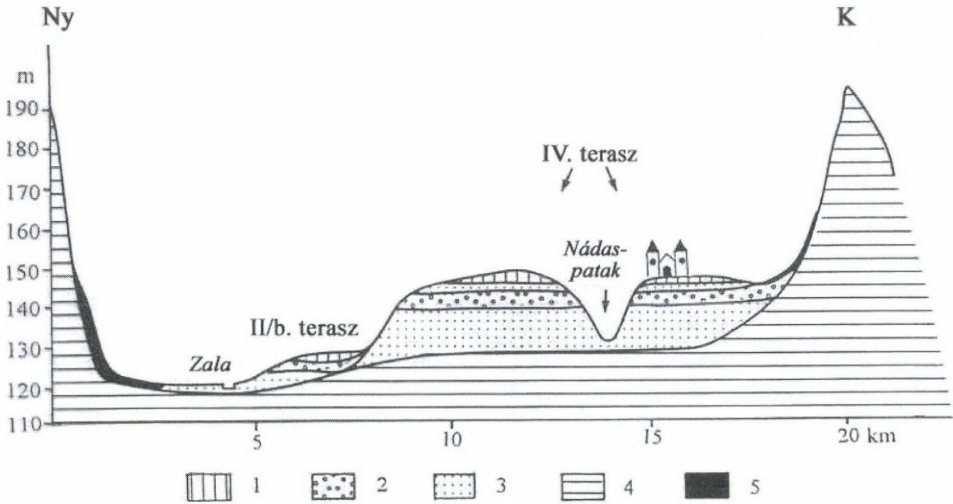
A Zala teraszai

A Zala völgyében három jól fejlett és egy nehezen felismerhető terasz térképezhető (2a,b. ábra). Legalul a folyó csaknem teljes hosszában (Őriszentpétertől Kehidáig) az óholocénban lerakódott kavicsból álló I. terasz szintje helyezkedik el. Viszonylagos magassága KÉZ A. (1943) megállapítása szerint 1 m-ről 3 m-re emelkedik Zalaszentgróttig, alatta aztán ismét alacsonyodik, majd Kehidánál eltűnik. Ezt követi a völgyoldalakon felfelé egy 3–7 m relatív magasságú terasz, amelynek korára paleontológiai bizonyítékunk van. Zalaszentgróton a vasút melletti kavicsgödörben *Elephas primigenius* jó megtartású zápfogait találta LÓCZY L. (1913). Az utolsó jégkorra datált fauna alapján a terasz felkavicsolása – ahogyan ezt MAROSI S. (1970) KRETZOI M. véleményére hivatkozva már felvetette – a würm glaciális elején történhetett. A legújabb paleontológiai tanulmányokban van egy szórványos adat, amelyet idősebbnek tartanak (Szuhoggy–Csorbakő), de a Kárpát-medence területén igazából 100 000 és 20 000 év között volt elterjedt.

2a. ábra. A Zala-völgy jellegzetes keresztmetszete teraszokkal Pókaszepteknél. A jelmagyarázatot l. a 2b. ábránál

Typical geomorphological cross-sections of the Zala Valley at Pókaszeptek. For explanation see Fig. 2b.

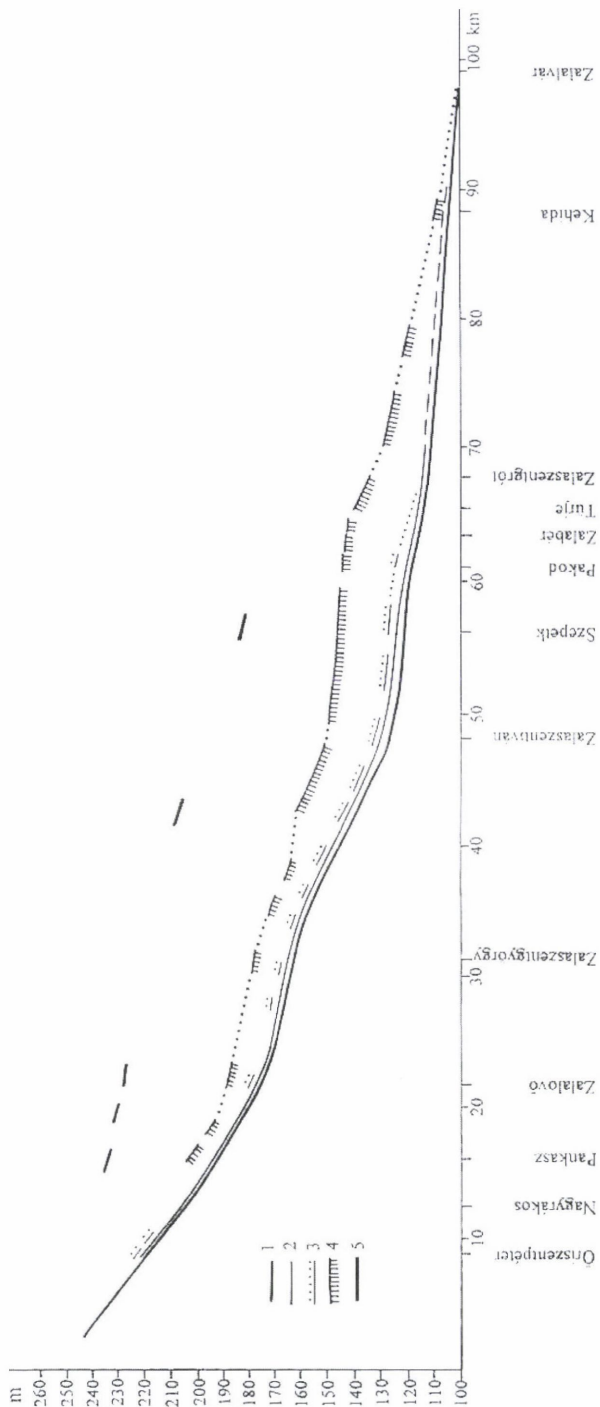

2b. ábra. A Zala-völgy jellegzetes keresztmetszete teraszokkal Túrjénél. – 1 = pannoni tengeri üledékek; 2 = folyóvízi homok; 3 = folyóvízi kavics; 4 = lösz; 5 = kolluvium

Typical geomorphological cross-sections of the Zala Valley at Túrje. – 1 = Pannonian marine sediments; 2 = fluvial sand; 3 = fluvial gravel; 4 = loess; 5 = colluvium

A mai magyar szakirodalomban használatos elnevezés szerint tehát Kéz A. véleményével szemben e vékony fiatal lösszel borított szint a III. helyett inkább a II/b. terasszal azonosítható, és térképünkön, szelvényeinken így is szerepel. A felette levő folyópárkányt – a két terasz közötti, magyarországi folyóvölgyekben szokatlanul nagy szintkülönbség alapján Kéz A. a IV. terasszal azonosította, és így párhuzamok szerint kavicsának felhalmozását a mindel glaciálisba helyezte, amin később sem volt ok változtatni (Pécsi M. 1959). Legfelül a legidősebb V. szint foszlányai nyomozhatók, amelynek kialakulását Kéz A. a korábbi levantei helyett az ópleisztocénba tette. Ugyanis éppen a zalai teraszok tanulmányozása alapján fogadta el azt a nézetet, hogy a kavicslerakódás a günz glaciálisban, a kivésés pedig az „első jégközötti időben” ment végbe.

A két felső szint kormeghatározása őslénytani leletek hiányában bizonytalan. Egyetlen ide kapcsolható fauna leletről van tudomásunk a szakirodalomból, mégpedig szintén Lóczy L. (1913) leírása alapján. A rinocérosz felső karcsont nem elég pontos korjelző, a lelőhely is igen távoli – a Marcal menti Nemesszalók –, és maga Lóczy is csupán az egész nyugat-dunántúli fiatalabb kavicsstakaró pleisztocén korára hozza fel bizonyítékként. Térképe, és Láng S. (1954) leírása alapján a lelet inkább a mai V. teraszhoz tartozik, s a IV. terasz korára (amire később használták) semmiféle bizonyító erővel nem bír. A II/a. és a III. terasz úgy tűnik nem alakult ki a völgyben, jóllehet Cseh Németh J. (1957) felismerni véli a III. szintet.

A Zala különböző teraszainak elhelyezkedését, a folyó szintje feletti magasságát ábrázoló hossz-szelvény (3. ábra) jól mutatja, hogy a felső szakaszon a teraszok elég szabályosan fejlődtek ki, lejtésük egymással és a folyó esésével csaknem párhuzamos, ill. a viszonylagos teraszmagasság mind egyik esetében gyengén emelkedik. A Zala nagy kanyarulatában (Türje községnél) azonban drasztikus változás figyelhető meg: a V. terasz eltűnik a Zala mellől, az alatta levő fiatalabb (II/b.-IV.) szintek lejtése pedig erősen megnövekszik. Sőt a Zalaszentgrót alatti völgyszakaszon – amelynek térképezését jelen írás szerzői végez-

3. ábra. Hosszanti szelvény a Zala teraszairól. – 1 = Zala jelenlegi középvízszintje; 2 = holocén (I.) terasz; 3 = würm eleji (II/b.) terasz; 4 = mindel (VI.) terasz; 5 = gүнз (V.) terasz

Longitudinal profile of the Zala terraces. – 1 = present water level of Zala; 2 = Holocene (No I) terrace; 3 = Early Würm (No II/b) terrace; 4 = Mindel (No IV) terrace; 5 = Gүнз (No V) terrace

ték el –, pontosabban a II/b Zalaudvarnoknál, majd a IV. terasz Zalaszentlászló után belesimul a folyó árterébe.

A Zala-kaptura környékének geomorfológiai térképvázlata (4. ábra) mutatja a változás lényegét. Az V. terasz határozott lépcsővel elkülönült, szélesen kiterjedt felszínként a Zala felső völgyének ÉNy felé tartó egyenes folytatásában mindkét oldalon hosszan követhető, és becsatlakozik a Marcal felső szakaszához. Az Ötvös, Gógánfa, Ukk vonalában húzódó részleteit LÁNG S. írta le 1954-es tanulmányában. A IV. szint viszont – amelyik az egész Zala völgy legerősebben fejlett, legszélesebb terasza – itt két irányban is nyomozható. Az egyik ága az előbb leírt idősebb V. szint peremei között 2–6 km szélességben a Marcal-folyó felé tart. Ezen az elhagyott völgytalpon jelenleg csak két kicsiny patakocska folyik egymással ellenkező irányban a Zala ill. a Marcal folyók felé: völgyi vízválasztó alakult ki a völgytorzóban. A nagy szintkülönbséget rövid távon legyőző, s a Zalába tartó Nádas-patak erősen bevágódott a régi teraszba,

4. ábra. Geomorfológiai térképvázlat a Zala kaptura környékéről. – 1 = vízfolyások; 2 = allúvium; 3 = würm eleji (II/b.) terasz; 4 = mindel (IV.) terasz; 5 = günz (V.) terasz; 6 = mai folyásirány; 7 = régi folyásirány; 8 = Túrje község

Geomorphological map from the beheading area of the Zala. – 1 = waterfalls; 2 = alluvium; 3 = Early Würm (No II/b) terrace; 4 = Mindel (No IV) terrace; 5 = Günz (No V) terrace; 6 = actual flow direction; 7 = old flow direction; 8 = village of Túrje

a Marcal mellékvizének medre viszont az enyhébben lejtő felszínen alig mélyül be, széles, vizenyős árteret képez. A IV. terasz másik, D-i ága kezdetben 2–2,5 km széles, majd egyre keskenyedő, folyásirányban erősen lejtő felszínként a jelenlegi Zalát követi. Viszonylagos magassága 20–22 m-ről néhány tucat km után 1 m-re csökken. Hasonló erős lejtést mutat a II/b. terasz is, amely alacsonyabb lévén, még hamarabb simul bele a Zala árterébe.

A D-re tartó feltételezett Alsó-Zala völgyét felszíni kavicselőfordulások is jelzik Sármellék környékén, Galambok K-i határában, és Zalakomár téglagyárában. A kavicsok görgetettsége azonban gyengébb, mint É-abra a Zala teraszait felépítő kavicsoké (4,5–4,6). Eredetüket GÓCZÁN L. (1960) a középsőpleisztocén Zalával hozza kapcsolatba, MAROSI S. (1970) pedig a würm eleji teraszanyagának az idősebb riss korú hordalék fedőjébe kerüléséről írt.

Következtetések

A IV. terasz felkavicsolása (mindel glaciális) kezdetén a Zala még az eredeti ÉK-i irányban a Kisalföld felé folyt, de völgye felé fokozatosan hátravágódva egyre közeledett az Alsó-Zala, amelynek erózióbázisa erősen süllyedt. Ez az erózióbázis a pleisztocén elején feltehetően a mai Dráva-völgy környékén lehetett (1. ábra, B), de a középsőpleisztocénban ennek mozgása lecsökkent és szerepét átvette egy tőle É-ra levő másik sáv, a Felső-Kapos–Kalocsai süllyedék (MAROSI S. 1970). A Zala teraszainak helyzetéből következtetve a mindel glaciálisban érthette el az alsó szakasz a felső folyást, s ekkor a Zala egy ideig bifurkált (1. ábra, C). A végleges irányváltás oka részben tektonikus mozgás, vagyis az erózióbázis további süllyedése, ill. a Zala–Rába közötti hátság vonalába eső területek emelkedése, részben pedig a nagy interglaciális alatti klimatikus okokra visszavezethető általános völgybevágódás lehetett. A Felső-Zala ekkor végleg D felé fordult és elhagyta régi völgyét. A Zala-völgyben a bevágódás mértéke olyan nagy lehetett, hogy a III. terasz felkavicsolása (ha volt egyáltalán) nem érte el a későbbi (würm eleji) II/b terasz szintjét. Ezért hiányzik a völgyben a III. terasz.

A felsőpleisztocénban a Balaton vonalában – a jelenlegi tó medencéjénél K és Ny felé egyaránt sokkal hosszabb árkot képezve – újabb süllyedék kezdett kialakulni a Dunántúlon (MAROSI S. 1970; MAROSI S.–SZILÁRD J. 1977, 1981), amely a Zala É–D-i völgyét kettémetszette (1. ábra, D). E mozgásokat a III. terasz riss kora miatt KÉZ A. az utolsó interglaciálisra tette. GÓCZÁN L. (1960) felvetette a süllyedés fiatalabb voltát: pontosabban a tómedence würm I.–II. interstadiális korát (ezen ma az alsó pleniglaciális közvetlenül megelőző időszakot értjük, amelynek kora kb. 70–90 ezer év).

A Balaton kialakulásának tárgyalása nem tartozik tanulmányunk tárgyához, azonban szorosan kapcsolódik hozzá, mivel a teraszrendszer tám-

pontot nyújt korának megállapításához. Azzal tehát, hogy II/b-nek bizonyult a párkánysík – mint azt fentebb láttuk –, a Balaton-árok bezökkenésének kora nagyjából a würm közepére tolódik. A Zala kapturájától a Balaton süllyedékéig terjedő völgyszakaszon a normális lejtéssel kialakult IV. (mindel) terasz futása utólagosan tektonikus zavart szenvedett, esése erősen megnövekedett. A würm eleji II/b. terasz hasonlóan erős lejtését (3. ábra) MAROSI S. (1970) azonban a Kis-Balaton erős süllyedésével és Zala esésének ehhez igazodásával magyarázta. A mai völgy legdélebbi szakaszán a teraszok kavicsanyaga az

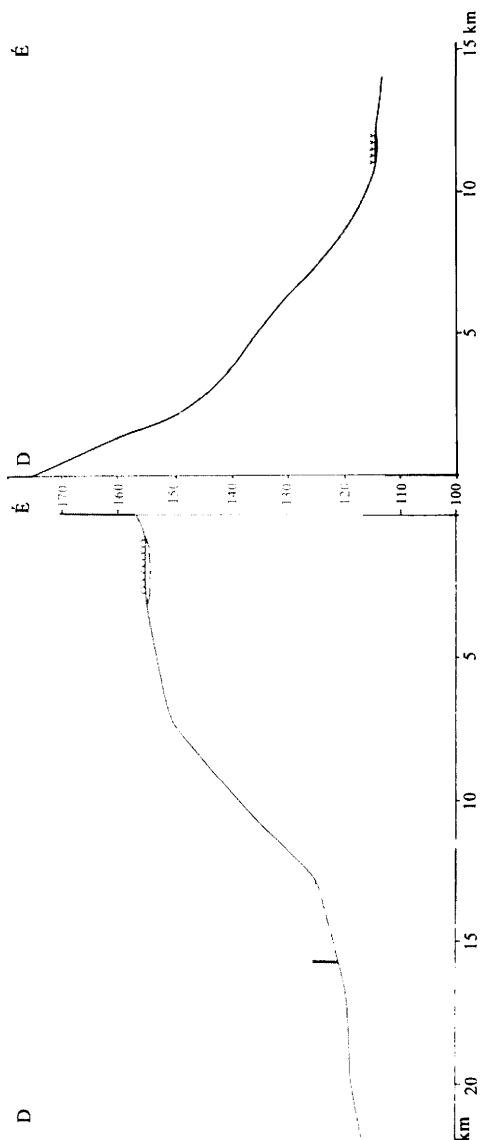
allúvium alatt már csak fúrásokban kerül elő, mert a Balaton süllyedését követően itt nem teraszképződés, hanem normális sztratigráfiai rendben folyóvízi üledékképződés zajlott. Ezzel magyarázható a würm végi II/a. terasz hiánya is.

A Balaton-vonaltól D-re eső völgyszakasz É-i részében a tómedence besüllyedésének hatására a vízfolyás iránya ellenkezőjébe fordult. Az Alsó-Zala régi völgyében kialakult völgyi vízvásztó környékén a mellék és források vízhalózatának vizsgálata újabb bizonyítékokat szolgáltatott a folyó megfordulásra. A 5. ábra tipikus szakállas (barbed) rajzolata a szakirodalom szerint a fo-

5. ábra. Vízhálózati kép az „Alsó-Zala” vízvásztója környékén. – 1 = vízfolyás; 2 = tó; 3 = mocsár; 4 = bizonytalan vízvásztó futó homok térszínen

Drainage network on the watershed area of the "Lower Zala" river. – 1 = waterflow; 2 = lake; 3 = swamp; 4 = uncertain watershed on the aeolian sand surface

lyók irányváltozását jelzi (GÁBRIS Gy. 1986). A mai vízvásztó két oldalán a patakok esésgörbéi is teljesen más képet mutatnak. Az É felé tartó patakok erősen bevágódott, nagy esésű völgyeivel (6. ábra) ellentétben a Dráva felé tartó patakok esése jelentősen kisebb. Hasonló irányváltozás és ennek következtében kialakult völgyi vízvásztó egész sorozata figyelhető meg és bizonyítható (MAROSI S.–SZILÁRD J. 1981) a Balatontól D-re fekvő Somogyi-dombság területén több helyen is (1. ábra, D).

Összefoglalás

A Magyarország Ny-i részén eredő Zala folyó eredetileg ÉK-i irányban, a Kisalföld felé tartott. A középső pleisztocénban a Drávába ömlő Alsó-Zala É felé hátravágódva az Ős-Zalát lefejezte, s vizét D-i irányban vezette. A kaptura helyétől ÉNy-i irányban húzódó széles völgyben az Ős-Zala idős teraszja, ill. kavicsanyaga jól mutatja az egykori folyásirányt. A fiatalabb teraszok a jelenlegi É–D-i futású szakaszon jól követhetők, míg a széles elhagyott völgyszakaszon, amelyben ma csak egy kis patak kanyarog, hiányoznak. A hirtelen irányváltás oka a Zala alsó szakaszának megsüllyedése, a folyó erős hátravágódása. A folyólefejezés létét a LÓCZY L. és CHOLNOKY J. ismertte föl, korát pedig KÉZ A. határozta meg elsőként. Tanulmányunkban a terület geomorfológiai térképezése és a teraszok kavicsanyagának vizsgálata alapján újrvizsgáltuk a magyar folyóvízi geomorfológia egyik klasszikus megállapítását.

6. ábra. Esésgörbék az Alsó-Zala vízvásztója környékén

Characteristic thalwegs around the watershed of the "Lower Zala" river

IRODALOM

- CHOLNOKY J. 1918. A Balaton hidrográfiája. – A Balaton Tud. Tanulm. Eredményei, 1/2. Bp., 316 p.
- CSEH NÉMETH J. 1957. Földtani vizsgálatok a Zala baloldali teraszterületén. – Földtani Közlöny 87. pp. 173–184.
- GÁBRIS Gy. 1987. A vízhalózat geomorfológiai célú elemzése. – Kandidátusi értekezés, Kézirat, 162 p.
- GÓCZÁN L. 1960. Közép-Nyugat-Dunántúl felszínfejlődési problémái. – A Magyar Földrajzi Társaság XIV. Vándorgyűlése, Zalaegerszeg, pp. 27–30
- HORVÁTH K. 1908. A Zalavölgy település-földrajza. – Földr. Közl. 36. pp. 50–70.
- KÉZ A. 1943. Újabb terraszmegfigyelések a Zala mentén. – Földr. Közl. 71. pp. 1–18
- LÁNG S. 1954. Geomorfológiai megfigyelések a Zalai-dombvidéken. – Földr. Ért. 3. 4. pp. 568–576.
- LÓCZY L. 1913. A Balaton környékének geológiai képződményei és ezeknek vidékek szerinti telepedése. – A Balaton Tud. Tanulm. Eredményei, 1/1. Bp, 617 p.
- LOVÁSZ Gy. 1975. Zalai-dombság. A domborzat kialakulása és mai képe. – In: ÁDÁM L.–MAROSI S. (szerk.): A Kisalföld és a Nyugat-Magyarországi peremvidék, Magyarország tájföldrajza 3. – Akad. Kiadó, Bp. pp. 442–454.
- MAROSI S. 1970. Belső-Somogy kialakulása és felszínalaktana. – Akad. Kiadó, Bp. 169 p.
- MAROSI S.–SZILÁRD J. 1977. A Balaton pleisztocén végi kialakulásának és fejlődésének pontos meghatározása parti üledékösszletek elemzése tükrében. – Földr. Közl. 25. pp. 26–28.
- MAROSI S.–SZILÁRD J. 1981. A Balaton kialakulása. – Földr. Közl. 29. pp. 1–30
- MIKE K. 1980. Ősmedernyomok a Balaton környékén. – Földr. Ért. 29. pp. 313–334
- MIKE K. 1991. Magyarország ősvízrajza és felszíni vizeinek története. – Aqua Kiadó, Bp., 698 p.
- PÉCSI M. 1959. A magyarországi Duna-völgy kialakulása és felszínalaktana. – Akad. Kiadó, Bp., 346 p.
- SOMOGYI S. 1961. Hazánk folyóhálózatának fejlődéstörténeti vázlata. – Földr. Közl. 9. pp. 25–50.
- STRAUSZ L. 1949. A Dunántúl délnyugati részének kavicsképződményei. – Földtani Közlöny 79. pp. 8–68
- SZÁDECZKY-KARDOS, E. 1938. Geologie der rumpfungarländischen Kleinen Tiefebene. – Sopron, 442 p.

A Hernád-völgy történeti földrajza¹

FRISNYÁK SÁNDOR²

Abstract

Historical geography of Hernád Valley

The study presents the use of landscapes and resources of Hernád Valley (Hungary), the evolution of cultural landscape and its territorial development since the emergence of Early Man until recently. The spatial framework (extending over 660 sq. km) of investigations comprises the Hernád Trench and the alluvial fan of the river built on the rim of the Great Plain. Along with the literature, manuscript maps from the 18–19th centuries and statistical data were also involved in the research by the author. The article with its focus on newly published data is to be considered a pilot study on the environmental management in different historical times and is laying foundations for further research in the matter.

Az őskörnyezet első használói és átalakítói

A Hernád-völgy őstörténete a jelenlegi ismereteink szerint a felsőpaleolitikum első felében, Kr. e. 25–20 ezer évvel Hidasnémeti térségében egy *természeti gazdálkodást* folytató és *szerszámkészítéssel* is foglalkozó embercsoport tevékenységével kezdődik. A vadász-halász és gyűjtögető emberek kisebb műhelytelepükön ún. tájidegen nyersanyagokból, pl. a Zempléni-hegységből származó limnokvarcitből (84%), obszidiánból és a Bükkből ide szállított kovából formálták eszközeiket (SIMÁN K. 1986). A régészeti leletek szerint működésük kiterjedt a közeli Novajidrány és Tornyosnémeti térségére is. A felsőpaleolitikum lakói a Hernád-völgy természeti erőforrásait (a természet nyújtotta táplálékforrásokat) csak felhasználták, de tevékenységükkel nem avatkoztak bele a talaj, a növény és az állatvilág fejlődésének természetes menetébe. Az ős- és átmeneti kőkor embere a földrajzi környezetében állandó lokális változásokat hozott létre, ezek azonban gyorsan regenerálódtak.

¹ A tanulmány a T 034569. sz. OTKA kutatási program keretében készült.

² Egyetemi tanár, az MTA doktora, Nyíregyházi Főiskola.

Az ember és a természeti környezet kapcsolatában akkor következett be változás, amikor a természeti gazdálkodásról áttért a *termelő gazdálkodásra*. A Kárpát-medencében az *életforma-váltás* a neolitikumban, Kr. e. 5000-tól 4200-ig tartó folyamat volt. A termelő gazdálkodás kialakulása, az ún. *neolitikus forradalom* egyrészt a belső (autochton) fejlődés, másrészt a kívülről érkező kulturális hatás (impulzus) eredménye. Az őskörnyezet kutatói szerint a folyóvölgyek jellegzetes *ökológiai határfelületet* alkotnak, ahol mind a természeti, mind pedig a termelő gazdálkodásnak megvannak a feltételei (SÜMEGI P.–KERTÉSZ R. 1998). A Hernád völgymedencéje és alföldperemi hordalékkúpja is ilyen ökológiai határfelületként értelmezhető a környezet- és erőforrás-használat gazdag lehetőségeivel.

A létfenntartási-rendszerváltozást, vagyis az élelemgyűjtésről az élelemtermelésre való áttérést kedvezően befolyásolta a természeti környezet fejlődése, az atlanti fázis (Kr.e. 5300–3000) enyhe óceáni éghajlata és az erdőségek térhódítása (SOMOGYI S. 2000). A Hernád-völgy alacsony ártereit a puhafás ligeterdők (fűz, éger és nyár), a magasártéri szintjeit szil-, kőris- és tölgyerdők, a környező hegyláb felszíneket és – lejtőket cseres-tölgyes erdőségek borították.

A Hernád-árok peremén, az eróziós-deráziós völgyekkel tagolt alacsony hegyláb felszíneken, a teraszokon és a völgytalp ármentes homokszigetein a neolitikumban kisebb-nagyobb települések létesültek. Ilyen pl. Novajidrány határában a 2002-ben feltárt újkőkori település-maradvány, amely „a Kárpát-medence É-i részén élt legkorábbi élelemtermelő közösségek egyikének hagyatéka” (CSENGERI P. 2003). A letelepült neolitikus közösségek komplex termelőgazdálkodást folytattak, földet műveltek, állatokat tartottak, kő- és csontszerszámokat, agyagedényeket készítettek, fontak és szőttek (erre utaló leletek Abaújveveser, Encs, Felsődobsza, Felsőméra, Garadna, Halmaj, Hernádcéce, Kiskinizs, Megyaszó és Novajidrány térségéből kerültek elő). *A neolitikum embere termelő tevékenységével tájformáló-környezetátalakító tényezővé vált, és aktív alkalmazkodásával a racionális táj- és erőforrás-használatra törekedett.* Az újkőkori (és a későbbi) talajváltó földművelés a magasabb térszíneken, erdei irtványokon történt. A fa- és kőeszközökkel művelt földek kiterjedelmű területfoltok (izolátumok) voltak, ahol búzafélék, alakor, tönke, tönköly, árpa és köles termesztésével foglalkoztak. A termőföld kimerülése után a lakókörnyezet közelségében más és más területet vettek művelésbe. Az állattenyésztés számára a Hernád-völgyében erdőégetéssel nyertek legelőterületeket. A neolitikumtól kezdődően a Hernád-völgyben és környékén elsősorban juhot és kecskét, majd szarvasmarhát és sertést tenyésztettek. A termelő gazdálkodást folytató őstársadalmak a Hernád és a kisebb mellékpartok *halászatával*, a folyóvölgyben és környékén *vadászattal* és az *erdei termékek gyűjtögetésével* is foglalkoztak.

Kr. e. 3000 körül az enyhe-nedves éghajlati fázist, a holocén optimum klímát egy húvösebb-nedves éghajlati időszak, a szubboreális bükk fázis vál-

totta fel (SOMOGYI S. 2000). A hűvösebb éghajlat következményeként a földművelés fokozatosan lehanyaglott és a nagyállattartó pásztorkodás lépett előtérbe (MEDZIHRADESKY Zs. 1996). A neolitikumi tell-telepek nagyrészt elnéptelenedtek, a művelés nélkül maradt kisebb kultúrtájuk regenerálódtak (visszatermesztésedtek). A fellendülő nagyállattartás legelőterületeit erdők irtásával növelték. A rézkor (Kr. e. 3400–1900) környezet- és erőforrás-használatáról kevés információval rendelkezünk, inkább csak feltételezhető, hogy a Hernád-völgy gyepterületein is nagy állatsordákat legeltettek. A pásztorok egyik átmeneti szálláshelye Halmaj térségében lehetett (HELLEBRANDT M. 2002).

A szubboreális fázis második felében a bronzkori népek ismét megszállták a Hernád-völgyet. A bronzkorban (Kr.e. 1900–800) a legelő- és termőföldnyerés céljából folytatódott az égetéses erdőirtás. A korszak közepéig még a kőből és az agancsból készült talajművelő és terménybetakarító eszközöket használták. A váltógazdálkodásos földművelést folytató emberi közösségek ún. *tell-telepeket* hoztak létre. A telkek és az állattartó-földművelő népek rövid ideig használt telepei és a pásztorkodó népcsoportok átmeneti telephelyei – a régészeti források szerint – a Hernád-völgy árvízmentes térszínein létesültek (HELLEBRANDT M. 2002; MEDZIHRADESKY Zs. 1996; SOMOGYI S. 2000). A bronzkori lakosság telephelyválasztásában – a vízparti orientáció és ártérperemi-jelleg mellett – a *védhetőség* is fontos tényezővé vált (SOMOGYI S. 2000). Pl. a Hernádbüdtől É-ra lévő Gata-domb nagyterjedésű bronzkori tell-telepét árokkal és sánccal vették körül, s az így kialakult *földvár* a Hernád-völgy egyik legjelentősebb antropogén tájeleme.

A bronzkori régészeti lelőhelyek többnyire a Hernád-árok peremén vagy az ármentes homokszigeteken (Abaújkér, Csobád, Felsődobsza, Fügöd, Gibárt, Hernádbüd, Hernádkércs, Megyaszó, Méra, Pere, Szentistvánbaksa, Szikszó, Tornynosnémeti és Zsujta) található. A folyó alföldi (torkolati szakaszán) csak néhány helyről (pl. Bőcs, Hernádkak) kerültek elő tárgyi emlékek. A termelő gazdálkodást folytató embercsoportok az állatok legeltetésére a Hernád által öntözött ártéri területeket is hasznosították.

A szubatlanti fázisban (Kr. e. 600-tól) a klíma szárazabbá vált, de hűvös maradt. A gazdálkodásban az állattenyésztés és az ipari termelőmunka jelentősége növekedett. A Kr. e. 8. sz.-ban, a vaskor kezdetén sztyepi lovas, állattenyésztő nép érkezett a Kárpát-medencébe. A pásztorok a legelőnyerés céljából irtották az alföldi és dombvidéki erdősegeket, de egyes területeken sok fát igényelt a vasipar is. A vasból készült termelőeszközök (pl. az eke- és ásópapucs, sarló) használata hatékonyabbá tette a földművelést.

Az őskörnyezet („nyerstáj”) átalakulását elsősorban a Kárpát-medence erdősegeinek fogyatkozása jelzi (az időszámításunk kezdetétől a 9–10. sz.-ig az erdősegeiség 75–80%-ról 35–37%-ra csökkent). Az Alföldön, talán a Hernád medenceperemi hordalékkúpján is, a *kultúrpuszta* ekkor kezd kialakulni (SOMOGYI S. 2000). A Hernád-völgy és környéke táj- és erőforrás-használata

módját a vaskor kezdetétől a magyar honfoglalásig itt élt népek nem vagy csak kisebb mértékben változtatták meg. A régészek a Hernád-völgyét *termékeny földként* írják le, noha a holocén ártér nyers öntés- és réti talajai inkább csak a legeltető állattenyésztés számára minősíthető kedvezőnek. Az őskori kultúrák elterjedését vizsgálva azt látjuk, hogy az ökológiai feltételrendszernek megfelelően a települések és a művelt földek a Hernád-völgy árvízmentes szigeteire, párkánysíkjaira és a völgyet határoló hegylábtelejtők aljára korlátozódtak. Legeltetésre az amfibikus ártér gyepterületeit és erdősegeit használták. A táj- és erőforrás-használatban, a lakó- és munkateretek térbeli rendszerében tehát a racionális alkalmazkodás figyelhető meg.

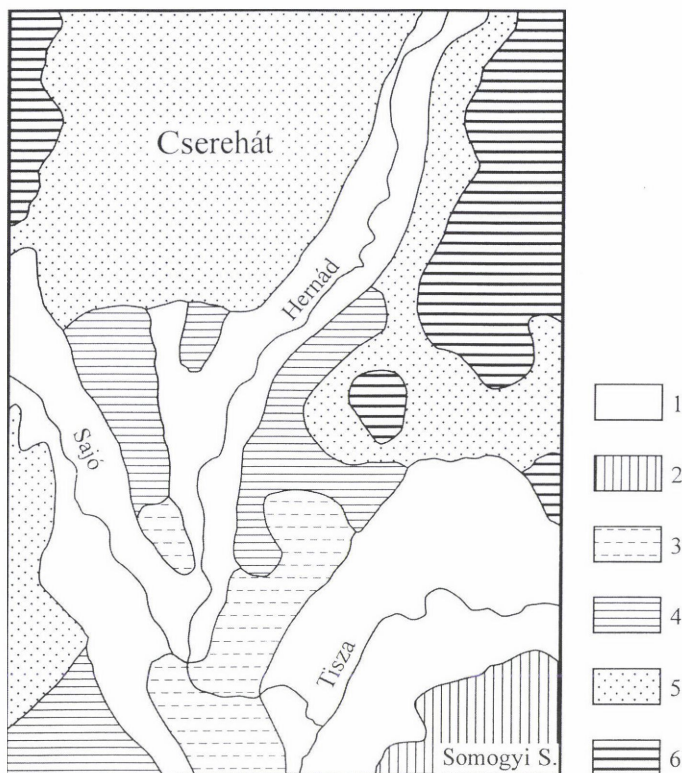
Táj- és erőforrás-használat a 10–20. sz. között

A kultúrtáj kialakulása és terjedése

A honfoglalás és kora Árpád-kori magyarság szállásföldje a Hernád-völgyben a Tarca torkolatáig, Kassa környékéig terjedt. (A Tarca völgyében a 11. sz.-i magyarság településterének É-i határa Sóvár, az ún. *bükkhatárig* hatolt). A 11–12. sz.-ban a Hernád-völgy még rendkívül gyéren lakott terület, annak ellenére, hogy a völgymedence megfelelt a magyarság környezet- és erőforrásigényének, nagyállattartó és földművelő életmódjának. A holocén ártér *gyeptakarója* (mint természetes takarmánybázis) és a legeltetésre alkalmas *ligeterdők* képezték az állattenyésztés ökológiai alapjait. A völgyperem ármentes térszínei, az *alacsony domb- és hegylábtelejtők* pedig a *szántógazdálkodás*, a *szőlőtermesztés* és a *megtelepedés* számára kínáltak kedvező lehetőségeket. A domborzat tagoltsága, a termőtalaj, a természetes vegetáció, a klíma és a folyóvíz, mint természeti erőforrások a kezdetektől befolyásolták a társadalom életét, a megtelepülést, a termelést és a közlekedést (1. ábra).

A honfoglalás és kora Árpád-kori régészeti leletek a holocén ártér és az ármentes teraszfelszínek, hegylábtelejtők határterületéről, az ún. *ősi telepítővonalról* kerültek elő (Alsódobsza, Aszaló, Forró, Garadna, Szikszó stb.). Az ártérperemi település lakói mindkét tájtypus természeti erőforrásait hasznosították. A *Hernád-völgy mai településeinek döntő többsége az Árpád-kori településhálózat alaprétegéhez tartozik*. A Felvidék K-i felének humanizációja jelentős részben a Hernád-völgyén át (a belső medencerendszert és a kárpáti hegységkeretet összekötő *közlekedési folyosón*) valósult meg. A hegységkeret völgyeinek és intramontán kismedencéinek benépesítése és gazdasági birtokbavétele megnövelte a folyóvölgyek, így a Hernád és mellékvölgyeinek jelentőségét.

A Hernád-völgy az Árpád-kortól fontos szerepet tölt be a térszervezésben és a tájak gazdasági kapcsolatrendszerében. A 10. sz.-ban a szálláste-

1. ábra. A Hernád-völgy és környéke honfoglalás kori tájtypus térképe (SOMOGYI S. 1988 nyomán). – 1 = ligetes, lápos, azonális talajú és növényzetű alacsony árterek gyakori árvízborítással; 2 = magas árterek, időszakos árvízi elöntéssel, a szigeteken, partokon halásztelepekkel, nyáron állattenyésztéssel; 3 = löszös ármentes síkságok az állandó vagy téli szállásokkal; 4 = alföldperemi síkságok, az erdőirtások helyén földműveléssel, állattenyésztéssel; 5 = szubkontinentális és szubmediterrán éghajlatú dombságok kiterjedt erdőirtásokkal; 6 = szubkontinentális és szubmediterrán éghajlatú alacsony hegyeségek kevert erdőkkel

Map of landscape types in Hernád Valley and environs at the Conquest i.e. in the 10th century (after SOMOGYI, S. 1988) – 1 = frequently inundated low food plains with groves and bogs, azonal soils and vegetation; 2 = intermittently inundated high flood plains, with fishermen's habitation on the islands and by banks and with rough grazing in the summer; 3 = flood-free plains covered by loess with permanent or winter abodes; 4 = plains on the rim of lowland with crop cultivation and rough grazing on the places of forest clearance; 5 = hills with subcontinental and submediterranean climate with extensive forest clearance; 6 = low mountains with subcontinental and submediterranean climate and mixed forests

rület É-i részén, Abaújszinán létesült a Hernád-völgyi magyarság első katonai központja (Óvár). A 11. sz. első felében – a megyeszervezet kiépülése idején – a védelmi és közlekedésföldrajzi szempontból megfelelőbb helyen alakították ki az új védelmi, közigazgatási és egyházi központot (Újvár). Abaújvár,

a *határvármegye* névadója, az országból kivezető kereskedelmi- és stratégiai út mentén létesült, éppen ott, ahol a Zempléni-hegységen átvezető völgyi út eléri a Hernád völgyét. A település *földvára* a folyó partján, a hegyláblejton 72 260 m³ föld felhasználásával épült (WOLF M. 1989, 2001). A földsáncok összetartásához szükséges gerendaszerkezetet 11 770 m³ fából állították össze, s ezt a mennyiséget 40 ha környékbeli erdő kivágásával nyerték (WOLF M. 2001). Az esperesi templom a várban állott, a település pedig az erődítménytől keletre – tagolt felszínen – alakult ki. A vár, a váralja település és a várbirtokhoz tartozó szolgáló népek falvai *átformálták a természeti környezetet*. A Hernád-völgy peremén több ponton alakultak ki szántóföldek, a *kultúrtáj magterületei*, amelyek a későbbi évszázadokban fokozatosan terjeszkedtek, Ny-on a Cserehát dombvidékén, K-en a Zempléni-hegység hegyláb felszínén. A vad talajváltó földművelési rendszert a 12. és 13. sz. fordulójától a *nyomásos gazdálkodás*, az ún. karcoló vagy túróékét pedig a hatékonyabb (talaj)fordító eke váltotta fel. A 13. sz.-i agrárforradalom termelési módszer- és eszközváltása a művelt földet stabilizálta, a két- és háromnyomásos rendszerrel *állandó helyhez* kötötte. A kultúrtájak – a népesség szükségleteinek megfelelően – ekkor még kis területeket foglaltak el. A napsütötte domb- és hegyláb felszíneken az Árpád-kor vége felé a *szőlős- és gyümölcsöskertek is megjelentek* (Aszaló, Forró, Garadna, Hidasnémeti, Hernádkércs, Szikszó, Vizsoly stb.).

Az Árpád-korban az emberi tevékenységi formák differenciálódtak és térbeli rendszereket alkottak. A 13. sz.-ban az őstermelő népesség mellett a kézművesek és kereskedők száma is egyre növekedett, és kialakultak a *piachelyek és -központok* is (Forró, Gönc, Szikszó és Vizsoly). Minden piachelynek megvolt a szűk *piackörzete*, amely egy 15–30 km sugarú kört jelentett. A 14. sz.-ban Abaújvár védelmi centrum-jelentősége és megyeszékhelyi szerepköre megszűnt (WOLF M. 2001). A Tiszától a Kárpátok gerincvonulatáig terjedő határvármegye felbomlott, területéből Abaúj, Heves és Sáros vármegye alakult ki. A királyi vármegyét felváltó *nemesi vármegye* a 17. sz.-ig nem rendelkezett állandó székhellyel, a megyegyűléseket a mindenkori főispán lakóhelyén tartották (Abaújvár, Forró, Gönc és Vizsoly). Az Árpád-kori gazdasági központok (Forró, Gönc, Szikszó és Vizsoly) hosszú évszázadokon át megtartották táj- és gazdaság-szervező szerepüket.

A természeti környezet erőforrás-kínálata lehetővé, a gyér népesség szükségessé tette a völgymedence népességnövelését idegenek betelepítésével. A 12. sz.-ban a vizsolyi ispánság birtokaira németeket telepítettek (pl. Felsődobcsa, Gönc, Göncruszka, Hernádcéce, Hidasnémeti, Tornyosnémeti). A tatárjárás (1241–42) kb. 20%-kal csökkentette Abaúj vármegye – ezen belül a Hernád-völgy – népességét (GYÖRFFY Gy. 1987). A népesség, ill. a munkaerőhiány pótlására később folytatódtak a betelepítések (pl. Forróra és Göncruszkára szlovák és ruszin családokat hívtak). A Hernád-völgy vizsgált szakaszán a idegen ajkú telepések először integrálódtak, majd csaknem teljesen asszimilálódtak.

A 14–15. sz.-i környezet- és erőforrás-használat az Árpád-korban kialakult alapokon fejlődött tovább. A Hernád-völgyet szegélyező domb- és hegyláb felszínek már az Árpád-kor végén a *polikultúras gazdálkodás* szinterei voltak, ahol a *földművelés*, az *állattenyésztés* és az *erdőélés* dinamikus egyensúlya jellemezte a gazdálkodást. A polikultúras dombsági-övezetbe mélyülő, 4–6, helyenként több km széles Hernád-völgyet átmeneti gazdálkodást folytató területként is értékelhetjük. A Hernád-medencében a polikultúras gazdálkodás általános jellemzői mellett a földhasználat intenzív formáinak (a szőlő, kert és gyümölcsös) nagyobb aránya és a nem őstermelő népesség számbeli növekedése figyelhető meg. A 14–15. sz.-ban a völgymedence környezet-használatban a *szőlőművelés térhódítása* jellemző (Aszaló, Forró, Gönc, Szikszó stb.). Szikszón, Göncön és más mezővárosokban is a *hegylábi szőlőskertek átformáltak a gazdasági tájképet*. Göncön pl. a szőlőskertek nagyobb kiterjedésűek voltak, mint a szántóföldek. A 14. sz.-ban Szikszó nevezetes szőlőtermelő és borkereskedelmi központ. Márton-napi borvásárait nagy számban keresték fel a bártfai, kassai, lőcsei és más felvidéki városok borkereskedői. A 15. sz. vége felé már a Hernád-völgyben is elterjedt a szőlőskertek extraneusi birtoklásmódja. A szőlőskerteket a kassai gazdag polgárok igyekeztek felvásárolni és az itt termelt bort a Felvidék kereskedő- és bányavárosaiban értékesíteni. A környezet- és erőforrás-használatban, a völgymedence tájkép-formálásában említést érdemelnek a 14. sz.-ban alapított *kolostorok* (Gönc, Göncruszka és Tornynosémeti) gazdaságai, amelyek – az ország más vidékeihez hasonlóan – modellértékűek lehettek. A Hernád és a Bárosnyos vizét már nemcsak *halászó- és kenderáztató helyként* hasznosították, a gabonaőrlo *vizimalmok* is elterjedtek.

Az interregionális kapcsolatok erősödése élenkítően hatott a Hernád-völgy tranzitforgalmára és kereskedelmi életére. A gazdaság- és településtörténeti vizsgálatok szerint a középkor végére a völgymedencében két jelentősebb és két kisebb *központi hely* alakult ki (Gönc és Szikszó, ill. Forró és Vizsoly). KUBINYI A. ún. kritériumnyalábok alapján állapította meg az egyes települések helyét és szerepét a településhierarchiában (KUBINYI A. 1999). Gönc és Szikszó a kritérium-rendszer alapján 21–21, Forró 9 és Vizsoly 6 pontot kapott. (Összehasonlításként említjük, hogy a vizsgált völgyszakasz gazdaságára ható két energikus központ: Kassa és Miskolc 43, ill. 22 pontos település volt). A Sajó, Bódva és a Hernád völgy nyílásában KUBINYI A. szerint három *városias mezőváros* (Miskolc, Sajószentpéter és Szikszó) *együtt alkotott a sűrűn lakott területen jelentős központot* (KUBINYI A. 1999). A három völgy nyílás előtérövezete, a Miskolci-kapu(táj) a Kárpát-medence második legenergikusabb forgalmegyűjtő és – elosztóhelye a Duna-nyílás után. Az alföldperemi *vásárvonalon* a Miskolci-kapuban tehát több *vásárváros* volt (a középkorban a felsoroltakon kívül még Ónod és Mohi). A vásárvonal (vagy inkább -övezet) eltérő természeti és termelés-jellegű tájak találkozásánál alakul ki. A vásárvonalban a legnagyobb helyzeti energiával rendelkező völgy nyílásokban fejlődnek ki a

vásárvárosok. A Hernád-völgyben a kistájcsoport határát a Szikszó-Megyaszó vonal jelöli ki (MAROSI S.–SOMOGYI S. 1990). A természeti tájhatár nem jelent gazdaságföldrajzi választóvonalat. A Hernád-árok és a folyó alföldi hordalék-kúpja környezethasználatában (termelési struktúrájában) a középkor vége felé alig vannak különbségek.

Szikszó piacközponti vonzáskörzete a Cserehát – elsősorban a Vadász- és a Száraz-völgy – falvaira terjedt ki. A kistérségi terménycserén kívül a régiók közötti kereskedelemben Szikszó a 15-16. sz.-ban Miskolchoz hasonló jelentőségű településként értékelhető. A Hernád-völgy többi mezővárosa – Forró, Gönc és Vizsoly – a Cserehát dombvidéke és a Zempléni-hegység piacközpontjaként funkcionált. A Hernád-völgy vizsgált szakaszának E-i része a dinamikusan növekvő Kassa vonzás- és ellátóközterébe került. Kassa a középkor végén Felső-Magyarország központja, első számú – a külkereskedelemben is meghatározó jelentőségű – emporiuma. A város a Nógrádi-, a Gömöri- és a Kassai-medencét összekötő „második vásárvonalon” – eltérő gazdasági tájak és a kereskedelmi utak találkozásánál – fekszik. A későbbi évszázadokban Szikszó, a völgykijárat vásárvárosa veszített helyzeti energiájából, mivel az interregionális gazdasági kapcsolatok súlypontja Kassára helyeződött át. Kassa a 17. sz.-ban közigazgatási szerepkörrel is gazdagodott, Abaúj vármegye székhelyévé vált és növelte befolyását a Hernád-völgy és környéke településhalmazára.

A török korban a Hernád-völgy alföldi szakasza és a Vadász-patak völgye hódoltsági peremterületté vált. A 16–17. sz.-ban a meg-megismétlődő török támadások miatt a települések védelmi objektumok építésére kényszerültek. A Hernád-völgyben nem volt végvár, így a lakosságnak a *templomerődök* jelentettek védelmet (Abaújvár, Aszaló, Forró, Gönc, Göncruszka, Megyaszó, Tornynosnémeti, Szikszó és Vizsoly). A folyó völgynyílásában és torkolatkörnyéki szakaszán *erődített hajdútelepülések* (pl. Bócs, Gesztely, Hernádnémeti, Megyaszó, Szikszó) alkották a védelmi rendszert (DANKÓ I. 1987; GÁDOR J. et al. 1979; VIGA Gy. 1994). Szikszón – a táj legenergikusabb és leggazdagabb mezővárosában – a gótikus templomot lőréses kőfallal és széles vizesárokkal vették körül, a lakóteret pedig – a többi hajdúvároshoz hasonlóan – valószínűleg palánkkal övezték. A vizesárkot a Vadász-(Mánta-)patakából töltötték fel (ÁDÁM I. et al. 1970). 1559-től szultáni khász városként Szikszó is átalánydíjat fizetett a töröknek (1580-ban annyit, mint Miskolc). Ennek ellenére a török többször felégette és kirabolta a várost. A Hernád-völgy kapuja a hódoltsági peremterületen egyfajta puffer-zónaként is értelmezhető.

A török rablóhadjáratok időnként komoly károkat okoztak az épített környezetben. Egyes Hernád menti települések teljesen megsemmisültek (pl. Kemej, Sárvár és Tuzsa). A népesség nélkül maradt falvak művelt földjei hosszú időre füves-bozótos területté váltak. A 16–17. sz.-ban a török katonák kártételei ellenére a kultúrtájak (és ezen belül a promontóriumok) tovább

terjeszkedtek. A szerémségi borvidék (*Fruska gora*) elvesztése miatt a szőlő- és bortermeles súlypontja áthelyeződött az Észak-magyarországi-középhegység D-i övezetére, a Mátra- és a Bükkaljára, Miskolc és Szikszó környékére, továbbá Tokaj-Hegyaljára. A felvidéki szőlők az éghajlat hűvösebbé válása (kisjégkor) következményeként fokozatosan eljelentéktelenedtek vagy teljesen megsemmisültek. Felső-Magyarország települései a borszükségletüket Hegyaljáról, a miskolci és a szikszói borvidékről szerezték be. A Hernád-völgyében – a borklíma É-i határán – csaknem mindenütt foglalkoztak szőlő- és bortermelessel. A szikszói borvidék a Hernád-völgyben Forróig, a csereháti dombvidéken Felsővadászig terjedt. A szőlőművelés munkaerő-szükséglete meghaladta a helyi munkaerőbázist, ezért a vármegye É-i hegyvidéki tájairól hívtak bér munkásokat. A pozsonyi kamara egy 18. sz.-i okirata szerint a szikszói borokat jószág tekintetében alig lehet megkülönböztetni a hegyaljai boroktól (BOROS L. 1994). A kiváló minőségnek köszönhetően az aszalói és szikszói borokat nagy mennyiségben szállították Lengyelország városaiba is (BOROS L. 1994). Tokaj-Hegyalja borát hasonlóképpen a Hernád-völgyben, a híres *borúton* fuvarozták az É-i városokba, és még tovább Lengyel- és Oroszországba. Az export-szállításokat nagyrészt a *fuvaros települések*, pl. a Hernád bal partján kialakult borúton a vizsolyi és gönci szekeresgazdák bonyolították le. A borút Gönc térségéig a Zempléni-hegység heglábfelszínén haladt, majd a Hernád-völgyét átszelve, Hidasnémetiben csatlakozott a folyó jobb partján Kassára és onnan tovább az országhatár felé vezető Nagyúthoz. A Hernád-völgyi Nagyút a kora Árpád-kortól használt, a 14. sz.-tól mind jelentősebbé váló kereskedelmi és stratégiai útvonal, amelyet a szekerek kerekei tapostak ki a párkánysíkok felszínén és a hegláblejtők oldalán.

A 16–17. sz.-ban a Hernád-völgyben a *mezővárosi fejlődés alapját a szőlő- és bortermeles, a kereskedelem és a kézművesség képezte*. A gazdasági növekedés pozitívan hatott a kulturális életre is (pl. Gönc, Szikszó és Vizsoly a kor *szellemi centruma* volt, ahol olyan kiválóságok tevékenykedtek, mint Benczédi Székely István, Dévai Bíró Mátyás, Károli Gáspár és Szenci Molnár Albert).

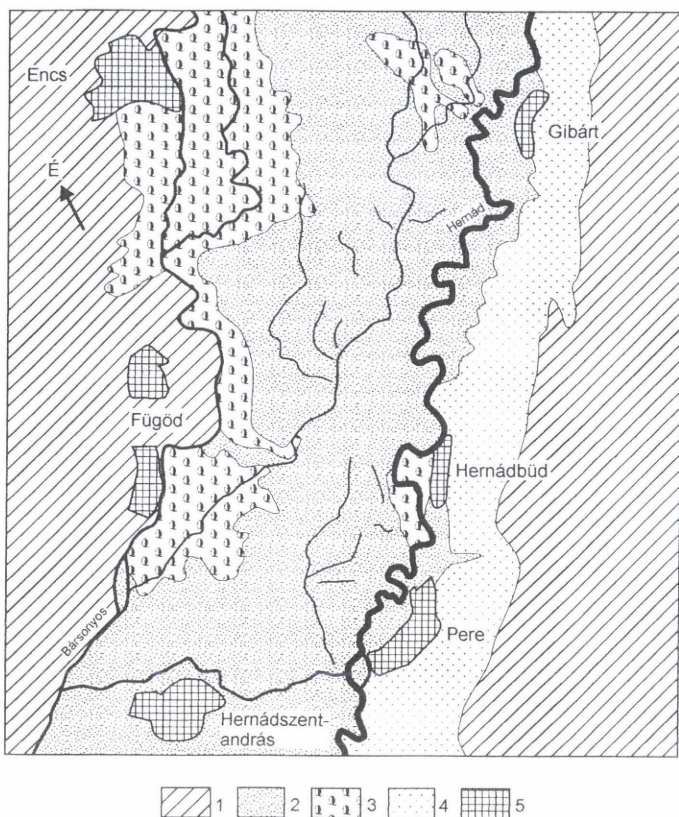
A 17. sz. végén és a 18. sz. elején – a török elleni felszabadító hadjárat, a pestis és a szabadság-mozgalmak következményeként – Hernád mentén a *népesség és a kultúrtáj nyagarányú pusztulása* jellemző. Abaúj vármegye népessége 1711 körül mindössze 18–20 ezer főre tehető (VARGA G.-né 1970). A 18. sz.-ban a Hernád-völgy ismét benépesült. A népesség-növekedésben és a gazdasági élet reorganizációjában jelentősek voltak a telepítések (pl. Kassa környékéről Encsre és Mérára szlovákok, Perére ruszinok érkeztek). 1784–1787-ben a Hernád-völgyben 34 ezer ember élt (Abaúj megye népessége ez időben alig haladta meg a 132 ezret).

A helytörténeti monográfiák szerint a Hernád-völgy *a vármegye gazdasági tengelyét* képezte, ahol a kultúrtáj és az épített környezet rekonstrukciója néhány évtized alatt megvalósult. A 18. sz.-ban a falvak és mezővárosok a

régi helyükön, a völgyperem árvízmentes teraszain és a dombláblejtők alján élednek újjá, és két településsort alkotnak. A völgytalp árvízmentes homokszigetein is megújulnak-fejlődnek a települések (pl. Aszaló, Halmaj, Kiskinizs). A település- és a gazdasági tér 18. sz. végi szerkezetét az első katonai felmérés térképszelvényei örökítették meg. A Hernád holocén ártere – a néhány szigettelepüléstől eltekintve – az állattenyésztés színtere volt. Az állattenyésztés alapját a völgytalp gyeptakarója és a legeltetésre is alkalmas ártéri erdők alkották. A Hernád folyót – és kisebb szakaszokban a Bársonyost is – puhafás ligeterdők szegélyezték. Nagy összefüggő – helyenként a völgytalpat teljesen kitöltő – erdőségek is voltak (pl. Tornyosnémeti, Hidasnémeti, Encs, Csobád és Kiskinizs térsége). A szántóföldi gazdálkodást a domb- és hegyláb felszíneken, és -lejtőkön, a teraszokon és a lejtőfolyamatok által átalakított teraszfelszíneken folytatták. A hegyláb lejtőkön – a korábbi évszázadokban is erre használt területeken – szőlőskertek és kisebb mértékben gyümölcsösök gazdagították a kultúrtáját. A környezet- és erőforrás-használatban tehát a hagyományok (az Árpád-korban kialakított formák és módszerek) éltek tovább. *A 18. sz.-ban a kultúrtáj terjeszkedése elérte az optimális határokat: a településközi térben a völgymedence kultúrtájai összekapcsolódtak és – az ökológiai feltételeknek megfelelően – övezeteket alkottak (2. ábra).*

A Hernád-völgy munkaföldrajzi képe a 19. sz. második feléig lényegesen nem változott. A évszázad közepétől a völgy gazdasági erővonal-jellege és a kisközpontok jelentősége fokozatosan csökkent Kassa és Miskolc erőterének növekedésével. 1860-ban megépült a Miskolc és Kassa közti vasút, amely felgyorsította a két megyeközpont fejlődését és csökkentette a távolsági kereskedelem és szekérfuvarozás település- és gazdaságfejlesztő hatását a Hernád-völgyben. A két nagy fogyasztópiac – Kassa és Miskolc – élelmiszer- és mezőgazdasági nyersanyagigénye viszont konjunkturális helyzetet teremtett a Hernád-völgyi agrárium számára. Az állatok és a termények szállítását a vasúti fuvarozás megkönnyítette és felgyorsította. A miskolc-kassai vasútvonalon négy *terménybegyűjtő és -átrakóhely* alakult ki nagy vonzásterülettel (Szikszó, Halmaj, Encs és Hidasnémeti). A Hernád-völgy oppidumai elvesztették mezővárosi jogállásukat, azonban mint vidékközpontok továbbra is városi funkciókat láttak el.

A 19. sz. közepén készült kéziratos térképek szerint a települések határhasználata, az egyes művelési ágak térbeli rendszere még változatlan (Felsődobsza, Hernádcéce, Hernádszurdok, Vizsoly, Zsujta stb.). A Hernád-völgy K-i magaspártján a gyakorta jelentkező földcsuszamlások a szőlőskerteket, gyümölcsösöket és a települések belsősegeit súlyosan károsították. A 18. sz.-ban Felsődobsza, a 19. sz.-ban Hoporty és Csanáros kényszerült helyváltoztatásra (ma Sóstófalva és Újcsanáros). A tömegmozgásos jelenségek miatt a magaspárt lejtőövezete egy sajátos, kb. 20 km²-t kitevő bokros-erdős területsáv, alacsony mezőgazdasági hasznosítással (3-4. ábra).

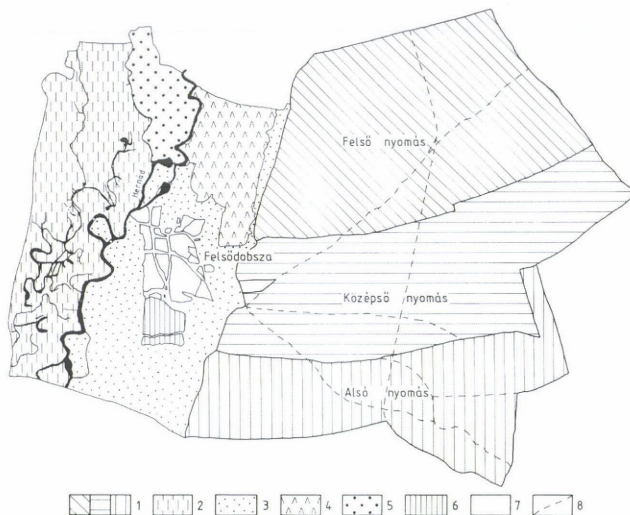

2. ábra. A Hernád-árok középső szakaszának földhasznosítása az 1780-as években. – 1 = szántó, 2 = gyepek, a folyók és holtágak mellett kisebb erdőmaradványok, 3=erdő, 4 = suvadásos domblábfelszín kisebb erdőfoltokkal, bozóttal, a települések mellett szőlős kertekkel, 5 = belterület

Land use in the central part of Hernád Valley in the 1780s. – 1 = ploughland; 2 = grassland, smaller patches of groves along waters and backswamps; 3 = woodland; 4 = foothills with slumps with smaller patches of groves and shrubs, and with vineyards near settlements; 5 = inner administrative area of villages

Az évszázad második felében nagy átalakulás kezdődött el: a kultúrtáj diffúziója elérte az amfibikus árteret. A völgyperemi és szigettelepülések a gyepföldek feltörésével és az erdők irtásával az árterületre is kiterjesztették a szántóföldeket. A Hernád-völgyben a szántóföld térhódítását – az alföldi gyakorlattól eltérően – nem előzték meg a folyószabályozó, ármentesítő és meliorációs munkák (5. ábra).

A mezőgazdasági tér strukturális átalakulását a statisztikai adatok is markánsan megjelenítik. 1865-től 1895-ig a szántóterület 44,7%-ról 69,1%-ra növekedett, a korábbi összeírásokban nem szereplő kert 2,4%-ot ért el. Eközben

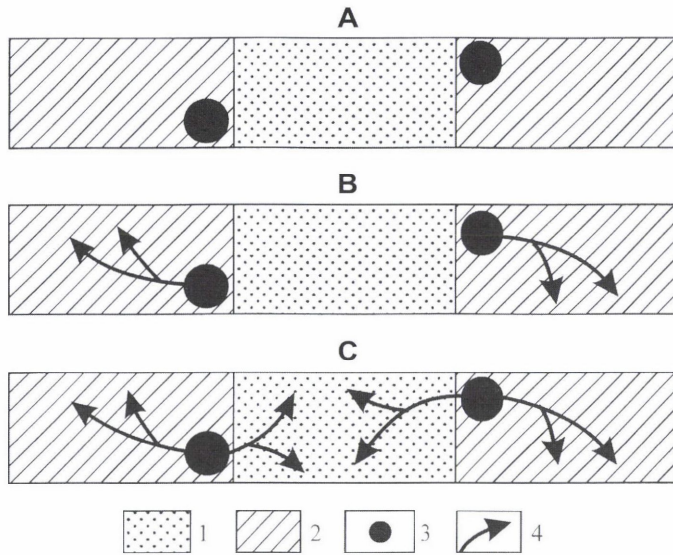
3. ábra. Felsődobsza környezet-használata a 19. sz. közepén. – 1 = szántó, 2 = rét, 3 = legelő, 4 = szőlő, 5 = erdő, 6 = kenderföld, 7 = belsőség, 8 = fontosabb út

Land use at Felsődobsza in the mid-19th century. – 1 = ploughland; 2 = meadow; 3 = pasture; 4 = vineyard; 5 = woodland; 6 = hemp-field; 7 = inner administrative area; 8 = important road

4. ábra. Aszaló környezet-használata a 19. sz. közepén. – 1 = szántó, 2 = szőlő, 3 = rét, 4 = legelő, 5 = erdő, 6 = belsőség, 7 = fontosabb út

Land use at Aszaló in the mid-19th century. – 1 = ploughland; 2 = meadow; 3 = pasture; 4 = vineyard; 5 = woodland; 6 = hemp-field; 7 = inner administrative area; 8 = important road

5. ábra. A kultúrtáj kialakulása és terjedése a Hernád-völgyében. – 1 = amfibikus ártér, 2 = ármentes térszín, 3 = kultúrtáj magterület, 4 = a kultúrtáj terjedési iránya

Evolution and expansion of cultural landscape in Hernád Valley. 1 = amphibian flood plain; 2 = flood-free terrain; 3 = core area of cultural landscape; 4 = direction of the expansion of cultural landscape

a rét és legelő 29,8%-ról 17,8%-ra, az erdő 14,1%-ról 4,2%-ra, a szőlő 2,8%-ról 0,6%-ra, az egyéb használatú terület 8,6%-ról 5,9%-ra csökkent. Az 1880-as években fellépő filoxéra nagyrészt elpusztította a Hernád-völgyi települések szőlőskertjeit és -ültetvényeit (Aszaló, Böcs, Forró, Gönc, Göncruszka, Hernádkércs, Hernádszurdok, Megyaszó, Szikszó stb.). A szőlők pusztulása országosan 44%-os, Abaúj vármegyében 95%-os volt. A szőlőrekonstrukció – egyrészt a tőke- és munkaerőhiány, másrészt a Hernád-völgyi agrárium szerkezetváltása miatt – csak részlegesen valósult meg (4. ábra).

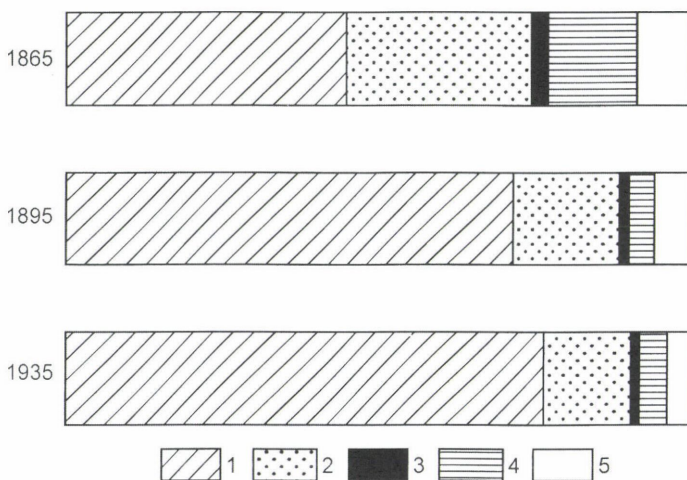
Több településen a szőlőskertek helyén szántógazdálkodásra vagy gyümölcsstermesztésre tértek át. 1895-ben a Hernád völgy falvaiban több mint 200 000 (!) gyümölcsfát regisztráltak. A legtöbb gyümölcsfát Szikszón (18 930) és Göncön (17 597) írták össze.

Az állattenyésztés továbbra is jellegadó ágazat maradt. Jelentőségét a közeli fogyasztóközpontok (Miskolc és Kassa) hús-, tej- és tejtermék-igénye, továbbá az ökológiai feltételek befolyásolták. A vízparti legelők és a régi medermaradványokat kísérő ligeterdők gyeptakarója, továbbá a szántóföldi takarmánytermesztés, és a kaszálórétek gazdag (18–20 q/kh) szénahozama képezte a Hernád völgyi állattenyésztés alapjait. A komplex paraszti gazdálko-

dásban a földművelés és az állattenyésztés szerves egységet alkotott. 1895-ben az első teljes körű állatösszeírás 22 000 szarvasmarhát, több mint 7000 lovat, 30 600 juhot és kecskét, valamint 24 000 sertést állapított meg a völgymedence falvaiban (DOBÁNY Z. 2005). Igen jelentős volt a baromfitenyésztés és a méhészet is (6. ábra).

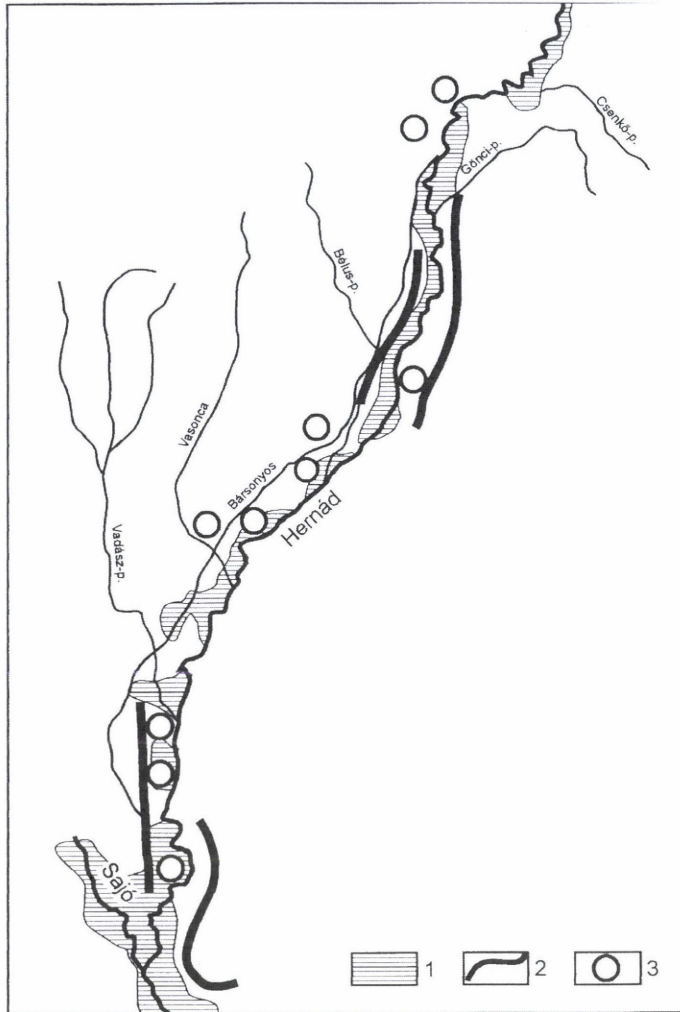
Az 1860-as években a Bársonyost szabályozták és a vízerőhasznosítás mértékét (max. 14 vízimalom működtetését) vármegyei rendeletben írták elő. A Hernád szabályozása az 1910-es években kezdődött, majd a világháború kitörése miatt abbamaradt és később – nagy időkihagyásokkal – folytatódott. A folyó tíz kanyarulatát átvágták, és helyenként árvédelmi töltéseket is emeltek (SOMOGYI S. 1992, 2005). A Hernád magyarországi szakaszának 18,5%-a (22 km) szabályozott, 2,9%-a (3,5 km) részben szabályozott, sürgős beavatkozásra nem szorul 41,2%-a (49 km), teljes szabályozásra vár 37,4% (44,5 km) (LÁSZLÓFFY W. 1982). Egyes települések védelmét *terelő- és körgátakkal* biztosították (Bócs, Gesztely, Gibárt, Halmaj, Hernádszentandrás, Hidasnémeti, Ináncs, Kiskinizs, Tornyosnémeti stb.) (7. ábra).

A Hernádra telepített vízimalmok sorra megszűntek, a gabonatermelésre specializálódó táj forgalmi-kereskedelmi központjaiban gőzmalmok létesültek (Forró, Szikszó). 1903-ban Gibárton, majd 1912-ben Felsődobozán vízerőmű épült. A Bársonyos gabonaórló és olajütő malmai is sorra megszűntek. Az 1950-es években Alsó- és Felső-Méra, Forró, Halmaj és Hernádvécse

6. ábra. A Hernád-völgy földhasznosítása (1865–1935). – 1 = szántó; 2 = rét és legelő; 3 = szőlő; 4 = erdő; 5 = egyéb

Land use of Hernád Valley (1865–1935). – 1 = ploughland; 2 = grassland; 3 = vineyard; 4 = woodland; 5 = other

7. ábra. A Hernád-völgy árvízvédelmi rendszere. – 1 = 30%-os valószínűségű árvíz által elöntött terület; 2 = árvédelmi töltés; 3 = terelő- vagy körgáttal védett település (A 2–7. ábrákat szerk. FRISNYÁK S., rajz: DOBÁNY Z. és MIZSUR B.)

Flood control system in Hernád Valley. – 1 = area of inundation by flood of 30 per cent of probability; 2 = levee; 3 = settlement defended by diverting or circular dam (Figs 2–7 compiled by FRISNYÁK S., drawn by DOBÁNY, Z. and MIZSUR, B.)

területén a Bársonyos állandó vízhozamára (3 m³/sec.) törpe vízierőműveket építettek (LÁSZLÓFFY W. 1982; SOMOGYI S. 1992, 2005). Később, amikor a Bársonyos vizét a termelészövetkezetek öntözésre kezdték felhasználni, a kis áramfejlesztő telepek működését leállították.

A 19. sz. végére kialakult művelésági megoszlás a 20. sz.-ban már csak kisebb mértékben változott, pl. a szántó 1935-ben 74,2%-ra növekedett, majd fokozatosan csökkent (1965-ben 67,6% volt). A közeli nagyvárosi fogyasztópiac indukálta a zöldség- és a primőraru-termelést, a kertgazdálkodás térhódítását (4,2%). A gyepterület stabilizálódott, az erdő 1935-re 5,1%-ra, 1965-re 6%-ra növekedett. A Hernád-völgy mezőgazdasági térszerkezet-változása összefügg a gabonakonjunktúrával. *A 19. sz. végén és a 20. sz. elején a gabonatermelés dominált, később a kenyérgabona helyett a takarmánygabona és a szálatakarmány-termelés hódított teret és javult az állattenyésztés minősége is (6. ábra).*

A Hernád-völgy agráriumában és egész gazdasági életében az országhatár-változás (1920) egy fejlődés-folyamatot tört meg: a történelmileg kialakult termelési, közlekedési és kereskedelmi kapcsolatok megszűntek vagy minimálisra csökkentek. A Hernád-völgy *elvesztette tradicionális piacát* (és kulturális központját), a határ mentén stagnáló, majd fokozatosan hanyatló területek alakultak ki, elnéptelenedő falvakkal (pl. 1949-től 2001-ig a népesség száma Kékeden 60%-kal, Abaújváron és Zsujtán 55%-kal, Göncruszván 48%-kal csökkent).

A Hernád-völgy középső és D-i szakaszán – Miskolc erősödő vonzáskörzetében – a terület- és gazdaságfejlesztő intézkedések hatására a környezet- és erőforrás-használatban pozitív változások történtek. A miskolci agglomeráció fokozatosan kiterjedt a Hernád-kapu településcsoportjára, ahol nemcsak a népességszám növekedett, a lakosság foglalkozási megoszlása is megváltozott (pl. 1949-től 2001-ig Hernádkak népessége 102%-kal, Ongáé 90%-kal nőtt, míg Szikszón mindössze 10% a lélekszám-gyarapodás). A Hernád-völgy népessége 1850-től 1920-ig 45 000-ről 52 000-re, 1920-tól 2001-ig viszont már mindössze 62 000-re növekedett. A terület központjává fejlesztett Encsen a népesség száma 1949 és 2001 között csaknem megduplázódott és az ezredfordulóra meghaladta a 7000 főt.

A modernizációs folyamatok eredményeként a lakosság foglalkozási szerkezete is alapvetően megváltozott. 1941-ben a *Hernád-völgy népességének 76%-a még a mezőgazdaságból élt*. A 2001. évi statisztikai adatok szerint a lakosoknak már csak 8,1%-a foglalkozik mezőgazdálkodással, a többi az iparban (29,7%) és a szolgáltató ágazatokban (62,2%) talál megélhetést. (A nem agrár foglalkozásúak többsége a miskolci agglomerációban dolgozik). A Hernád-völgy települései közül először a legdinamikusabban fejlődő Encs, majd Szikszó és Gönc városi rangot kapott.

A társadalmi-gazdasági fejlődés hatására a Hernád menti kultúrtáj képe és ökológiai szerkezete Miskolc szuburbán övezetében (pl. Bócs, Gesztely, Onga, Szikszó) jelentősebben, máshol kisebb mértékben változott. A homok- és kavicsbányák, továbbá az ipartelepek térségében a tájban élő növények és állatfajok száma csökkent és a parlagföldek növekedtek. A határszéli – elnéptelenedő – falvakban a táj- és erőforrás-használat egésze gyengült.

A Hernád-völgy – a 20. sz.-i környezetkárosítások ellenére – szép és értékes kultúrtáj. A Hernád völgyi kultúrtájat a nemzedékek egymásra épülő munkája hozta létre, tehát *kulturális örökség*, és az itt élők *regionális identitásának* legerősebb forrása.

IRODALOM

- ÁDÁM I.–SVÁB A.–SZABÓ Gy.–SZABÓ S. 1970. Hernád menti táj, Hernád menti emberek. – Encs, 298 p.
- BOROS L. 1994. Adalékok a Szikszó-csereháti borvidék történeti földrajzához. – Észak- és Kelet-Magyarországi Földrajzi Évkönyv, Miskolc–Nyíregyháza, pp. 155–176.
- CSENGERI P. 2003. Az alföldi vonaldíszes kerámia kultúrája legkorábbi időszakának települése a Hernád-völgyében. – A Herman Ottó Múzeum Évk. 42. Miskolc, pp. 41–67.
- DANKÓ I. 1987. A Sajó-Hernád melléki hajdútelepek. – Sátoraljaújhely, 44 p.
- DOBÁNY Z. 2005. Adattár a Hernád-völgy történeti földrajzához. – Kézirat. Nyíregyháza, 100 p.
- FRISNYÁK Zs. 2001. A magyarországi közlekedés krónikája 1750–2000. – Budapest, 346 p.
- GÁDOR J.–NOVÁKI Gy.–SÁNDORFI Gy. 1979. Borsod-Abaúj-Zemplén megye őskori és középkori erődítményei. – A Herman Ottó Múzeum Közl. 17. Miskolc, pp. 23–29.
- GYÖRFFY Gy. 1987. Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. – Budapest, 907 p.
- HELLEBRANDT M. 2002. A település régészeti emlékei. – In: VERES L.–VIGA Gy. szerk.: Halmaj monográfiája. Halmaj, pp. 67–101.
- KUBINYI A. 1999. Központi helyek a középkor végi Abaúj, Borsod, Heves és Torna megyében. – In: A Herman Ottó Múzeum Évk. 37. Miskolc, pp. 499–518.
- LÁSZLÓFFY W. 1982. A Tisza. – Akadémiai Kiadó, Budapest, 609 p.
- MAROSI S.–SOMOGYI S. szerk. 1990. Magyarország kistájainak katasztere. I–II. – MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest, 1023 p.
- MEDZSIHRADSZKY Zs. 1996. Szemelvények az ember környezet átalakító tevékenységének történetéből. – Budapest, 24 p.
- SIMÁN K. 1986. Jelentés a Hidasnémeti–Borházdűlő felsőpaleolitikus telep ásátásáról. – A Herman Ottó Múzeum Közl. 24. Miskolc, pp. 2–4.
- SOMOGYI S. 1988. A magyar honfoglalás földrajzi környezete. – Magyar Tudomány 11. pp. 863–869.
- SOMOGYI S. 1992. Az Északi-középhegység vízgazdálkodása. – Földr. Ért. 41. 1–4. pp. 163–177.
- SOMOGYI S. 2000. A természeti változások és a társadalmi-gazdasági folyamatok kölcsönhatása az Alföldön a honfoglalás előtt. – In: FRISNYÁK S. szerk.: Az Alföld történeti földrajza. Nyíregyháza, pp. 7–24.
- SOMOGYI S. 2005. Az Észak-magyarországi-középhegység vízgazdálkodása. – In: DÖVÉNYI Z.–SCHWEITZER F. szerk.: A földrajz dimenziói. Tiszteletkötet a 65 éves Tóth Józsefnek. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest, pp. 365–373.
- SÜMEGI P.–KERTÉSZ R. 1998. A Kárpát-medence őskörnyezeti sajátosságai – egy ökológiai csapda az újkőkorban? – Jászkunság 44. 3–4. pp. 144–157.
- VARGA G-né szerk. 1970. Borsod-Abaúj-Zemplén megye története és legújabb kori adattára. – Miskolc, 363+674 p.
- VIGA Gy. szerk. 1994. Borsod-Abaúj-Zemplén. Megyekönyv. – Miskolc, 267 p.
- WOLF M. 1989. Árpád-kori eredetű települések Abaúj vármegye déli részén. – Miskolc, 184 p.
- WOLF M. 2001. Abaújvár. – Száz magyar falu könyvesháza, Budapest, 183 p.

FELHASZNÁLT EGYÉB FORRÁSMUNKÁK

- CSÜLLÖG G. 2000. A középkori Magyarország térszerkezete. – Földr. Köz. 125. 1–4. pp. 109–129.
- DOBÁNY Z. 1999. A Cserhát történeti földrajza (18–19. század). – Nyíregyháza, 218 p.
- DOBÁNY Z. 2002. A település földrajzi környezete. – In: VERES L.–VIGA Gy. szerk.: Halmaj monográfiája, Halmaj, pp. 7–34.
- FEHÉR A. (szerk.) 1997. Bódva-völgy–Aggteleki-karszt, Cserhát, Hernád-völgy. – Borsod-Abaúj-Zemplén megyei agrárstratégiai füzetek 2. Miskolc, 92 p.
- FRISNYÁK S.–SZAKÁCSKY I. 1963. Szikszó földrajzi képe. – Borsodi Szemle 7. 4. pp. 232–242.
- FRISNYÁK S. 1961. A Hernád-völgy földrajzi képe. – Borsodi Szemle 5. 2. pp. 170–179.
- FRISNYÁK S. 2004. A kultúrtáj kialakulása a Kárpát-medencében. – Történeti földrajzi tanulmányok. Nyíregyháza, 259 p.
- KOCSIS K. 2000. Szlovákia mai területének etnikai térképe (M=1:400 000). – MTA Földrajztudományi Kutató Intézet, Budapest.
- KORPONAY J. 1866–1878. Abaúj vármegye monográfiája I–II. – Kassa
- KRISTÓ Gy. 2003. Tájszemlélet és térszervezés a középkori Magyarországon. – Szeged, 229 p.
- RÉVÉSZ L. szerk. 1994. Mit ránk hagytak a századok... Vezető a Herman Ottó Múzeum állandó régészeti kiállításához. – Miskolc, 79 p.
- SÁRKÖZI S.–NOVÁKI Gy. 2001. A történeti Abaúj megye várai. – A Herman Ottó Múzeum Évk. 40. Miskolc, pp. 143–178.
- SZABÓ J. 1986. A Cserhát természeti viszonyai. – In: DORGA L. szerk.: Cserhát. Ember – táj – mezőgazdaság. Miskolc, pp. 5–87.
- SZIKLAY J.–BOROVSKY S. szerk. 1896. Abaúj-Torna vármegye és Kassa. – Magyarország vármegyéi és városai 1. Budapest, 579 p.
- TAKÁCS P.–UDVARI I. 1991. Adalékok Abaúj vármegye 18. század végi vásáraihoz és az Abaúj megyeri lakosság vásározási szokásaihoz. – A Herman Ottó Múzeum Évk. Miskolc, pp. 195–208.
- TINER L. szerk. 1998. Borsod-Abaúj-Zemplén megye kézikönyve I–II. – CEBA Kiadó., 608 p., 644 p.
- VIGA Gy. 1990. Árucsera és migráció Észak-Magyarországon. – Debrecen–Miskolc, 382 p.

A jelenkori tektonika hatása a Duna mederesésére hazánkban

LOVÁSZ GYÖRGY¹

Abstract

Impact of recent neotectonic movements upon the channel gradient of the Danube

The study is based on the assumption that there is a spatial relationship between Holocene neotectonism and the abrupt changes of the channel gradient of the Danube. To demonstrate this the author analyzed the distribution of the deepest points on the surface of the channel measured in cross sections along the longitudinal profiles. The result is that the gradient is highest at the western margin of the Little Plain (along the longitudinal section between Rajka and Szap as supported by a close interrelation between present-day subsidence of the earth surface and drop of channel slope. A recent step of channel slope between Dunaföldvár and Dombori testifies to Quaternary neotectonism continuing into present.

Bevezető

A hazai geomorfológiai kutatások a Duna-meder hidrológiai jelenségei és folyamatai közül elsősorban a hordalékszállítás hossz-szelvénybeli változását, a folyó szakaszjelleg módosulásait tanulmányozták, többek között a hordalékmérések figyelembe vételével. (BOGÁRDI J. 1954; KÁROLYI Z. 1957a; 1957b; PÉCSI M. 1959; SOMOGYI S. 1967, 1975, 1983; TÖRY K. 1952, 1961).

A hossz-szelvényben található esésváltozásokat, elsősorban a mederbeli akkumulációval, ill. a hossz-szelvényben kifejlődött hordalékkúpokkal jellemzik, ill. bizonyítják. Ezeket a jelenségeket általában a vertikális szerkezeti mozgásokkal hozzák kapcsolatba. Ezzel az ún. geomorfológiai módszerrel azonban csak az későpleisztocén, valamint holocén szerkezeti mozgások hatását lehet kimutatni.

A kisvizek hossz-szelvénybeli esésváltozása tapasztalatunk szerint már megbízhatóbb információt ad tanulmányunk címében felvetett kérdésre. Ezzel a módszerrel azonban csupán az egyes – nagy távolságban fekvő – vízmerce-állomások adataiból tükröződnek a térbeli változások (Lovász Gy. 1972).

¹ Ny. tudományos tanácsadó, MTA DUTI Pécs, Papnevelde u. 22.

Kutatási hipotézis

Vizsgálatunkban abból a feltételezésből indulunk ki, hogy kapcsolat mutatható ki a jelenkori szerkezeti mozgások és a folyó eséstöréseinek térbelisége között. E hipotézis helyességére akkor kapjuk a legmegfelelőbb választ, ha megvizsgáljuk a keresztshelvényekben meghatározott legmélyebb pontok hosszshelvénybeli eloszlását. Az így szerzett hosszshelvénybeli információk ugyanis sűrűbbek, mint a vízmérce-állomások. A Rajka–Mohács–országghatár közötti szakaszon az 1600 m átlagos shelvénytávolság jelzi, hogy igen sűrűn kaphatunk a információt a Duna medereséséről.

A mederkotrások az értékeket néhol figyelemre méltóan befolyásolhatják. Úgy gondoljuk azonban, hogy egyrészt a több 10 km hosszúságban kirajzolódó mederesésre nincs jelentős hatásuk, másrészt a mederbéli hordalék mozgása a kitermelt anyag helyét rövid időn belül betemeti. Elemzésünk alapját a VITUKI 1970-ben, a Vízrajzi Atlasz sorozatban közzétett, és a Rajka–Mohács között végzett méréseinek adatai képezik.

Vizsgálati eredmények

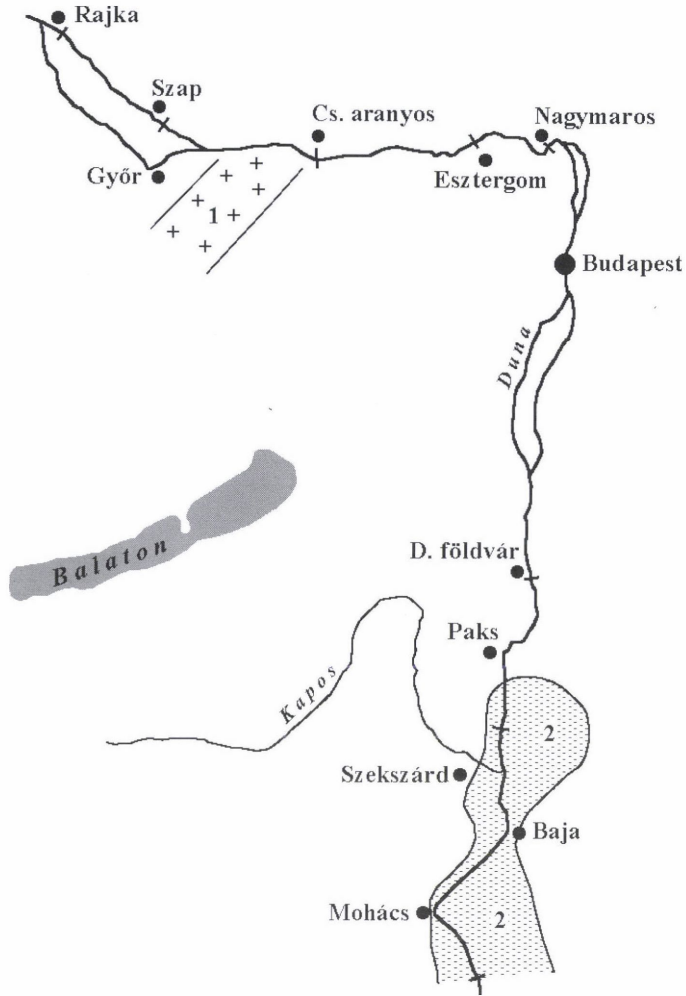
Az egyes folyás-shakaszok átlagos mederesését a lineáris regressziós egyenlet „Y” együtthatójával fejezzük ki, amely egyben a m/km esést jelenti. A számított értékek természetesen csak tájékoztató jellegűek, hiszen az elmúlt 35 év alatt a mért pontokon, ill. keresztshelvényeken elsőrrban a legmélyebb pont tszf.-i magassága változhatott a helyi mederbéli akkumuláció vagy éppen erózió következtében.

A korábban említett adatok alapján szerkesztett hosszshelvényen a jelentős esés-különbségű folyó-shakaszok egyértelműen elkülönülnek (1. ábra). Az említett matematikai statisztikai módszerrel az egyes folyás-shakaszokra számított értékeket az 1. táblázat tartalmazza.

1. táblázat. Az átlagos mederesés mértéke a Duna hazai hosszshelvényében

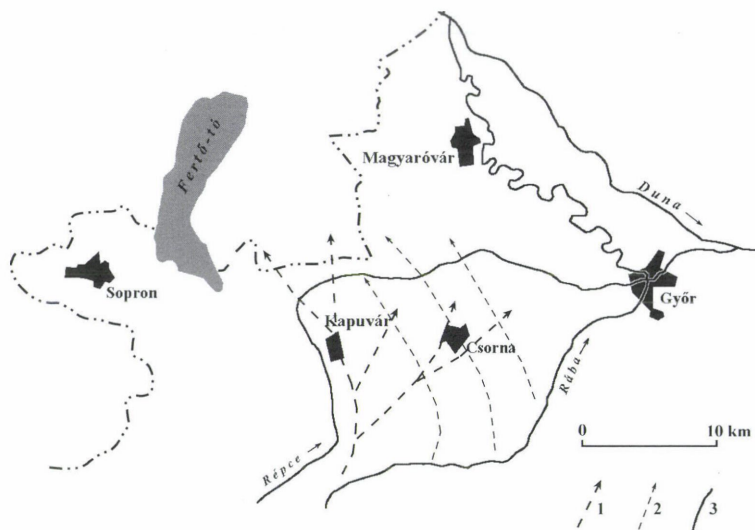
Folyószakasz	„Y”	cm/km
Rajka–Szap	-0,2800	28,00
Szap–Csallóközarányos	-0,1300	13,00
Csallóközarányos–Esztergom	-0,0500	5,00
Esztergom–Nagymaros	-0,0004	0,04
Nagymaros–Dunaföldvár	-0,1800	18,00
Dunaföldvár–Dombori	-0,2600	26,00
Dombori-országghatár	-0,1500	15,00

Forrás: Vízrajzi Atlasz, VITUKI, 1970.

1. ábra. A mederesés szakaszai a magyarországi Dunán. (Szerk.: SCHMIDT E.R.-LÁNG G.-NÉMETH L. 1961). - 1 = emelkedő felszín (BENDEFY L. 1965. szerint); 2 = süllyedő terület
 Sections of the channel gradient of the Danube in Hungary (comp. by SCHMIDT, E. R.-LÁNG, G.-NÉMETH, L. 1961). - 1 = areas of neotectonic uplift (according to BENDEFY, L. 1965); 2 = areas of neotectonic subsidence

A Duna-meder a Kisalföld Ny-i peremén Rajka-Szap között a hazai hossz-szelvényében a legjelentősebben esik (28 cm/km). E térségben szoros kapcsolat mutatkozik a felszín mai süllyedése és a mederesés között. A folyó közvetlen D-i szomszédságában fekszik a ma is süllyedő Hansági-medence. Ezt a holocén második felében zajló folyamatot meggyőzően érzékeltetik a Rába igen fiatal, elhagyott medrei (2. ábra). A ma már száraz, ÉNy-felé hosszan

2. ábra. A Rába elhagyott medrei a Rábaközben. (Szerk: Lovász Gy. 2004). – 1 = legidősebb meder; 2 = fiatalabb meder; 3 = mai meder

Abandoned channels of the Rába River in Rábaköz. (Comp. by Lovász Gy. 2004). – 1 = the oldest channel; 2 = recent channel; 3 = present channel

elnyúló 0,5–1,0 m mély lapályok a Fertő K-i szomszédsága irányába nyomozhatók. A felsőgeodéziai mérések a Hanságban ma is 1 mm/év-el jellemezhető süllyedő felszínt regisztrálnak (MNA 1989).

A Duna ezen szakaszon jelentősen akumulálja a medrét, amely legfőképpen az emelkedésében, a kisvízállások szintén emelkedő tendenciájában, és a zátonyok képződésében nyilvánul meg (TÓRY K. 1961; PÉCSI M. 1959. SOMOGYI S. 1983; Lovász Gy. 1972). A geomorfológiai vizsgálatok szerint Pozsony DK-i térségében alsó-szakasz jelleggel feltölt, ez alatt Győr Ny-i szomszédságáig kanyarogva bevágódó (SOMOGYI S. 1983). A mederfenék hazai viszonylatban a számos kanyar következtében nyugtalan, amennyiben legmélyebb pontjai átlagosan 2,25 m-t ingadoznak. Ez számít hazai viszonylatban a legnagyobb-nak (2. táblázat).

Szap–Csallóközarányos között a mederesés jelentősen mérséklődik (1. táblázat). A korábbi felsőgeodéziai mérések Győr K-i szomszédságában kimutattak egy keskeny, ÉK–DNy-i csapásban elterülő, és 2–3 mm/10 év ütemben emelkedő felszínt (BENDEFFY L. 1965). Valószínűnek látszik, hogy ez az emelkedő felszín szerepet játszik a Duna meder esésének jelentős – az előző szakaszhoz képest csaknem 50%-os – mérséklődésében.

Csallóközarányos és Esztergom között a Duna hossz-szelvényében újabb olyan szakasz található, ahol a meder átlagos esése az előzőnek kö-

2. táblázat. A mederfenék átlagos ingadozása a Duna hazai folyásszakaszán

Folyószakasz	Átlagos ingadozás (m)
Rajka–Szap	2,25
Szap–Csallóközarányos	1,92
Csallóközarányos–Esztergom	0,95
Esztergom–Nagymaros	0,26
Nagymaros–Dunaföldvár	1,08
Dunaföldvár–Dombori-psz.	0,84
Dombori-psz.-országhatár	2,43

Forrás: Vízrajzi Atlasz, VITUKI, 1970.

zel 30%-ára csökken. A korábbi kutatások ezt az emelkedő Börzsönyhöz, ill. Visegrádi-hegységhez való közeledéssel hozták kapcsolatba (SOMOGYI S. 1975). A geodéziai mérések a jelenkori emerziót azonban nem igazolják egyértelműen, a későbbi mérések pedig igen mérsékelt süllyedésre utalnak (MNA 1989).

Ezzel ellentétes eredményekre jut viszont egy 1998-as geofizikai tanulmány, amely egyértelműen állás foglal hazánk hegy- és dombvidékeinek jelenkori emelkedő tendenciája mellett (BADA G.–HORVÁTH F. 1998). A Duna meder ezen a szakaszon süllyed annak ellenére, hogy benne némi akkumuláció is felismerhető. Itt érkezik a Dunába a Garam és Ipoly hordaléka is (SOMOGYI S. 1975). Valószínű azonban, hogy a Börzsöny, ill. a Visegrádi-hegység szilárd kőzetminősége alapvetően befolyásolja a medermélyülés jelentősen mérséklődő ütemét. A Duna ugyanis Csallóközarányos és Esztergom között a gyorsabban erodálható, viszonylag laza pliocén–pleisztocén rétegekbe mélyül.

Az erózióknak ellenállóbb andezit hatása a hegység közvetlen Ny-i előterében fekvő szakaszra nagymértékben rányomja bélyegét, hiszen Esztergom–Nagymaros között gyakorlatilag megszűnik a meder esése (1. táblázat). Ezen a folyásszakaszon alapvetően megváltozik, azaz csökken a mederfenék átlagos ingadozása is (2. táblázat). A kisvíz esése is jelentősen mérséklődik.

Nagymaros alatt a folyó a Nagy-Alföld permére érkezik. A geomorfológiai kutatások ebben a térségben joggal feltételeznek eséstörést, hiszen a Szentendrei-sziget genetikája tektonikus süllyedéssel kapcsolatos (GÓCZÁN L. 1955, SOMOGYI S. 1967). Ez azonban a mai Duna meder esésében nem tükröződik, mert a pleisztocén végén is jelentős süllyedés valószínűleg a holocénban megszűnt.

Budapest alatt a Csepel-sziget szintén pleisztocén végi hordalékkúpra utal, de a térségben É-ra nem rajzolódik ki a mederben eséstörés, jelezvén a nyugalmi állapotot. A sziget D-i végződésének térségében harántolja a folyó a Közép-magyarországi törésövet. A mai mozgást azonban a mederfenék esése nem igazolja

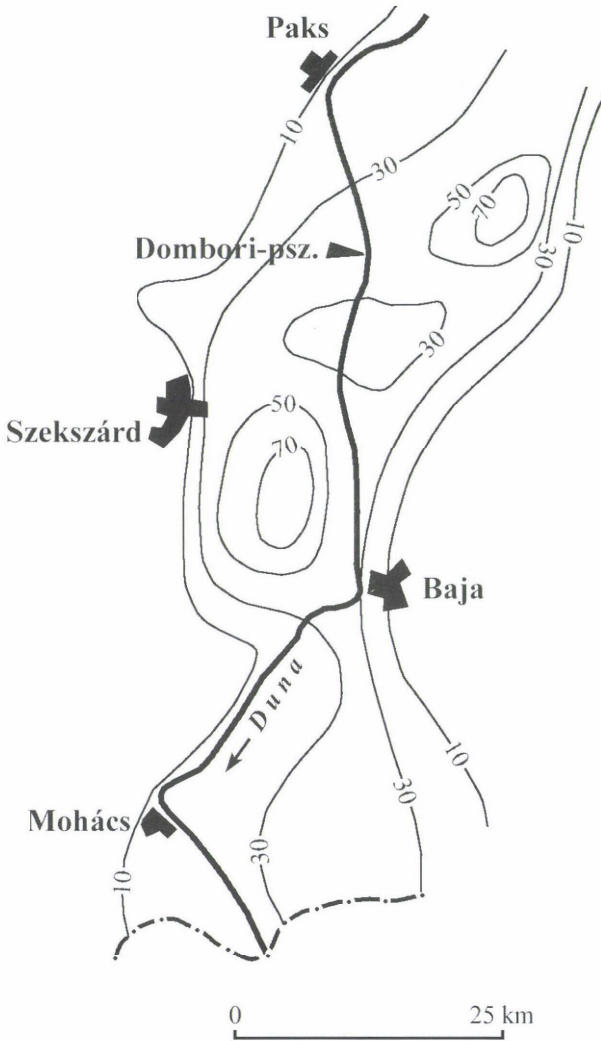
A Nagymaros–Dunaföldvár közötti hossz-szelvény 18 cm/km átlagos mederesését tehát nem tagolja eséslépcső, jelöl annak, hogy a pleisztocén

végén még aktív süllyedés, a holocénra, ill. a történeti időkre megszűnt. A folyó ezen a szakaszon kanyarogva bevágódik (SOMOGYI S. 1983).

Dunaföldvár és Dombori-psz. között jelentősen nő a meder esése (1. táblázat). Pakstól D-re az országhatárig a Duna menti pleisztocén rétegek vastagsága (3. ábra) igen fiatal süllyedésre utal (TÓTH T.–HORVÁTH F. 1998). A süllyedő térség É-i határa a Paks környéki ÉK–DNY-i szerkezeti vonalhoz köthető. A hatására kialakult mederesés legjellemzőbben a Dunaföldvár–Dombori-psz. között rajzolódik ki. A 26 cm/km csaknem azonos a Pozsonytól DK-re fekvő hordalékkúpon számítható értékkel. Ebben a térségben a folyó alig

fejleszt kanyarulatokat. A Dunaföldvár–Dombori közötti jelenkori esélépcső egyértelműen jelzi, hogy a negyedkori tektonizmus ma is folytatódik. Ebben a térségben a kisvíz jelentős esése (Paksnál átlagosan $-1,9$ cm/év) is ezt igazolja (Lovász Gy. 1972).

A medence legjobban süllyedő ún. központi területén, az esés jelentősen – a medenceperemi szakasz közel 60%-ára – mérséklődik (1. táblázat). A jelentősen megnövekedett kanyarokban a mederfenék tszf.-i magasságának ingadozása is figyelemre méltóan (2,43 m) növekedik.

3. ábra. A homokos-kavicsos rétegek vastagság térképe Pakstól D-re. (szerk.: SCHMIDT E.R.–LÁNG G.–NÉMETH L. 1961)

Map of thickness of sandy-gravelly layers in the area south of Paks (comp. by SCHMIDT, E.R.–LÁNG, G.–NÉMETH, L. 1961)

IRODALOM

- BADA G.–HORVÁTH F. 1998. A Pannon-medence jelenkori tektonikája. – *Természet Világa*. Különszám. pp. 18–23.
- BENDEFY L. 1965. A Magyar-medence mélyszerkezetének balkáni, dinári és kelet-alpi vonatkozásai. – *Földr. Ért.* 14. 3. pp. 387–419.
- BENDEFY L. 1968. Jelenkori kéregmozgások és szintváltozások a Magyar-medencében. – In: LÁNG S. (szerk.): *Válogatott fejezetek a természeti földrajzból*. Tankönyvkiadó, Bp., pp. 209–245.
- BOGÁRDI J. 1954. Hordalékméréseink eddigi eredményei. – *Vízügyi Közl.* 47. 2. pp. 135–146.
- GÓCZÁN L. 1955. A Szentendrei-sziget geomorfológiai fejlődéstörténete. – *Földr. Ért.* 3. 3. pp. 301–311.
- Jelenkori függőleges mozgások. Térképlap. Ma: 1:2 000 000 – In: *Magyarország Nemzeti Atlasza 1989*. Kartográfia, Bp., 49 p.
- KÁROLYI Z. 1957a. A teljes és részleges hordalékmozgás vizsgálata a Dunán. — *Hidr. Közl.* 7. pp. 131–137.
- KÁROLYI Z. 1957b. A dunai hordalékvizsgálatok eredményeiből leszűrhető morfológiai következtetések. – *Földr. Ért.* 5. 1. pp. 11–27.
- LOVÁSZ Gy. 1972. A Duna és a Tisza Kárpát-medencei szakaszának medereróziós folyamatai. – *Földr. Ért.* 21. 2. pp. 207–216.
- Magyarország Nemzeti Atlasza. – Kartográfia Bp., 1989.
- PÉCSI M. 1959. A Magyarországi Duna-völgy kialakulása és felszínalaktana. – *Földrajzi Monográfiák* 3. Akad. Kiadó, Bp. 220 p.
- SCHMIDT E. R.–LÁNG G.–NÉMETH L. 1961. Magyarország fontosabb homokos kavicsos törmelék-kúpjainak átnézetes térképe. 1 000 000 000 – In: SCHMIDT E. R. (főszerk.): *Magyarország Vízföldtani Atlasza*. MÁFI K. Bp.
- SOMOGYI S. 1967. Az Alföld vízrajzának fő vonásai. – In: MAROSI S.–SZILÁRD J. (szerk.): *A Dunai Alföld*. Magyarország tájféldrajza 1. Akad. Kiadó, Bp., pp. 47–73.
- SOMOGYI S. 1975. Komárom-esztergomi-síkság, Vízrajz – In: ÁDÁM L.–MAROSI S.–SZILÁRD J. (szerk.): *A Kisalföld és a Nyugat-magyarországi peremvidék*. Magyarország tájféldrajza 3. Akad. Kiadó, Bp., pp. 159–164.
- SOMOGYI S. 1983. A magyar folyóhálózat szakaszjelleg-típusai – *Földr. Közl.* 31. (107.) 1-2. pp. 220–229.
- TÖRY K. 1952. A Duna és szabályozása. – Akad. Kiadó, Bp.
- TÖRY K. 1961. A Felső-Duna mederemelkedése. – *Vízgazdálkodás* 10. 1. pp. 27–30.
- TÓTH T.–HORVÁTH F. 1998. Van bizonyíték a negyedidőszaki tektonizmusra Paks környékén. – *Földt. Közl.* 128. 1. pp. 109–124.

MEGJELENT

Kocsis K.–Bottlik Zs.–Tátrai P.: Etnikai térfolyamatok a Kárpát-medence határainkon túli régióiban (1989–2002)

Bp. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, 2006. 197 p.

ETNIKAI TÉRFOLYAMATOK A KÁRPÁT-MEDENCE HATÁRAINKON TÚLI RÉGIÓIBAN (1989-2002)

KOCSIS KÁROLY – BOTTLIK ZSOLT – TÁTRAI PATRIK

CD melléklet

A Kárpát-medence egykori szocialista országaiiban az 1989 utáni időszakban lezajlott korszakos jelentőségű gazdasági, társadalmi és politikai változások következtében számottevő, ugyanakkor jellegzetes földrajzi vetülettel rendelkező etnikai átalakulás volt megfigyelhető. Az elmúlt több mint másfél évtized alatt 700 ezer lélekkel kevesebb népességszámú Kárpát-medencében a nemzeti (főként magyar) kisebbségek felgyorsult fogyása, beolvadása, a cigányság lendületes térnyerése és a nemzeti kötődés nélküli népesség számának, arányának nagy mértékű növekedése számított különösen feltűnő etnikai változásnak.

Az MTA Földrajztudományi Kutatóintézetének vizsgálatai alapvetően a határainkon túli magyar kisebbségekre és az általuk lakott tájakra terjedtek ki, de a jelenkori etnikai térfolyamatok jobb megértése és értelmezése, a nemzet- és szomszédság ismeret teljesebbé tétele érdekében mutatják be a Kárpát-medence egészének, ill. egyes részeinek népesedési folyamatait, etnikai

térszerkezetét és a magyarsággal együtt élő főbb etnikumok települési területét is.

A könyv a részletesebb, regionális elemzéseket a jelenlegi államhatárokhoz igazodó, kárpát-medencei területi egységek szerint mutatja be. A kiadvány tudományos értékét, közérthetőségét 52 térkép, 14 táblázat, 19 melléklet és egy – 131 színes etnikai térképet és az Intézet 1997–2005 között megjelent, magyar és angol nyelvű kisérszöveggel ellátott kárpát-medencei etnikai térképsorozatát tartalmazó – CD-melléklet növeli.

Ára CD-melléklettel együtt 2000,- Ft (áfával)

Megrendelhető: MTA FKI Könyvtára, 1388 Budapest, Pf. 64.

E-mail: magyar@sparc.core.hu

Duna menti ártéri területek geoökológiai vizsgálata váratlan szennyezőanyag-kibocsátás szempontjából

JUHÁSZ ÁGOSTON¹

Abstract

Geocological investigations of Danube flood-plain terrains for the case of emergency release of pollutants

With progressing industrialization an accelerated circulation of heavy metals, toxic chemicals and gases has been observed in the natural environment, and its state may change abruptly and serious ecological situations occur frequently. Along with the growing background pollution it is the events of emergency release of pollutants that are likely to bring about long-lasting deterioration of natural environment. International disasters (Chernobyl) and domestic failures (cyanide contamination of Szamos and Tisza rivers) show that accidents may cause irrecoverable damage even in the case of the operation of control and monitoring systems. The elimination of losses caused by similar events can be highly expensive and recovery takes a long time. Therefore impact assessment of industrial works should be a primary requirement of environmental protection. The author reports on the studies in Dorog town and its environs to trace scenarios of accumulation and mobilization of pollutants by geocological entities in the case of emergency release.

Bevezetés

Az Európai Unió országaiban a természetes és művi környezet ökológiai krízis- és konfliktus helyzeteinek elemzését a gyakorlat szükségszerűen a tudományos kutatások fókuszába állította (Rajna menti tájrehabilitációs programok, ipari krízistérségek felszámolása, esetei haváriák kezelése stb.). Nemzetközi tapasztalat, hogy a globális, kontinentális, ill. a nagytérségi környezetvédelmi stratégiák mellett a gyakorlat által támasztott követelmények hatására a lokális településkörnyezeti problémák megoldására alkalmas geoökológiai vizsgálatok kerültek előtérbe.

¹ MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, 1112 Bp., Budaörsi út 45.
E-mail: juhasza@helka.iif.hu

Nemzetközi példák igazolják a váratlan baleseti kibocsátások drámai következményeit. Ilyen a sevesoi vegyi-, csernobili radioaktív katasztrófák környezeti hatásai, de ezek sorába tartozik a 2000. évi, a Szamos és Tisza folyók cian és nehézfém szennyezése, a 2005. évi, esztergomi vízbázist veszélyeztető szennyező-kibocsátás is.

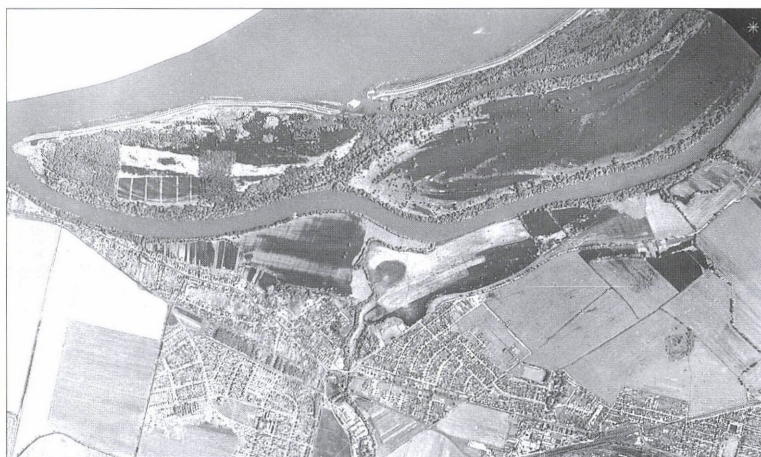
A kutatás aktualitását az is hangsúlyozza, hogy váratlan baleseti kibocsátások, szennyezések, nem csak az emberi létet, a növényi és állati életközösségeket veszélyeztetik, hanem sérülékeny természeti erőforrásainkat (pl. kiemelten védett ivóvíz bázisok) hosszú távon károsítják. Ezért a természeti értékek és erőforrások védelmében a döntéshozóknak rendelkezniük kell olyan információkkal, amelyek alapján adott esetben lehetséges a környezetet ért szennyezések megfelelő kezelése, a károk mérséklése és elhárítása. Elodázhatatlan feladat a hazai ipari térségek ez irányú környezeti hatásvizsgálata és geoökológiai térképezése.

Jövőbeni részletes kutatásokat megelőzendő tájékoztató jellegű felméréseket végeztünk Dorog környéki mintaterületeken. Vizsgálatunkat elsősorban a Dunai szigetekre és a Duna teraszos síkjára összpontosítottuk. Célkitűzésünk volt a légköri szennyezőanyagok várható felhalmozódási, csapadózódási helyeinek lehatárolása, mobilitásának vizsgálata.

A modell-terület főbb geomorfológiai jellemzői

Természetföldrajzi tájfelosztás szerint vizsgált területünk a Komárom–Esztergomi-síkság és a Keleti–Gerecse tartozéka (MAROSI S.–SOMOGYI S. 1990). Az intenzív hasznosítású ipari–bányászati táj domborzata hármas tagozódású.

Legalacsonyabb fekvésű területei (104–110 m a tszf.) a Duna által formált ártéri síkok és szigetek (Körtvélyesi- Nyáros-, Csitri-, Táti-sziget), valamint teraszos hordalékkúp felszínek (1. kép). Ezek mély öblözettel kap-

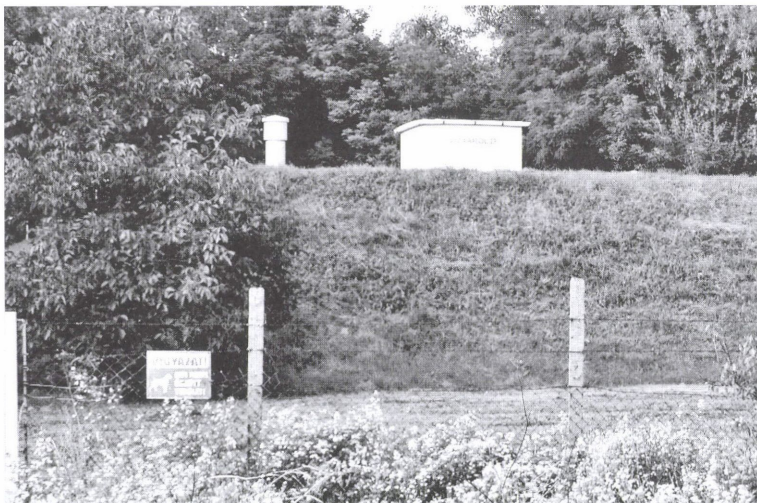
1. kép. A Dorogi-iparvidék szennyezőanyagoktól veszélyeztetett Dorog–Esztergomi öblözet részlete (a légifelvételt a FÖMI bocsátotta rendelkezésünkre)

Fragment of the Dorog-Esztergom embayment endangered by emissions of the industrial area of Dorog (aerial photo by courtesy of Institute of Geodesy, Cartography and Remote Sensing)

csolódnak a dorog–pilisvörösvári szerkezeti árok medence felszínéhez (2. kép). Fialat, holocén üledéksorozatokból (kavics, homok, iszap) épült felszínnek szennyeződésre érzékeny, parti szűrésű ivóvízbázist rejtnek, biztosítják Esztergom vízellátását (3. kép).

2. kép. A Dorog–Esztergomi iparvidék (Fotó: JUHÁSZ, Á.)
The Dorog–Esztergom industrial area (Photo by JUHÁSZ, Á.)

3. kép. Esztergom vízellátását biztosító Dunai vízbázis víztározója (Fotó: JUHÁSZ, Á.)
Reservoir along the Danube providing water supply for Esztergom town (Photo by JUHÁSZ, Á.)

A 150–300 m tszf.-i fekvésű lépcsős hegyláb felszínének a több mint 150 éves szénbányászat tájromboló káros hatásai (mélyművelésű bányászat által kiváltott roskadások, süllyedések, felszíni domborzat deformációk) következtében sok helyen irreverzibilisen átalakultak.

A harmadidőszaki üledéksorozatokról épült hegyláb felszínének az évtizedeken keresztül felhalmozott erőművi salak- és pernyehányók, szénmeddőhányók, egyéb ipari hulladékok, kibocsátott gázok jelentős környezetkárosító veszélyforrások.

Tetőhelyzetű kiemelt exhumált tönkfelszínnek, hegységelőtéri helyzetű karsztos tönkmaradványok sorozatai a külszíni bányászat szinterei veszélyeztetett karsztok (Dorogi-kőszikla). A mélybe süllyedt sasbérc (kriptotönkök) a hegyközi árkos medencék és a Dorogi öblözet alapját képezik.

Vizek

A vizsgált terület hidrológiai tengelye a Duna, a középhegységi medencékből érkező patakok – Kenyérmezei-, Szentlélek-patak – vizeit gyűjti.

A folyó vízjárását a kora nyári árhullámok és az őszi kisvizek jellemzik, kisvízhozama $1030 \text{ m}^3/\text{s}$, közepes víz vízszállítási értéke (KÖQ) $2290 \text{ m}^3/\text{s}$, nagyvízhozama (NQ) $8680 \text{ m}^3/\text{s}$. A kisebb patakok vízjárását a mindenkori csapadékvizek mennyisége határozza meg, szabályozott mederszakaszokkal torkollanak a Dunába. A Kenyérmezei-patak hordalékkúpját építve elfoglalta a Duna régi meandereit, azokat részben feltöltötte, részben felfűzve csapolja le a felszíni vizeket.

A talajvíz mélységét a dunai vízjárások határozzák meg, 1–2 m mély tükre magas vízállás alkalmával megemelkedik. Az időszakos vízborítású laposok vízfelületei (Batthyány-földek, Csontkúti-földek stb.) a légköri szennyezők, az ülepedő porok csapadózódásának optimális helyei.

Éghajlat

Az egész középhegységre érvényes éghajlati vonások mellett lokális klímaviszonyokkal, sajátos mezoklimatikus adottságokkal jellemezhető. Évi középhőmérséklete $10 \text{ }^\circ\text{C}$. Általában a Dunántúl borultabb területeihez tartozik, a felhőzet évi átlaga 55%. A borult napok száma 100 körül ingadozik, a napsütés átlagos összege 1900–2000 óra között változik, a terület fekvésének megfelelően a tenyészidőszakok napsütése 1400–1500 óra. A csapadék éves átlaga 600 mm, ebből a nyári félévre 330 mm jut, a hótakarós napok száma 35.

A levegő szennyezettsége szempontjából fontos éghajlati paraméter a levegő nedvességtartalma, átlagos évi értéke 72% körül mozog. A szélirány

gyakoriságát kettős maximum jellemzi. Az uralkodó szélirány északnyugati, a légköri szennyezőket Kesztölcig szétteríti. A másodlagos maximum az őszi délnyugati feláramlás, amelynek hatásterülete Esztergomot is lefedi. Anticiklonális időjárási helyzetben – a domborzati adottságoktól függően – a hegy-völgyi légáramlatok szállítják az égő meddőhányók gázait a településekre.

Vegetáció

A természetes növénytakaró ránk maradt társulásszerkezetéből ítélve a terület eredeti természetes növénytakarója a zárt erdő volt. Egykor a tölgy összefüggő elterjedésének területébe tartozott, így kiterjedt területeken tölgyesek, gyertyános tölgyesek borították. Mai növénytakarójában társadalmi beavatkozások következményeként túlsúlyban vannak a másodlagos degradált és pionír vegetációtípusok (meddőhányókon).

Ipari-bányászati térségekkel szemben természet közeli ártéri vegetáció jellemzi a dunai szigeteket (Nyáros-, Tāti-, Körtvélyesi-, Csitri-szigetek). A fűz-nyár ligeterdős szigetek ma már természetvédelmi területek, védelem alá helyezésüket a fekete-nyár, fehér-nyár ligeterdők egyedi értékű társulásai indokolták.

Talajok

A heglábfelszínek legelterjedtebb talajtípusai a barna erdőtalajok csoportjába tartoznak, és a helyi domborzati tényezők területi módosulásai alapján különböző típusok és változatok tapasztalhatók. A barna erdőtalajok mellett a lejtőket a köves-sziklás váztalajok, rendzinalajok, lejtőhordalék-talajok takarják. A kiemelt helyzetű, mészkőből és dolomitből épült sasbérceket fekete és barna rendzina jellemzik.

A Duna alluviális síkjait változó mésztartalmú nyers öntéstalajok takarják, a szabályozott mellékágakban fokozott az iszaplerakódás. A Kenyérmezei-patak hordalékkúpján réti talajok fejlődtek.

A magasabb fekvésű szárazabb teraszfelszíneken deflációs homoklepleken homoktalajok, humuszos homokleplek fordulnak elő.

A környezet mai állapota

A közel két évszázados bányászati-ipari hatások az egykori természetes környezetet irreverzibilisen átalakították. Az ipari technológiákból száрма-

zó szennyezőanyag-kibocsátás az elmúlt két évtizedben valamelyes csökkenő tendenciát mutat. Ennek ellenére így is jelentős a felszíni és felszín alatti vizek szennyezettsége, nagyfokú a talajok nehézfém-terhelése. A vegyipari üzemek gáz- és porkibocsátásai a határérték közelében vannak.

Az elmúlt két évtizedben az ipar technológiai színvonalának köszönhetően csökkent a légkör ülepedő porral való terhelése.² A levegő kéndioxid szennyezettsége az utóbbi 10 év adatait tekintve csökkenő tendenciát mutat az ipar jelentős átstrukturálódásából következően. A 2002-es év átlag-immisziója $21,9 \mu\text{g}/\text{m}^3$, a 2005. év $10,2 \mu\text{g}/\text{m}^3$ átlaga kedvezőbb állapotot tükröz. A levegő nitrogén-dioxid szennyezettsége ezzel szemben alig változott, a 2003. év $25,5 \mu\text{g}/\text{m}^3$ átlaga csupán $23,7 \mu\text{g}/\text{m}^3$ -re csökkent.

A levegő ülepedő porral való szennyezettsége általában a hazai ipari térségekhez (Ajka, Tatabánya stb.) hasonló. A korábbi szennyezőforrások (mészmű, erőmű stb.) esetében a technológiai váltása kedvező hatással volt a levegő állapotára. A 2003-ban mért $19,7 \mu\text{g}/\text{m}^3$ -hez viszonyítva 2005-ben már csak $7,8 \mu\text{g}/\text{m}^3$ volt az ülepedő por mennyisége. Az utóbbi évben csökkent a levegő 10μ alatti részecskékből álló szálló por mennyisége is ($37,8 \mu\text{g}/\text{m}^3$).

A jelenleg is működő vegyipari, építőipari üzemek, hulladékégetők az ellenőrzött technológia mellett is jelentős gáz- és porkibocsátók, váratlan szennyezés esetén nagyobb távolságra is éreztetik hatásukat.

Geoökológiai típusok

Korábbi vizsgálataink igazolták (JUHÁSZ Á. 1993, 2003), hogy a környezetszennyező anyagok felhalmozódása és koncentrálódása, toxicitása, élőközösségekre kifejtett hatása geoökológiai típusonként eltérő. Váratlan szennyezőanyag-kibocsátás, a levegőből ülepedő porok hatása, ökoszisztémába épülése szántóföldi kultúrmezőségekben, rétgazdálkodású réti ökotípusokban, időszakos vízborítású zárt meanderekben, művi környezettípusokban különböző.

A geoökológiai tényezők (domborzat, litológiai szubsztátum, talajok, klímátípus, felszíni és felszín alatti vizek, vegetáció, területhasznosítás) egyedi és integrált értékelésével, ezek összegző vizsgálatával, a geoökológiai térképezés eljárásrendszere alapján határoztuk meg a főbb geoökológiai típusokat.

A típusok stabilitási vizsgálatánál értékeltük azok nyitottságát, a szennyezők mobilitását a közvetítő közeg (víz, levegő) szempontjából, továbbá a leülepedés és felhalmozódás időtartamát, fokozatait, a szennyezők mobilizációját. A vizsgálatok eredményeként geoökológiai egységek határolhatók

² A szennyezettség mértékéről hozzávetőlegesen tájékoztatnak az automata mérőhálózat adatai (Forrás: Környezetstatisztikai Adatok 2005, KSH).

el, amelyek közül a modellterület a Duna-menti ártéri síkságok mérsékelt meleg, mérsékelt száraz, mérsékelt enyhe telű tájökológiai típusát képviseli. Szabályozott ökológiai rendszer, térszerkezetileg a gátak közé fogott folyó aktív hatásterületére, ill. ármentes szabályozott egységekre különül.

Az ökológiai viszonyokat elsődlegesen a domborzat hármas tagozódása (hullámtér, alacsony ártér, magas ártér), a dunai vízállások gyakorisága, a vízjárással összefüggő talajvízhatás (magas és közepes talajvízállás) határozza meg.

Szennyezőktől veszélyeztetett geoökológiai egységek

Állandóan mobilis főmeder, nyitott geoökológiai típus (4. kép)

Jellemzők:

- állandó, szezonálisan változó vízforgalom,
- a szennyező hullámszerű érkezése, rövid ülepedési idő,
- a felhalmozódás és továbbszállítás dinamikus egyensúlya,
- a felhalmozás fő helyei mederkanyarulatok iszapos-homokos belső ívei nagyfokú szennyeződéserzékenység,
- a szennyezők típusaitól, mennyiségétől függően változó károsodás az élővízre megengedett határértéktől, a krízis állapotig,
- rövid ülepedési idő.

4. kép. A Duna fő medre és hullámtere a Tati-szigetről (Fotó: JUHÁSZ, Á.)

Main channel and flood-plain of the Danube from Tát Island (Photo by JUHÁSZ, Á.)

Szemimobilis, vízjárástól függően változó hullámtér

A Duna medrét a mindenkori vízállástól függő, meanderekkel, élő mellékágakkal osztott, kettős tagozódású hullámtér kíséri. A folyónak mint vízbázisnak jelentős szerepe van Esztergom városának vízellátásában. A Duna hullámtere magas talajvízállású, gyakori iszaplerakódással jellemezhető, nyers öntéstalajokkal fedett térszínek 1–2 hónap vízborítással. A terület geoökológiai fáiasei a következők:

1. *Vizes, fűz-nyár ártéri erdővel szegélyezett hullámtéri élő mellékágak, nyitott geoökológiai típus (5. kép).* A Duna főágával kommunikáló, állandó vagy időszakos vízátfolyású mellékágak típusa, mederszegélyeit vizes, fűz-nyár ártéri erdők kísérik, éves többszöri elöntése a hordalék lerakódásának, a szennyezőanyagok felhalmozódásának teremt kedvező feltételeket. A terület jellemzői:

- állandó, de különböző intenzitású vízforgalom,
- a szilárd szennyezők, nehézfémek stb. mellékági meder, hullámtéri felhalmozódása,

5. kép. A Duna elgátolt mellékágai (Kis-Duna) alacsony vízállással (pangóvizes állapot), magas vízállás esetén a keresztgát feletti átfolyással ismét élő mellékágak (Fotó: JUHÁSZ, Á.)

Dammed branches of the river (Little Danube) during low stage (stagnant water). During high stage the overflow of dikes activates the branches which turn into living ones.
(Photo by JUHÁSZ, Á)

6. kép. Nedves–fűz–nyár ligeterdőkkel szegélyezett időszakos vízborítású Dunai mellékág feliszapolódó medre (Csitri-sziget), a szennyezők felhalmozódásának optimális térszínei (Fotó: JUHÁSZ Á.)

Channel of a Danube branch in the process of siltation, with intermittent waterlogging flanked by wet willow–poplar groves (Csitri Island). It is a terrain highly suitable for the accumulation of contaminants. (Photo by JUHÁSZ, Á.)

- intenzív feliszapolódás, iszapfrakcióhoz kötve a szennyezők koncentrált felhalmozódása,
- árvizek (NQ) esetén a szennyezők ismételt továbbszállítása,
- nagyfokú szennyeződésérzékenység és sebezhetőség a határértéktől a krízis állapotig bezárólag,
- légkörből érkező száraz és nedves ülepedés esetén átmeneti felhalmozódás, a szennyezők rövid idejű hatása, mobilizációja.

2. *Nedves, fűz–nyár ligeterdőkkel szegélyezett lefűzött medrek, meanderek időszakos vízborítással, nyitott geoökológiai típus.* A Duna fő ágával csak közepes vízállás és árvizek idején vannak kapcsolatban (6. kép). Árhullámok idején a pangóvízes állapotot mobilis váltja fel, amelynek jellemzői:

- időszakos vízátfolyás, intenzív felhalmozódás,
- a lerakódott szennyezés ismételt mobilizálása,
- nagyfokú szennyeződésérzékenység,
- pangóvízes állapotban intenzív iszaplerakódás,
- légköri szennyezés esetén a szennyezők felhalmozódása.

Ármentesített terek geoökológiai típusai

Magas talajvízállású, alacsony árterek, öntéstalajokkal.

Szabályozás előtti időszakra vonatkozó öskörnyezeti rekonstrukciós értékelésünk alapján a Duna a szabályozási munkálatokig állandó mederváltozásokkal formálta árterét. Szerteágazó, sűrű mellékágai, lefűzött, időnként újra éledő medermaradványai, meanderei jelzik a folyó egykori hatásterületét. Alacsony árterét a rendszeresen jelentkező árvizek hosszabb-rövidebb ideig elöntötték.

Az ármentesítést követően a mezőgazdasági területek fokozatos térfoglalása következtében az egykori ártéri erdők visszaszorultak, jelenleg már csak foltokban fordulnak elő.

A főágban és a hullámtereken levonuló esetleges szennyeződés csak a talajvíz közvetítésével kerülhet az ármentesített területekre. Ez csak igen hosszú ideig tartó főági szennyezés esetén fordulhat elő. Az ármentesített felszínnek fő veszélyforrásai az atmoszférából érkező környezetszennyezők, ill. a pontszerű és ipari-településkörnyezeti kibocsátások.

Esetleges baleseti kibocsátások alkalmával a szennyező anyagok túlnyomórészt a zárt, tartós felhalmozódással jellemezhető meanderekben, lefűzött medrekben mint csapdaszerű geoökológiai típusokban halmozódhatnak fel. A tartós, évszázadokra előre jelezhető és ma már kijelölhető felhalmozódási zónák, területek (pl. nehézfém feldúsulások) az életközösségek számára állandó, hosszú távú, évszázadokon keresztül ható veszélyforrást jelenthetnek. A feltöltődés mértékétől, a vízhatás időtartamától függően az alábbi típusokra különülnek.

Meandermaradványok időszakos vízhatás alatt álló nádasokkal, zárt geoökológiai típus.

Az alacsony ártéri felszínt ívesen tagoló meandermaradványok sajátos ökológiai típusát képviseli. A meandermaradványok a feltöltődés kezdeti stádiumában vannak, az év legnagyobb részében pangóvízzel borítottak, nádas, magas sásos vegetációjú társulások övezik. Jellemzők:

- pangóvízes állapot,
- a légköri szennyezők gyors leülepedése, koncentrált tartós felhalmozódása, szerves anyagban gazdag iszaphoz való kötődése, nehézfémek esetében évszázadokig is tartó káros hatás.

Meandermaradványok kaszálórétekkel, zárt geoökológiai típus (7. kép).

Magas talajvízállású, széles, lapos medermaradványok időszakosan vízzel borított ökológiai fáciescsoportja. Többnyire zárt, lefolyástalan mélyedések időszakos vízborítással, a feltöltődés előrehaladottabb stádiumában. Jellemzők:

- kedvezőbb vízgazdálkodás,
- rét-, legelőhasznosítású lefolyástalan zárt típus,

7. kép. Feltöltött meandermaradványok kaszálórétekekkel, a szennyezők koncentrált felhalmozódásának helyei, zárt ökológiai típus. (Fotó: JUHÁSZ, Á.)

Backswamps with hay meadows: terrains of concentrated accumulation of contaminants as a closed ecological type. (Photo by JUHÁSZ, Á.)

- várható a légköri szennyezők, nehézfémek tartós felhalmozódása,
- rét-legelő hasznosítás következtében a szennyezők közvetlenül a táplálékláncba kerülése.

Közepes talajvízállású magas ártér réti csernozjom talajú, uralkodóan mezőgazdasági hasznosítású típusai

A magasabb felszínű, szárazabb, csernozjom jellegű talajokkal fedett magasártéri felszínek uralkodóan mezőgazdasági hasznosításúak, szennyeződés érzékeny területek.

Feltöltött meandermaradványok mezőgazdasági művelés alatt, zárt geoökológiai típus.

Magas ártéri, a mérsékelt vízhatás következtében a feltöltődés előrehaladottabb állapotában lévő mezőgazdasági hasznosítású, 1–1,5 m mélységű meandermaradványok. Mezőgazdasági hasznosítású kultúrmezőségek. Jellemzők:

– 1–1,5 m amplitúdójú zárt, lefolyástalan meandermaradványok, uralkodóan mezőgazdasági hasznosításúak, szántóföldi műveléssel, éves talajforgatással,

- az összegyülekezett vizek rövid ideig (1–10 napig) tartó vízborítása,
- felületi leöblítés következtében a szennyezők meanderközponti felhalmozódása, iszap- és agyagfrakcióban való koncentrációja, kötődése,
- humuszsavakhoz kötődve a mélyebb talajrétegekbe szivárgása, felhalmozódása,
- légköri szennyezés esetén csapdaként viselkedik,
- jól körülhatárolható, évszázadokon keresztül tartó felhalmozódás határozza meg fejlődését.

Mezőgazdasági hasznosítású, réti csernozjom talajú magas ártéri felszín.

Domborzatilag magasabb helyzete és közepes talajvízállása eredményeként ökológiailag a legszárazabb típus. A mérsékelt vízhatást mutatja, hogy a mezőgazdálkodás számára értékesebb réti csernozjom talajféleségek jellemzik. A magasabb felszínrészleteket vékony futóhomok leplek magasítják. Jellemzők:

- a felszínre érkező szennyezők deflációs és eróziós mobilizációja,
- defláció esetén homokkal való áttelepítése,
- csapadék hatására felületi leöblítéssel iszapfrakcióhoz kötve felhalmozódása dellékben,
- mezőgazdasági hasznosítás következtében a szennyezők beépülése a táplálékláncba.

Összefoglalás

Összegzésként megállapítható, hogy a Dunai-szigetecsoport és a Duna alluviális síkjának geoökológiai típusai a szennyezőanyagok csapdázódása szempontjából alapvetően három csoportba sorolhatók.

A főmeder és ezekkel kommunikáló mellékágak a mindenkori vízjárástól függően „szállítják” a szennyezőanyagokat. Káros hatás a szennyezőhullám levonulásának időtartamától függ. A csatornázott meanderek, félig zárt mellékágak típusai a szennyezőanyagokat hosszabb ideig tározzák, káros hatások hosszabb ideig érvényesül.

Az időszakos vízborítású meanderek, laposok, a feltöltődés különböző stádiumában levő meanderek, mezőgazdasági hasznosítású meanderek ökotípusai a légköri szennyezők akkumulálódásának, csapdázódásának, koncentrációjának optimális térszerkezeti egységei. Káros hatásuk hosszú időn keresztül veszélyeztethetik az élő közösségeket.

S végül a váratlan kibocsátások káros következményeinek megelőzéséhez és kezeléséhez olyan monitoringhálózat kialakítása szükséges, amely geoökológiai típusonként értékeli a szennyezők mennyiségi változásait, tájékoztat az ökotípus állapotáról.

FELHASZNÁLT FORRÁSMUNKÁK

- ALFÖLDI L. 1994. Észrevételek a felszín alatti vizek szennyeződés érzékenységgel kapcsolatban. – Hidrológiai Közlöny, 74. 1., pp. 15–21.
- GIDAI L. 1968. Tokod. – Magyarázó a Dorogi medence földtani térképéhez, M=1: 10 000-es sorozat. MÁFI kiadv., 45 p.
- HAJÓS B. 1998. A Rajna és szabályozása. – Hidr. Közl. 78. 3. pp. 139–152.
- JUHÁSZ Á. 1976a. Az antropogén hatások térbeli eloszlásának áttekintő térképe Komárom megyében. M = 1: 100 000. – In: Komárom megye föld- és ásványvagyon értékelése (földtani és földrajzi részpotenciálok értékelésére alkalmas kutatási és térképezési módszer kialakítása). MTA FKI, Bp. 144 p. + mell.
- JUHÁSZ Á. 1975. Az antropogén hatások felszíninformáló szerepe és jelentősége a környezetvédelem szempontjából. – Földr. Közl. 23. (99.). 1. pp. 14–18.
- JUHÁSZ Á. 1999. A részletes geoökológiai térképezés módszerének továbbfejlesztése, eljárásrendszerének kidolgozása ipari-bányászati térségek típusterületein. – OTKA kutatási zárójelentés. MTA FKI Bp., 51 p. + mell.
- JUHÁSZ Á.–SOMOGYI S.–CIFKA I.–HOCK B. 1993. Geoökológiai térképezési eljárások és módszerek továbbfejlesztése magyarországi típusterületeken. – OTKA kutatási zárójelentés. MTA FKI Bp., 79 p. + mell.
- JUHÁSZ, Á. 1984. A Geographical Evolution of Industrial Mining Environments in Hungary. – Sborník Praci 20. Brno, pp. 117–127.
- KNEIFEL F. 1984. Felszínközeli kőzettípusok szennyeződés-érzékenysége Komárom megyében. – Mérnökgeológiai Szemle 32. pp. 19–31.
- MAROSI S. 1980. Tájéktan irányszatok, tájértékelés, tájtipológiai eredmények különböző nagyságú és adottságú hazai típusterületeken. – Akad. dokt. ért. Kézirat, Bp., 162 p.
- MAROSI S.–SOMOGYI S. (szerk.) 1990. Magyarország kistájainak katasztere. I–II. – MTA FKI Bp., 1023 p.
- MEZŐSI G. 1982. Környezetértékelés – a domborzat minősítése. – Földr. Ért. 31. 2–3. pp. 177–189.
- PÉCSI M. 1975. A Komárom–Esztergomi-síkság felszínének kialakulása és mai képe. – In: ÁDÁM L.–MAROSI S. szerk.: A Kisalföld és a Nyugat-magyarországi peremvidék. Akad. Kiadó, Bp., pp. 144–155.
- SOMOGYI S. (szerk.) 2000. A XIX. századi folyószabályozások és ármentesítések földrajzi és ökológiai hatásai Magyarországon. – MTA FKI Bp., 302 p.
- SOMOGYI S. 1975. A Komárom–Esztergomi síkság. Vízrajz. – In: A Kisalföld és a Nyugat-magyarországi peremvidék. Akad. Kiadó Bp., 605 p.
- SZALAI Z.–BALOGHNÉ DI GLÉRIA M.–JAKAB G.–CSUTÁK M.–BÁDONYI K.–TÓTH A. 2005. A folyópartok alakjának szerepe a hullámtereken kiülepedő üledékek szemcse és nehézfém frakciójában a Duna és a Tisza példáján. – Földr. Ért. 1–2. pp. 61–84.
- Tájékoztató a Szamos és a Tisza cianid szennyezéséről. 2000. ápr. 5. Előzetes értékelés a Szamos és a Tisza folyókon történt ciánszennyezés időszakáról. – KM Környezetvédelmi Hivatalának kiadv. Bp., 43 p.
- VÁRALLYAY GY.–SZŐCS L.–MURÁNYI A.–RAJKAI K.–ZILAHY P. 1981. Magyarország agroökológiai potenciáját meghatározó talajtani tényezők 1: 100 000 ma. térképe. – Földr. Ért. 30. 2–3. pp. 235–250.

Helyreigazítás

AUBERT ANTAL *A turizmusföldrajz rendszertani helye és főbb kérdései a földrajztudományban: a turizmusföldrajz elméleti alapjaihoz* című, a Földrajzi Értesítő 2006. 3–4. számában (pp. 333–354) megjelent tanulmányának irodalomjegyzékből az alábbi hivatkozás lemaradt:

MICHALKÓ G. 2005. Turizmusföldrajz és humánökológia: fejezetek a természet, a társadalom és az ember turizmushoz fűződő viszonyáról. MTA FKI – Kodolányi János Főiskola, Budapest – Székesfehérvár. 213 p.

Észak-Amerika negyedidőszaki vízhálózatának kialakulása¹

HEVESI ATTILA²

Abstract

Drainage pattern in North America at the end of the Ice Age

In our days the rivers of the North American continent transport an annual amount of 5,400–6,000 cubic km freshwater to the world oceans. It was not the case in the Ice Age: this drainage network is very young. During the Pleistocene, and especially in the last glacial (late Wurm/Wisconsin) a massive sheet of inland ice was a barrier to the northward flow of watercourses so they could not reach the Arctic Ocean. The catchment area of the Atlantic Ocean had also been heavily reduced. It was at ca. 13,600 years BP when the Great Lakes and standing waters in Canada gathered from melted ice. The watersheds of the time differed from their present-day configuration. The modern hydrography emerged at ca. 7500 years BP (Hudson Bay, St. Lawrence River etc.). The study also refers to conspicuous examples of runoff comparisons in areas which had not been affected by glaciation: the Rocky Mountains, Basins and Ranges and Mexican Highland.

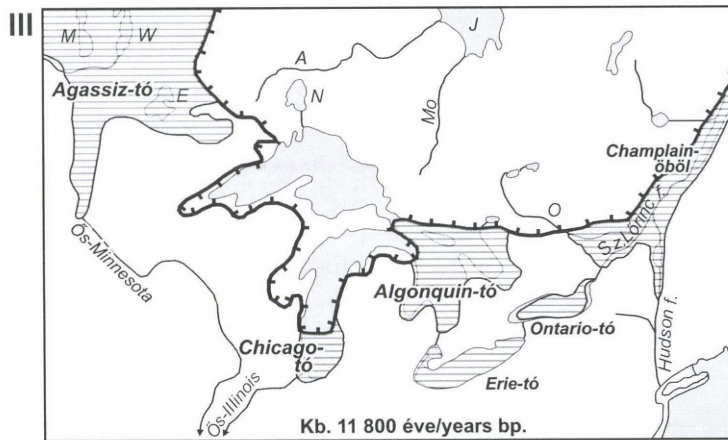
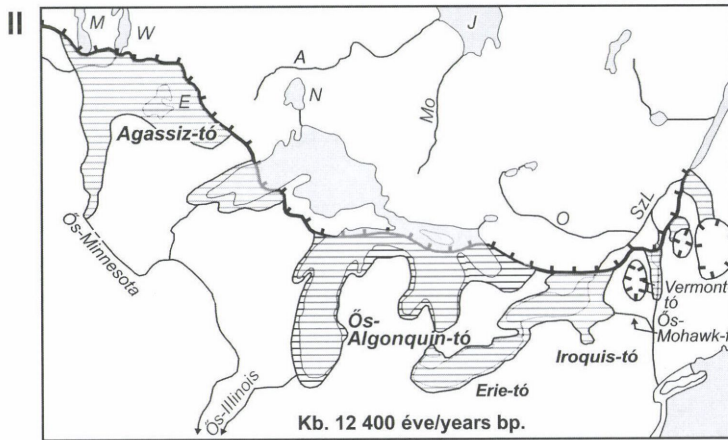
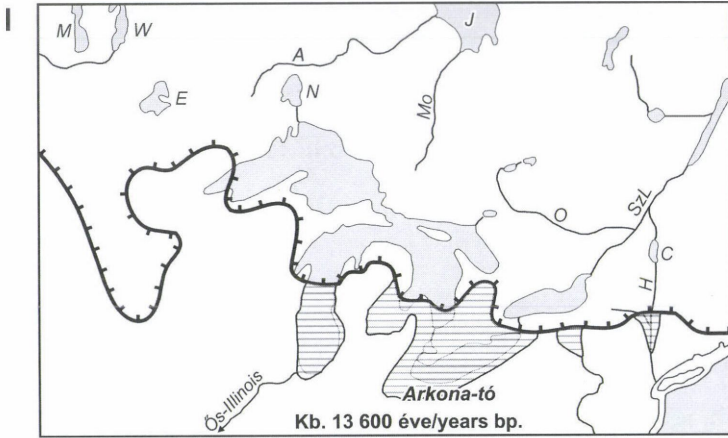
A kontinens vízrendszereinek változása az elmúlt 15 000 év során

Észak-Amerika folyói évente átlag 5400–6000 km³ vizet visznek a tengerekbe. Ennél többet csak Eurázsia és Dél-Amerika folyói szállítanak a világóceánba. Ez a hatalmas víztömeg a Káspi-tó vízmennyiségének 73-szorosa! Ha e földrész tengerig jutó vizeit a Káspi üres medrébe egyenletes sebességgel beleengednék, a medence a tó jelenlegi szintjéig 5 nap alatt megtelne! E töméntelen vizet Észak-Amerika szerte szinte mindenütt fiatal folyórendszerek közvetítik.

¹ Részlet a szerző készülő „Észak-Amerika természetföldrajza” c. könyvéből.

² Tanszékvezető egyetemi tanár, a földrajztudomány doktora, Miskolci Egyetem.

E-mail: ecoheves@uni-miskolc.hu

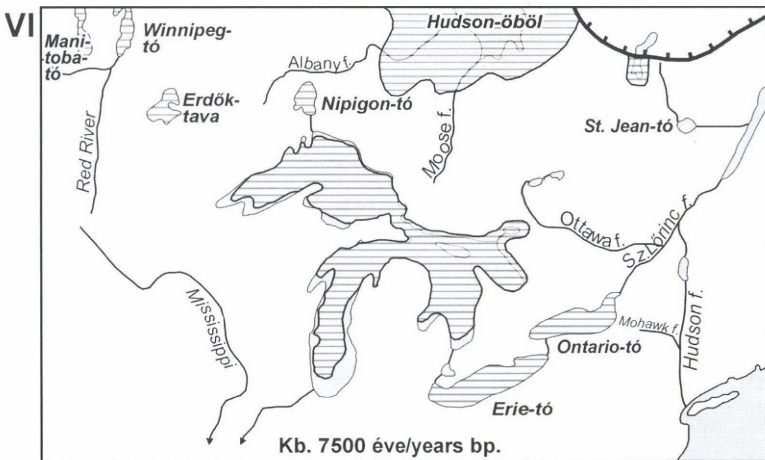
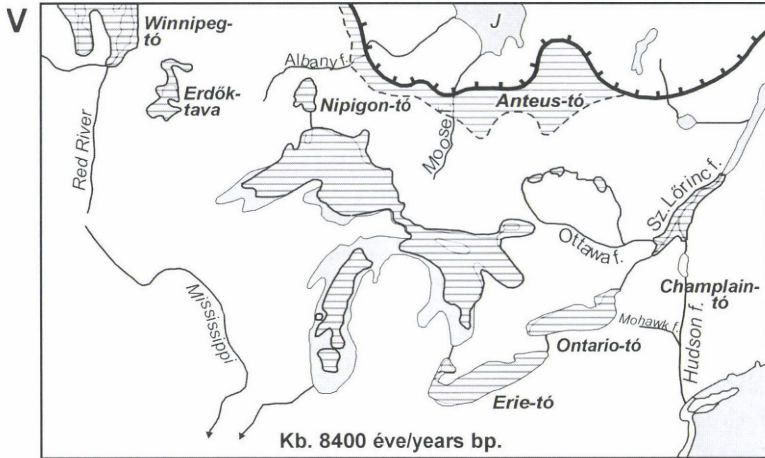
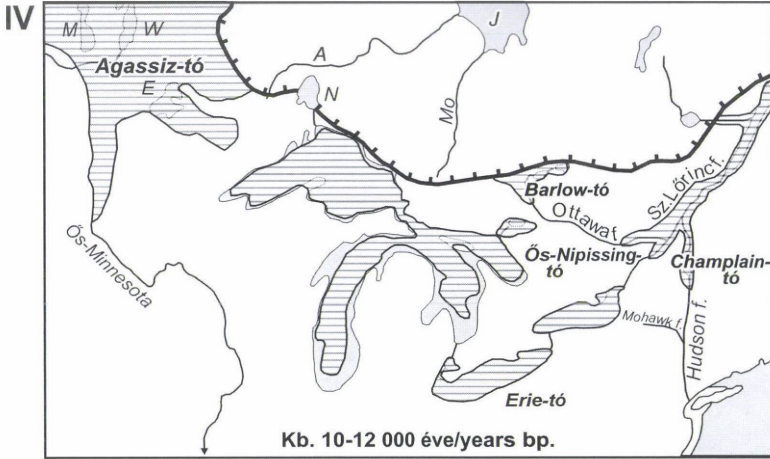

A negyedidőszaki jégta­karók a föld­rész É-i felé­nek korábbi lefo­lyás­vi­szonyait alaposan meg­változtatták. A fo­lyók É felé fu­tását maga a jég gátolta. A Jeges-tenger fo­lyói – néhán­y rövid, észak-ala­szkai vízfo­lyás ki­vételével – egy­szerűen nem léteztek. Nem létezett a Szt. Lőrinc fo­lyó sem. A Jeges-tengernek alig volt amerikai vízgyűjtőterülete, az Atlanti-óceáné erősen megfo­gyatkozott. A Missou­ri, amely a pliocénban a Nagy-sík­vidéket átszelve még a Hud­son-öböl medencéjébe tartott, a jégta­karó előtt húzó­dó „ol­vadékvíz-síkság” men­tén a Mississipp felé kényszerült. Hosszú szakaszon ma is az akkor vésett, ÉNy-DK-i irányú ősfolyam­völgyet használja. A jégta­karó pereme jelölte ki az Ohio-síksági szakaszának fo­lyásirányát is.

A legutóbbi (würm = wisconsin) jégta­karó „visszahúzó­dása” kezde­tén, kb. 15–16 ezer évvel ezelőtt a Kanadai-pajzs D-i szegélye az első­k között vált szabaddá. Az Öt-tó helyé­nek É-i részét még jég borította, de D-en már tekintélyes tavakká duzzadtak az ol­vadékvizek. A Michigan őseként kialakult a Lake Chicago; a Lake Arkona a mai Erie-tavat és Huron-tó D-i harmadát foglalta magába (1. ábra, I.). A Lake Chicago vizét az „Ős-Illinois” vezette a Mississippibe. Mintegy 13 600 esztendeje a fo­gyó jégta­karó mentén már három nagy ol­vadékvíztó-csoport hullámzott: Ny, ÉNy-on, a mai Nagy-Rabszolga- és a Nagy-Medve-tó vidékén a Glacial Lake McConnell, DNy-on, a Winnipe­g-tó környékén a Lake Agassiz, D-en az Öt-tó elődei (1. ábra, II.) Az ingadozó szintű, változó területű Agassiz-tó vizét a ma É-nak tartó Red River (Vörösfo­lyó) – Minnesota rendszer D felé, a Mississippibe vitte. A Felső-tó medencéjének Ny-i felét kitöltő vizet a St. Croix (Szt. Kereszt)-fo­lyó elődje ugyancsak a Mississipp felé vezette. A korábbi Lake Arkona két nagy tóra bomlott. É-i, most már az egész Huron-tavat magába foglaló része a Lake Chicago-val egye­sülve létrehozta az Algonquin-tavat. D-i medencéjében elkülönült az Erie-tó. A Lake Algonquin kétfelé folyt le (*bifurkált*). Vízének egy részét az Ős-Illinois változatlanul a Mississippibe szállította; ugyanakkor K-en kialakult a St. Clair (Szt. Klára)-fo­lyó, amely a tavat az Erie-hez kapcsolta. Az Erie-ből kilépő Ős-

1. ábra. Az Öt-tó (Nagy-tavak) és szomszédságuk vízrendszereinek alakulása a legutóbbi jégta­karó visszavonulásának első felében (BIRD, J.B. nyomán szerk. HEVESI A.–TIDERLE L.). – a = „ős” tavak, öblök; b = a jégta­karó határa; c = mai tavak és tengerek; d = mai fo­lyók. A = Albany fo­lyó; C = Champlain-tó; E = Erdők tava; H = Hudson fo­lyó; J = James-öböl; M = Manitoba-tó; Mo = Moose (Jávorszarvas) fo­lyó; N = Nipigon-tó; O = Ottawa fo­lyó; SzL = Szent Lőrinc fo­lyam; W = Winnipe­g-tó

Drainage system of the Great Lakes and environs during the first phase of the ice sheet retreat (after BIRD, J.B. comp. by HEVESI, A.–TIDERLE, L.). – a = paleolakes and bays; b = boundary of the ice sheet; c = present-day lakes and seas; d = present-day rivers. A = Albany River; C = Lake Champlain; E = Lake of the Woods; H = Hudson River; J = James Bay; M = Lake Manitoba; Mo = Moose River; N = Lake Nipigon; O = Ottawa River; SzL = St. Lawrence River; W = Lake Winnipeg

Niagara az Ontario elődjébe, a nagyobb Lake Iroquois-be ömlött, amit az Ős-Mohawk, a Hudson folyón át az Atlanti-óceánhoz csatolt (1. ábra, II.). A Champlain-tó elődje, a Lake Vermont, ugyancsak a Hudson felé csapolódott meg. 12 400 évvel ezelőtt tehát a Hudson és a Mississippi vízgyűjtőterülete és vízmenysége a mainál sokkal nagyobb volt.

Az első jelentős változás az Ős-Öt-tó lefolyásviszonyaiban kb. 11 800 esztendeje történt. A jégtakaró olvadását követő tenger-előrenyomulás a Szt. Lőrinc-völgyben a Lake Iroquois-ig hatolt (1. ábra, III.). Ez a hosszú, keskeny, „Champlain-tenger”-nek nevezett öböl Ontario-vá csapolta az Iroquois-tavat, és a Vermont (Champlain)-tó vizét is elhódította. Így az Öt-tó nem tartozott többé a Hudson vízgyűjtőterületéhez. Ugyanakkor a helyenként újra előrenyomuló jégtakaró a Lake Algonquin michigani részét ismét önálló tóvá különítette (Lake Chicago).

Kb. 10–12 ezer éve az Öt-tó lényegében már ugyanazokból a részekből állt, mint ma. Összeköttetése a Mississippi vízrendszerével megszűnt, de sajátos módon ekkor is kétfelé folyt le (2. ábra, IV.). A Huron-tóhoz tartozó Georgian-öböl a mai Nipissing-tó elődjén át az Ős-Ottawához csatlakozott. Az Ős-Ottawa ekkor még önálló folyóként torkolt a visszahúzódó Champlain-tengeröbölbe. Ugyanide ömlött az Ontarióból kilépő Szt. Lőrinc „legöregebb” szakasza, amely a tenger visszavonulását követve egyre hosszabbodott. Az Öt-tó kétfelé folyása alig 9500 esztendeje szűnt meg.

Időközben, mintegy 8400 éve, a jégtakaró olvadása és a tenger előrenyomulása következtében kialakult a Botteni-öböl újvilági testvére, a Hudson-öböl. A beleömlő folyók a Lake Agassiz tükkrét egyre kisebbre zsugorították, és elhódították a Mississippitől. Ugyanekkor „fordult meg” az Északi-Vörös-folyó, majd a Minnesota is. A hátráló jégpáncél D-i előterében több „rövid életű” (1000–2000 év), változó nagyságú olvadékvíz-tó keletkezett, ezek kezdetben az Ottawával, később a Hudson-öböllel „közlekedtek” (2. ábra, V.).

A mai vízrajzi kép alapvonalai csupán 7500 éve jelentek meg (2. ábra, VI.). Létrejött a Nelson-folyó vízrendszere, amely a Lake Agassiz „maradvány tavait”, a Winnipeget, a Winnipegosist és a Manitobát a Hudson-öbölhöz csatolta. Ugyanerre az időre ÉNy-on a Glacial Lake McConell is „lecsapolódott”. Utódait, az Athabasca-, a Nagy-Rabszolga- és a Nagy-Medve-tavat a Mackenzie újjászülető vízrendszere kapcsolta össze. D-en a visszavonuló

2. ábra. Az Öt-tó (Nagy-tavak) és szomszédságuk vízrendszereinek alakulása a legutóbbi jégtakaró visszavonulásának második felében (BIRD, J.B. nyomán szerk. HEVESI A.–TIDERLE L.). – A jelmagyarázatot l. az 1. ábránál

Drainage system of the Great Lakes and environs during the second phase of the ice sheet retreat (after BIRD, J.B. comp. by HEVESI A.–TIDERLE L.). For the legend see Fig. 1.

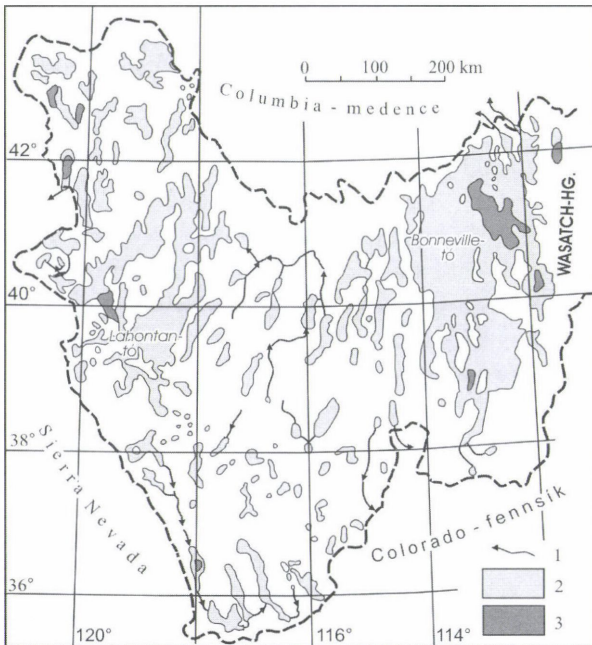
Champlain-tengerből teljesen átengedte helyét a Szt. Lőrincnek; az Ottawa a Szt. Lőrinc mellékfolyója lett.

A folyamatok sajátosságai a földrészs belső területein

A jégkorszakok alatt és után a Kordillerák vízrajza is jelentős változásokon ment át. Noha a jégárok többnyire a korábbi folyóvölgyeket mélyítették és szélesítették tovább, de messze a hóhatár alá ereszkedve alaposan megrövidítették az újharmadidőszaki folyókat. Gleccserek mozogtak a Yukon forráságainak völgyeiben; a Fraser vízrendszere helyén jégmezők, jégárok húzódtak; nem létezett a Columbia felső folyásának vízrendszere sem. D-ebbre, a Columbia-medencébe ereszkedő jégárok hatalmas homlokzata a Columbia-folyót K-ebbre szorította, ahol a „végső” olvadás keltette özönvíz a bazalttakarókba hatalmas, mély, zuhataglépcsőkkel tagolt völgyeket vésett. A gleccserek elolvadása során a Columbia újra birtokba vette korábbi völgyét; szurdokos jégkori ágai fokozatosan elhaltak.

A jégárok olvadékvizei jelentős területű tavat éltek a Yellowstone (Sárgakő)-medencében is. A Yellowstone-tó őse magába foglalta a mai Shoshone-, a Lewis- és a Heat (Forró)-tavat, és a Snake (Kígyó)-folyó révén nem a Mississippi, hanem a Columbia vízgyűjtőterületéhez tartozott.

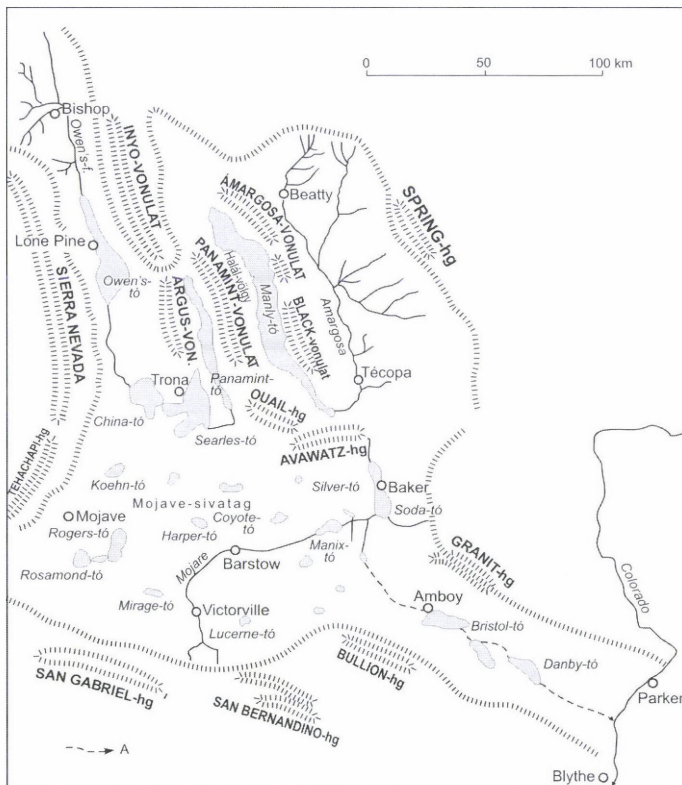
Míg a Kanadai-pajzson és a Kordillerák É-i vonulataiban a jégkorszakok szinte mozdulatlaná fagyasztották a vizeket, a Kordillerák D-i részén bővízű vízhálózat „élt”. A mainál hűvösebb, csapadékosabb

3. ábra. A Nagy-medence olvadékvíz-tavainak legnagyobb kiterjedése a legutóbbi jégkorszak (würm-wisconsin) végén. (MORRISON, B. nyomán szerk. HEVESI A.-TIDERLE L.). – 1 = jégkorszak végi folyó; 2 = jégkorszak végi olvadékvíz-tó; 3 = jelenlegi tó

Maximum extent of the lakes of fluvio-glacial origin in Great Basin at the end of the ice age (late Wurm/Wisconsin) (after MORRISON, B. comp. by HEVESI A.-TIDERLE, L.). – 1 = streams at the end of the ice age; 2 = fluvio-glacial lakes at the end of the ice age; 3 = lakes at present

éghajlat következtében a Sziklás-hegységből és a Sierra Nevadából a Nagy-medencébe és a Mojave-sivatagba lefutó patakok két tekintélyes állóvizet és több kisebb tavat tápláltak. A Nagy-Medence Ny-i felében a völgyekbe ujjszerűen benyúló, sokágú Lahontan-tó, K-i részén a valamivel egységesebb Bonneville-tó hullámzott (3. ábra). Mindkettő sekély, változó területű, ingadozó vízszintű, szigetekkel, zátonyokkal tagolt állóvíz volt. Medencéjüket a sok hordalékot szállító hegyi patakok feltöltötték, sekélyesedő vizük később, az egyre szárazabb éghajlat miatt, mind nagyobb területről párolgott el. Lefolyásuk a jelenkorra megszűnt. A Humboldt-, a Carson-, a Winnemucca- és a Honey-tó a Lahontan maradványai. A Nagy-Sós-tó és a tőle Ny-ra húzódó Nagy-Sós-tó-sivatag, továbbá az Utah-, a Bear (Medve)- és a Sevier-tó az egykori Bonneville medencé-

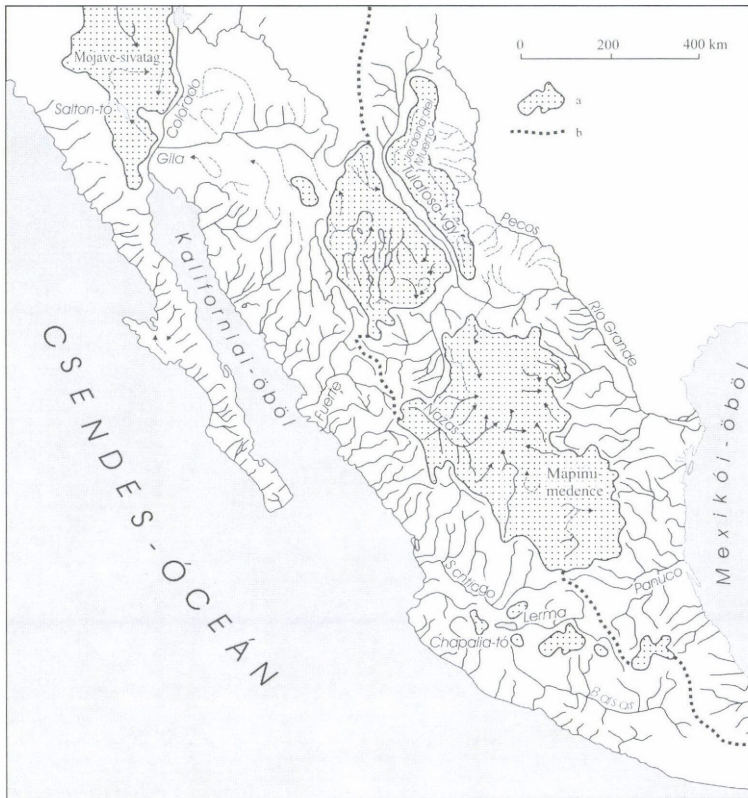

4. ábra. Jégkorszak végi tavak a Mojave-sivatagban és a Nagy-medence vele szomszédos DNy-i részén (BLACKWELDER, E. nyomán szerk. HEVESI, A.-TIDERLE, L.). – A = az egykori valószínű lefolyás iránya

Lakes at the end of the ice age in Mojave Desert and neighboring SW part of Great Basin (after BLACKWELDER, E. comp. by HEVESI, A.-TIDERLE, L.). – A = direction of the assumed contemporary runoff

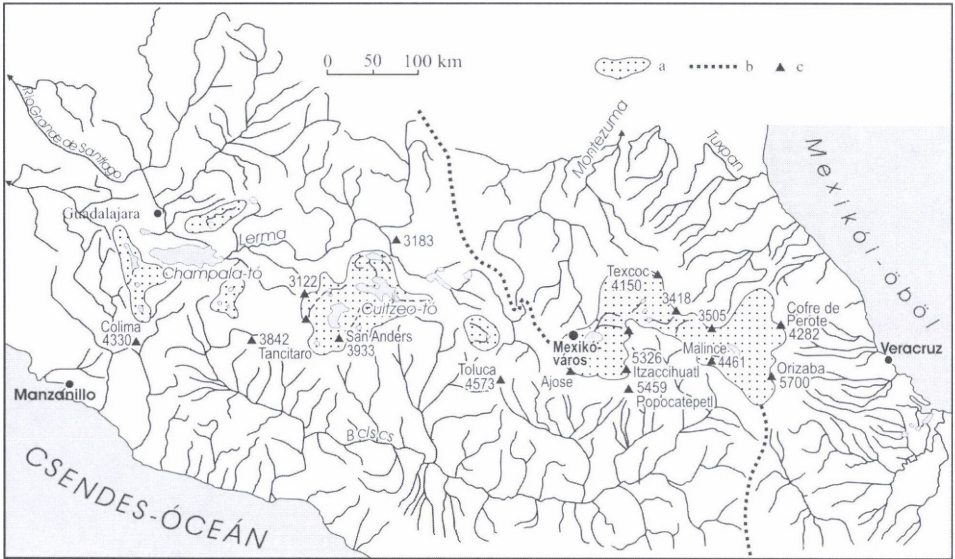
jében fekszik. Hasonló sorsra jutottak a Mojave-sivatag hajdan édes vizű tavai is (4. ábra). Mivel a Bonneville-tó eredetileg a Columbiával, a Lahontan-tó és a Mojave-sivatag tavai a Coloradoval voltak összekapcsolva, lefolyástalaná válásuk a Csendes-óceán nagy-medencei- és Mojave-sivatagi vízgyűjtőterületének teljes elvesztésével, sziklás-hegységi vízgyűjtőjének összezsugorodásával járt. Ugyanekkor és ugyanígy jött létre a Mexikói-magasföld lefolyástalan területeinek java is (5. ábra). Más részüket a jégkori és jelenkori (pleisztocén-holocén) tűzhányók lávafolyásai rekesztették el (6. ábra).

Valóban öreg és nagyobb vízrendszerek Észak-Amerikának csak D-i felében vannak. A Mississippi Missouritól D-re betorkolló mellékfolyói és a Mexikói-öbölbe önállóan ömlő nagyobb folyók (Brazos, texasi Colorado, Rio Grande), valamint a Colorado, a Panuco és Balsas már a harmadidőszakban megkezdték mai völgyeik kialakítását. A Déli-Appalache vízhalózatának

5. ábra. A Mexikói-magasföld lefolyástalan területei (szerk. HEVESI A.–TIDERLE L.). – a = lefolyástalan terület; b = fő vízválasztó

Undrained areas of Mexican Highland (comp. by HEVESI, A.–TIDERLE, L.). – a = undrained area; b = main divide

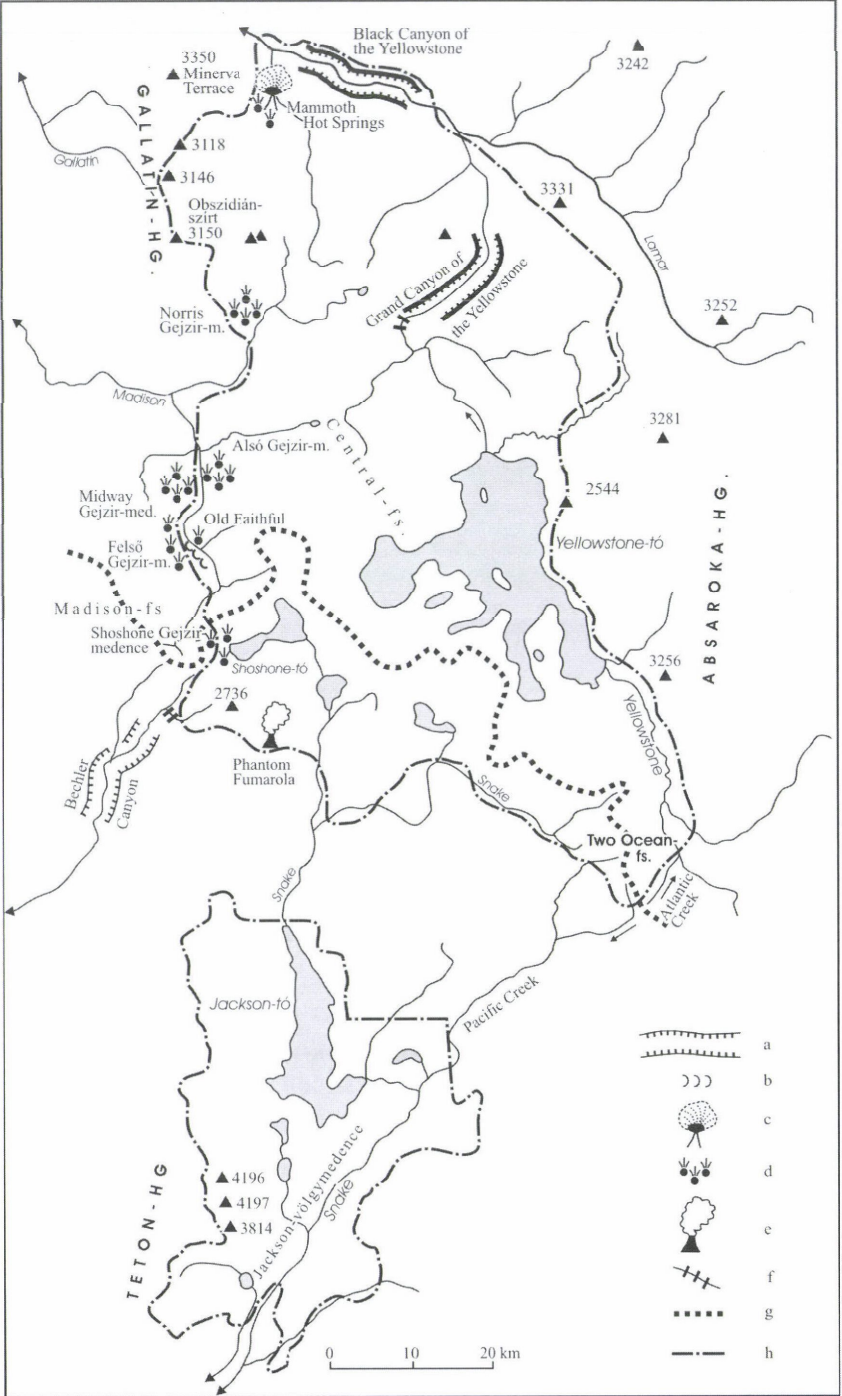

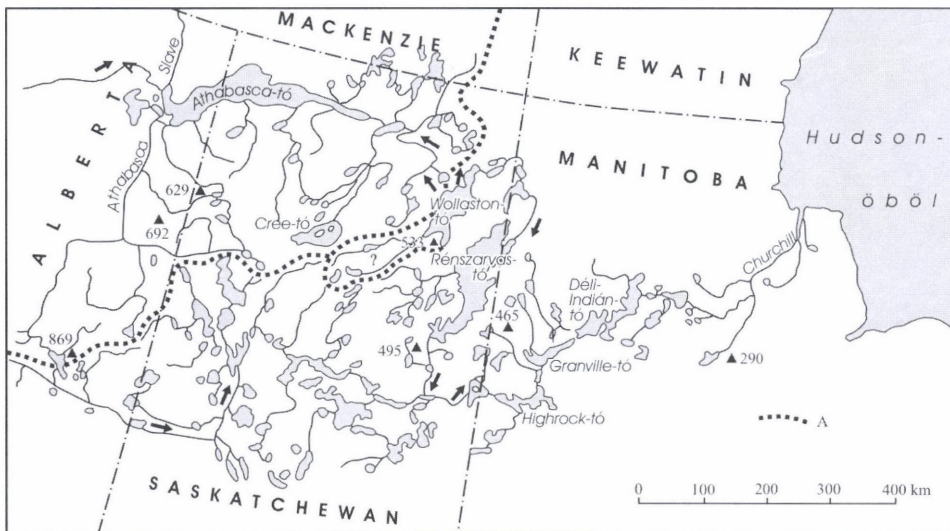
6. ábra. Láva gátolta lefolyástalan medencék a Tűzhányó-átló (Cordillera Neovolcanica) területén (szerk. HEVESI A.–TIDERLE L.). – a = lefolyástalan terület; b = fő vízválasztó; c = tűzhányó

Lava dammed undrained basins in the area of Mexican Volcanoes (Cordillera Neovolcanica) (comp. by HEVESI, A.–TIDERLE, L.). – a = undrained area; b = main divide; c = volcano

jelentős hányada ugyancsak koros. Az újharmad-negyedidőszaki szerkezeti mozgások ezeket – néhány rövid szakasztól eltekintve – iránymódosításra nem kényszerítették; a jégkori éghajlatváltozások csak vízhozamukat és munkavégző képességüket befolyásolták. Mivel azonban a negyedidőszakban bekövetkezett tengerszint ingadozások e folyók javának alsó folyását és torkolatát mégis érintették, az egészen fiatal völgy- vagy mederdarabok ezek össz-hosszából sem hiányoznak.

Észak-Amerika vízhalozatának és vízvidékeinek frissességét néhány – a földrajzi szakirodalomban mintapéldaként emlegetett – vízválasztó-bizonytalanság, ún. kétfelé folyás (bifurcatio) is jelzi. A sziklás-hegységi Yellowstone-medencében fekvő Two Ocean (Két Óceán) fennsíkja teljes birtoklásáért az Atlanti- és a Csendes-óceán napjainkban is „harcol”. Az itt eredő Two Ocean (Két Óceán) folyója a fennsík közepére érkezve kettéválik; egyik ága, a Csendes-óceán patakja (Pacific Creek) a Snake (Kígyó)- és a Columbia-folyón át a Csendes-, másik ága, az Atlanti-óceán patakja (Atlantic Creek), a Yellowstone-folyón, majd a Missourin és a Mississippin keresztül az Atlanti-óceánt táplálja (7. ábra). Nem dőlt el még az észak-saskatchewanai Wollaston – és a Mackenzie tartománybeli Contwoyto-tó hovartartozása sem. Az előbbi

8. ábra. A vizét a Mackenzie és a Churchill folyók között megosztó Wollaston-tó vízrendszere (szerk. HEVESI A.–TIDERLE L.). – A = a Jeges-tengerbe ömlő Mackenzie és a Hudson-öbölbe torkolló Churchill folyók vízválasztója

Drainage system of Lake Wollaston dividing its water between Mackenzie and Churchill rivers (comp. by HEVESI A.–TIDERLE L.). – A = divide between the catchment of Mackenzie River flowing into Arctic Ocean and that of Churchill River emptying into Hudson Bay

vízgyűjtőterületén és a vizén a Mackenzie és a Churchill folyórendszere „közösködik” (8. ábra). Az utóbbiból É, ÉNy felé a Burnside (Tűzoldal) folyón a fjordos Bathurst-öbölbe, K, ÉK felé a Chantrey-öbölbe engedi el vizét. Mindkét öböl a Jeges-tengeren, de egymástól Ny–K irányban mintegy 400–420 km-re helyezkedik el (9. ábra).

Itt kell említést tenni arról is, hogy Észak-Amerika nyugedidőszaki, s ezen belül jelenkori nagy folyóinak vízgyűjtőterületei között háromfelé való lefolyás (*trifurcatio*) is előfordul. Az Északi-Sziklás-hegységben szétterpeszkedő Columbia-jégmezőből (British-Columbia-Alberta) É, ÉK felé kiágazó Athabasca-jégár az ugyanilyen nevű folyót táplálja, s vize így – a Mackenzien

7. ábra. A Two Ocean (Két-Óceán)-fennsík és környéke a Yellowstone és a Grand Teton Nemzeti Parkkal (szerk. HEVESI A.–TIDERLE L.). – a = szurdok; b = nagyobb forrásmésző lépcsősor; c = nagyobb szökőhév (gejzír); d = kisebb szökőhévizek csoportja; e = fumarola; f = vízesés; g = a Csendes- és az Atlanti-óceán vízválasztója; h = nemzeti park határa

Two Ocean Plateau and its surroundings with Yellowstone and Grand Teton national parks (comp. by HEVESI A.–TIDERLE L.). – a = canyon; b = large travertine staircase; c = large hot spring (geyser); d = groups of smaller hot springs; e = fumarola; f = waterfall; g = divide between the Pacific and Atlantic oceans; h = boundary of national park

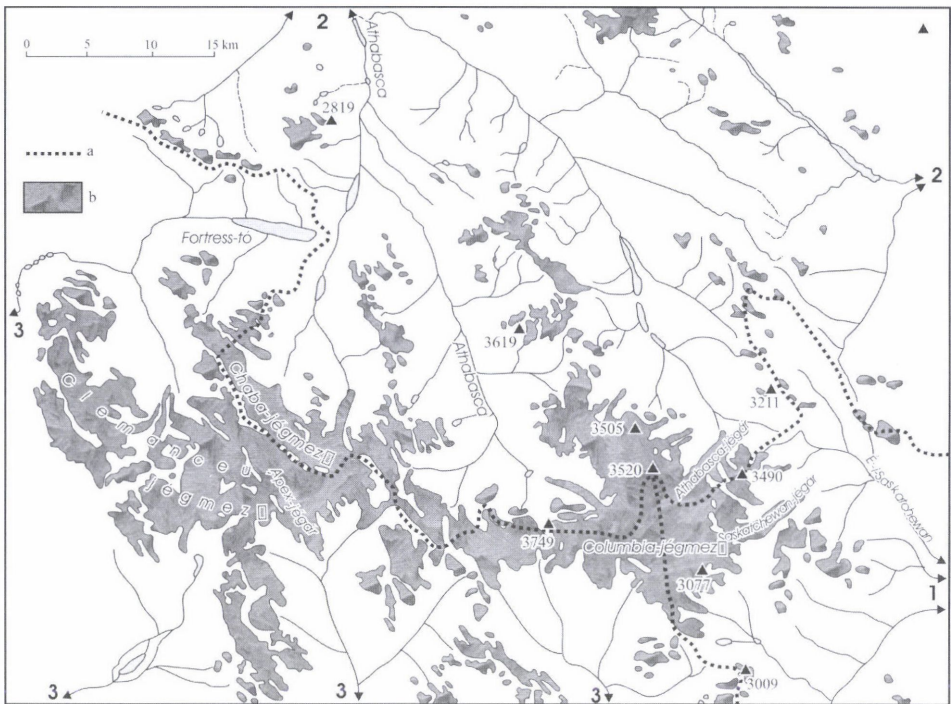
9. ábra. A vizét a Bathurst Inlet (öblözet) és a Chantrey Inlet között kétféle lefolyva megosztó Contwoyto-tó (szerk. HEVESI A.–TIDERLE L.)

Lake Contwoyto dividing its water between Bathurst Inlet and Chantrey Inlet (comp. by HEVESI, A.–TIDERLE, L.)

át – a Jeges-tengerbe jut. A K-nek ereszkedő Saskatchewan-gleccser olvadékvize az Északi-Saskatchewan-folyón át a Hudson-öbölbe ömlik, vagyis az Atlanti-óceán vízgyűjtőterületéhez tartozik; D-nek, DNy-nak ereszkedő jégnyelvei meg a Csendes-óceán vízgyűjtőterületére eső Columbia folyót „hizlalják” (10. ábra).

Észak-Amerika lefolyástalan területei kialakulásuk idejét tekintve épp oly fiatalok, mint É-i felének vízhálózata. A földrészt területének ma mintegy 5%-a, kb. 1,8 millió km² lefolyástalan (10. ábra).

Bár ez az érték messze elmarad az Óvilág vagy Ausztrália lefolyástalan vidékeinek nagyságától, összességében nem kicsi; valamivel több, mint Egyiptom, vagy Irak területe. Lefolyástalan térségeinek javát a Medencék- és Vonulatok vidéke zárja magába; kisebb hányaduk a Sziklás-hegység medencéiben és a Belső-síkvidékeken található. Az Agassiz-síkság és a Missouri-fennsík apró, furcsa, lefolyás nélküli foltjait kivéve kialakulásuk fő oka a szárazság. Az

10. ábra. A Columbia-jégmező, valamint a szomszédos jégmezők és gleccserek lefolyásviszonyai (szerk. HEVESI A.–TIDERLE L.). – 1 = a Hudson-öböl; 2 = a Beaufort-tenger; 3 = a Csendes-óceán vízgyűjtő területe; a = fő vízválasztó; b = jégár, jégmező

Runoff conditions of Columbia Icefield and of the icefields and glaciers in its neighborhood (comp. by HEVESI, A.–TIDERLE, L.). – Catchments: 1 = of Hudson Bay; 2 = of Sea of Beaufort; 3 = of Pacific Ocean; a = main divide; b = glacier, icefield

évi 10–350 mm csapadékból km^2 -enként általában csupán 2–40 mm folyik le, a többi szinte rögtön elpárolog és beszívárog. Az említett kivételektől eltekintve valamennyi veszteséges vízháztartású táj része.

A legnagyobb összefüggő lefolyástalan területet a Sierra Nevada és a Sziklás-hegység fogja közre, és a Nagy-medencét, a Columbia-fennsík DNy-i részébe mélyedő Harney–Malheur-medencét, valamint a Mojave-sivatagot foglalja magába (9–10. ábra). Az eredetileg ide tartozó Salton-árkot ma már csatorna köti össze a Coloradóval. Területe így is 600 000 km^2 ; az Ibériai-félsziget kényelmesen beleférne. Keletkezése a medence- és vonulat szerkezettel (*basins and ranges*) is kapcsolatban áll. Völgymedencéi fiatal süllyedékek, amelyek az újharmadidőszak óta mind mélyebbre zökkennek, így a környező hegységkeretből és a vonulatokból összefutó patakokat egyre könnyebben ejtik foglyul. Süllyedésük egybeesett a hegységkeret erős emelkedésével és

a csapadékmennyiség általános csökkenésével. Folyói végleg elszakadtak a szomszédos Columbia és Colorado vízgyűjtőtől, majd a lefolyástalan területen belül is kisebb, önállóságuk megszerzésével életképességüket veszítő vízrendszerekké estek szét. Vízrajzilag ez a legváltozatosabb lefolyástalan terület. Jégkori állóvizek sekély, sós utódtavai, sós mocsarak, agyagos tófenéklapályok, viszonylag hosszú állandó vizű folyók, időszakos vízmosások, hóforrások jellemzik. Édes vizű tavai közül a Sierra Nevada K-i peremén ülő Mono-tó óriási tűzhányókatlanban (kalderában) talált helyet. A Rio Grande–Pecos-köz és a Mexikói-magasföld legdélibb lefolyástalan medencéinek elrekesztésében főleg lávaárak vettek részt (10. ábra).

A Nagy-síkvidék közepén, az Arkansas és a Smoky Hill (Füstös-domb) folyó közében meghúzódó, keskeny, vízhálózat és lefolyás nélküli lapály kialakításában a szárazság mellett a felszínalkotó újharmadidőszaki üledékes kőzetek játsszák a legfontosabb szerepet, amelyek laza, likacsos szerkezetük miatt az amúgy is kevés csapadék döntő hányadát szinte magukba szippantják. A Missouri-fennsík ÉK-i peremét és az Agassiz-síkság DNY-i részét ugyancsak megüli egy-egy különös, lefolyástalan sziget. Az évi csapadékmennyiség itt 400–500 mm, és – bár a párolgási veszteség lényegesen kisebb, mint a többi lefolyástalan területen – ebből csupán 2–10 mm folyik le. A többi a moréna- és olvadékvíz hordalékok, továbbá az itt is gyakori laza, likacsos harmadidőszaki üledékes kőzetek gyorsan beisszák. A felszín mindkét helyen aprólékosan tagolt, a végmoréna-sáncok, morénadombok közé apró, rossz lefolyású laposok horpadnak, amelyek között az erős beszivárgás miatt csak helyenként alakul ki állandó kapcsolat. A két terület nem száraz; nyirkos halmaival, nedves vápáival, apró tavaival a mi Nyírségünket idézi. Vízfolyásai azonban sehol sem izmosodnak akkorára, hogy elhagyhassák.

Vízügyeink az elmúlt évszázadoktól napjainkig

VÁGÁS ISTVÁN¹

Bevezető

Egyes időszakokban szerettük magunkat „hidrológiai nagyhatalomnak” nevezni. Talán akadt külföldön is néhány barátunk, aki – látva és elismerve sok tekintetben tényleg szép eredményeinket – egyet is értett ezzel a vélekedéssel. Annyiban valóban volt is alapja ennek, hogy a Tisza és a Tisza-völgy szabályozásának 19. sz.-i nagy műve, a még a történelmi országterületen végrehajtott további folyószabályozások, vízrendezések, az azokkal kapcsolatos talajjavító munkák, a vízrajzi szolgálat mintaszerű megszervezése és működtetése, a későbbiekben az öntözési és vízerő-hasznosítási terveink, az országos és területi vízgazdálkodási kerettervek elkészítése és megindult kivitelezése megadta a feltételeket nemcsak vízgazdálkodásunk kiteljesítéséhez, hanem számos, a vízgazdálkodás ágazataihoz kapcsolódó, lényegében hidrológiai probléma felvetéséhez, és adottságainkhoz alkalmazkodó, olykor világviszonylatban is egyedülálló megoldásához.

Az elmondottakból következik, hogy a hidrológia, és általában vízügyeink fejlődése akkor volt „magyar”-nak nevezhető, amikor a hazai vízgazdálkodás időszerű problémáihoz kapcsolódott, és ugyanakkor: az egyetemes hidrológiai tudományt akkor gyarapíthatta, ha a saját problémáit tehette az egyetemes tudomány tárgyává.

A Budapesti Műszaki Egyetem jogelődjét, a Pázmány Péter alapította nagyszombati, majd budai tudományegyetem 1782-ben elkülönített intézetét Institutum Geometricum et Hydrometricumnak nevezték el. A hidrológia, ill. a vízépítéstan oktatásának mintegy két évszázaddal ezelőtti kezdete tehát a hidrológiai tudomány hazai fejlődésének kiinduló pontja.

A kezdetek mindenhol és mindenkor a szakterület fejlettebb elméleteinek és módszereinek átvételét jelentették. Ez történt a 18. sz. végén, majd száz évvel később, 1886-ban a vízrajzi szolgálat megalapításakor, vagy 1937-ben, a Tiszántúl öntözési munkálatainak indulásánál. Az ismert külföldi példák tanulmányozása és értékelése nyomán alakultak ki saját módszereink, elméleti és gyakorlati megoldásaink, amelyek gyakran annyira beváltak, hogy vissza is hathattak az eredetiekre. A Tisza szabályozásának nemzedékekre terjedő műveletei sem nélkülözték a meglévő tapasztalatok hasznosítását, amellet, hogy alapvetően a hazai hidrológiai, geográfiai és gazdasági viszonyokhoz alkalmazkodtak. Vonatkozott ez hidrológiai tudományunk szűkebb érdeklődési körére, így eredményeire is.

Mindezekből azonban sajátos hazai szemléletmód is kialakulhatott. Ma is akadnak, akik – nyíltan vagy hallgatólag – úgy vélik, hogy a magyar hidrológusok és általában a vízgazdálkodás elméleti és gyakorlati művelői eredményeit csak azok külföldi visszhangja minősítheti. Ennek lehetett következménye, hogy jó néhány hazai eredményt a hazai szakközvélemény rendszerint csak akkor volt hajlandó elismerni, ha azok külföldről gyűrűztek

¹ Ny. tudományos tanácsadó, ATIVIZIG, Szeged.

vissza hozzánk. A vázolt szemléletmód azt is alig érzékelt, hogy a külföld szakmai érdeklődése általában tudomást sem vett és vesz olyan egyedileg magyarországi vagy legfeljebb Kárpát-medencét érintő problémákról és elméleti megoldásokról, amelyekkel saját gyakorlatában nem találkozhatott. Itt említhetjük pl. a *belvíz-elvezetés és -tározás* hidrológiáját, az *árvízi hurokgörbe* felismerését, az *árhullám-előrejelzés*, nemkülönben a *talajvíz-mozgás* kérdéseit, amelyek közül egyesekre a világnyelvek egyikének-másikának még szakkifejezése sem alakult ki. Emiatt volt nehéz hazánkban olyan önálló elgondolások szerint fejleszteni a hidrológiai tudományt, amelyekre vonatkozóan külföldi elméleti és gyakorlati példákat nem lehetett idézni.

A vízügyek tudományának és gyakorlatának hazai fejlődése lényegében két tárgykörbe sorolható:

a) Új törvényszerűségek, összefüggések megalkotása megfigyelésekre, és/vagy elméleti megfontolásokra támaszkodva.

b) Újszerű következtetések, megállapítások, eljárások kidolgozása a matematikából, fizikából, vagy más tudományágakból kölcsönzött elméleti alapok felhasználásával, átformálásával, és továbbfejlesztésével.

A két tárgykör és módszerei természetesen összefüggnek.

A vízrajzi szolgálat és az árvízvédelem

A vízrajzi szolgálat 1886-tól csaknem száz éven át centralizált volt. Az 1970-es évek közepétől vették át feladatainak jelentős részét a területi szervek, a vízügyi igazgatóságok. Nagy érdemei voltak mind a vízrajzi szolgálatnál hivatalosan dolgozó, mind egyes egyénileg alkotó szakembereknek a vízrajzi műszer, mérőeszköz és mérőműtárgy fejlesztésben. Sajnos, a gyártásban már kevéssé, hiszen a hazai igények és lehetőségek legfeljebb csak kisüzemi méreteket engedtek, azokat is csak időszakosan.

A dunai és tiszai, valamint a kisebb vízfolyásokon előfordult árvizek szükségessé tették nemcsak a vízmérce-hálózat létrehozását, hanem a vízhozamok rendszeres mérését is. A kezdeti – és későbbi – cél az egyes folyószelvényekben meghatározandó vízhozam-vízállás összefüggés, a vízhozamgörbe megszerkesztése lett. A tiszai tapasztalatok mondatták ki már 1898-ban vízrajzi szolgálatunkkal, hogy az áradás és apadás során ennek az összefüggésnek az egyértelműsége megszűnik. A magyar szakirodalom alkotta meg akkor és utóbb ebből az „árvízi hurokgörbe” elméletét. Sokkal később, az 1970-es évtized tapasztalatai bizonyították, hogy ez az elmélet még nem befejezett: létezik „fordított” kanyarodású árvízi hurokgörbe is. A jelenséget olyan vízszín-duzzasztási és süllyesztési hatások okozzák, amelyek a Tisza vízfolyását illetően együtt járhatnak akár az árhullám tetőzésének vízfolyással szembe haladásával.

Kétségtelenné vált viszont ezekből a hazai eredményekből, hogy a folyók árhullámainak előrejelzésében a vízhozam-vízállás kapcsolati összefüggések merev értelmezése jelentős tévedésekre is vezethet. Ugyancsak té-

vedésre, vagy helytelen helyzetkép-alkotásra juthatunk, ha az árhullámok levonulásának irányát és sebességét azonosnak tekintjük a vízmozgás (közép-) sebességével, ill. irányával.

Az árvízi előrejelzésnek az 1970. évi és az 1970-es évtized tiszai árvízi tapasztalatait értékelő kutatása vezette be – a „hidrológiai önállóság” fogalmát. Eszerint a főfolyón a megállapított előrejelzési összefüggések csak akkor maradnak érvényben, ha az elindult árhullám a mellékfolyók, vagy a befogadó hatásai ellenére is képes megtartani eredeti határfeltételei által létrehozott arculatát. Ellenkező esetben a levonuló vízhozamok időadataikkal együtt átrendeződhetnek. A kis esésű hazai vízfolyásokban a tetőzések levonulásának sebességét emiatt sokkal inkább a hidrológiai és hidrológiai statisztikai tényezők nagy szórásokkal jellemezhető eseti függvényeinek kell felfognunk, mintsem a folyó állandó és változhatatlan adottságának.

Talajvizek, mélységi vizek

Hazánk két alföldjének talajvizei sajátos hidrológiai rendszereket képeznek. Mozgásuk törvényszerűségeinek feltárása ma sem befejezett. Tisztázatlanok a felszín alatti vizek utánpótlódásának lényeges kérdései. Egyre több bizonyítékunk van arra, hogy mélységi vizeink 10–15 ezer éve meglévő készleteit fogyasztjuk. Nem ismerjük a mélységi vizek függőleges mozgásának a talajvizekkel, egyes esetekben együtt-járásban megnyilvánuló kapcsolatait, sőt a talajvíz-szintek függőleges ingadozásának pontos okozóit sem. A kérdőjelek mellett érdekes és fontos elméletek állottak egymás mellett az ismeretlen jelenségek magyarázatára.

Kézenfekvőnek tűnt annak feltételezése, hogy a talajvizeket a helyben lehullott csapadék beszivárgó része táplálja, és a talajban érvényesülő párolgás apasztja. Folyók közelében a parti szűréses oldalszivárgás a mértékadó. Ezek mellett két további magyarázat is elterjedt a talajvizek függőleges mozgására. Az egyik a hegyvidékeken beszivárgó vizek nyomás-tovaterjedés sebességével érvényesülő meghatározó hatásának, a másik a mélységi vizeket fedő rétegek kőzetnyomásának tulajdonított jelentőséget. Mindegyik elméleti magyarázat fel tudott vonultatni olyan bizonyítékokat, amelyek az adott elgondolást egyes meghatározott, zártabb területi egységeknél alátámasztani látszottak.

Talajvíz-észlelő kúthálózatunkról az 1930-as évektől folyamatosan gyűjtött vízállás-adatok több mint fél évszázad után elegendőnek látszottak a megbízható statisztikai értékelhetőséghez, de az is bebizonyosodott, hogy az 1983–1995 évek közötti igen hosszú száraz időszak egyes kezdeti jellemzések kiegészítését tette szükségessé. A Nagy-Alföld felszínközeli talajvizei évi átlagaik emelkedésének, vagy süllyedésének változatos mértéke ellenére egységesnek látszottak emelkedési, vagy süllyedési irányzatuk mindenkor

megegyező előjelében. Az 1990-es évek tapasztalatai ez alól kiterjedt területeken érvényesülő szignifikáns kivételeket igazoltak.

A hazai karszt- és hévforrások kataszterének felfektetése, azok vízállás-, vízhozam- és víz-utánpótlódási viszonyainak feltárása az észlelések megszervezése, az észlelések statisztikai feldolgozása elsősorban azok hidrológiai jellemzésére adott módot, de sikeres törekvések voltak azok tulajdonságainak matematikai modellbe foglalására is.

Belvizek

A talajvizeink és mélységi vizeink vízjárására vonatkozó megállapításaink minden bizonnyal egyediek, és csak a Kárpát-medencében, mint önálló felszín alatti vízrendszerek összességében érvényesek. Ugyanúgy, a belvizek is ezt a földrajzi egységet jellemzik. A belvizek elleni védekezést magyar kutatások alapozták meg, és dolgozták ki értékelését.

Külföldi elgondolások nyomán a belvíz lefolyását számos hazai kutatás a vizek összegyülekezésének domb- és hegyvidékekre érvényes elmélete szerint igyekezett jellemezni akár sík vidékekre vonatkozóan is. Sok figyelmet fordítottak ennek keretében a lefolyási hányad értelmezésére, tapasztalati és elméleti meghatározására. Az 1940-es, majd az 1960-as évek kiterjedt előntései ráterelték a figyelmet a belvizek tározódásának jelentőségére. Az összegyülekezési elméletek használatát kezdték felváltani a belvizek és tározótér használati lehetőségek elemzései. A régebbi méretezési elméletek csak a kiépítés mértékéig telt csatornák esetén követték a belvíz elvezetés folyamatait. A belvíz-mennyiségek statisztikai, tehát közvetlen meghatározása a kiépítés mértékén túli előntések megkívánta vízkormányzás feltételeinek hidrológiai alapjait teremtették meg.

Folyószabályozások

A vízfolyások kölcsönhatásban állnak a medrüket alkotó földtani és földrajzi képződményekkel. Folyóink szabályozása elméleti és gyakorlati eredményekre egyaránt vezetett. Hazai kutatás eredménye a folyók szakaszjellegének megállapítása, amely nemcsak hordalék-termelésükkel állt kapcsolatban, hanem vízjárásuk hidrológiai tulajdonságaival is. Másrészről, a hazai mérnöki gondolkodás a folyók görgetett és lebegtetett hordalék-mennyiségének megfigyelésén túl a hordalékviszonyok statisztikai elemzését, a hordalékmozgás matematikai leírását is igyekezett megoldani. A hordalékmozgás mellett a folyókon keletkezett jég megjelenési, beállási és mozgási viszonyainak kutatása is egyedülálló eredményekkel jellemezhetette a magyar folyókat, kapcsolatba hozva az ismeretszerzés hidrológiai megalapozásait a meteorológia ismeretanyagával.

A folyók csatornázása, azaz vízlépcsőzése a hordalék- és jégviszonyok megváltozását eredményezi. A hordalék lerakódási helyeinek átalakulása a folyók teljes csatornázásának szükségére vezet, a jégtáblák levonulásának korlátozódása pedig a jeges árvizek elleni biztonság javára hat. Ugyanakkor a folyó hidrológiai viszonyai nemcsak megváltoznak, hanem ezek is befolyásolják mind a hordalék, mind a jégmozgás alakulását, ezeken át még a folyók szakasz-jellegét is. A hazai kutatások érzékelték, és nyomon követték a bekövetkezett változásokat.

Éghajlat és víz-körforgás

Az éghajlati kutatások – világviszonylatban és hazánkban egyaránt – a közelmúltban érték fordulópontjukhoz. Egyre nagyobb a szerepe a természetbe történő emberi beavatkozásoknak, így annak a földi éghajlat- és víz-körforgás hidrológiai rendszerének is, amelyre az emberi beavatkozások befolyást gyakorolhatnak. A hazai kutatások és tanulmányok nemcsak az elmélet kérdéseivel foglalkoztak, hanem megkísérelték minden megtörtént és várható, esetleg alaposan feltételezhető jelenségnek a hazai vízgazdálkodásra gyakorolható közelebbi hatásait felbecsülni. A kutatásoknak most vázolt területe várhatóan további fejlődés előtt áll, mert a változásokat nemcsak prognosztizálni, hanem bekövetkezésüket rendszeresen észlelni kell, s az észlelési adatokat az elméleti képe folyamatosan vissza is kell csatolni.

Figyelemre méltó az 1998–2003 között bekövetkezett Tisza-völgyi és dunai árhullámoknak, valamint az ugyanakkor tapasztalt kiterjedt méretű belvív-elöntéseknek, zápor-katasztrófáknak értékelése, éppen az éghajlatot, és az éghajlat okozta víz-körforgás változások szempontjából.

Az egykori Országos Öntözésügyi Hivatal jelentősége

Az 1937-ben létrejött Országos Öntözésügyi Hivatal ugyan csupán 10 éven át állott fenn, azonban már az 1945. előtt elgondolt és megtervezett létesítményeinek későbbi megvalósítása a vízügyi élet egészét hosszú évtizedeken át közvetve is irányította.

Legkorábban, már az 1937. évi öntözési törvény megalapozásaként foglalkozni kellett a Körös folyó vízlépcsőzésének kérdéskörével mind az öntözés, mind a hajózás szempontjából. A hidrológiai vizsgálat derítette ki, hogy a Hármaskörös vízállásai annak teljes hosszában, az azt alkotó vízfolyások pedig az országhatáron túlra is hatóan kis- és középvizeik idején leginkább a Tisza árhullámjainak hatása alatt állnak, azaz hidrológiai önállóságuk korlátozott.

Nagy lendületet kapott a Tisza vízlépcsőzésének tervezésekor a duzzasztási hidraulika elméletének hazai feltételekhez alkalmazkodó fejlődése,

két módszer párhuzamos kialakításával. Az egyik módszer a jellegzetes hidrológiai helyzetek alapján két összetelálkozó vízfolyás kölcsönhatása nyomán határozott meg duzzasztási görbéket a tiszalöki duzzasztómű várható működésére. A másik eljárás hidraulikai számítási algoritmust adott, de a külföldi gyakorlattal ellentétben a kiindulás határfeltételeit a Tisza – ill. egyéb vizsgálandó – folyó mérésekkel megállapított hidrológiai alaptulajdonságaiból határozta meg. Az ismerttetett elgondolások tették lehetővé a Tisza későbbi nagyobb árhullámai nyomán a mellékfolyók, vagy a befogadó „természetes” duzzasztásainak, vízszín-süllyesztéseinek részletesebb tanulmányozását, és ezek árhullám-tetőzésekre, valamint a főfolyó hidrológiai önállóságára gyakorolt hatásait.

A vízgazdálkodás és hidrológia hazai eredményeinek közreadása

A hazai eredményeket elsőként rendszerint a mérnökképzés vette át és terjesztette tovább, ugyanakkor ezek a gyakorlatba átvitt eredmények a vízépítő szakos mérnökképzésre jelentősen visszahatottak. Hosszú időn át szorgalmazták, de csak az Országos Öntözésügyi Hivatal működésével párhuzamosan sikerült a Budapesti Műszaki Egyetemen a második vízépítéstani tanszék és laboratórium felállítása

A két évszázad alatt különböző formákban fennállott kutatóhelyek különleges szerepet töltöttek be. Mivel megbízóik (leggyakrabban az állam) körülhatárolt feladatokat adtak, amelyeknek kiviteli módját vagy a megbízás, vagy a feladat természete legnagyobb részt meghatározta, a legeredményesebben egyes műszaki létesítések végrehajtásának előkészítésében, kidolgozásában, az adatgyűjtésben, adat-nyilvántartásban és adat-értékelésben tevékenykedhettek. A tudomány fejlődését elősegítő alapvető hazai elméleti eredmények nem kis részben vagy a gyakorlat „külső” szakembereitől, vagy a hivatásos kutatógárda nem feltétlenül „hivatalos” munkásságából származtak, akár esetleg külföldi forrásból visszaszármazva hozzánk.

Végül, mint a hazai hidrológiai tudományos eredmények szakmailag igényes közreadóiról, két folyóiratunkról, az 1879-ben alapított, utolsó, 2003. évi legutolsó megjelenéséig negyedévenkénti Vízügyi Közleményekről, és a 2006-ban 86. évfolyamába lépő, kéthavonként megjelenő Hidrológiai Közlönyről szükséges megemlékeznünk. Az előbbi a vízügyek főhatósága – minisztériuma, főigazgatósága, hivatala, – az utóbbit a Magyar Hidrológiai Társaság, tehát társadalmi szervezet adta ki. Mindkét folyóirat fennállási idejének legnagyobb részében folytonosan anyagi gondokkal küzdött. Ennek ellenére eddig sikerült bel- és külföldön megalapozniuk a szélesebben értelmezett hidrológiai- és vízgazdálkodás-tudomány és gyakorlat magyar eredményeinek megismertetését.

A víz szerepe a társadalom életében

SZESZTAY KÁROLY¹

A víz a társadalomban – ugyanúgy, mint a természetben – a hatásközvetítés és az integrálódás közege. A földrajz mind természeti, mind társadalmi irányzataiban szintén kapcsolatépítésre és integrálásra hivatott tudomány. SOMOGYI Sándort éppen az tette a vízföldrajz kiemelkedően jelentős művelőjévé és szervezőjévé, hogy ezt a kétszeresen is integráló jellegű elhivatottságot világosan felismerte és kutatói életművének, valamint kutatás-szervezői tevékenységének vezérfonalává tette.

Az európai civilizációból kinőtt mai társadalmi szerveződést viszont a fentiekkel ellentétes szakosodási és széttagolódási irányzatok jellemzik, ami a víz és a vízgazdálkodás integrálását intézményi síkon nem teszi lehetővé. A világszerte egyre kívánatosabbnak és időszerűbbnek talált integrált vízgazdálkodás tehát csak informatikai síkon valósítható meg. Ennek célszerű módzata és eszköze a víz-gazdálkodási kerettervek és az ezekre támaszkodó vízgazdálkodási – politikai ajánlások kidolgozása és időszakonkénti felújítása. Magyarországon ez a felismerés világ – viszonylatban is a legelsőik között vált gyakorlattá.

A legutóbbi, harmadik Vízgazdálkodási Keretterv kidolgozására az 1980-as évek elején a víz integráló szerepét a lehető legtágabban kifejező elvi alapokból (a víz társadalmilag jelentős tulajdonságaiból) kiindulva került sor. A keretterv vízföldrajzi megalapozásának irányítására SOMOGYI S. kapott megbízást és a felmerülő közös kérdések egyeztetésében ezek az évek váltak szakmai együttműködésünk és személyes barátságunk szorosabbra fűződésének időszakává.

Az ezredforduló közeledtével a környezet és a gazdaság ütközésének, pontosabban a gazdasági növekedés környezeti korlátainak tényei és tapasztalatai nyilvánvalóvá tették, hogy a víz integrálódási folyamatának túl kell lépnie az integrált vízgazdálkodás kereteit is. A víz és a vízügyi szolgáltatások iránti igények gyors növekedése olyan készlet-megosztási kérdéseket és hatékonyság-növelési elvárásokat tűz napirendre, amelyek a gazdaság-politika egészét érintő döntéseket, ill. fejlesztési – kutatási programokat kívánnak.

¹ Ny. tudományos tanácsadó, VITUKI Kht. 1095 Budapest, Kvassay Jenő út 1.

Különösen fontossá és égetővé vált az iparosodást kísérő vízkészlet – megosztási elmélet és gyakorlat felülvizsgálata az ezredfordulót közvetlenül követő években, amikor az iparosodás előrehaladtával nyilvánvalóvá vált, hogy a gyorsan növekvő élelmezési és növénytermesztési igényeket a világpiac termelési oldala – jórészt éppen az öntözési vízforrások elégtelensége, ill. kimerülése folytán – rövidesen nem tudja majd követni. Az élelem ellátás helyzetét tovább nehezíti az iparosodást követő légköri üvegház hatás okozta globális felmelegedés. A washingtoni Geopolitikai Intézet (Earth Policy Institute) 2004. évi átfogó és tételes értékelő tanulmánya megállapította, hogy a globális éghajlat 1 °C-nyi melegedése – a légkörben, a víz körforgásban, és a biogeokémiai ciklusokban bekövetkező sokféle változás végső eredményeként – mintegy 10%-kal csökkenti a növénytermesztés évenkénti hozamát.

A 2002. évi Johannesburgi Világcsúcsra és az azt követő Vízügyi Világfórumokra készült helyzetértékelések egybehangzó megállapítása szerint a mai geopolitikai irányzatok gyökeres megváltoztatása nélkül 2025-re a Föld lakosságának mintegy kétharmada súlyos vízhiány körülményei között fog élni, amit a biztonsági tartalékok kimerültével rövid időn belül élelmezési válság-helyzetek fognak követni.

A gazdaság és a természeti környezet ütközésének 21. sz.-i kilátásai tükrében tehát az Európai Unió és azon belül az egyik legkedvezőbb vízföldrajzi és mezőgazdasági adottságú régió részeként Magyarország növénytermesztési potenciáljának geopolitikai értéke jelentős mértékben emelkedni fog. Erre a helyzetre történő idejében való felkészülés a hazai mezőgazdasági és vízföldrajzi kutatás egyik stratégiai jelentőségű feladata, amelynek elvégzéséhez SOMOGYI Sándor sok évtizedes munkássága kedvező feltételeket és fontos támpontokat biztosít.

A választási aktivitás és az életminőség területi különbségeinek néhány összefüggése Szegeden

HEGEDŰS GÁBOR¹

Abstract

Relationship between the spatial differences of electoral activity and of quality of life in Szeged

The study deals with the change of election turnout in the wards of the city of Szeged at municipal elections held between 1997 and 2006. Electoral behaviour with respect to the willingness of participation is determined by different social, economic and other factors. According to our hypothesis, there is a close interrelationship (a significant positive correlation) between the level of quality of life and electoral activity. Election turnout varied significantly across the administrative area of the city of Szeged.

It was the highest in the garden city of Újszeged and in most parts of the city centre, whereas its lowest values were recorded in some housing estates and across the zones of detached rural-type housing. The research was based on statistical data collection, as well as on questionnaire survey and field studies in the two wards showing the lowest turnout. The quality of life is considerably higher within the wards of high election activity, and it is much lower in those of low participation. Thus the results of investigations have supported our assumptions.

Bevezető

Kelet-Közép-Európa, és így Magyarország társadalmára is jellemző, hogy a demokratikus politikai döntésekben való részesedés élményét utoljára többnyire közvetlenül a II. világháború után volt alkalmuk a térségben élőknek megtapasztalniuk, gyakorolniuk. Az 1990-es évek legelején kiteljesedő politikai rendszerváltás ismét megteremtette a demokratikus parlamenti, önkormányzati választásokon és népszavazásokon való részvételt lehetőségét. Vizsgálatra érdemes, hogy 1990 óta milyen térbeli különbségek léteznek a választók, szavazók viselkedésében, döntéseiben.

¹ PhD-hallgató, Szegedi Tudományegyetem, Gazdaság- és Társadalomföldrajz Tanszék, 6722 Szeged Egyetem u. 2. E-mail: hegedusg@geo.u-szeged.hu.

E kérdésekkel, például a választási aktivitás területi különbségeivel a választási földrajz foglalkozik (KOVÁCS Z. 1991, 2000, HORVÁTH B. 2004). A diszciplína a politikai földrajz része, és az államon belüli politikai térfojtamatok kutatása során alakult ki a közgazgatási földrajzzal és a belpolitikai földrajzzal együtt (HAJDÚ Z. 2002). Geográfusok, politológusok, szociológusok, és más szakemberek egyaránt foglalkoznak választási földrajzi kérdésekkel. A politikatudományok és a politikai szociológia tipikusan az egyén szerepét vizsgálja a választások során, a választási földrajz viszont azt is elemzi, hogy az illető területileg hol él (O'LOUGHLIN, J.–SHIN, M.–TALBOT, P. 1996 in WEST II, J. 2005).

A kutatási előzményei és vizsgálati hipotézis

Dolgozatunkban a választási aktivitás (participáció) jelenségével foglalkozunk. A választási aktivitást igen sokféle tényező határozza meg; a kutatók nem képviselnek egységes álláspontot abban, hogy hogyan befolyásolják a különböző területi egységek szintjén az egyes társadalmi-gazdasági tényezők. A magyar választók politikai aktivitását az egyén életkora, iskolai végzettsége és lakóhelye határozza meg a legnagyobb mértékben, és a középkorú, magasabb iskolai végzettségű városi lakosok körében a legmagasabb a részvételi arány (KOVÁCS Z. 2000). A munkanélküliség és a választói aktivitás között fordított összefüggés mutatható ki (leginkább a rurális térségekben). A településhierarchia dimenziójában a részvétel U-alakú görbe mintájára változik. Magas az aprófalvakban, alacsonyabb az 1000–5000 fős lélekszámú településkategóriában, és szintén magas a megyei városokban és Budapesten. Az aprófalvakban valószínűleg a társadalmi kontroll, és a hagyományok nagyobb szerepe érvényesül, és a kisebb népességű települések életében a választás aktusa inkább társadalmi, mint politikai eseménynek számít (ANGELUSZ R.–TARDOS R. 2002, 2005).

Az említett, többféle tényezőnek köszönhetően Magyarországon a települési választási részvétel igen nagymértékben szóródik (sok más, ilyen kis területi egység szintjén mért mutatóhoz hasonlóan). A részvétel nemcsak településenként, de településen belül is nagymértékben eltérhet. Minél nagyobb népességszámú egy település, annál nagyobbak lehetnek a településen belüli társadalmi-gazdasági, életszínvonalbeli, és politikai aktivitási különbségek. Például Budapesten a budai oldal jómódú, magas életminőséget nyújtó villanegyedeiben a legmagasabb a választói részvétel, ellentétben a pesti oldal rosszabb életminőségű részeivel (KOVÁCS Z. 2000).

Vizsgálatunk hipotézise, hogy az életminőség, (ill. azon belül a szegénység mértéke) és a politikai eseményeken (a választásokon, szavazásokon) való állampolgári részvétel egymással összefügg, e két változó között szignifikáns pozitív korrelációs kapcsolat áll fenn. A rossz életminőség, a szegénység jelentősen hozzájárul az alacsony választási aktivitáshoz. Kevés külföldi, és hazai kutatás foglalkozott a feltevésünk alapjául szolgáló összefüggés vizsgálatával. Érvényességét több szinten (pl. országos, megyei, települési szinten) is lehet vizsgálni.

Az 1997-től 2006-ig tartott összes országos és európai választás, ill. országos népszavazás megyei részvételi arányainak összesített átlagértékei és a megyék életminőségét, fejlettségét mérő mutatók kapcsolatára jellemző, hogy a választási részvétel és az emberi fejlődés indexe (Human Development Index, HDI) között közepesen erős ($r = + 0, 60$), statisztikailag szignifikáns ($p < 0,01$) korreláció áll fenn megyei szinten, éppúgy, mint a választási részvétel és az egy főre jutó éves GDP között ($r = + 0, 64$). Külön-külön az egyes politikai események, és a társadalmi-gazdasági fejlettség mutatóit megvizsgálva, az országgyűlési választások alkalmával jelentősek a korrelációs együtthatók értékei, az önkormányzati választások alkalmával azonban nem mutatható ki összefüggés (1. táblázat).

1. táblázat. Kapcsolat a megyei szinten mért részvétel és a megyék társadalmi-gazdasági fejlettsége között

Választás, népszavazás	Korreláció HDI (1999) – választói részvétel	Korreláció GDP/fő/év (1999) – választói részvétel
	r értékei	
Európa parlamenti választás, 2004	0,85	0,88
Országos („2 kérdéses”) népszavazás, 2004	0,85	0,88
EU-népszavazás, 2003	0,77	0,80
Országgyűlési választások, 2006 (átl.)	0,75	0,81
Országgyűlési választások ,1998 (átl.)	0,74	0,78
Országgyűlési választások, 2002 (átl.)	0,73	0,77
NATO-népszavazás, 1997	0,70	0,70
önkormányzati választás, 2006	0,68	0,74
önkormányzati választás, 2002	0,00*	0,10*
önkormányzati választás, 1998	-0,24*	-0,14*

A *-gal jelzett eseteket kivéve az összes korreláció szignifikáns ($p < 0, 01$), átl.: az 1. és a 2. forduló értékének számtani átlaga.

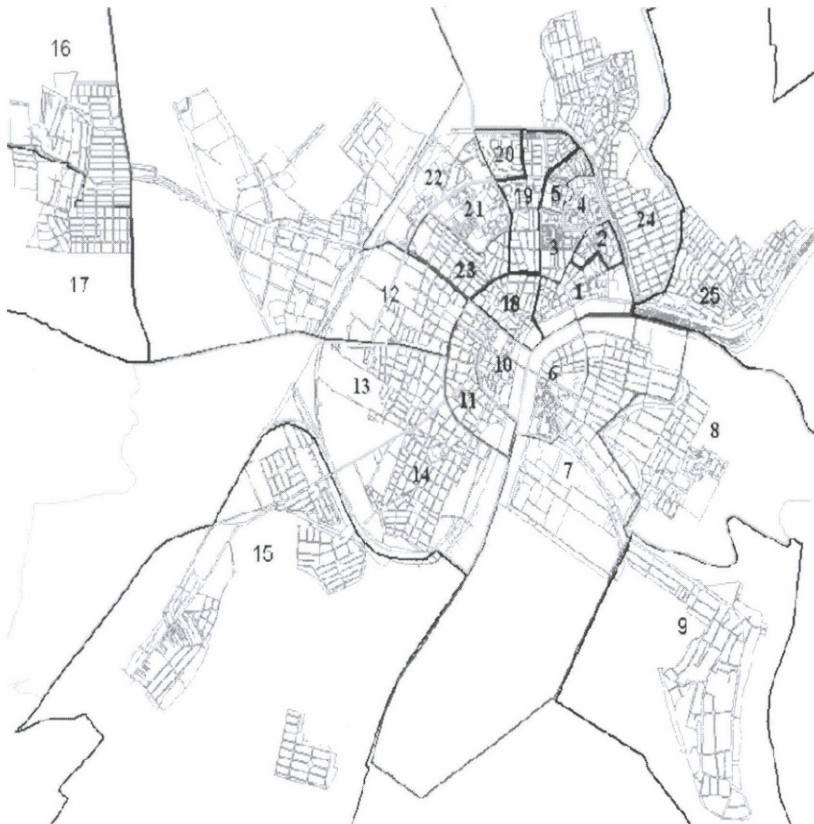
Forrás: a szerző saját számítása; HDI, ill. GDP/fő/év: FÓTI K. (2003); választási részvétel: www.valasztas.hu adatai

HORVÁTH B. vizsgálatában Budapest és agglomerációja esetén (81 település) a 2004-es európai parlamenti választások részvételi arányait, ill. a budapesti agglomeráció településeinek 1990 és 2001 közötti népességszám- és diplomás részarány-változását elemezte településszinten. Az agglomeráció kedvezőbb társadalmi-gazdasági helyzetű Ny-i és ÉNy-i szektorában maga-

sabb a felsőfokú végzettségűek, a jobbmódúak településeken belüli aránya, mint az agglomeráció délkeleti részében, s a politikai aktivitás is kimutathatóan magasabb északnyugaton, mint délkeleten (HORVÁTH B. 2004).

Kutatási területe és alkalmazott módszerei

Hipotézisünket egy kiválasztott településen, Szegeden vizsgáltuk, ahol feltételezésünk szerint jelentős politikai aktivitásbeli különbségek mutathatóak ki. A város lakónépessége 162 889 fő (2005. jan. 1.), szerkezete funkcionálisan és morfológiailag is rendkívül tagolt, különböző településrészekből áll (KSH

1. ábra. Az egyéni önkormányzati választókerületek határai Szegeden (2007). Forrás: Szeged Megyei Jogú Város Polgármesteri Hivatala

Boundaries of municipal election wards at Szeged (2007). Source: Szeged Megyei Jogú Város Polgármesteri Hivatala (Mayor's office)

2003). Szeged 25 egyéni önkormányzati választókerületében végeztük vizsgálatunkat (1. ábra).

A választókerületekben kiszámoltuk az 1997 és 2006 közötti időszak összes politikai eseményére² a megjelenési arányt, amely az adott területen választóként megjelentek számának és a választásra jogosultak számának a hányadosa, százalékban kifejezve. Mivel az adatok szavazóköri bontásban voltak csak megadva, ezért az egyes kerületekbe tartozó szavazókörök adatait aggregáltuk, és így határoztuk meg a 25 kerület értékeit. Majd egy indexet (kerületi választási index) hoztunk létre. A kerületi választási index azt mutatja meg, hogy a vizsgált szavazás, választás során az adott kerületben mért megjelenési arány hány %-a a legmagasabb megjelenési aránnyal rendelkező választási kerület értékének.

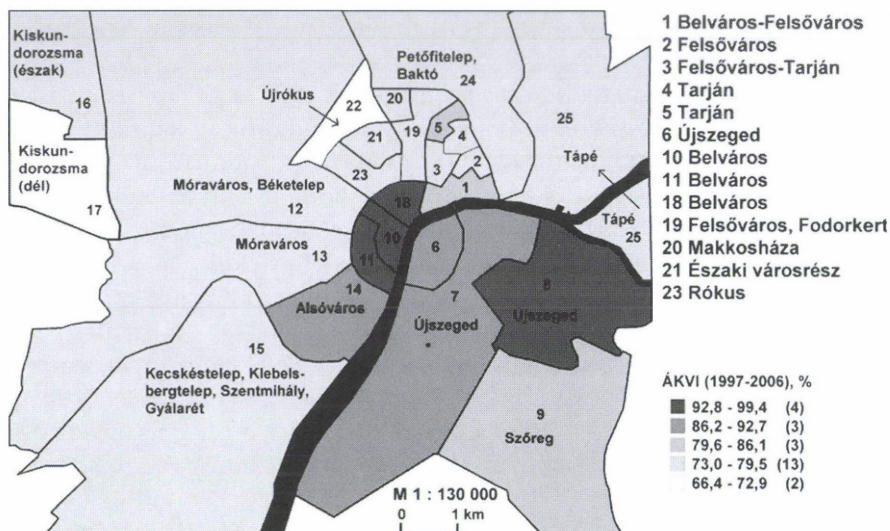
A kerületi választási index értékeit az összes említett szavazásra, választásra kiszámoltuk. Ezután az összes időpont kerületi választási index értékeiből meghatároztuk az 1997 és 2006 közti időszakra vonatkozó számtani átlagot, amelyet átlagos kerületi választási indexnek (ÁKVI) nevezünk el.

A két legkisebb értékű kerületről statisztikai adatokat gyűjtöttünk (a 2001-es népszámlálás életminőség indikátorai). Ezen kívül terepbejárást végeztünk, interjúkat készítettünk a kerületek értelmiségével (önkormányzati képviselő, plébános, körzeti orvos, művelődésszervező, iskolaigazgató) átlagos társadalmi-gazdasági helyzetű polgáraival, és a szegényebb anyagi helyzetű lakosokkal is. Az interjúk alapján olyan helyi konfliktusokat vizsgáltunk, amelyek befolyásolják az életminőséget.

Vizsgálati eredmények

Az elvégzett vizsgálatok során kiszámított kerületi választási indexek (KVI) 1997–2006 közötti átlagértékét (ÁKVI) a 2. ábra, és a 2. táblázat mutatja be. Az index átlagértéke 66,4% (17-es választási kerület, Kiskundorozsma-Dél) és 99,4% (8-as választási kerület, Újszeged) közöttinek adódik. Azért nincs 100%-os érték, mert egyetlen kerület sem volt, ahol a megjelenési arány mindig a legmagasabb lett volna. Érdekes, hogy a – főként magasabb társadalmi-gazdasági státusú lakosokkal rendelkező – újszegedi kertvárosi övben és villanegyedben mennek el rendre a legnagyobb arányban szavazni (de a leginkább polgárosodott belvárosi kerületekben is igen magas a részvételi arány). A lakótelepek jelentős részében igen alacsony a részvétel (2. ábra, 2. táblázat).

² Az 1997-es NATO-, a 2003-as EU-népszavazás, a 2004-es országos („kétkérdéses”) népszavazás, az 1998-as, 2002-es és 2006-os országgyűlési (mindkét forduló) és önkormányzati választás, és a 2004-es európai parlamenti választás önkormányzati választókerületenkénti megjelenési arányait számoltuk ki. Az 1998-as, 2002-es, ill. a 2006-os országgyűlési képviselő-választásoknál az 1. és 2. forduló számtani átlagát vettük.

2. ábra. A kerületi választási indexek 1997–2006 közötti időszakra kiszámolt számtani átlagértéke (ÁKVI). Adatok forrása: www.valasztas.hu

Arithmetic mean of turnout indices by wards at the municipal elections between 1997–2006
 Data source: www.valasztas.huc

A választókeresés kiegészítésképpen azt is kielemeztük, hogy a két választási kerületben kikre, milyen pártokra szavaztak, és hogy az itteni eredmények mennyire tértek el a szegedi átlagtól, a városi tendenciáktól. Mindkét választási kerületben a MSZP-re a városi átlagnál nagyobb, a FIDESZ-re kisebb arányban szavaznak az országgyűlési és az önkormányzati választások (1998, 2002, 2006) alkalmával. Más együttes eltérés nem figyelhető meg a kiválasztott kerületekben. Kiskundorozsma D-i részén a Munkáspárt a városi átlagnál kissé népszerűbb (1998-as és 2002-es országgyűlési, 2004-es EU parlamenti választások), a NATO népszavazás (1997) idején ugyanitt a „nem” szavazatok aránya a városi átlagnál magasabb, a 2004-es „két kérdéses” népszavazásnál a határon túli magyarok állampolgárságát ellenzők aránya pedig Újrókuson jelentősen nagyobb.

A választási részvétel a legtöbb önkormányzati kerületen belül meglehetősen stabilnak mutatkozott a vizsgált 9 éves intervallum alatt, különösen a két legmagasabb, ill. legalacsonyabb értékű kerületben. Kutatásunk során azt a két kerületet (2. ábra) választottuk ki, ahol az index értéke a legalacsonyabb (Kiskundorozsma-Dél – 17-es választási kerület, Újrókus – 22-es választási kerület).

Kiskundorozsma Szegeddel 1973-ban egyesített településrész, amely két önkormányzati választási kerületből áll. Az egykor önálló községen jelen-

2. táblázat Kerületi választási index értékek (1997–2006 közti időszakra számolva)

Sorrend	Egyéni önkormányzati választási kerület (száma)	A választási kerület KSH kategóriák szerinti jellege	Index, %
1.	Újszeged (8)	kertvárosias lakóövezet– kiskerti üdülők	99,4
2.	Belváros (10)	belváros	96,1
3.	Belváros (18)	belváros	95,3
4.	Belváros (11)	belváros	94,4
5.	Újszeged (7)	kertvárosias lakóövezet– villanegyed	92,6
6.	Újszeged (6)	lakótelep–villanegyed	91,8
7.	Alsóváros (14)	belső lakóterület	90,7
8.	Belváros–Felsőváros (1)	belváros–lakótelep–belső lakóterület	84,4
9.	Szőreg (9)	falusias lakóövezet–kiskerti üdülők–kertvárosias lakóövezet	83,9
10.	Tarján (5)	lakótelep	80,2
11.	Rókus (23)	belső lakóterület	79,3
12.	Kecskéstelep, Klebelsbergtelep, Szentmihály, Gyálarét (15)	falusias lakóövezet– kertvárosias lakóövezet– kiskerti üdülők	79,2
13.	Felsőváros, Tarján (3)	belváros–belső lakóterület–lakótelep	79,2
14.	Móráváros, Béketelep (12)	ipari övezet–belső lakóterület	78,9
15.	Petőfitelep, Baktó (24)	kertvárosias lakóövezet– falusi lakóövezet	78,8
16.	Tarján (4)	lakótelep	78,5
17.	Tápé (25)	falusias lakóövezet–belterületi üdülőhelyek	77,7
18.	Felsőváros, Fodorkert (19)	belső lakóterület–lakótelep–kertvárosias lakóövezet	77,4
19.	Makkosháza (20)	lakótelep	76,6
20.	Kiskundorozsma–Észak (16)	falusias lakóövezet	76,0
21.	Móráváros (13)	belső lakóterület	76,0
22.	Északi városrész (21)	lakótelep	76,0
23.	Felsőváros (2)	lakótelep	75,2
24.	Újrókus (22)	lakótelep	69,0
25.	Kiskundorozsma–Dél (17)	falusias lakóövezet	66,4

Adatok forrása: www.valasztas.hu, ill. KSH (2003) alapján saját számítás.

tősek a társadalmi-gazdasági különbségek (erre utal például, hogy a település jómódúak által lakott újabb építésű lakórészekkel, és a helybeli roma népesség jelentős részének lakóhelyet adó gettószerű teleppel egyaránt rendelkezik). A falusias lakóövezet jellegű település, amely jelenleg Szegedhez tartozik, évezredek óta lakott (2001-ben lakónépessége 10 213 fő volt). Idetartozik Sziksósfürdő rekreációs funkciókkal rendelkező, népszerű belterületi üdülőkör, Subasa kiskerti üdülőrész, és Kiskundorozsma külterületének döntő része. E három területi egysége életminőség-adatait külön-külön is vizsgáljuk.

Az újrókusi lakótelep körülbelül 20 éve épült, a városközponttól É-i, ÉNy-i irányban található. Lakónépessége 2001-ben 11 126 fő volt. Az újrókusi lakótelep „virágkora” az 1980-as évekre tehető. Később a tehetősebb lakosok jelentős része elköltözött innen, a hátrányos helyzetű társadalmi csoportok számaránya valószínűleg itt is – az ország más lakótelepeire hasonlóan (CSIZMADY A. 1996, 2000; EGEDY T. 2001) – megnőtt.

Az életminőséget csak több mutatószám együttes alkalmazásával célszerű tanulmányozni. A kiválasztott két választási kerületben a KSH Csongrád Megyei Igazgatósága által rendelkezésre bocsátott 2001-es városrendezési kerületek népszámlálási adatait is elemeztük. Az adott kerületben az életminőséget, szegénységet meghatározó tényezőket vizsgáltuk a segítségükkel. Bár a KSH városrendezési kerületek térbelileg nem fedik le teljesen a két önkormányzati választókerületet, a kétféle területi beosztás adatai hozzávetőleges összehasonlításra alkalmasak.

Az elemzés során figyelemre méltó, a szociológiai szakirodalom (például FÓTI K. 2003) szerint rossz életminőségre, szegénységre utaló összefüggéseket állapítottunk meg. A legfontosabbak közülük az alábbiak:

Kiskundorozsmán (belterület, falusias lakóövezet):

- a népesség korstruktúrája elöregedett (15,5%; városi átlag: 13,9%),
- jellemző az inaktív keresők magas (34,9%), az eltartottak alacsony száma (24,7%) (Szeged megfelelő értékei 29,1%; ill. 29,4%),
- az átlagnál magasabb agrárkereső arány (3,1%; Szeged: 2,0%),
- a szellemi foglalkozásúakon belül a vezető, értelmiségi foglalkozásúak alacsony aránya (14,1%; Szeged falusias lakóövezete: 17,1%, Szeged: 27,9%).

Subasán (Kiskundorozsma része; kiskerti üdülő):

- a gyermekkorúak a városi átlagnál magasabb arányban fordulnak elő (17,3%; Szeged: 14,9%),
- a foglalkoztatottaknak a városi átlagnál alacsonyabb (32,2%), a munkanélkülieknek a városi átlagnál magasabb (8,7%) aránya (Szeged: 37,9%, ill. 3,7%),
- a városi átlagnál magasabb agrárkereső arány (3,2%; Szeged: 2,0%),
- a szellemi foglalkozásúakon belül a vezető, értelmiségi foglalkozásúak alacsony aránya (12,9%; Szeged: 27,9%),
- a városi átlagnál jóval kisebb lakás-alapterület (37 m², Szeged: 69 m²).

Sziksósfürdőn (Kiskundorozsma része; belterületi üdülőkör):

- a gyermekkorúak aránya a városi átlagnál lényegesen magasabb (19,0%; Szeged: 14,9%),
 - a foglalkoztatottak aránya a városi átlagnál jóval alacsonyabb (19,0%, Szeged: 37,9%),
 - figyelemreméltó a munkanélkülieknek, az inaktív keresőknek a városi átlagnál magasabb (37,0%, 38,4%; Szeged: 3,7 %, 29,1%) aránya,
 - az átlagnál magasabb agrárkereső arány (4,9%; Szeged: 2,0%),
 - a szellemi foglalkozásúakon belül a vezető, értelmiségi foglalkozásúak alacsony aránya (18,3%; Szeged: 27,9%),
 - a városi átlagnál kisebb lakás-alapterület (59 m²; Szeged: 69 m²).
- Újrókus lakótelepen:*
- a gyermekkorúakhoz tartozó korosztályoknak mind a lakótelepi, mind a városi átlagnál magasabb aránya (18,9%; Szeged lakótelepei: 15,8%; Szeged: 14,9%) figyelhető meg,
 - a munkanélkülieknek és az eltartottnak mind a lakótelepi, mind a városi átlaghoz viszonyított nagyobb aránya (4,6%; Szeged lakótelepei: 4,1%; Szeged: 3,7%),
 - a szellemi foglalkozásúakon belül a vezető, értelmiségi foglalkozásúak alacsony aránya (17,8%) mind Szeged lakótelepeihez (22,1%), mind pedig a városi átlaghoz (27,9%) képest.

Az interjúk, kérdőívezések, és a terepbejárások tapasztalatai alapján mindkét körzetben sokféle, az alacsony választási részvétellel is összefüggésbe hozható problémát, konfliktust említettek. Kiskundorozsmán a legnagyobb helyi problémának a munkanélküliséget tartják, de súlyosnak ítélik meg a helybeli roma etnikum és a nyugdíjasok helyzetét is. Az újrókusi lakosok szerint a legsúlyosabb helyi probléma szintén a munkanélküliség és a nyugdíjasok helyzete.

Összességében valószínűleg nem tekinthető véletlen egybeesésnek, hogy éppen Kiskundorozsma-Dél és Újrókus választókerületben mennek el a legkevesebben szavazni. A statisztikai adatok, a riportok, interjúk, terepbejárás, ill. az utóbbiak során feltárt, az életminőséget befolyásoló konfliktusok alapján az életminőség (szegénység) és az érintett két választókerületbeli legkisebb választói aktivitás között egyértelmű kapcsolat valószínűsíthető. A rossz életminőség, a szegénység Szegeden belül, a két választókerületben kiváltja az alacsony választási aktivitást. Sajnos a többi 23 önkormányzati választási kerület hasonló jellegű életminőség mutatóit nem sikerült megszereznünk.

Összefoglalás

Kutatásunkban a választási részvétel, és az életminőség kapcsolatát vizsgáltuk különböző kutatási módszerek (statisztikai adatgyűjtés, kérdőíve-

zés, interjúk, terepbejárás) segítségével egy kiválasztott magyar nagyváros, Szeged példáján. Eredményeink szerint a városon belül az önkormányzati választókerületek területi szintjén összefüggés mutatható ki a választási részvétel és az életminőség között. Ha rendelkezésünkre álltak volna a város további 23 önkormányzati választókerületére is az előbbieken elemzett adatok, akkor még biztosabb módon tudtuk volna feltevésünket igazolni, vagy cáfolni.

A hipotézis érvényességét más magyar, esetleg külföldi városok esetén is érdemes lenne vizsgálni. A választási aktivitás életminőség-indikátor jellege igen fontos lehet például a városok belső tagozódását, szerkezetét elemző kutatások, szociálgeográfiai elemzések során. A mutatót nemcsak önkormányzati választókerületi, de kisebb, szavazóköri területi szinten is érdemes vizsgálni. A szavazókörök általában kb. 600–1200 politikai választójoggal rendelkező lakost magukba foglaló területre terjednek ki. A hozzájuk tartozó közterületek listája nyilvános.

A népszámlálások – tapasztalataink szerint olykor drágán elérhető – kis területegységre vonatkozó adataival ellentétben a szavazókörök értékes, szabadon hozzáférhető információkat szolgáltatnak a területükön élő nagykorú, szavazásra jogosult állandó lakosok számáról, annak rövid időközönkénti (esetenként csupán 2 hét alatti) változásáról. Így még kisebb települések (pl. 1000–2000 lakosú falvak) esetén is lehetséges választási földrajzi különbségeket vizsgálni. Bár a választók pártpreferenciáit tanulmányunkban csak érintőlegesen elemeztük, e vizsgálati szempont is igen lényeges lehet egy adott település társadalmának elemzésekor.

IRODALOM

- A nagyvárosok belső tagozódása – Szeged. – KSH Csongrád Megyei Igazgatósága, Szeged, 2003, 82 p.
- ANGELUSZ R.–TARDOS R. 2002. A választási részvétel csalóka változékonysága. – Politikatudományi Szemle, 11. 1–2, pp. 21–50.
- ANGELUSZ R.–TARDOS R. 2005. A választási részvétel hazai atlaszához. – In: MÉSZÁROS J.–SZAKADÁT I. (szerk.): Magyarország politikai atlasza 2004. Gondolat Kiadó, Bp., pp. 67–82.
- CSIZMADY A. 1996. Lakótelep és társadalmi szegregáció. – Szociológiai Szemle, 6. 3–4., pp. 205–221.
- CSIZMADY A. 2000. A fővárosi lakótelepek ingatlanpiaci helyzetének változása a rendszerváltás után. – Szociológiai Szemle, 10. 4., pp. 87–105.
- EGEDY T. 2001. A társadalmi kirekesztés és a lakótelepek. – Tér és Társadalom, 14. 1., pp. 91–110.
- FÓTI K. 2003. A szegénység enyhítéséért – helyzetkép és javaslatok 2000–2002. – MTA Világgazdasági Kutatóintézet, United Nations Development Programme, 92 p.
- HAJDÚ Z. 2002. A politikai földrajz alapjai. – In: TÓTH J. (szerk.): Általános társadalomföldrajz II. Bp. – Pécs, Dialóg Campus Kiadó, pp. 21–42.
- HORVÁTH B. 2004. A budapesti agglomerációs gyűrű népességváltozásának és társadalmi átrendeződésének hatása a politikai aktivitásra. – Falu Város Régió, 40. 10., pp. 45–53.

- KOVÁCS Z. 1991. Az 1990. évi parlamenti választások politikai földrajzi tapasztalatai. – Földr. Ért. 40. 1–2. pp. 55–80.
- KOVÁCS Z. 2000. Voksok a térben. A magyar parlamenti választások földrajzi jellemzői. – In: BÓHM A.–GAZSÓ F.–STUMPF I.–SZOBOSZLAI Gy. (szerk.): Parlamenti választások 1998. Századvég Kiadó. Bp., pp. 100–115.
- O’LOUGHLIN, J.–SHIN, M.–TALBOT P. 1996. Political geographies and political cleavages in the 1993 and 1995 Russian parliamentary elections. – Post-Soviet Geography and Economics 37, pp. 355–385.
- „Országgyűlési választások. Választási részvétel” térképek 1990, 1994, 1998. Magyarország atlasza. – Cartographia, Bp., 1999, p. 103.
- WEST II, J. 2005. Regional cleavages in Turkish politics: An electoral geography of the 1999 and 2002 national elections. – Political Geography 24., pp. 499–523.

Arccal a Volán felé?

Vasúti mellékvonalak megszüntetésének közlekedésföldrajzi következményei

TINER TIBOR¹

A téma időszerűsége

A helyközi személyszállítás reformjának keretében kormányhatározat alapján 2007-től 28 vasúti mellékvonalon szűnik meg a személyforgalom. A tömegközlekedés szerkezeti átalakítását is célzó reformmal a kormány a megyei szinten tevékenykedő Volán társaságok és a MÁV működésében fennálló párhuzamosságokat óhajtja felszámolni, egyúttal 40–50 milliárd Ft megtakarítást elérni a vasúti közlekedési ágazat állami finanszírozásában. A vasúti mellékvonalak megszűnő utasforgalmát a Volán társaságok menetrendszerű járatai veszik át, tehát tömegközlekedési kapcsolatok nélkül egyetlen hazai településünk sem marad.

Anélkül, hogy a fenti vasúti közlekedési reform összetett gazdasági-társadalmi hatásaival foglalkoznánk (aminek megítélése a különböző szakmai területek szakemberei körében erősen ellentmondásos), e rövid tanulmányban csak a vasútmegszüntetések fontosabb tájféldrajzi, valamint településhálózati következményeire szeretnénk rávilágítani.

Vizsgálatunknak időszerűséget kölcsönöz az a tény, hogy 2004-ben OTKA kutatás keretében megkezdődött „Magyarország kistájainak katasztere”, MAROSI S.–SOMOGYI S. által szerkesztett (1990) természetföldrajzi szakkiadvány tartalmának felrészítése. A meglévő természetföldrajzi ismeretanyagok átdolgozás mellett a három éves kutatási program keretében lehetőség nyílt kistájaink jellemzésének társadalom- és gazdaságföldrajzi részekkel való kibővítésére is. E fejezetek között fontos helyet foglaltak el az egyes kistájak közlekedésföldrajzi alapjellemzőit tartalmazó anyagrészek, amelyben a vasúti közlekedési helyzet fontos paraméterként van jelen.

A közlekedési mutatócsoportok értékelő elemzése keretében lehetőség nyílt a kistájak vasútföldrajzi szempontú tipizálására is, amelyet fontos adalékként tekintünk a közlekedésfejlesztési programoknak a táji adottságokhoz való igazításához.

¹ MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, 1112 Bp. Budaörsi út 45.
E-mail.: tinertibor@t-online.hu

A tipizálási szempontok figyelembevételével vizsgálatunk egyik céljának megfelelően az egyes kistájak vasúthálózati sajátosságai alapján a következő típusokat választottuk ki a közlekedésföldrajzi paraméterek közül:

- a) Vasúthálózattal (vasútvonallal) nem rendelkező kistáj.
- b) Egységes vasúthálózatú kistáj.
- c) Szegmentált vasúthálózatú kistáj.
- d) Vasúti forgalmi tengellyel rendelkező kistáj.
- e) Vasúthálózati csomóponti helyzetű kistáj.
- f) Perifériális vasúthálózati helyzetű kistáj.

A fentiekén túl a vasútvonal(ak) kistájon belüli helyzete szempontjából beszélhetünk szimmetrikus és aszimmetrikus vasúthálózattal rendelkező kistájokról. A vasútvonalak egymáshoz viszonyított helyzete alapján a kistájak lehetnek párhuzamos, sugaras, elágazó, keresztező, körutas vasútvonalakkal rendelkezők. Ugyancsak fontos szempont a kistáj területére vonatkozóan az, hogy a legközelebbi vasúthálózati csomópont az adott kistájon belül vagy azon kívül található-e? A vasúthálózat fenti szerkezeti jellemzői alapján további fontos megállapítások is tehetők. Néhány példa:

– Bármiféle vasútvonal hiánya, ill. csak viszonylag rövid szakaszú jelenléte a kistájon belül azt jelzi, hogy a terület vasúthálózati helyzete periférikus (forgalmi árnyék-helyzetű).

– Döntően a kistáj peremén futó vasútvonal(ak) a belső területek vasúti közlekedési félárnyék-helyzetére utal(nak). Ugyanezt tükrözheti a vasúthálózati végpontok magas száma, ill. aránya.

– Az egy (vagy több) hálózati pontban összefutó vasútvonalak az adott kistáját vasútforgalmi csomóponti helyzetűvé, vagy átszállóhelyé teszik.

A fenti megállapításoknak azért van jelentőségük, mert a vasútvonal megszüntetések komoly mértékben átalakítják számos kistájunk vasút-ellátottságát (vasútsűrűségét), egyben megváltoztatják a nagytáj vasúthálózatában elfoglalt helyzetét.

A vasúti mellékvonal felszámolások nagy- és kistáj szintű megjelenése

A Gazdasági és Közlekedési Minisztérium által közzétett listán összesen 28 megszűnő mellékvonal szerepel, összesen 942 km hosszúságban (ez a MÁV teljes pályahálózatának 12%-ával egyenlő). A hivatalos megfogalmazás szerint ezeken a vonalakon csak „szüneteltetik” a vasúti személyforgalmat, mivel a „megszüntetés” a vasúti sínek kötelező felszedését jelentené, amelyet a terület helyreállításának (rekultiválásának) kellene követnie. Mindez további hatalmas költségvetési kiadásokat eredményezne, amelyet a büdzsé nem bírna el.

A 28 vasúti mellékvonalból 27-en a személy- és teherforgalom egyaránt megszűnik. Kivétel ez alól a 38 km hosszúságú Almásfüzitő–Esztergom vonal Észak-Dunántúlon, amelyen a vasúti teherforgalom megmarad a nyergesújfalui, lábatlani és tokodi ipari üzemek jelentős szállítási igényei (cement, fa, papír, vasbeton-elemek, eternit, szintetikus vegyipari termékek) miatt.

A személyforgalom nélküli vasúti mellékvonalak földrajzi helyét meghatározva látható, hogy ilyen vonalak, vonalszakaszok mind a hat természetföldrajzi nagytájunkon belül megtalálhatók (1. táblázat).

A táblázat adataiból kitűnik, hogy a leghosszabb (86 km-es) megszüntetendő vasúti mellékvonal a Pápa és Környe közötti, amelynek nagy része a Kisalföld D-i peremén vezet K-i irányba, miközben egy 24 km-es szakaszon átszeli a Dunántúli-középhegység

1. táblázat. Megszűnő személyforgalmú vasútvonalak, vonalszakaszok 2007-ben

Vonal, vonalszakasz	Hossza, km	Vonatpár/ nap	Állomások, megállóhelyek száma
Pápa–Környe	86	7	19
Sellye–Villány	58	4	11
Somogyzomb–Balatonszentgyörgy	57	5	8
Kisterenye–Kál–Kápolna	55	5	11
Kunszentmiklós–Dunapataj	50	4	7
Zalaegerszeg–Rédics	49	8	13
Veszprém–Veszprémvarsány	45	6	7
Balassagyarmat–Ipolytarnóc	41	12	8
Szentes–Orosháza	40	5	8
Kecskemét–Fülöpszállás	39	4	8
Almásfüzitő–Esztergom	38	8	11
Pápa–Csorna	37	9	6
Hódmezővásárhely–Makó	34	6	5
Szilvásvárad–Putnok	34	4	6
Vésztő–Körösnagyharsány	32	4	5
Lepsény–Hajmáskér	31	7	7
Kiskőrös–Kalocsa	31	4	5
Abaújszántó–Hidasnémeti	30	6	8
Körmend–Zalalövő	23	8	3
Nyiradony–Nagykálló	23	2	5
Godisa–Komló	19	8	6
Diósjenő–Romhány	18	7	4
Mezőhegyes–Battonya	18	7	3
Mezőcsát–Hejőkeresztúr	17	5	4
Kazincbarcika–Rudabánya	15	5	4
Murony–Békés	8	5	1
Zalabér–Zalaszentgrót	6	10	2
Kisszénás–Kondoros	6	4	1
28 vonalszakasz egyült	942	169	186

Forrás: GKM adatszolgáltatás

ÉNy-i pereméhez tartozó Pannonhalmi-dombságot. A következő hosszúsági kategóriában (50–60 km) további három nagytájunk (Alföld, Északi-középhegység, Dunántúli-dombság) képviselteti magát.

A megszűnő vasútállomások, vasúti megállóhelyek számát tekintve ugyancsak a Pápa–Környe mellékvonal áll az élen (19 állomással). Őt követi a Zalaegerszeg–Rédics mellékvonal (13 állomással, ill. megállóhellyel), majd a „11-esek” 3 tagból álló csoportja következik.

A naponta közlekedő vonatpárok számát illetően a Balassagyarmat–Ipolytarnóc mellékvonal (12 vonatpár/nap) vezeti a rangsort, de csupán 2 vonatpárral közlekedett ke-

vesebb a Zalabér–Zalaszentgrót vonalon. A megszűnő vonalszakaszok közül a naponta 7–9 vonatpárral jellemezhető mellékvonalak többsége (a 8-ból 7) a Dunántúlon található. Az Alföld és az Északi-középhegység nagytájak hasonló vonatsűrűségű vonalszakaszból csak 1–1-gyel rendelkeztek (a Mezőhegyes–Battonya, valamint a Diósjenő–Romhány vonalak, egyaránt napi 7–7 személyvonatpárral).

A bezárásra ítélt vasútvonalak, vonalszakaszok számát és hosszát nagytájanként összegezve tehát jelentős különbségek érzékelhetők, amelyekből kitűnik, hogy e vonalak nagy része legnagyobb területű nagytájunkon, az Alföldön található, de az Északi-középhegységben is jelentős hosszúságú vasútvonal, ill. vonalszakasz bezárására került sor. Együttes részesedésük a megszüntetésre ítélt vonalszakaszok hosszából eléri a 60%-ot (2. táblázat).

2. táblázat. A megszüntetett vasúti mellékvonalak nagytájankénti megoszlása

Nagytáj neve	Megszüntetett vasútvonalak, vonalszakaszok		
	száma, db	hossza, km	aránya, %
Alföld	11	372	39,5
Északi-középhegység	6	194	20,6
Kisalföld	3	151	16,0
Dunántúli-dombság	3	86	9,1
Nyugat-magyarországi-peremvidék	3	78	8,3
Dunántúli-középhegység	2	61	6,5
Összesen	28	942	100,0

Forrás: A GKM adatszolgáltatása alapján a szerző számításai

Itt jegyzendő meg, hogy a megszűnő személyforgalmú vasúti mellékvonalak legtöbbje csak egyetlen nagytájat érint, ám néhány (pl. a 86 km hosszú Pápa–Környe, az 58 km-es Sellye–Villány, valamint a 31 km hosszú Hajmáskér–Lepsény vonal) nagytájhatárokat is átlép, emiatt hosszukon – természetesen eltérő arányban – két nagytáj is osztozik.

Kistáj szinten vizsgálva a problémát, megállapítható, hogy a vasútvonal bezárások által érintett kistájak száma 43, vagyis a teljes állomány (230 kistáj) közel 20%-a. Ebből a 43 kistájból 13 az Északi-középhegységhez, 12 az Alföldhöz, 7 a Dunántúli-középhegységhez, 4–4 a Nyugat-magyarországi-peremvidékhez, ill. a Dunántúli-dombsághoz, 3 pedig a Kisalföldhöz tartozik. Ezek a számadatok azt jelzik, hogy a vasútbezárásokkal érintett kistájoknak csak 42%-a található teljes egészében a Dunántúlon elhelyezkedő nagytájak területén, 58%-uk az Alföld, ill. az Északi-középhegység területéhez tartozik.

Külön érdemes megvizsgálni azokat a kistájakat, amelyek vasút nélkülivé váltak az említett helyközi személyszállítási reformlépések nyomán (3. táblázat). Ilyen kistájból összesen 16 van, viszont közel 60%-uk (összesen 9) az Északi-középhegység területére koncentrálódik. E nagytájunkat tehát a kistájak szintjén az Alföldnél is fokozottabban érintették a vasútvonal megszűnések.

A vonalfelszámolások következményeként „átrendeződött” – azaz lényegesen szegényedett – számos kistájunk vasúthálózata. Elvesztette vasúti forgalmi tengelyét, emiatt perifériális vasúthálózati helyzetbe került 8 kistájunk, további 12-nek a vasúthálózata pedig 30–50%-kal lett rövidebb. E kistájak többsége az Északi-középhegység területén található.

3. táblázat. Vasúti forgalmukat 2007-ben elvesztő kistájak

Kistájkód	Kistájnév	Megszüntetett vasútvonal, vonalszakasz
1.1.23.	Kalocsai-Sárköz	Kiskőrös–Kalocsa
2.3.13.	Almás-Táti-Duna-völgy	Almásfüzitő–Esztergom
3.4.13.	Közép-Zalai-dombság (Göcsej)	Zalaegerszeg–Rédics
4.4.12.	Baranyai-Hegyhát	Godisa–Komló
5.1.41.	Öreg-Bakony	Veszprém–Veszprémvarsány
5.1.51.	Pápai-Bakonyalja	Pápa–Környe
6.3.12.	Nézsza-Csóvári-dombság	Diósjenő–Romhány
6.3.32.	Szécsényi-dombság	Balassagyarmat–Ipolytarnóc
6.3.42.	Litke–Etesi-dombság	Balassagyarmat–Ipolytarnóc
6.4.23.	Mátralába	Kál–Kápolna–Kisterenye
6.4.24.	Parád–Recski-medence	Kál–Kápolna–Kisterenye
6.5.32.	Upponyi-hegység	Szilvásvárad–Putnok
6.8.24.	Tarna-völgy	Kál–Kápolna–Kisterenye
6.8.42.	Putnoki-dombság	Kazincbarcika–Rudabánya
6.8.62.	Szerencsköz	Abaújszántó–Hidasnémeti

Forrás: GKM adatszolgáltatás, Magyarország kistájainak katasztere alapján szerk. a szerző.

A kormánydöntés településállományi következményei

A 28 vasútvonal-szakasz személyforgalmának megszüntetése összesen 228 várost, ill. községet, a vasúttal rendelkező hazai településállomány közel 15%-át érintette súlyosabb vagy kevésbé súlyos formában. Ez az érintettség négyféle formában jelentkezett (4. táblázat).

4. táblázat. A vasútmegszűnések által érintett városok

Érintettség formája	Város
Csökkenő jelentőségű vasúti átszállóhelyé vált	Balassagyarmat, Csorna, Hódmezővásárhely, Kecskemét, Mezőhegyes, Orosháza, Szentes, Villány
Vasúti átszállóhely funkcióját elvesztette	Esztergom, Kazincbarcika, Kisbér, Kiskőrös, Kisterenye, Körmend, Kunszentmiklós, Makó, Nagykálló, Pápa, Putnok, Veszprém, Vésztő, Zalaegerszeg, Zalalövő
Vasúthálózati végpont lett	Abaújszántó, Sellye
Vasút nélküli város lett	Balkány, Battonya, Berhida, Békés, Gönc, Harkány, Izsák, Kalocsa, Kecel, Komádi, Komló, Lábatlan, Lenti, Marcali, Mezőcsát, Nyergesújfalu, Rétság, Siklós, Solt, Szécsény, Zalaszentgrót, Zirc

Forrás: A GKM adatszolgáltatás alapján a szerző összeállítása.

A hazai településállományból végeredményben

– lecsökkent jelentőségű vasúti átszállóhely szerepkörbe került 9 településünk (ebből 8 város);

– vasúti átszállóhely funkcióját elvesztette 30 településünk (ebből 15 város);

– vasúthálózati végponttá vált 4 településünk (ebből 2 város);

– vasút nélkülivé vált 185 településünk (ebből 22 város).

A táblázatból látható, hogy vasútforgalmi csomópont szerepkör-csökkenést volt kénytelen elszenvedni 1 megyeszékhelyünk (Kecskemét) és 1 megyei jogú alföldi városunk (Hódmezővásárhely) is. Elvesztette átszállóhely funkcióját két dunántúli megyeszékhely (Veszprém, Zalaegerszeg), és olyan jelentős középvárosaink is, mint Pápa, Kazincbarcika, vagy Makó. Vasúthálózati végponttá vált két kisvárosunk (Sellye, Abaújszántó). Végül a legnagyobb érvágás a vasútjukat elvesztő városokat érte. Közöttük a legnagyobb népességszámmal rendelkezők: Komló (26,7 ezer lakos), Békés (21,2 ezer lakos), Kalocsa (18,1 ezer lakos), Marcali (12,3 ezer lakos) és Siklós (10,2 ezer lakos). A 185 település együttes lakónépessége megközelíti a 370 ezer főt.

Végső konklúzióként megállapítható, hogy a fenti vasúthálózati reform révén nagy területek vasúti közlekedési feltételei romlottak drasztikusan, lényegében egyik napról a másikra, amelyre még néhány hónappal korábban sem lehetett számítani.

A fenti tényekből kiindulva leszögezhető, hogy mindenképpen célszerűbb lett volna egy átgondolt, több év alatt lépcsőzetesen kivitelezett vasút-racionalizálási programot végrehajtani, amelyben nem csak megszüntetésekre, hanem több vonalszakasz más gazdasági-szervezeti konstrukcióban való további működtetésére, ill. felújítására is sor kerülhetett volna reálisan megvalósítható alternatívaként. Annál is inkább, mivel a megszüntetett személyforgalmú vasútvonalak közel 80%-a hátrányos helyzetű kistérségek településeit szolgálta ki.

Beszámoló az IGU Geography and Public Policy Szakbizottságának berni konferenciájáról

A Nemzetközi Földrajzi Unió „Földrajz és Közérdek” Szakbizottsága 2007. jún. 3–6. között a Berni Egyetemen (Svájc) nemzetközi tudományos konferenciát szervezett, ahol a Kelet-Közép-Európai országok (Csehország, Szlovákia, Magyarország) kutatóin, valamint a házigazda svájciakon kívül brit, amerikai és indiai szakemberek is részt vettek. A négynapos tanácskozás témája „Local Governance & Citizenship” (Önkormányzatiság és állampolgárság) volt. A tanácskozást Doris Walst-Walter, a Berni Egyetem Társadalomföldrajzi Tanszékének vezetője nyitotta meg, aki az üdvözlő szavak után kiemelte a Berni Egyetemen is hosszú ideje művelt kutatási témakör nemzetközi fontosságát, majd eredményes munkát kívánt a résztvevőknek. A tanácskozás első napján a következő előadások hangzottak el:

Joanna REGULSKA (Rutgers Egyetem, USA) „The Case of IDPs in Georgia” című előadásában a grúziai kisebbségi népcsoportok és autonóm területek (Dél-Oszétia, Abházia) helyzetéről beszélt. Az ország itt élő lakosságának jelentős része „országban belüli menekült”, akik nem rendelkeznek semmiféle joggal, miután elhagyták eredeti lakóhelyüket. A nemzetközi közösség nyomására Grúziának a közeljövőben rendeznie kell a kisebbségek helyzetét, el kell kezdenie a népcsoportok társadalmi-gazdasági integrációját. Ez nehéz feladat, mert Grúziában a lakosság többsége súlyos problémákkal (munkanélküliség, kedvezőtlen halandósági mutatók, alacsony jövedelmi szint stb.) küzd, és ezek enyhítése élvez prioritást a belpolitikában.

Kovács András (Modern Üzleti Tudományok Főiskolája, Tatabánya) „Slovak Minorities in a Suburban Village in Hungary – Assimilation and Preserving Traditions in Vértesszőlős” címmel tartott előadásában a magyarországi kisebbségi érdekvégyesítéséről, a kisebbségek önkormányzatiságáról beszélt, különös tekintettel a magyarországi szlovák kisebbség helyzetére. Az előadásból kiderült, hogy a magyarországi kisebbségek száma az elmúlt 60-70 évben gyorsan változott, attól függően, hogy milyen volt az ország politikai berendezkedése. Az 1990-es évek elejétől a kisebbségek helyzete sokat javult, ami legjobban az mutat, hogy az utóbbi 17 évben a magukat kisebbségnek vallók száma gyorsan emelkedik. Ennek a folyamatnak a helyi specifikumait mutatta be az előadó Vértesszőlős példáján, ahol a helyi szlovák kisebbség kezd újraszervezni magát, és újra felépíteni érdekvégyesítését.

Sanjay CHATURVERDI (Pandzsáb Egyetem, Új-Delhi) előadása a „Local Self-Government and Geographies of Inclusion and Exclusion: Re-ethinking Autonomy for Kashmir” c. előadásából a hallgatóság az India és Pakisztán között elhelyezkedő, vitatott határozású Kasmír bonyolult politikai, etnikai és vallási viszonyaiba nyerhetett bepillantást. Az elhangzottakból kiderült, hogy a kasmíri terület nem homogén régió a pakisztáni-indiai határvidéken. A terület 3 közigazgatási zónára van felosztva, mindegyiknek saját közigazgatási rendszere van (indiai, pakisztáni, kínai). A térség azonban nem csak közigazgatásilag széttagolt, hanem természetföldrajzi szempontból is több részből áll (Jammu, Kasmír-völgy,

Ladak stb.). Kasmír ráadásul több nép és vallás találkozási, keveredési helye, ezért a térség státusának rendezése hosszú időt vesz igénybe (figyelembe véve a szomszédos országok egymáshoz fűződő, évtizedes problémákkal terhes kapcsolatát). A megoldást egy új típusú, a jelenleginél átgondoltabb autonómia-rendszer jelentené, amelynek megvalósítása szintén nagy kihívás a térségben élő heterogén nemzetiségű, vallású népesség miatt.

Elisabeth BÜHRER (Zürichi Egyetem) „Shifting Gender Cultures. Popular Votes on Gender Relevant Issues in Switzerland 1959–2004” c. előadása a nők hátrányos jogi helyzetének fokozatos javulását mutatta be svájci a népszavazások példáján. Jóllehet Svájc multietnikus, plurális, gazdaságilag fejlett állam, társadalma mégis archaikus berendezkedésű, amit jól jelez, hogy a nőknek itt egészen 1971-ig nem volt választójoguk. Ennek megváltozása évtizedes küzdelem eredménye. Svájc tradicionális szavazópolgárai (férfiak) csak a harmadik próbálkozásra fogadták el a nők erre irányuló követelését, így kaphattak végül a nagykorú nők is 1971-ben választójogot. Azóta több népszavazáson próbálták (próbálják) rendezni a nők helyzetét a svájci társadalmon belül, számos népszavazást rendeztek pl. a családi pótlék emeléséről a család alapítás megkönnyítése érdekében. Ám ahogy a szavazójog elismerését, ezt is nagyon lassan hajlandóak csak a svájci férfiak társadalmi értéknek elismerni, és ez által a támogatandónak tartani.

Yvonne RIAÑO és Nadia BAGHDADI (Berni Egyetem) „Expanding Spaces of Citizenship: Experiences and Strategies of Skilled Immigrant. Women towards Labour Market Participation” címmel a Svájcba bevándorló, magasan képzett nők munkaerő-piaci lehetőségeiről tartottak közös. A fenti társadalmi csoport tagjaival készített interjúk és fókuszcsoporthoz vizsgálatokból kiderült, hogy a bevándorló nők csak nehezen kapnak a végzettségüknek megfelelő munkát, az állam nem ismeri el külföldön szerzett diplomájukat, így nem egyszer fizikai munkából kell megélniük. A bevándorló nők egy része családot alapít, így nem jelenik meg a munkapiacon, más részük alulról indulva igyekezik egyre magasabb pozícióba jutni. Sokan viszont – kudarcaik miatt – visszatérnek szülőhazájukba. Az előadásból kiderült, hogy a bevándorló nőkkel szemben is kirekesztő a társadalom, és csak hosszú alkalmazkodási periódus után hajlandó a helyi közösség a bevándorló női képességeinek megfelelő szinten alkalmazni.

A konferencia második napjának nyitóelőadásában („From Common Past to Common Future? Challenges for Local Self-Governments of Twin-cities of Komárno and Komárom”) e sorok írója a Komárno és Komárom ikervárosok együttműködésében még kihasználatlan lehetőségekről beszélt. Külön is kihangsúlyozta: a várospár tagjai csak akkor tudnak sikereket elérni, ha további területeket vonnak be együttműködésükbe, és kapcsolatokat a jelenleginél szorosabbá fűzik. A lehetséges kooperáció területei közül a közös idegenforgalom-fejlesztés, a Duna hasznosítása, egy jövőben felépülő komáromi híd, a térség kereskedelmi szektorainak összekapcsolódása, a két város kulturális együttműködése számíthat sikerre. Mindebben kulcsszerepe van a szlovákiai oldalon élő magyar ajkú népességnek.

Brian SMITH (Exeteri Egyetem, Nagy Britannia) „The Concept of „Empowerment” in British Local Governance” címmel elméleti jellegű előadást tartott a brit baloldali kormány önkormányzati reformjáról. Ennek lényege, hogy az állam újfajta módon próbálja az önkormányzatiságot magasabb szintre emelni. Ennek során nemcsak új funkciókkal ruházzák fel a helyi önkormányzatokat, hanem megpróbálják megerősíteni őket. Igyekeznek a helyi társadalom önszervező erejét, érdekérvényesítő képességét is fejleszteni annak érdekében, hogy az állampolgárok minél hatékonyabban vehessenek részt a helyi élet formálásában. Az előadó felhívta a figyelmet a terv ellentmondására is: nem lehet a központi hatalom kezdeményezésére, felülről lefelé irányuló (top-down) intézkedéssel megszervezni a helyi társadalmat, ill. fejleszteni annak érdekérvényesítő képességét, mivel ez a folyamat ellentétes irányú, azaz alulról felfelé (bottom-up) mutat.

SZABÓ Ingrid (Selye János Egyetem, Révkomárom) "Public Education in Slovakia for the Hungarian Minority" c. előadásában a szlovákiai magyar kisebbség számára biztosított oktatási rendszert, ill. annak működését tekintette át Komárom példáján. Az előadó kitért a szlovákiai magyar nyelvű oktatási rendszer történeti sajátosságaira, működési jellemzőire, valamint a magyar nyelvű oktatás rendszerváltás előtti és utáni helyzetére. A hallgatóság eközben megismerhette Komárom oktatási rendszerét, különös tekintettel a Selye János Egyetem létrejöttére és oktatási tevékenységére. A résztvevők körében nagy érdeklődést keltett az Egyetem vonzáskörzete, valamint az oktatási rendszer nyelvi sajátosságai (hogyan oldja meg az egyetem a kétnyelvű környezetben az egyes tantárgyak oktatását).

A konferencia harmadik munkanapjának első előadója Petr DOSTÁL (Károly Egyetem, Prága) „Local, National and European Attachment and Discriminating Attitudes: Differentiations in Current Public Opinion across the Enlarged European Union” c. előadásában az Eurobarometerhez (az EU megítéléséről szóló vizsgálatához) kapcsolódó kutatás eredményeit mutatta be az alkalmazott matematikai-statisztikai módszerekkel együtt. A 27 tagúvá bővült Unió országait csoportosította aszerint, hogy az egyes tagállamok állampolgárai hogyan viszonyulnak az EU-hoz. Az előadásból kiderült, hogy az elkötelezettség nem függ a csatlakozás dátumától, az új tagok között is található néhány euroskeptikus ország (Csehország, Lengyelország). Az előadó értékelte még a csatlakozott országok állampolgárainak Unió iránti elkötelezettségét, és elvárásait is.

Sabin BIERI (Berni Egyetem) „Playing Cat and Mouse. Violence, Urban Movement and the Role of Police” c. előadása az 1980-as évek berni hippie-mozgalmainak működési sajátosságait mutatta be, kitérve a többségi társadalom, valamint a berni közhatalmi szervek és erőszakszervezetek civil mozgalmakkal szembeni előítéleteire. Az előadásban nagy hangsúlyt kapott a rendőrség és a helyi önkormányzat viszonya a helyi fiatalok által működtetett közösségi házhoz, ill. az ott történt, gyakran törvénybe ütköző eseményekhez. Az téma aktualitását a zárt svájci társadalom idősebb és fiatalabb generációinak érdeküközése adta, ahol az előadó külön kiemelte fenti mozgalmak jelentőségét az elfogadóbb és nyitottabb társadalmi rendszer felé vezető úton.

A konferencia végén Doris WALST-WALTER záróbeszédében összefoglalta a témakör különböző aspektusait sokrétűen áttekintő tanácskozás legfontosabb eredményeit, röviden válaszolva a közeljövő ehhez kapcsolódó feladatait. A résztvevők ezt követően szakmai kirándulásokon vettek részt a Berni Egyetem munkatársainak szervezésében, amelyen kétoldalú tapasztalatcserékre és szakmai vitákra is sor került.

TINER TIBOR

Beluszky Pál–Sikos T. Tamás: Változó falvaink (Magyarország falutípusai az ezredfordulón). – Stratégiai tanulmányok a Magyar Tudományos Akadémián. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest 2007. 459 old., 47 színes térkép

Falvaink a hazai vidékiség meghatározói. Településeink döntő részét képezik, bár egyre fogyó népességgel. Községeink – és általában településállományunk – fejlődésére is igaz, hogy számos tényező határozza meg társadalmi, gazdasági, közigazgatási, politikai és egyéb vonatkozásban. Ugyanakkor fordítva is igaz; azaz településállományunk fejlődése is meghatározója a mindenkori társadalmi, gazdasági, közigazgatási, politikai viszonyoknak. A községeinkben bekövetkezett, bekövetkező változások rendkívül összetettek. A tényleges okok, következmények számbavételére, bizonyos szempontokból a faluállomány tipizálására jó néhány kutató vállalkozott, nemcsak az utóbbi időkben. Ez a könyv azzal emelkedik ki e munkák sorából, hogy a viszonylag nagyobb időtávon keresztül érvényesülő településformáló folyamatokat éppúgy vizsgálja, mint ahogyan a folyamatokat meghatározó tényezőket, tényezőcsoportokat, valamint a segítségükkel képezhető falutípusokat, nagyobb térségi „falutáj”-rendszereket is.

A *Változó falvaink* c. kötet nem előzmények nélküli, hiszen éppen 25 évvel ezelőtt BELUSZKY Pál és SIKOS T. Tamás szintén akadémiai keretekben (akkor az MTA Földrajztudományi Kutatóintézet sorozatkiadványai között) jelentették meg a *Magyarország falutípusai* c. közös könyvüket, amely az 1970-es népszámlálások statisztikai adatbázisából kiindulva elemezte a hazai faluállomány akkori sajátosságait. E kötet mondanivalójában, szemléletében, módszerében alapvetően meghatározója lett a hazai településkutatásoknak. A szerzőpáros új fejezetet nyitott a települési vizsgálatok módszertanában. A korábbi egy-két tényezőt figyelembe vevő településtipizálásokkal szemben ugyanis a szerzőknek már ebben az 1982-ben kiadott munkájában megjelent az a komplex (több tényezőcsoportot figyelembe vevő), a földrajzi és történeti összefüggéseket is átfogó statisztikai vizsgálati rendszere, amely nem egyszerűen csak a faluállomány *osztályozására* vállalkozott, hanem arra is, hogy értelmezze a konkrét falusi településállományban végbemenő *településformáló folyamatokat*.

Az új kötet tehát egy jó néhány évtizeddel ezelőtt kezdődő kutatás időbeli folytatásának is tekinthető. A most bemutatandó könyv szemléletében, felépítésében követi a korábbi tanulmány logikáját: megrajzolja a falusi térségeink településformáló folyamatait, módszertani áttekintést ad a falutipizálás(ok)ról, majd pedig a megelőző (1982-ben publikált) kutatási eredményekkel összehasonlításban értelmezi a tipizálás alapját képező faktorok tartalmát, és megrajzolja a hozzájuk tartozó falutípusokat.

A könyv címében a *változás* kulcsfogalom. A szerzők a faluállományunkban bekövetkező átalakulásnak mind *időbeli*, mind *térbeli* sajátosságaira rámutatnak. Könyvük első részében az időbeli változás vizsgálatáé a főszerep, ahol a szerzők összefoglalják a magyar falu, a falusi vidék sajátosságait a feudális örökségtől a polgári korszakon, a szocializmus

korán át egészen a rendszerváltás utáni időkig; napjainkhoz közeledve egyre összetettebben részletezve a sajátosságokat. A könyv itt tárgyalta, a térszerkezetet alakító tényezőkről megfogalmazott összegzése kulcsfontosságú a 2001-es statisztikákra épült falutipizálás értelmezésében.

Ami a falutipizálást illeti, ez nemcsak azért tér el a korábbi 1970-es statisztikákon alapuló, 1982-es kötetben leírt tipizálási rendszertől, mert időközben eltelt 37 év. Az 1989–1990-es politikai rendszerváltás minőségileg más alapokra helyezte a hazai falufejlődést (és általában egész településfejlődésünket). A minőségi változás maga után vonta, hogy a meglévő módszert, a falutipizálás alapját képező faktoranalízis faktorainak tartalmát, azok súlyát a települések jellegének, fejlődésének formálása szempontjából újra kellett értékelni. Az egyes tényezők korábban jelentős típusalkotó, típus differenciáló jellege ugyanis jelentős mértékben módosult.

Itt kell azonban megjegyezni, hogy még azon típust meghatározó tényezők esetében is van megítélésbeli különbség, amelyek mind az 1981-es, mind a mostani kutatásokban látszatra hasonló formában szerepelnek. Ilyen pl. a *migráció* jelensége, melynek kiváltó oka az 1970-es statisztikákra épülő tanulmányban és a most publikáltban alapvetően másban nevezhető meg. A szocializmus éveiben ez szorosan összefüggött az extenzív iparosítás munkaerővonzásával. Napjainkban ugyanakkor ez eredendően a községeinket jellemző szűkös megélhetési viszonyokkal van összefüggésben.

Ami a típusdifferenciáló tényezők hangsúlyeltolódását illeti, ez különösen jól megfigyelhető a *természeti környezetre és a gazdasági szerepkörre* vonatkozó tényezőcsoportnál. Ha összevetjük az 1982-ben és a most kiadásra került falutipizálási eredmények szempontrendszerét, jól látszik, hogy a *természeti környezet* korábban sokkal összetettebb módon, hangsúlyosabban jelent meg az akkor még erősen a mezőgazdasági szektorhoz kapcsolódó falvaink tipizálásában.

A falvak *gazdasági szerepkörének* vizsgálata is megváltozott. E tárgykörben az 1981-ben is vizsgált ipari, terciér szektorban dolgozók, a helyben, valamint kiingázva munkát vállalók mellett a rendszerváltás utáni faluállomány meghatározójaként rendkívül nagy hangsúlyt kapott a korábbiakhoz képest a *turizmus*. Teljesen új elemként, típusalkotó jellegzetességként jelent meg a tényezőcsoporton belül a *vállalkozás-aktivitás*. Végeredményben némi leegyszerűsítéssel döntőnek az egyes falutípusok kialakításában az 1981-ben publikált tanulmányban mindenekelőtt a *méret* (amely meghatározta az ellátottság színvonalát) és a *közlekedéshelyrajzi helyzet* bizonyult. A rendszerváltás után a falutípust meghatározó elemek ugyanakkor főleg a helyi *munkaerőpiaci helyzet*, a *vállalkozás-aktivitás*, a *(nagy)városi struktúrával való összefonódás*.

A 2001-es statisztikákon végzett falutipizálás összesen 7 főtípust és 14 altípust különböztet meg. Az első három főtípus (I., II., III.) „a szuburbanizációs–agglomerációs lejtőn kedvező pozíciót elfoglaló községek” csoportja, a IV. főtípus az „idegenforgalmi szerepkörű falvak, fürdőhelyek” csoportja. Az V. típus községeit azonosíthatjuk a *hagyományos faluval*, a VI–VII. főtípusok községei pedig *apró- és kistalvak*.

Falvaink időbeli változása, a falutipológia alkalmazott szempontrendszerei térképlapokon is nyomon követhetőek. A faluformáló folyamatok *térbeli* lenyomatát is nagyon sokrétűen elemzi és jeleníti meg a szerzőpáros. A könyv szerzői tehát nem csupán az időbeli változás *folymatának* bemutatására fókuszálnak. Nagy hangsúlyt fektetnek a faluállományunk differenciáltságának térbeli megjelenítésére, a *térszerkezetre* is. Ezek között találjuk egyrészt az egyes faktorokhoz kapcsolódó faktorpontértékek alapján a községállomány differenciáltságát bemutató térképeket és ezek elemzését. Ugyancsak alapvető a klaszteranalízis útján föllállított falutípusok térképi megjelenítése. Azt, hogy a most kiadott könyv nem egyszerűen csak egy jónéhány évtizeddel ezelőtt megalkotott elemzés- tipizálás

25 évvel későbbi adaptációja, az is igazolja, hogy a nyomdából frissen kikerült könyvében a szerzőpáros kísérletet tesz a faktoranalízissel nyert falutípusok térbeli előfordulás-gyakorisága alapján ún. *falutájak* lehatárolására is. Ez falvainkra vonatkozóan egy teljesen új térszerkezeti elemzés, amely abból indult ki, hogy bizonyos regionális léptékű egységesülés megfigyelhető a mai faluállományban. A szerzők a következő 9 falutáj kijelölését tartják indokoltnak, azzal a megállapítással, hogy ezeken belül érdemes lesz további kutatásokra támaszkodva „*altájakat*” is elkülöníteni.

Az első, *Nyugat-Magyarországi falutáj* sajátosságaként a szerzők az uralkodóan apró- és kistalvas jelleget emelik ki; továbbá, hogy az itt levő falvak alapvetően kedvező munkaerőpiaci helyzettel rendelkeznek. A második *Somogy-Baranyai falutáj*ban is az apró- és kistalvas településállomány túlsúlya mutatkozik meg, ám ezen települések között túlsúlyban a kifejezetten hátrányos helyzet figyelhető meg. Harmadikként a *Dunamente és a Mezőföld falutáját* nevezik meg, amelyet kedvező táji, piaci, közlekedéscsoporthelyi helyzet jellemez történelmi időktől kezdve, ahol a faluállomány jelentős részénél az utóbbi évtizedek fejlődéstörténete szorosan kapcsolódik az agglomerációs jelenségekkel. A következő a sorban a *Tolna-bácskai falutáj*, ami lényegében az egykori Bács-Bodrog vármegye községsével azonosítható. E típus kiegyensúlyozottságával tűnik ki: települései csaknem minden mutatóban az országos községi átlag körüli értékeket produkálnak. Önálló falutáját képez a *budapesti agglomeráció* területe.

Az Alföldnek két falutája is van, alapvetően oly módon szétválasztva, hogy a mezővárosi-tanyás településszerkezet hol, mennyire meghatározó. Közülük az első az *Észak-Tiszántúli falutáj* az Alföldnek azon zónája, ahol a mezővárosi-tanyás településszerkezet kevésbé volt jellemző, mint az Alföld többi részén. Jelenleg a rossz munkaerőpiaci helyzetű stagnáló népességű, közepes méretű falvak uralják. A *délebbi területek falutáj*-csoportjában a tanyás-települési-gazdálkodási rendszer, a nagyméretű külterületek a szembetűnőek. Az észak-magyarországi területeken is elkülönül két falutáj-rész: az *Északi középhegység* és az annak *déli hegy lábát* képező területek. Az előbbi kistalvakkal jellemezhető országgrész, amely a szocializmus idején erőteljes iparosodásnak indult, majd a bányászat és ipar felszámolásával a táj az ország egyik legszegényebb, igen kedvezőtlen adottságú térségévé alakult át gazdasági és társadalmi értelemben egyaránt. Az *Északi középhegység déli hegy lábának* falutája viszont meglehetősen átmeneti, vegyes típusú falvakkal jellemezhető terület.

A *Változó falvaink* végeredményben településállományunk formálódását meghatározó tényezőkről, falutípusokról, falutájokról készült olyan településtudományi összegzés, amely alapműnek tekinthető a rendkívül érthetően megalkotott módszertan és a felvázolt településkutatói szemlélet szempontjából egyaránt. A szerzőpáros 7 fejezetre tagolt gazdag irodalomjegyzékkel és számos összefoglaló táblázattal, térképpel kiegészített műve minden bizonnyal széleskörű szakmai érdeklődésre számíthat.

NAGYNÉ MOLNÁR MELINDA

Fodor Ferenc: A magyar földrajztudomány története. – Az eredeti kézirat alapján sajtó alá rendezte Dövényi Z. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest, 2006. 820 old.

Ez a könyv – mindjárt bevezetőben leszögezhetjük – nem egyszerűen hézagpótló, hanem maga nemében világviszonylatban egyedülálló alkotás: bizvást állíthatjuk, hogy nincs még egy ország, amelynek geográfiája vagy bármely más tudományterülete ehhez hasonló

mélységű történeti feldolgozással büszkélkedhetne. A kézirat sorsa igazi, szomorú hungarikum: csak fél évszázados „bujdosás” után juthatott végre az MTA Földrajztudományi Kutatóintézetének kiadványaként a szélesebb nyilvánosság elé. Szerzője FODOR Ferenc (1887–1962), a két világháború közötti időszak egyik kiemelkedő, sokoldalúan tevékeny geográfusa, TELEKI Pál legközelebbi munkatársa és a tanszéken gyakorta helyettesítője, az Eötvös Kollégium tanára, hazánkban a gazdaságföldrajz első tudományos szintű művelője volt; nevére azonban több évtizedes feledés – eleinte inkább szándékos feledtetés – homálya borult. Éppen ezért üdvözlendő, hogy a kötet DÖVÉNYI Zoltán rövid szerkesztői előszava után HAJDÚ Zoltán tollából terjedelmes bevezető tanulmányt közöl Fodor F. életútjáról és tudományos munkásságáról.

HAJDÚ Z. számos korábbi tudománytörténeti munkájában korrekt módon hivatkozott FODORNAK az MTA Könyvtára kéziratárában lappangó művére, s így nagymértékben hozzájárult annak „felfedezéséhez”. HAJDÚ ezúttal is igen alaposan, impozáns szakirodalmi tájékozottság birtokában foglalja össze Fodor F. életútjának fontosabb állomásait, s ennek kapcsán részletesen szól azokról a történelmi megrázkódtatásokról is, amelyek a 20. sz. derekán a magyar geográfiát sújtották. Ezt Fodor különböző területeken kifejtett tudományos tevékenységének beható elemzése követi. Az értékelés tárgyilagos, sőt talán túlzottan is törekszik a hűvös távolságtartásra, s néhol bizony hiányolható belőle az alkotó életműve és személyes sorsa iránt érzett mélyebb empátia. (Ez visszatarthatta volna a szerzőt attól, hogy a tudománytörténeti tényeket egy-két rossz ízű, pletyka-szintű kortárs megjegyzéssel fűszerezze.) HAJDÚ Z. ugyancsak szenvtelenül, jóformán törvényszerű folyamatként fűzi sorba az 1940-es évek végén berendezkedő pártállami rendszer intézkedéseit, amelyek a magyar földrajztudomány intézményi kereteit szétzúzták, és – többek között – Fodor F. tevékenységét is ellehetetlenítették. Itt talán nagyobb hangsúllyal lehetett volna kiemelni, hogy a magyar geográfiát éppen azért érték különösen súlyos retorziók, mert legkiválóbb képviselői tudományos érveikkel, műveikkel, tekintélyükkel hatékonyan szolgálták a trianoni békediktátum felülvizsgálatát, amely a két világháború között még korántsem irreális, jóformán az egész társadalom támogatását élvező *össz nemzeti célkitűzés* volt.

Fodor a rá kényszerített hallgatás sötét korszakában írta meg monumentális tudománytörténetét anélkül, hogy műve megjelentetésére a leghalványabb kilátása lett volna. Előszavában mesterét, TELEKI Pált idézte: *„Meg kell tanulnunk az eredmény reménye nélkül is dolgoznunk, csak azzal a tudattal, hogy amit teszünk, az helyes... A legreménytelenebb helyzetben is úgy kell dolgozni, mint a legkevesetebb remények mellett.”* A kézirat címlapján a rá jellemző pontossággal följegyezte, hogy 1948 máj. 16-án fogott hozzá a könyvtári és levéltári adatgyűjtéshez, majd másfél évi kutatómunka után 1949 nov. 25-étől 1951 dec. 18-áig vetette papírra a szöveget részben tollal, részben egy öreg írógéppel.

A mű öt fő részre tagolódik, amelyek közül az első a 12. sz.-tól – Anonymustól – kezdve követi végig a hazai földrajztudomány előzményeit, kialakulását és a 19. sz. második felétől 1945-ig ívelő fejlődésének korszakait. 1870-ig, HUNFALVY János földrajzi tanszékének létrejöttéig a legtágabban értelmezett földtudományi művek, országleírások, államismék, iskolakönyvek, térképek, útleírások, statisztikai és történeti anyagok rendkívül széles körére terjed ki a szerző figyelme, vagyis mindazon alkotásokat áttekinti és értékeli, amelyeknek a magyar földrajztudomány megalapozásában akár a legcsekélyebb szerep tulajdonítható. Ezeknek a műveknek a túlnyomó többsége különböző egyházi iskolákban oktató tudós tanárok nevéhez fűződik, akik német vagy németalföldi egyetemeken szerzett ismereteiket meglepő gyorsasággal plántálták át hazánkba és gyarapítva adták tovább tanítványaiknak magyar földön. A latin, majd a német nyelvű könyvek uralmát csak a 19. sz. első felében törte meg végképp a magyar nyelv elterjedése és tudományos szókinccsének kialakulása. (Jellemző, hogy a „geographia” szó 1735-től általánossá váló használatát először

1757-ben váltotta fel a „*földírat*”, ill. 1796-tól részben a „*földleírás*”, a végül diadalmaskodó „*földrajz*” elnevezés pedig csupán 1845-ben bukkant fel szakirodalmunkban.)

A magyar földrajztudomány története valójában 1870-től, a pesti egyetemi tanszék megalapításától számítható; a következő 75 évet FODOR F. a vezető iskolateremtő geográfusok tevékenysége alapján tagolja. HUNFALVY korát még a ritteri összehasonlító és enciklopédikus földrajz jellemezte. Ekkor jött létre a Magyar Földrajzi Társaság, és a „kalandos”, „romantikus” ifjúkorát élő magyar geográfia sok autodidakta műkedvelőt, egyszersmind azonban más területen hírnevet szerzett komoly tudósokat, szervező egyéniségeket, társadalmi kiválóságokat is magához vonzott. Ehhez képest döntő fordulatot jelentett Lóczy Lajos kora, amely szigorúan, ám elég egyoldalúan természettudományos alapra helyezte a magyar geográfiát. A 20. sz. folyamán CHOLNOKY Jenő és TELEKI Pál kora a kutatási módszerek elmélyülését és a táj központi kategóriája köré szerveződő egységes földrajz kibontakozását, valamint az emberföldrajz jelentőségeinek fokozatos növekedését hozta.

Ezeket a folyamatokat FODOR a pusztai leírásnál a függelékbe gyűjtött gazdag tényanyaggal is szemlélteti. Adatok tükrében elemzi, hogyan módosultak a Földrajzi Közleményekben megjelent különböző tárgyú cikkek, tanulmányok arányai, és miként változott ezzel párhuzamosan a szerzőgárda összetétele. A Magyar Földrajzi Társaság választmányi tagjainak eredeti foglalkozás és képzettség szerinti megoszlása szintén a földrajztudomány fokozatos önállóságáról, saját intézményi és szellemi hátterének kiépüléséről tanúskodik.

Ahogy közeledünk a 20. sz. közepéhez, úgy válik a FODOR F. által felrajzolt nagy ívű tudománytörténeti tabló egyre sokszínűbbé, elevenebbé, stílusában is magával ragadóvá. A szerző abban a helyzetben van, hogy már úgyszólván kívülről, igazán „*sine ira et studio*” értékelheti az egyes alkotók tudományos munkásságát, és világíthatja meg a tudomány berkeiben koránt sem szokatlan belvillongások személyi hátterét. A nagy geográfus személyiségekről adott jellemrajzai azonban csaknem mindig finomak, tapintatosak maradnak még ott is, ahol hibákat, emberi gyengeségeket kell érzékeltetnie. Az egyéni teljesítmények mérlegelésekor FODOR a „tisztá” tudomány művelését jóval a „népszerű” munkák fölé helyezi, és a kor uralkodó felfogásával összhangban a szintetizáló tájföldrajzot – kivált a hazai földrajzát – tekinti a geográfia középpontjának. Méltányosan kezeli azonban a más területeken elért eredményeket is; tapintható ellenszenvet csak a pusztai térképelemzésre támaszkodó kvantitatív módszerekkel, a földrajz határain túl pedig a „politikailag célzatos” falukutató mozgalommal, általában a szakmai dilettantizmussal szemben árul el.

Művének második fő részében FODOR Ferenc a földrajztudomány egyes részterületeinek történetét külön-külön tárgyalja. A felbontás rendkívül részletes: a matematikai és csillagászati földrajztól kezdve Magyarország leíró földrajzáig 14 fő szakágazatot különít el, de pl. a természeti földrajzot további 10, az emberföldrajzot 9, a kartográfiai tudományokat 3 témacsoportra tagolja áttekintésében. Szerepel ebben a részben minden olyan személy neve, továbbá cím és megjelenési év szerint – ámbar további bibliográfiai adatok nélkül – fel van sorolva valamennyi olyan tanulmány, amely a legtágabban értelmezett földrajztudomány hazai teljesítményeinek összegzésekor bármily szerény mértékben is számba vehető. A geográfia mai művelőinek szempontjából ez a monumentális leltár valószínűleg kincsesbánya: ki-ki föllelheti benne saját kedvenc kutatási témájának hajdan volt előzményeit. A mára jószerével elfeledett tanulmányokban bőven rejtőznek változatlanul időszerű, további vizsgálódásra inspiráló kérdések s bukkannak elő olyan kutatási feladatok, amelyeket a jelenlegi viszonyok között, modern módszerek alkalmazásával érdemes lenne újból napirendre tűzni.

A könyv harmadik része a magyarországi földrajztanítás helyzetének történeti alakulását követi nyomon. A hangsúly itt a középiskolai oktatáson, főként a tantervek és

óraszámok szeszélyesen ingadozó alakulásán van, míg az alsó fokú oktatásra FODOR csak kevés figyelmet fordít. Munkájának ez a része – talán a földrajzi tankönyvírás fejlődésének áttekintésén kívül – ma már azért nem hat az újdonság erejével, mert a témát az 1970-es években UDVARHELYI Károly és GÖCSEI Imre önálló kötetben részletesen feldolgozta. Hasonló okból számíthat kevesebb érdeklődésre FODOR könyvének negyedik része, amely a magyar földrajzi felfedezésekkel, valamint a számottevő tudományos eredményeket elért utazókkal, expedíciókkal foglalkozik.

FODOR Ferenc munkájának utolsó, kiemelkedően fontos része csaknem félezer magyar geográfus, térképíró és tudományos utazó életrajzát tartalmazza. Ebben az összeállításban méltó helyet kaptak a régmúlt századok tudós tanárai, polihistorai, útleírói is, mindazok, akik tevékenységükkel a honi geográfia alapjainak lerakásához hozzájárultak. Az összeállítás nem csupán tárgykörénél fogva egyedülálló, hanem szócikkeinek tartalmával is messze felülmúlja az életrajzi lexikonokat; az egyes szerzők valamennyi fontosabb könyvének, cikkének, tanulmányának címét és megjelenési dátumát is közli. A jeles geográfusok eredményeiről adott értékelést sokszor találó, finom jellemrajzuk is kiegészíti.

A földrajztudomány kiváló 20. sz.-i művelőinek életpályáját, személyes sorsát követve különösen élesen rajzolódik ki az olvasó előtt az a tragikus szellemi veszteség, amely a második világháború alatt és után érte a magyar geográfiát, s a következő keserű zárószavakra készítette FODORT: *„Ami 1944 óta történt, az már nem tudománytörténet, az már politika és tudományunk derékba törése, majd elhantolása. Erről ma még nem szólhat a tudománytörténet, de egykor kétségtelenül szólania kell és szólni fog.”*

Ami a hazai geográfia temetését illeti, FODORNak szerencsére nem lett igaza – bár persze a vészterhes kor eseményeinek, a tudománytörténeti törésvonal mélységének teljes feltárása is várta még magára. (HAJDÚ Z. bevezető tanulmánya ebben a tekintetben az adósság törlesztésének első részleteként is felfogható.)

Ha FODOR Ferencnek alkalma lett volna arra, hogy sajtó alá rendezze művét, valószínűleg maga is igyekezett volna az egyes részek között meglévő tartalmi átfedéseket csökkenteni, és a fogalmazást helytel-közzel elegánsabbá formálni. Az utókor szerkesztője azonban csakis a művet és szerzőjét megillető alázattal, épp csak a nyilvánvaló elírások, betűhibák helyesbítésére vállalkozva nyúlhatott a kéziratához. A terjedelmes anyag kötetű formálását a maradandó szellemi értékek megővésének s közkinccsé tételének igénye és a múlt iránti megbecsülés motiválta. A rendkívül fáradságos, aprólékos munkáért DÖVÉNYI Zoltánt a feladat elvégzésében segédkező munkatársait a legnagyobb elismerés illeti meg.

PROBÁLD FERENC

SIKOS T. TAMÁS–HOFFMANN ISTVÁNNÉ: A fogyasztás új katedrálisai. – Magyarország az ezredfordulón. Stratégiai Tanulmányok a Magyar Tudományos Akadémián sorozat. MTA Társadalomkutató Központ. Budapest, 2004. 380. old.

A hazai kereskedelemkutatás két meghatározó alakjának több évtizedes kutatási tapasztalata és sokoldalú szakmai ismerete tükröződik a hazai bevásárlóközpontokat sokszíniűen, érdekesen és szakmai szempontból is igényesen bemutató műben.

A szerzők arra tesznek kísérletet, hogy érzékeltessék az elmúlt bő tíz évben bekövetkezett hazai „bevásárlóközpont-boomnak” a kiskereskedelem szerkezetére és a vásárlási szokásokra gyakorolt hatását. A fentiekén túl a szerzők céljai között szerepelt az új típusú kereskedelmi objektumok kialakulásának és fejlődéstörténetének ismertetése, szerkezeti és funkcionális tipizálásuk, emellett bepillantást engednek a jövő kereskedelmének legmarkánsabb fejlődési folyamataiba.

A mű első két fejezetében megismerkedhetünk a kereskedelem egyetemes és hazai fejlődéstörténetével az ókortól napjainkig. A szerzők történelmi korokra bontva ismertetik meg az olvasóval a magyar kereskedelem lényegi sajátosságait. Ennek során áttekintik a hazai magánvállalkozások, kereskedelmi láncok, szövetkezetek és a multinacionális kereskedelmi vállalatok közötti kapcsolatrendszer, megismertetve az olvasót a rájuk vonatkozó legfontosabb statisztikai adatokkal is.

A könyv ezt követően részletekbe menően foglalkozik a bevásárlóközpontok sajátosságaival. A szerzők hangsúlyozzák, hogy a „fogyasztás új katedrálisainak” kialakulása és sokszínűsége hosszú fejlődés eredménye, amely a világ különböző részein eltérő módon ment végbe, ill. különbözőképpen alakul napjainkban is. E központok nemcsak a szűken értelmezett vásárlási szokásokra vannak hatással, hanem a gazdasági és társadalmi élet legkülönbözőbb területeire is, mégpedig igen összetett módon és változatos formában.

Külön fejezetben ismerkedhetünk meg a központok kialakulásának és fejlődési útjainak amerikai és európai változatával, amelyből választ kaphatunk a e kereskedelmi nagylétesítmények kialakításával kapcsolatos városfejlesztési és -rendezési, továbbá ingatlanhasznosítási koncepciók különbözőségének fontosságára. A bevásárlóközpontok morfológiai és funkcionális csoportosításából az egyes típusok előnyeiről és hátrányairól is árnyalt képet kaphat az olvasó. A szerzők sokszínűen mutatják be a legjelentősebb külföldi és magyarországi bevásárlóközpontok legfontosabb tulajdonságait, a különféle központosztályozások alapján pedig akár a könyv forgatója is nagy biztonsággal azonosíthatja és jellemezheti a kereskedelem e fontos egységeit.

A kiadvány legértékesebb részének az a fejezet tekinthető, amelyből részletes elméleti áttekintést kapunk az üzleti telephelyválasztás különféle eljárásairól. A különösebb matematikai tudást nem igénylő, egyszerű telephelyválasztási modellektől kezdve egészen a bonyolultabb, többváltozós matematikai elemzésekig számos módszert ismertetnek a szerzők. Ezekkel a „sarki kisbolt üzemeltetőjének” ugyanúgy segítséget kívánnak nyújtani az optimális üzleti telephely kiválasztásához, mint a nagy ingatlanbefektetésekkel foglalkozó vállalatoknak vagy a témával foglalkozó kutatóknak. Az elméleti tartalmú könyvrész „gyakorlati” ellenpólusát a hazai, fővárosi és vidéki bevásárlóközpontok jellemzőit (történet, méret, vonzáskörzet, üzleti összetétel vásárlási szokások) részletesen bemutató fejezetek jelenítik meg.

A szerzők a kereskedelmi szerepkör elemzésén túl feltárják a bevásárlóközpontok és a gazdaság más területei között érvényesülő kölcsönhatásokat is, így a városfejlesztési vonatkozások, a társadalmi hatások történetiségükben is egyaránt helyet kapnak a műben. A lakosság körében végzett fogyasztói magatartás- és attitűdkutatás eredményeiből pedig hasznos ismeretekre tehetünk szert a különböző bevásárlóközpontok kedveltségével, látogatottságával kapcsolatosan az eltérő kor- és társadalmi csoportokra vonatkozóan.

Összegzésként elmondható, hogy SIKOS T. Tamás és HOFFMANN ISTVÁNNÉ könyve értékes szakmai olvasmány, nemcsak azért, mert évtizedes hiánypótló műnek tekinthető a kereskedelmi kutatások területén, de azért is, mert egy komplex kereskedelmi jelenség, a bevásárlóközpontok problematikájával foglalkozik, közérthetően, szakmailag magas színvonalon, gazdagon illusztrált képi, térképi és táblázat-anyaggal. A kötetet nemcsak a kereskedelemmel foglalkozó kutatók és marketingesek figyelmébe ajánlom, de úgy vélem,

hasznos olvasmány az ingatlanpiacon működő, városfejlesztéssel foglalkozó szakembereknek éppúgy, mint a kiskereskedelmi vállalkozásokat működtető vagy e témában szakdolgozatot író hallgatóknak és a téma után érdeklődőknek egyaránt.

KOVÁCS ANDRÁS

A kiadásért felel az MTA Földrajztudományi Kutatóintézet igazgatója
A kiadvány előállítását az MTA Földrajztudományi Kutatóintézet végezte

Felelős vezető: SCHWEITZER FERENC

Budapest, 2007

Főszerkesztő: TINER TIBOR

Technikai munkatársak: MOLNÁR MARGIT, POÓR ISTVÁN, TÁRKÁNYI LÁSZLÓNÉ

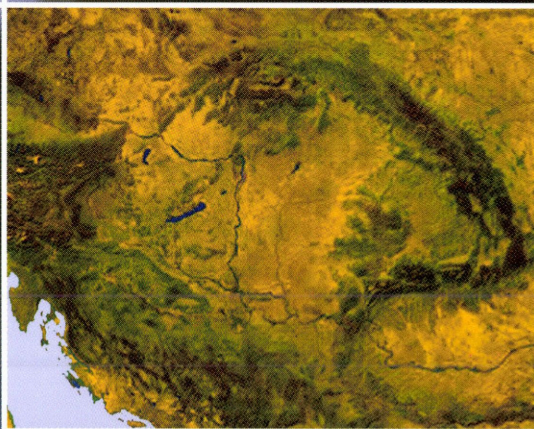
Fedélterv: REDL ANNA

HU ISSN 0015–5403

Terjeszti az MTA Földrajztudományi Kutatóintézet

Előfizethető az MTA Földrajztudományi Kutatóintézetnél (1112 Budapest, Budaörsi út 45.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással az MNB 232-90171-7341 számlaszámon. Példányonként megvásárolható az Intézet Könyvtárában a fenti címen.

FÖLDRAJZI ÉRTESÍTŐ

Geographical Bulletin

2007. LVI. ÉVFOLYAM * 3-4. FÜZET

FÖLDRAJZI ÉRTESÍTŐ

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
FÖLDRAJZTUDOMÁNYI KUTATÓINTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

TISZTELETBELI FŐSZERKESZTŐ:

MAROSI SÁNDOR

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

TINNER TIBOR (FŐSZERKESZTŐ)

BASSA LÁSZLÓ (SZERKESZTŐ)

DÖVÉNYI ZOLTÁN

KÉRESZTESI ZOLTÁN

KERTÉSZ ÁDÁM

KOCSIS KÁROLY

SCHWEITZER FERENC

Szerkesztőség:

(1112 Budapest, Budaörsi út 45. Telefon: 309-26000/1456, vagy 319-3119/1456)

FÖLDRAJZI ÉRTESÍTŐ

2007.

LVI. ÉVFOLYAM

3–4. FÜZET

TARTALOM

Értekezések

<i>Bartholy Judit–Pongrácz Rita–Gelybó Györgyi: A 21. század végén várható regionális éghajlatváltozás Magyarországon</i>	147
<i>Szőts Zoltán: A Völgység táji elhatárolása</i>	169
<i>Máté Gábor: Az alsó-magyarországi bányavárosok etnikai képének történeti és földrajzi vizsgálata</i>	181
<i>Bucher Eszter–Jelenszkyné Fábrián Ildikó: A pécsi kistérség nonprofit szférájának gender alapú elemzése</i>	205
<i>Garai Péter: Sajátosságok és ellentmondások a Dél-dunántúli régió munkaerőpiacán és felnőttképzésében</i>	221
<i>Kondor Attila Csaba–Szabó Balázs: A lakáspolitikai hatása Budapest városszerkezetére az 1960-as és az 1970-es években</i>	237
<i>Michalkó Gábor–Illés Sándor–Vizi István: Az új turisták feltételezett niche-jeinek területi különbségei Magyarországon</i>	271
<i>Csapó János–Matesz Krisztina: A kulturális turizmus jelentősége és szerepe napjaink idegenforgalmában</i>	291
<i>Pap Norbert: A magyar–olasz kapcsolatok földrajzi dimenziói</i>	303
<i>Bottlik Zsolt: Az önálló Montenegró és a montenegrói öntudat földrajzi háttere</i>	333

Irodalom

<i>Hála József–Romsics Imre (szerk.): „A legnagyobb magyar geológus”. Szabó József emlékkönyv (Kozma Katalin)</i>	168
---	-----

<i>Aubert Antal (szerk.): A térségi turizmuskutatás és tervezés módszerei, eredményei (Michalkó Gábor)</i>	269
<i>Papp-Váry Árpád: Térképtudomány. A pálcikatérképtől az űrtérképig (Bassa László)</i>	352
<i>Alföldi László–Kapolyi László (szerk.): Bányászati karsztvízszint-süllyesztés a Dunántúli-középhegységben (Szeberényi József)</i>	355
<i>Majdán János: Modernizáció – Vasút – Társadalom. Tanulmányok a vasútépítések hatásáról a XIX–XX. században (Jéger Gábor)</i>	356
<i>Somlyódi László (szerk.): A hazai vízgazdálkodás stratégiai kérdései (Kozma Katalin)</i>	358
<i>Gábris Gyula: Földfelszín és éghajlat (Móga János)</i>	359
<i>Michalkó Gábor: Magyarország modern turizmusföldrajza (Horváth Alpár)</i>	361

C O N T E N T

Studies

<i>Bartholy, J.–Pongrácz, R.–Gelybó, Gy.: Regional climate change expected in Hungary by the end of the 21st century</i>	147
<i>Szóts, Z.: Localisation of Völgység microregion in Transdanubia, Hungary.....</i>	169
<i>Máté, G.: Historical and geographical research on the ethnic relations in the former „Lower Hungarian Mining Towns”</i>	181
<i>Bucher, E.– Mrs. Jelenszky-Fábián, I.: The gender-based analysis of the non-profit sphere of the NUTS 4 region of Pécs</i>	205
<i>Garai, P.: The characteristics and contradictions of the labour market and adult education in the South Transdanubian region.....</i>	221
<i>Kondor, A. Cs.–Szabó, B.: Impact of the housing policy on spatial structure of Budapest in the 1960’s and 1970’s</i>	237
<i>Michalkó, G.–Illés, S.–Vizi, I.: Spatial variations concerning the potential niches of new tourists in Hungary</i>	271
<i>Csapó, J.–Matesz, K.: The role and importance of cultural tourism</i>	291
<i>Pap, N.: Geographical dimensions of the Hungarian-Italian relationships</i>	303
<i>Bottlik, Zs.: An independent Montenegro and the geographic background of Montenegrin identity</i>	333

Literature	168, 269, 352
-------------------------	----------------------

I N H A L T

Aufsätze

<i>Bartholy, J.–Pongrácz, R.–Gelybó, Gy.:</i> Die bevorstehende regionale Klimaänderung im ausgehenden 21. Jahrhundert in Ungarn.....	147
<i>Szóts, Z.:</i> Die naturräumliche Abgrenzung der Völgység	169
<i>Máté, G.:</i> Die historische und geographische Untersuchung der ethnischen Struktur von niederungarischen Bergbaustädten	181
<i>Bucher, E.–Frau Jelenszky Fábíán, I.:</i> Geschlechtsverteilungsanalyse der Non-profit-Organisationen in dem Kleinraum von Pécs	205
<i>Garai, P.:</i> Eigenschaften und Widersprüche des Arbeitsmarktes und der Erwachsenenbildung in Südtransdanubien	221
<i>Kondor, A. Cs.–Szabó, B.:</i> Die Wirkungen der Wohnungspolitik auf die Stadtstruktur von Budapest in den 1960er und 1970er Jahren	237
<i>Michalkó, G.–Illés, S.–Vizi, I.:</i> Räumliche Disparitäten der mutmasslichen Nischen von neuen Touristen in Ungarn.....	271
<i>Csapó, J.–Matesz, K.:</i> Die aktuelle Bedeutung und Rolle der kulturellen Tourismus im Fremdenverkehr	291
<i>Pap, N.:</i> Die geographischen Dimensionen der Beziehungen zwischen Ungarn und Italien	303
<i>Bottlik, Zs.:</i> Der geographische Hintergrund des selbständigen Montenegros und des montenegrischen Selbstbewusstseins	333
Literatur	168, 269, 352

S O M M A I R E

Études

<i>Bartholy, J.–Pongrácz, R.–Gelybó, Gy.:</i> Les changements climatiques régionaux présumés en Hongrie à la fin du 21ème siècle.....	147
<i>Szóts, Z.:</i> Délimitation géographique de Völgység.....	169
<i>Máté, G.:</i> L'analyse historique et géographique de la structure ethnique des villes à la proximité des mines de la Hongrie inférieure.....	181
<i>Bucher, E.–Jelenszkyné Fábíán, I.:</i> L'analyse à la base de genre de la partenariat sans but lucratif de la sous région de Pécs.....	205
<i>Garai, P.:</i> Les particularités et les contradictions sur la marché du travail et dans la formation des adultes de la région Transdanubie du Sud.....	221
<i>Kondor, A.Cs.–Szabó, B.:</i> L'influence de la politique du secteur immobilier sur la structure de la ville de Budapest dans les années 1960 et 1970.....	237
<i>Michalkó, G.–Illés, S.–Vizi, I.:</i> Les différences régionales des niches des touristes nouveaux présumés en Hongrie.....	271
<i>Csapó, J.–Matesz, K.:</i> L'importance et le rôle du tourisme culturel dans le tourisme de nos jours.....	291
<i>Pap, N.:</i> Les dimensions géographiques des relations italiennes-hongroises.....	303
<i>Bottlik, Zs.:</i> L'arrière-plan géographique de Monténégro indépendant et de l'identité monténégrienne.....	333
Littérature	168, 269, 352

A 21. század végén várható regionális éghajlatváltozás Magyarországon

BARTHOLY JUDIT–PONGRÁCZ RITA–GELYBÓ GYÖRGY¹

Abstract

Regional climate change expected in Hungary by the end of the 21st century

In the frame of the European Union 5th Program, the project PRUDENCE provides climate estimations for the last three decades of the 21st century for the entire European continent. The applied regional climate models used 50 km as the horizontal spatial resolution, and evaluated the A2 and B2 global emission scenario. On the basis of the results from the project PRUDENCE, expected climate change estimations are summarized for Hungary for the 2071–2100 period. Our results suggest that in case of temperature, a warming trend is evident in the Carpathian Basin both on annual and seasonal scales. The largest temperature increase is projected for summer, 4.8°C (A2) and 4.0°C (B2), while the smallest seasonal warming is expected in spring, 3.1°C (A2) and 2.5°C (B2). The expected change of annual total precipitation is slightly negative, but not significant. However, significantly large and opposite trends are expected in different seasons. Seasonal precipitation amount is very likely to increase in winter (by 23–37% in case of A2, and by 20–27% in case of B2), while it is expected to decrease in summer (by 24–33% in case of A2, and by 10–20% in case of B2). These results implies that the annual distribution of precipitation is expected to be restructured: the wettest summer season may become the driest (especially in case of A2 scenario), and the driest winter is expected to be the wettest by the end of the 21st century. It is evident that all these climate processes affect agricultural activity and disaster management strategy. In order to prepare for the changing climate conditions, results of this robust regional climate change analysis may serve as basic information until spatially (10 km resolution) and temporally (nearer future) more detailed regional climate model simulations are completed and quality-controlled results are available for further impact studies.

Bevezetés

Az elmúlt években az Európai Unió különböző testületei és az Amerikai Egyesült Államok szenátusa egyaránt nagy erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy a kutatók

¹ Eötvös Loránd Tudományegyetem Meteorológiai Tanszék 1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/a. E-mail: bari@ludens.elte.hu

fejleszthessék a regionális éghajlati előrejelzések információtartalmát, minőségének és megbízhatóságának növekedését. A korábban jellemző sporadikus, nem kellően koordinált kutatások helyett az V. és VI. EU-keretprogramban megjelentek az egész kontinenst átfogó programok (PRUDENCE, STARDEX, MICE), ugyanakkor az Amerikai Egyesült Államokban egy külön kormánybizottság létesült a kutatások összehangolására.

2007. febr. 2-án jelent meg az IPCC (Kormányközi Testület a Klímaváltozásról) negyedik Helyzetértékelő Jelentései között az első munkacsoport eredményeit közlő kötet (IPCC, 2007). Ez a munkacsoport foglalkozik az éghajlatváltozás tudományos elemzésével és az éghajlat várható megváltozásának becslésével. E jelentés szerint az Európa klímáját befolyásoló legfontosabb folyamatok: (1) megnövekedett vízgőzforgalom az alacsonyabb földrajzi szélességek felől a magasabb szélességek felé, (2) a légköri cirkuláció évközi, ill. hosszabb időskálán történő változása, (3) a téli hófedettség területi kiterjedésének és időtartamának csökkenése a kontinens ÉK-i részén, (4) a mediterrán és a közép-európai térségben a talaj nedvességkészletének csökkenése a nyári félévben. Például a Közép-Európát érintő 2003-as nyári hőhullámot egy olyan, hosszan elhúzódó anticiklonális helyzet következményeként is felfoghatjuk (FINK, A.H. et al. 2004), amely jelentős aszályt eredményezett a régióban (BLACK, E. et al. 2004). A jelentés szerint Európa évi átlaghőmérsékletének növekedése a 21. sz. végére várhatóan jelentősen meghaladja a globális melegedés mértékét. A legnagyobb melegedés Észak-Európa térségére télen (BENESTAD, R.E. 2005), míg a Földközi-tenger régiójában nyáron várható. Észak-Európában a téli minimum-hőmérséklet nagy valószínűséggel jobban növekedik majd, mint a téli átlaghőmérséklet (HANSSEN-BAUER, I. et al. 2005). Közép- és Dél-Európában a nyári maximumhőmérséklet várhatóan szintén jobban növekedik majd, mint a nyári átlaghőmérséklet (TEBALDI, C. et al. 2006). A csapadék éves összege Észak-Európában nagy valószínűséggel nő (HANSSEN-BAUER, I. et al. 2005), míg a mediterrán térségben csökken. A két térség határán elhelyezkedő közép-európai régióban az évi összeg várhatóan nem nagyon változik, viszont a téli csapadék növekedése és a nyári csapadék csökkenése prognosztizálható. A nyári csapadékcsökkenés és a tavaszi párolgásnövekedés következtében a nyári aszályok gyakorisága várhatóan megnövekszik Közép-Európában és a Földközi-tenger vidékén (PAL, J.S. et al. 2004; CHRISTENSEN, O.B.–CHRISTENSEN, J.H. 2004). Az európai melegedéssel szoros összefüggésben a havas napok száma és a hóvastagság az egész kontinensen nagy valószínűséggel csökken (IPCC, 2007).

Az 1990-es évek elejére egyértelművé vált, hogy a globális modellekkel technikailag lehetetlen regionális térszkálán is megfelelő pontosságú becsléseket készíteni. Ezt elfogadva, elsőként GIORGI és munkatársai (GIORGI, F. 1990) fejlesztettek ki egy áthidaló módszert, az ún. beágyazott modellekkel való szimulációt. A globális modellek eredményeit bemenő paraméterként felhasználó korlátos tartományú beágyazott modellek képesek a nagyskálájú változásokat lebontani területileg finomabb skálára. A regionális modellek felbontása mára akár 5–10 km is lehet, mely kisebb térségek pontosabb éghajlati leírását is lehetővé teszi.

Az Európai Unió V. keretprogramjának egyik jelentős kutatási projektje volt a PRUDENCE (<http://prudence.dmi.dk>), melyben 9 EU-s országból összesen 21 egyetem, nemzeti meteorológiai szolgálat és kutatóintézet vett részt. Európában ez volt az első klímaváltozással kapcsolatos nemzetközi összefogással végzett kutatás, melynél pontosan meghatározott „menetrend” szerint történt a partnerek együttműködése (előre megállapodtak a futtatandó globális és regionális modellekben, azok felbontásában, a célidőszakokban és a vizsgált régióban). A projekt futamideje 2001-től 2004-ig tartott.

A PRUDENCE projekt abból a feltevésből indult ki, hogy előreláthatóan a klímaváltozások jelentős hatással lesznek az extrém időjárási események gyakoriságára és amplitúdójára, valamint feltételezhető, hogy a magasabb hőmérsékleti értékek, az intenzívebbé váló hidrológiai ciklus, s a megélnénkülülő légköri mozgások a regionális éghajlat

megváltozását eredményezik. A kutatás fő célja az európai klímaváltozás kockázatának és hatásainak meghatározása volt regionális scenáriók és bizonytalansági becslések alapján. Ezen belül kiemelt feladatként vállalták a 21. sz. utolsó három évtizedére vonatkozó klímabecslések és azok bizonytalanságának számszerűsítését, éghajlati és hatáselemző modellek összekapcsolását, alkalmazkodási stratégiák kidolgozását (CHRISTENSEN, J.H. 2005). Az első értékelő és összefoglaló publikációk 2006 első félévében jelentek meg.

Számos meteorológiai paraméterre (pl.: átlagos hőmérséklet, maximum- és minimumhőmérséklet, csapadékösszeg, szél, stb.) elkészültek a PRUDENCE projekt keretében a SRES A2 és B2 scenárió (2071–2100 időszak) modellbecslései mind a négy évszakra. Mindegyik paraméterre megtörtént az 1961–1990-es időszak kontrolladataival való összevetés, melyhez a Kelet-Angliai Egyetem Éghajlatkutató Osztálya (CRU) által összeállított adatbázist (New, M. et al., 1999) használták fel.

Cikkünkben a Kárpát-medence térségére a 21. sz. végén várható regionális éghajlatváltozási scenáriókat összegezzük a PRUDENCE modellszimulációk felhasználásával. Az adatbázis vázlatos bemutatása után az évszakos hőmérsékleti paraméterek várható alakulását, majd az évszakos csapadék valószínűsíthető változását elemezzük.

Adatok

Finomfelbontású (10–25 km) regionális éghajlati modellek adaptálása Magyarországon jelenleg mind az ELTE Meteorológiai Tanszékén (BARTHOLY, J. et al. 2006), mind az Országos Meteorológiai Szolgálatnál (HORÁNYI A. 2006) folyamatban van. Ezen klímaszimulációk eredményeire előreláthatóan még több évet várni kell, de a felhasználók számára és a különböző részterületek hatásvizsgálataihoz ennél sokkal előbb, már most szükséges az éghajlatváltozási scenáriók megadása. Ezt a sürgető igényt kívánjuk kielégíteni azzal, hogy a PRUDENCE projekt eredményeit összegezzük és értékeljük a Kárpát-medence térségére, éghajlati becsléseket adva a klímapolitikusoknak, ill. a nemzetgazdaság többi érintett szektorának a 21. sz.-ra. Az A2 scenárió tekintő futtatások közül 16 szimulációt, míg a B2 scenárió esetén 8 szimulációt vettünk figyelembe. Az *1. táblázatban* bemutatjuk e szimulációkat futtató intézetek listáját, valamint a regionális és globális klímamodelleket, melyek alapján elemzéseinkben a hőmérséklet- és csapadékváltozásokat bemutató kompozittérképeket készítettük. A Kárpát-medencét reprezentáló területnek a 45,25°–49,25°É és 13,75°–26,50°K által kijelölt térséget választottuk. A PRUDENCE szimulációk a 21. sz. végére (2071–2100) állnak rendelkezésre. Az alkalmazott referencia időszak 1961–1990.

A várható hőmérsékletváltozás a Kárpát-medencében

Elsőként az évszakos átlaghőmérséklet várható alakulását vizsgáltuk a 2071–2100-es időszakra. Kompozittérképeken mutatjuk be az évszakos hőmérsékletnövekedést, míg a különböző modellek eredményeiből adódó

1. táblázat. Az elemzéshez felhasznált regionális modellek (RCM), az azokat futtató intézetek, a futtatáshoz felhasznált globális modellek, s rendelkezésre álló scenáriók

Intézet		Regionális modell	Globális modell	Szenárió
1	Dán Meteorológiai Intézet	HIRHAM	HadAM3H	A2, B2
2		HIRHAM	ECHAM5	A2
3		HIRHAM finom felbontású	HadAM3H	A2
4		HIRHAM extra finom felbontású	HadAM3H	A2
5	Brit Hadley Központ	HadRM3P (ensemble/1)	HadAM3P	A2, B2
6		HadRM3P (ensemble/2)	HadAM3P	A2
7	Zürichi Műszaki Főiskola	CHRM	HadAM3H	A2
8	Kieli Atomenergiahasznosító Hajóépítési Társaság	CLM	HadAM3H	A2
9		CLM továbbfejlesztett	HadAM3H	A2
10	Hamburgi Max Planck Intézet	REMO	HadAM3H	A2
11	Svéd Hidrometeorológiai Intézet	RCAO	HadAM3H	A2, B2
12		RCAO	ECHAM4/OPYC	B2
13	Madridi Egyetem	PROMES	HadAM3H	A2, B2
14	Trieszti Nemzetközi Elméleti Fizikai Központ	RegCM	HadAM3H	A2, B2
15	Norvég Meteorológiai Intézet	HIRHAM	HadAM3H	A2
16	Holland Meteorológiai Intézet	RACMO	HadAM3H	A2
17	Francia Meteorológiai Szolgálat	ARPEGE	HadCM3	A2, B2
18		ARPEGE	ARPEGE/OPA	B2

bizonytalanságot a hőmérsékletváltozás szórásértékeivel reprezentáljuk. Az A2 scenáriót alkalmazó 16 modellfuttatás alapján készült várható hőmérsékletváltozást láthatjuk az 1. ábrán, míg a 2. ábrán az évszakos szórásmezőket. A 3. és 4. ábrán, a B2 scenárióra vonatkozó (8 modellszimuláció alapján) készített hasonló évszakos mezőket mutatjuk be.

Hasonlóan a globális és európai eredményekhez, az A2 scenárió esetén a Kárpát-medencére is nagyobb melegedés várható, mint a B2 esetén. A 2. táblázatban a Magyarország területére várható melegedés mértékét összegezzük. A melegedés mindkét scenárió esetén nyáron a legnagyobb (4,5–5,1 °C ill. 3,7–4,2 °C), s tavasszal a legkisebb (2,9–3,2 °C, ill. 2,4–2,7 °C). A hőmérséklet emelkedés mértéke nyáron északról dél felé, míg télen és tavasszal nyugatról kelet felé haladva növekszik. A modellek legnagyobb szórása nyáron (0,9–1,1°C) figyelhető meg mindkét scenárió esetén (2., ill. 4. ábra).

2. táblázat. A 2071–2100-as időszakban Magyarországon várható átlaghőmérséklet-változás értékei*

Szenárió	Tavaszi (MAM)	Nyár (JJA)	Ősz (SON)	Tél (DJF)
A2	2,9–3,2 °C	4,5–5,1 °C	4,1–4,3 °C	3,7–4,3 °C
B2	2,4–2,7 °C	3,7–4,2 °C	3,2–3,4 °C	2,9–3,2 °C

*Az A2 scenárió esetén 16 modellszimuláció eredményeit vettük figyelembe, míg a B2 scenárió esetén 8 modell-szimuláció eredményei álltak rendelkezésre

Az 5. ábra összegezi az A2 és B2 scenáriók esetén a Magyarországon várható évszakos hőmérsékletváltozásokat. Általánosságban elmondhatjuk, hogy a 2071–2100-es időszakban a melegedés mértéke mindkét scenárióra és minden évszakra meghaladja a 2,5 °C-ot, de kisebb mint 4,8 °C. A legkisebb eltérés az A2 és B2 scenárió között tavasszal várható (0,6 °C), míg legnagyobb télen (1,0 °C). A legnagyobb mértékű melegedés várhatóan nyáron lesz, 4,8 °C az A2 scenárió esetén, és 4,0°C a B2 scenárióra. A legkisebb hőmérséklet-növekedés tavasszal várható: 3,1 °C (A2), ill. 2,5 °C (B2).

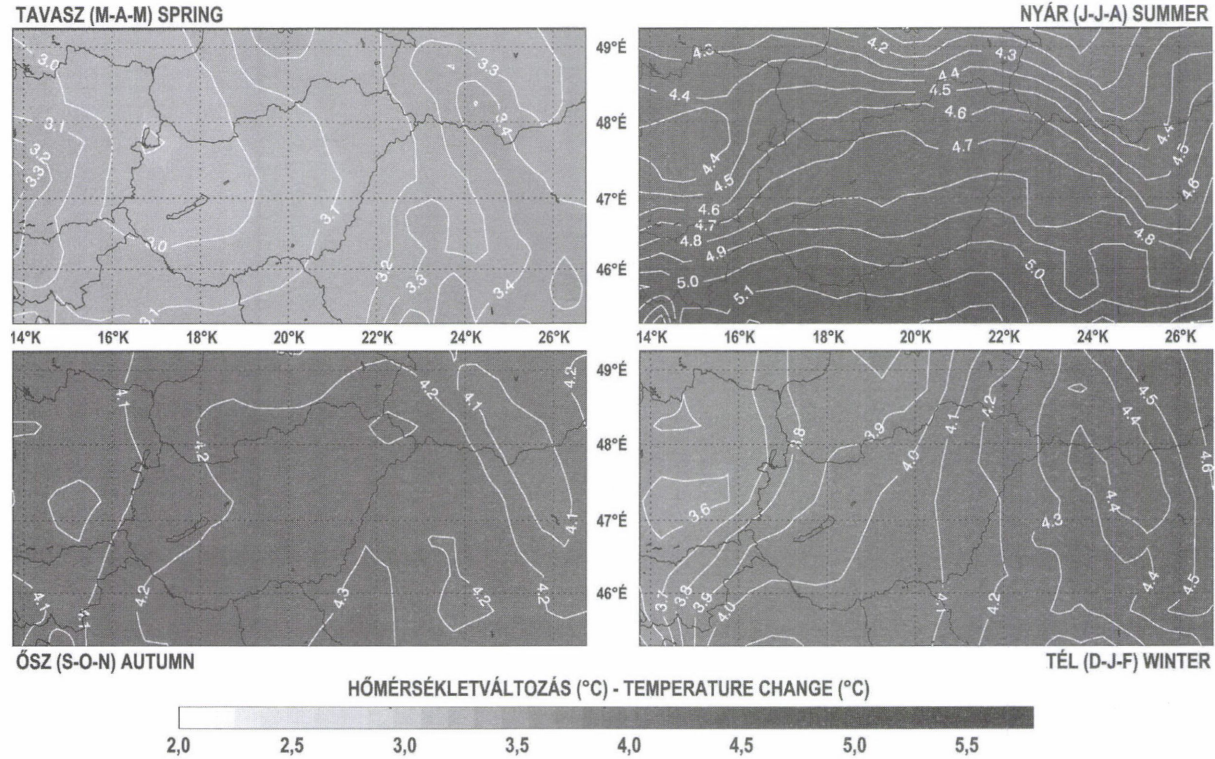
A klímamodellek tesztelésére általánosan használt módszer a jelenlegi éghajlat rekonstruálása, melyhez az 1961–1990-es időszakot szokták alkalmazni. A PRUDENCE szimulációk verifikálásához a CRU adatbázist (New, M. et al. 1999) használták. Általánosságban elmondhatjuk, hogy a Kárpát-medence térségében a szimulációk felülbecslik a hőmérsékletet, csak a vizsgált terület nyugati és északkeleti határán figyelhetünk meg alulbecslést (BARTHOLY, J. et al. 2007). A legnagyobb felülbecslés az ország déli részén figyelhető meg, de ennek mértéke sem haladja meg a 1,5°C-ot.

Hasonlóan az átlaghőmérséklethez, a várható évszakos melegedés mértékét a napi maximum- és minimumhőmérsékletre is ábrázoltuk a Kárpát-medence térségére. A 3. táblázatban és a 6. ábrán összegezzük a Magyarország területére várható változásokat. A legnagyobb melegedés mindkét scenárió esetén nyáron várható: (1) a maximumhőmérséklet várható növekedése 4,9–5,3°C (A2) ill. 4,0–4,4°C (B2), (2) a minimumhőmérséklet várható növekedése 4,2–4,8°C (A2) ill. 3,5–4,0°C (B2). Amint a számértékekből kitűnik, a minimumhőmérséklet valószínűsíthető növekedése általában (tél kivételével) kisebb, mint a maximumhőmérsékleté.

3. táblázat. A 2071–2100-as időszakban Magyarországon várható évszakos növekedés értékei a maximum és minimum hőmérséklet esetén*

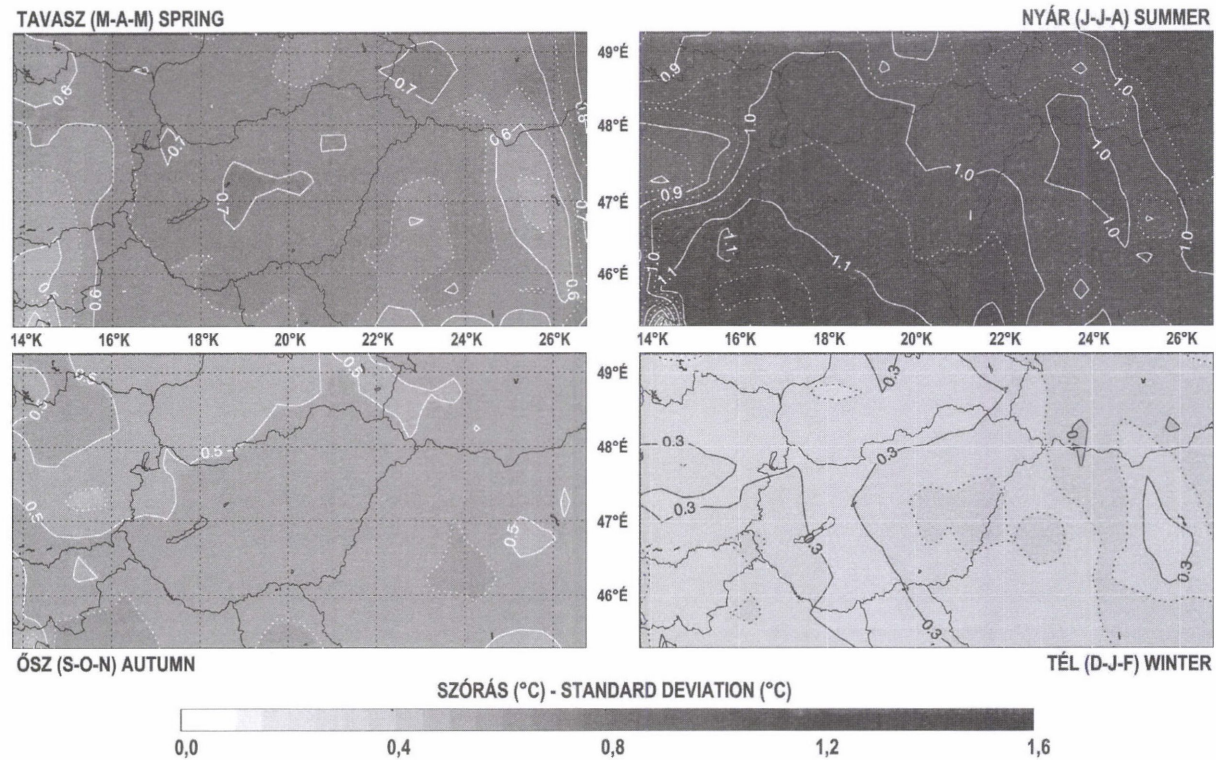
Szenárió		Tavaszi (MAM)	Nyár (JJA)	Ősz (SON)	Tél (DJF)
		°C			
Maximum	A2	2,8–3,3	4,9–5,3	4,3–4,6	3,7–4,2
	B2	2,4–2,6	4,0–4,4	3,3–3,5	2,6–3,0
Minimum	A2	3,0–3,2	4,2–4,8	4,0–4,2	3,8–4,6
	B2	2,3–2,7	3,5–4,0	3,0–3,2	2,8–3,5

*A megjegyzést lásd a 2. táblázatnál.

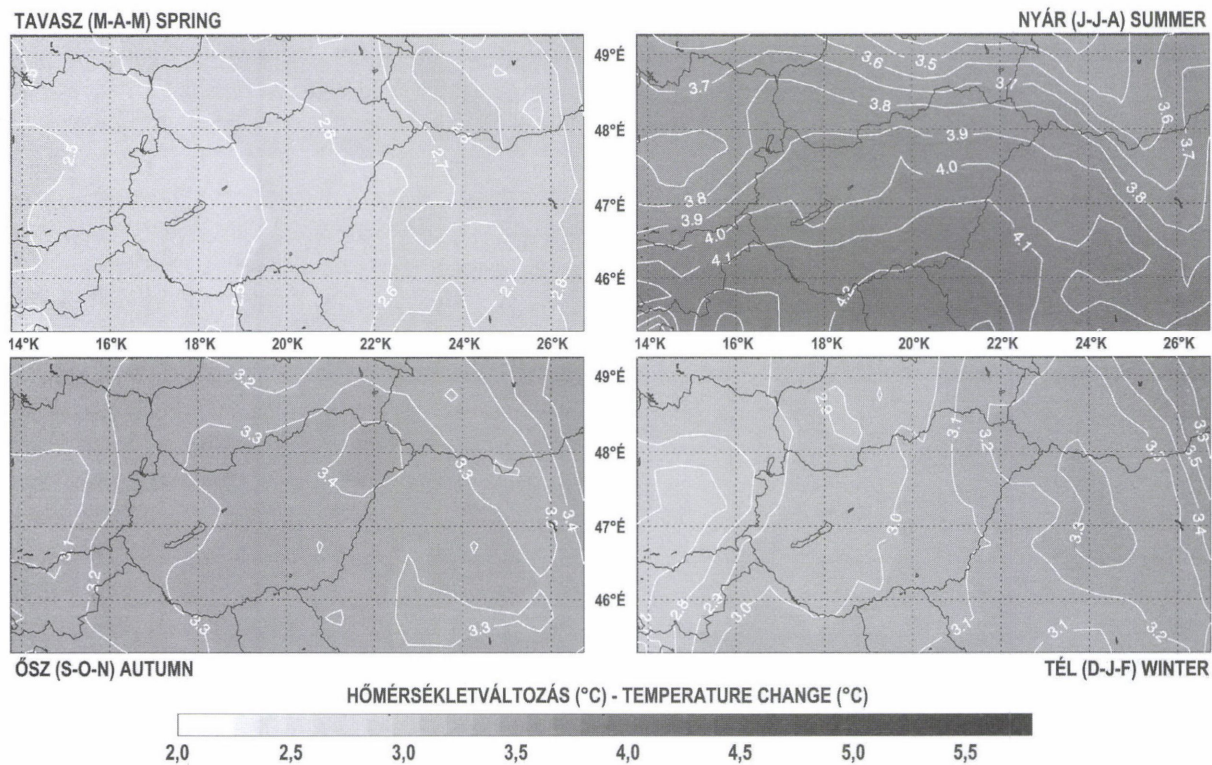
1. ábra. Évszakos hőmérsékletváltozás (°C) a Kárpát-medence térségében 16 európai regionális éghajlati modellszimuláció eredményei alapján a 2071–2100-as időszakban, A2 scenárió esetére

Seasonal temperature change (°C) expected by 2071–2100 for the Carpathian Basin using the outputs of 16 RCM simulations, A2 scenario

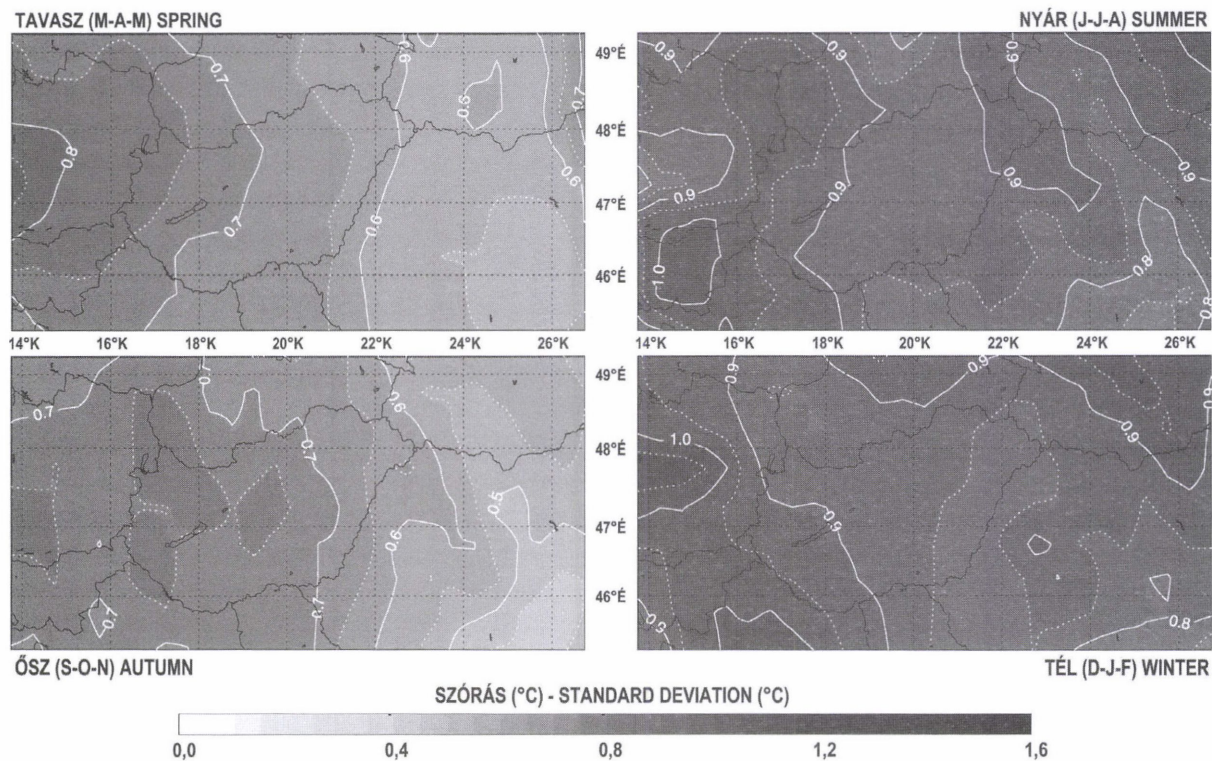
2. ábra. Az évszakai hőmérsékletváltozások szórása (°C) a Kárpát-medence térségében 16 európai regionális éghajlati modellszimuláció eredményei alapján a 2071–2100-as időszakban, A2 scenárió esetére

Standard deviation of seasonal temperature change (°C) expected by 2071–2100 for the Carpathian Basin using the outputs of 16 RCM simulations, A2 scenario

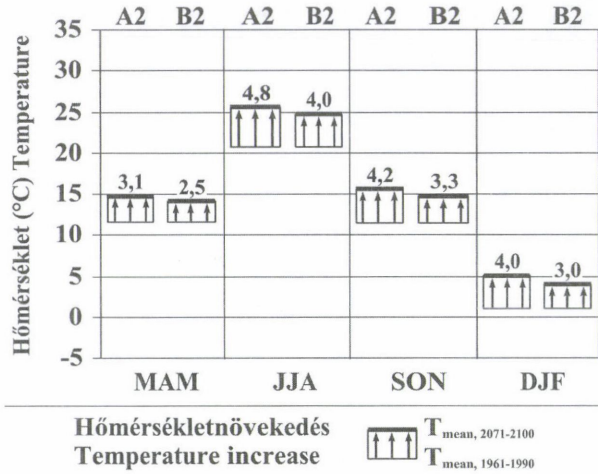
3. ábra. Évszakos hőmérsékletváltozás (°C) a Kárpát-medence térségében 8 európai regionális éghajlati modellszimuláció eredményei alapján a 2071–2100-as időszakban, B2 szcenárió esetére

Seasonal temperature change (°C) expected by 2071–2100 for the Carpathian Basin using the outputs of 8 RCM simulations, B2 scenario

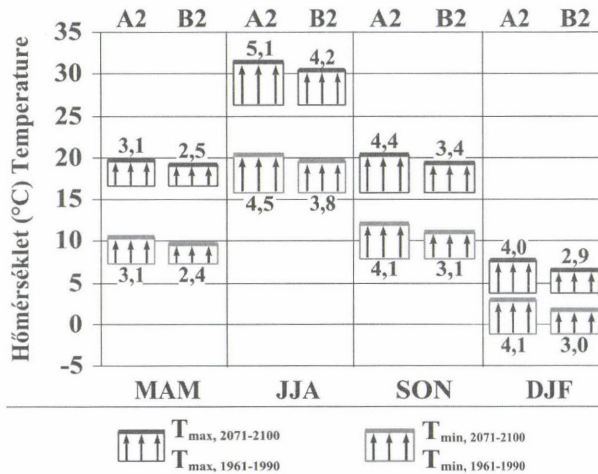
4. ábra. Az évszakos hőmérsékletváltozások szórása (°C) a Kárpát-medence térségében 8 európai regionális éghajlati modellszimuláció eredményei alapján a 2071–2100-as időszakban, A2 scenárió esetére

Standard deviation of seasonal temperature change (°C) expected by 2071–2100 for the Carpathian Basin using the outputs of 8 RCM simulations, A2 scenario

5. ábra. A Magyarországon várható átlaghőmérséklet-változás évszakos értékei a 21. sz. végén (az 1961–1990 közötti referencia-időszak hőmérsékletei a Budapesten mért értékeket jelzik)

Expected seasonal increase of mean temperature (°C) for Hungary by the end of 21st century (temperature values of the reference period, 1961–1990, represent the seasonal mean temperature in Budapest)

6. ábra. A Magyarországon várható maximum- és minimumhőmérséklet-változás évszakos értékei a 21. sz. végére (az 1961–1990 közötti referencia-időszak hőmérsékletei a Budapesten mért értékeket jelzik)

Expected seasonal increase of daily minimum and maximum temperature (°C) for Hungary by the end of 21st century (temperature values of the reference period, 1961–1990, represent the seasonal mean temperature in Budapest)

Annak érdekében, hogy a 21. sz. végére, Magyarországon várható hőmérséklet-változások (átlag, maximum, minimum) területi eloszlását jobban áttekinthessük, a 4. táblázatban összefoglaltuk a téli és nyári melegedés területi gradiens értékeit. Nyáron zonális struktúra figyelhető meg minden paraméter esetén, azaz a várható melegedés mértéke északról dél felé növekszik. Télen általában meridionális struktúra várható, azaz nyugatról keletre haladva nő a várható melegedés – az egyedüli kivétel a maximumhőmérséklet várható növekedése a B2 scenárió esetén, mely zonális elrendeződést mutat, de ebben az esetben is, ha nagyobb térséget veszünk figyelembe, akkor már itt is megjelenik a meridionális gradiens (CHRISTENSEN, J.H. 2005). Tavasszal és ősszel sokkal kisebbek a gradiens értékek, nem haladják meg a 0,4 °C-ot.

4. táblázat. A 2071–2100-as időszakban várható nyári és téli hőmérsékletnövekedés térbeli gradiens-értékei a Kárpát-medencében*

Hőmérséklet	Scenárió	Nyár (JJA)	Tél (DJF)
		°C	
Átlaghőmérséklet	A2	Zonális: +0,7	Meridionális: +0,6
	B2	Zonális: +0,5	Meridionális: +0,5
Maximum hőmérséklet	A2	Zonális: +0,6	Meridionális: +0,5
	B2	Zonális: +0,4	Zonális: +0,4
Minimum hőmérséklet	A2	Zonális: +0,7	Meridionális: +0,8
	B2	Zonális: +0,6	Meridionális: +0,7

* A pozitív irány a zonális gradiens esetén É-ről D-re, a meridionális gradiens esetén Ny-ról K-re mutat.

A várható csapadékváltozás a Kárpát-medencében

A hőmérséklethez hasonlóan bemutatjuk a regionális klímamodellek által 2071–2100-ra becsült várható csapadékváltozás évszakos kompozitértékeit (7. és 9. ábra), valamint a kapott csapadékváltozásokból számított szórásértékeket (8. és 10. ábra) a Kárpát-medence térségére.

Mind az A2, mind a B2 scenárió esetén az évi csapadékösszegekben nem várható jelentős mértékű változás (BARTHOLY, J. et al., 2003), de ezt nem mondhatjuk el az évszakos csapadékösszegekről. A csapadék változásának várható tendenciája nem minden évszakban azonos előjelű. Nyáron (és kisebb mértékben ősszel) a teljes vizsgált térségben a csapadék csökkenésére, míg télen (és kisebb mértékben tavasszal) a csapadék növekedésére számíthatunk. Az 5. táblázatban foglaljuk össze az évszakos csapadékváltozás Magyarországra várható értékeit a két vizsgált scenárióra. A hőmérséklethez hasonlóan az A2 scenárió esetén nagyobb mértékű csapadékváltozás valószínűsíthető, mint a

5. táblázat. A 2071–2100-ra várható évszakos csapadékváltozás értékei Magyarországon*

Szcenárió	Tavaszi (MAM)	Nyári (JJA)	Ősz (SON)	Téli (DJF)
	%			
A2	0 – (+10)	(-24) – (-33)	(-3) – (-10)	(+23) – (+37)
B2	(+3) – (+12)	(-10) – (-20)	(-5) – 0	(+20) – (+27)

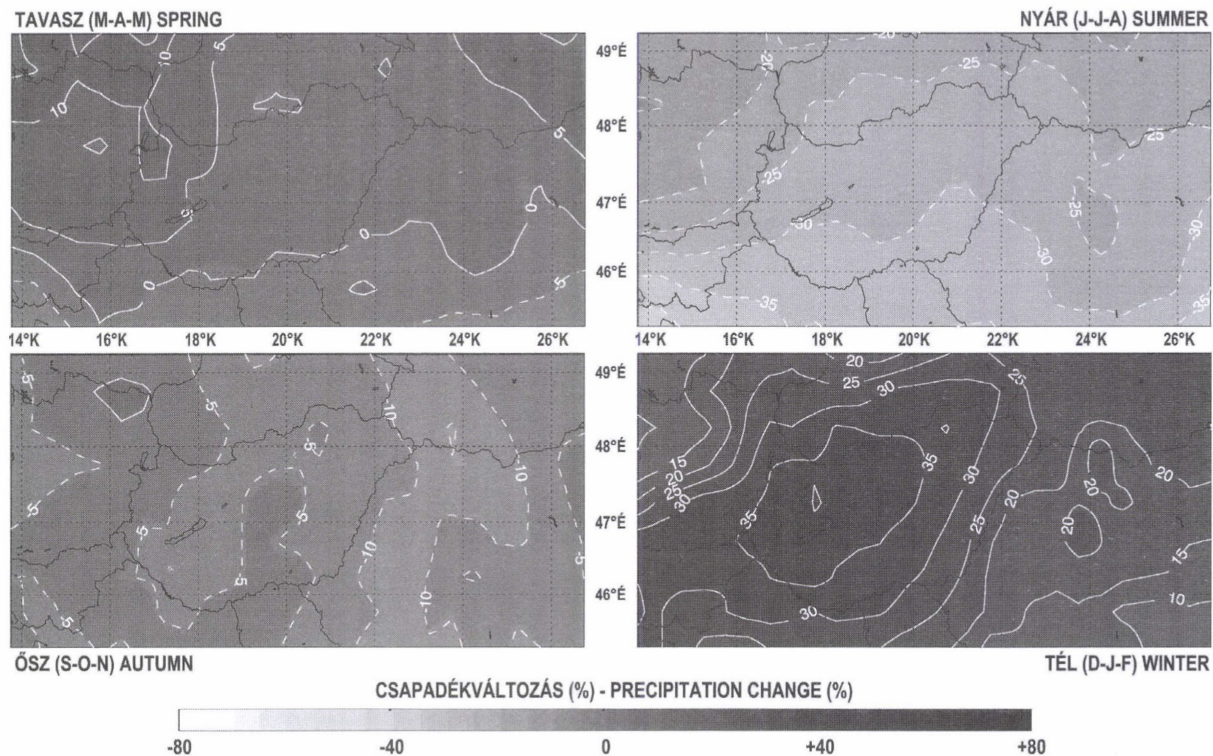
*A megjegyzést lásd a 2. táblázatnál.

B2 szcenárióra. Az előrejelzett csapadékcsökkenés mértéke nyáron 24–33% (A2 szcenárió), ill. 10–20% (B2 szcenárió), míg a téli csapadéknövekedés mértéke 23–37% (A2 szcenárió), ill. 20–27% (B2 szcenárió). A modelleredményekből adódó bizonytalanságot reprezentáló évszakos szórásértékek alapján (8. és 10. ábra) a modellek előrejelzésében a legnagyobb eltérések az A2 szcenárió esetén nyáron mutatkoznak (amikor a szórásértékek akár a 20%-ot is elérhetik), míg a B2 szcenárió esetén tavasszal (amikor a szórásértékek eléri a 16%-ot). A többi évszakban viszonylag jó egyezés mutatkozik a modelleredmények között.

A 11. ábrán bemutatjuk a magyarországi csapadék éves eloszlásában várható változást az A2 és a B2 szcenárió esetén. Az évszakonkénti csapadékcsökkenést szürke, míg a csapadéknövekedést fekete nyilak jelölik. Az 1961–1990 közötti referencia időszakban az átlagosan lehullott csapadékmennyiség alapján az évszakonkénti értékek csökkenő sorrendje: nyár, tavasz, ősz, tél. A modelleredmények e sorrend teljes átrendeződését valószínűsítik a 21. sz. végére. A modellek azt jelzik, hogy mindkét szcenárió esetén a legcsapadékosabb két évszak a tél és a tavasz lesz (ebben a sorrendben). A legszárazabb évszak pedig az A2 szcenárió szerint várhatóan a nyár, míg a B2 szcenárió esetén az ősz lesz.

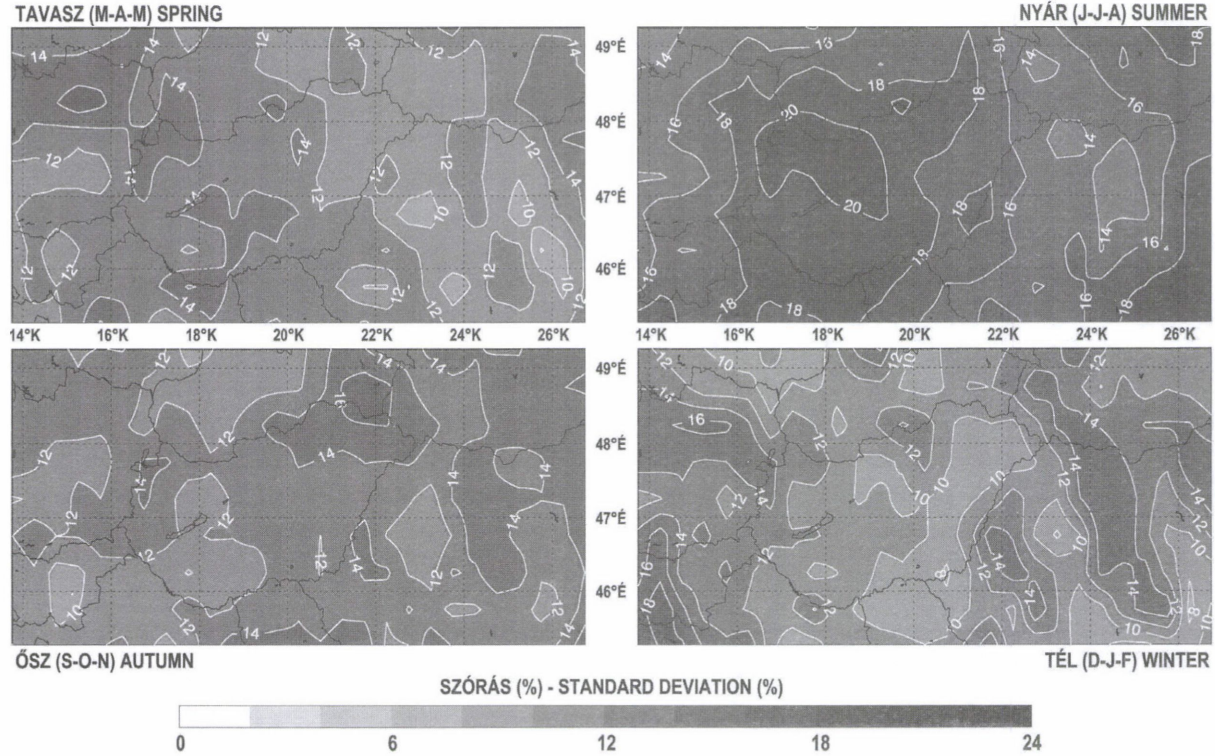
A klímaprojekciók alapján a B2 szcenárió esetén az évszakos csapadék-mennyiségek közötti különbségek szignifikáns csökkenése várható (felére csökken), mely azt eredményezi, hogy az éves csapadékeloszlás kiegyenlítetté válik a 21. sz. végére. Nem mondható el ugyanez az A2 szcenárió esetére, ahol várhatóan továbbra is jelentős mértékben eltér egymástól a téli és a nyári csapadékösszeg, miközben a legszárazabb és a legcsapadékosabb évszak felcserélődik.

A csapadék sokkal változékonyabb meteorológiai elem, mint a hőmérséklet, s ennek megfelelően a várható változások térbeli struktúrája is sokkal bonyolultabb. Az előrejelzett csapadékváltozások területi eloszlását a 6. táblázatban foglaljuk össze. Mind az A2, mind a B2 szcenárió esetén a legerősebb területi változékonyosság télen várható, pozitív radiális gradienssel, azaz a szélektől befelé történő csapadéknövekedéssel. Nyáron az A2 szcenárió esetén zonális gradiens a jellemző, azaz É-ről D felé haladva a várható csapadék-csökkenés mértéke nő. A B2 szcenárió esetén radiális gradiens a jellemző, vagyis a szélektől befelé haladva nő a csapadék-csökkenés mértéke.

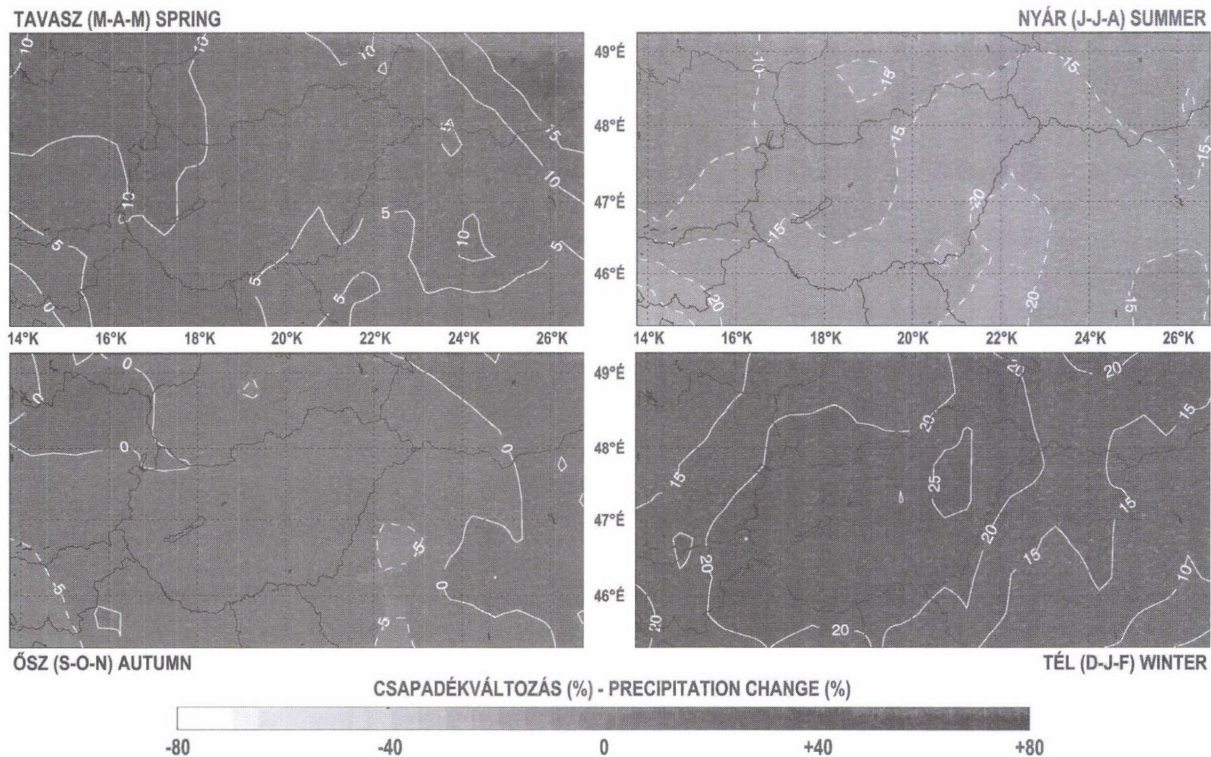
7. ábra. Évszakos csapadékváltozás (%) a Kárpát-medence térségében 16 európai regionális éghajlati modellszimuláció eredményei alapján a 2071–2100-as időszakban, A2 scenárió esetén

Seasonal precipitation change (%) expected by 2071–2100 for the Carpathian Basin using the outputs of 16 RCM simulations, A2 scenario

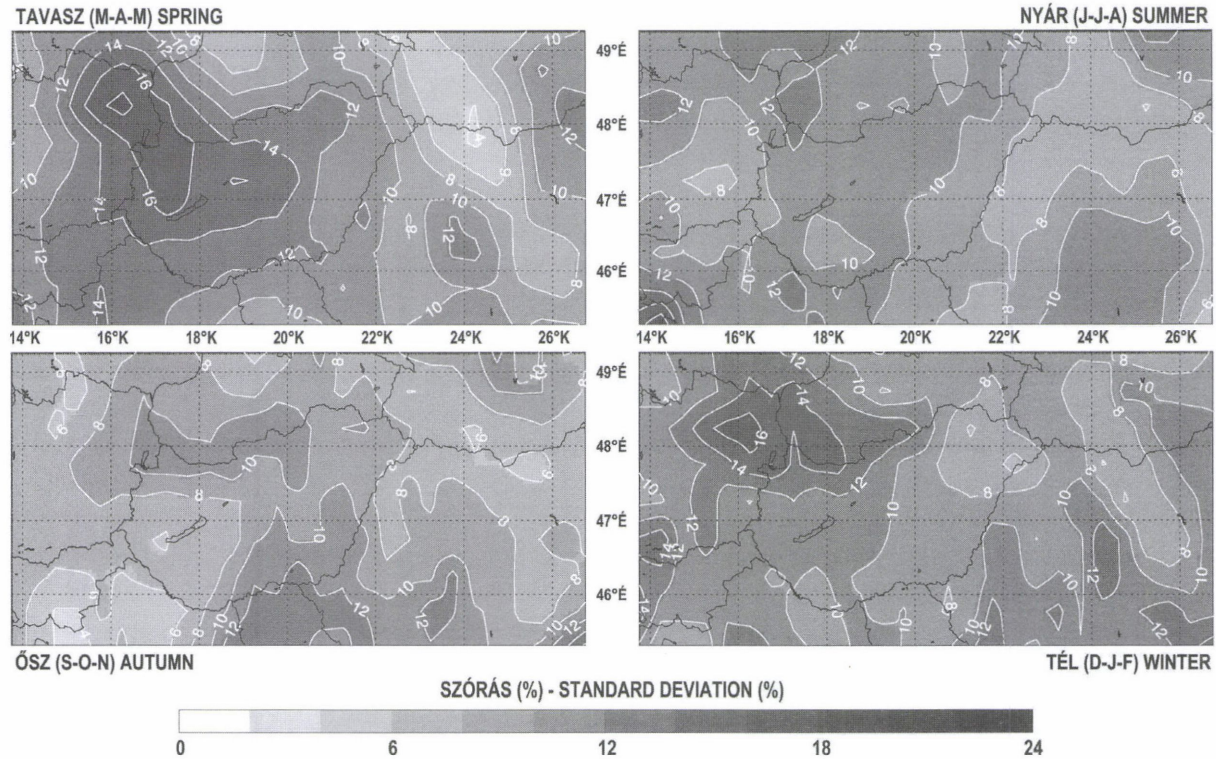
8. ábra. Az évszakos csapadékváltozások szórása (%) a Kárpát-medence térségében 16 európai regionális éghajlati modellszimuláció eredményei alapján a 2071–2100-as időszakban, A2 scenárió esetén

Standard deviation of seasonal precipitation change (%) expected by 2071–2100 for the Carpathian Basin using the outputs of 16 RCM simulations, A2 scenario

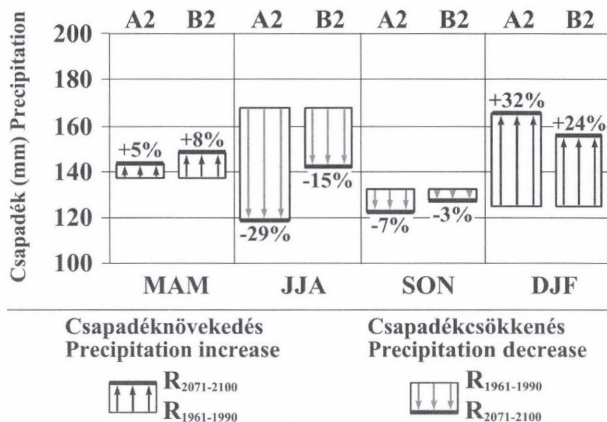
9. ábra. Évszakos csapadékváltozás (%) a Kárpát-medence térségében 8 európai regionális éghajlati modellszimuláció eredményei alapján a 2071–2100-as időszakban, B2 scenárió esetén

Seasonal precipitation change (%) expected by 2071–2100 for the Carpathian Basin using the outputs of 8 RCM simulations, B2 scenario

10. ábra. Az évszakos csapadékváltozások szórása (%) a Kárpát-medence térségében 8 európai regionális éghajlati modellszimuláció eredményei alapján a 2071–2100-as időszakban, B2 scenárió esetén

Standard deviation of seasonal precipitation change (%) expected by 2071–2100 for the Carpathian Basin using the outputs of 8 RCM simulations, B2 scenario

11. ábra. A Magyarországon várható csapadékváltozás évszakos értékei a 21. sz. végére (az 1961–1990 közötti referencia-időszak értékekei a Budapesten mért csapadékösszegeket jelzik)

Expected seasonal change of mean precipitation (mm) for Hungary by the end of 21st century (precipitation values of the reference period, 1961–1990, represent the seasonal mean precipitation amount in Budapest)

6. táblázat. A 2071–2100-as időszakban várható évszakos csapadékváltozás térbeli gradiens-értékei a Kárpát-medencében*

Szcenárió	Tavaszi (MAM)	Nyár (JJA)	Ősz (SON)	Tél (DJF)
		%		
A2	Zonális: -10	Zonális: -8	Meridionális: -7	Radiális: +13
B2	Zonális: -5	Radiális: -10	Radiális: 0	Radiális: +5

*A pozitív irány a zonális gradiens esetén É-ről D-re, a meridionális gradiens esetén Ny-ről K-re, a radiális gradiens esetén a szélektől befelé mutat

A hőmérséklethez hasonlóan, a csapadékra is végeztünk hibaanalízist az 1961–90-es idősakra a CRU adatbázis (NEW, M. et al. 1999) felhasználásával. A csapadék esetén a modellek inkább felülbecslik a jelen éghajlati viszonyokat, s csupán a vizsgált terület DNy-i régiójában találunk alulbecslést. Szigorúan hazánk területét vizsgálva a szimulált és mért csapadékértékek közötti eltérések a -10% és +20% közötti intervallumba esnek (BARTHOLY, J. et al. 2007).

Az 1 °C-os globális melegedés esetére várható éghajlatváltozás a Kárpát-medencében

A PRUDENCE projekt keretében végzett modellfuttatások célidőszaka a 21. sz. vége (2071–2100), így a Kárpát-medencére vonatkozó elemzéseink-

ben mi is ezt az időszakot vizsgáltuk. A klímaváltozások okozta hatásvizsgálatokhoz a közelebbi jövőre vonatkozó előrejelzésekre lenne szükség, de ezek egyelőre még nem állnak rendelkezésünkre. A századvégre (2071–2100) vonatkozó modellbecslések alapján CHRISTENSEN, J.H. (2005) meghatározta az 1 °C-os globális melegedéshez tartozó regionális hőmérséklet- és csapadékváltozásokat az európai országokra (az A2, ill. a B2 szcenáriók esetén adódó globális melegedés mértékét 1 °C-ra arányosítva). Ehhez az elemzéshez 50 km x 50 km-es ráccsal fedték le egész Európát, és az adott országok területére eső rácsponti értékeket átlagolták. Majd az összes modellfuttatás (25) hőmérsékletre és csapadékra vonatkozó becsléseit összegezték. Ezután az évi és évszakos átlag-, ill. szórásértékek alapján egy normál eloszlású valószínűségi függvényt illesztettek, és ez alapján számították a 95%-os, 50%-os és 5%-os valószínűséggel várható értékeket, amelyek mindegyikéhez megadták a 95%-os konfidencia-intervallumot is. Ezeket az eredményeket foglaljuk össze Magyarországra a 7. és 8. táblázatban a hőmérsékletre, ill. a csapadékra vonatkozóan, amelyek közel 30 rácspont becsléseit veszik alapul. A számszerűsített eredmények összhangban vannak az előző két fejezetben bemutatott térképeken látható becslésekkel.

7. táblázat. Magyarországon várható hőmérsékletváltozás a 2071–2100-as időszakban 25 modellszimuláció eredményei alapján (CHRISTENSEN, J.H. 2005 *)

Mutató	Éves	Tavaszi (MAM)	Nyár (JJA)	Ősz (SON)	Tél (DJF)
Átlag	1,4	1,1	1,7	1,5	1,3
Szórás	0,3	0,3	0,4	0,3	0,3
95. percentilis	1,9 [1,8–2,1]	1,6 [1,5–1,8]	2,4 [2,2–2,6]	2,0 [1,8–2,1]	1,9 [1,7–2,1]
5. percentilis	0,9 [0,7–1,0]	0,6 [0,5–0,8]	1,0 [0,8–1,2]	1,0 [0,8–1,1]	0,8 [0,6–0,9]

*A percentilisek esetén a zárójelben található értékek a 95%-os konfidencia-intervallumot jelölik.

8. táblázat. Magyarországon várható csapadékváltozás a 2071–2100-as időszakban 25 modellszimuláció eredményei alapján (CHRISTENSEN, J.H. 2005*)

Mutató	Éves	Tavaszi (MAM)	Nyár (JJA)	Ősz (SON)	Tél (DJF)
Átlag	-0,3	0,9	-8,2	-1,9	9,0
Szórás	2,2	3,7	5,3	2,1	3,7
95. percentilis	3,4 [2,2–4,6]	7,0 [5,0–9,0]	0,5 [(-2,3)–(3,2)]	1,5 [0,4–2,7]	15,0 [13,0–16,9]
5. percentilis	-3,9 [(-5,1)–(-2,8)]	-5,2 [(-7,2)–(-3,3)]	-16,9 [(-19,5)–(-14,1)]	-5,3 [(-6,4)–(-4,2)]	3,0 [1,0–5,0]

*A megjegyzést lásd a 7 táblázatnál.

A hőmérséklet esetén egyértelműen melegedő tendencia mutatkozik (7. táblázat), ami erősebb az 1 °C-os globális átlaghőmérséklet-emelkedésnél. Az évi 1,4 °C-os hőmérséklet emelkedésnél nagyobb mértékű változásra számíthatunk nyáron és ősszel (1,7, ill. 1,5 °C), míg télen és tavasszal valamivel kisebb mértékűre (1,3, ill. 1,1 °C). A 2071–2100-ra várható évi csapadékösszeg-változás csekély mértékű negatív tendenciával jellemezhető (8. táblázat). Az évszakos csapadékösszegben hazánkban jelentős (abszolút értékben átlagosan közel 10%-os) változás a téli és nyári évszakban valószínűsíthető, előbbi esetén növekedésre, utóbbinál csökkenésre számíthatunk. Az átmeneti évszakokban a különböző modellek által adott becslések nem ennyire egyértelműek – némelyek modell csökkenést, mások növekedést valószínűsítenek Magyarország térségére.

Következtetések

Az Európai Unió V. keretprogramja által finanszírozott PRUDENCE projekt az SRES A2 és B2 scenárió esetén Európára ad becsléseket a 21. sz. utolsó három évtizedére, 50 km-es rácsfelbontással. E vizsgálatok eredményei alapján levonható az az általános következtetés, hogy a Kárpát-medencében a hőmérséklet egyértelműen melegedő tendenciát mutat – az évi átlagnál nagyobb mértékű hőmérséklet-növekedés várható nyáron és ősszel. Az évi csapadékösszeg 2071–2100-ra várható változását csekély mértékű negatív tendencia jellemzi, télen növekedő, míg nyáron csökkenő évszakos csapadékösszeg valószínűsíthető. Részletesebben az alábbiakban foglaljuk össze a jelen cikkben tárgyalt vizsgálataink eredményeit.

– Hasonlóan a globális és európai eredményekhez, a Kárpát-medencére is az A2 scenárió esetén nagyobb melegedés várható, mint a B2 esetén. A melegedés mindkét scenárió esetén nyáron a legnagyobb, s tavasszal a legkisebb.

– A 2071–2100-as időszakban a melegedés várható mértéke mindkét scenárió esetén mindegyik évszakban meghaladja a 2,5 °C-ot, de kisebb lesz, mint 4,8 °C. A legnagyobb mértékű melegedés várhatóan nyáron lesz, az A2 scenárió esetén 4,8 °C, és 4,0 °C a B2 scenárióra. A legkisebb hőmérséklet-növekedés tavasszal várható: 3,1 °C (A2), ill. 2,5 °C (B2). A legkisebb eltérés az A2 és B2 scenárió között tavasszal várható (0,6 °C), míg a legnagyobb télen (1,0 °C).

– Az 1961–1990 közötti referencia időszakban a szimulációk felülbecslik a hőmérsékletet a Kárpát-medence térségében, csak a vizsgált terület nyugati és az északkeleti határain figyelhetünk meg alulbecslést.

– A legnagyobb melegedés mindkét scenárió esetén nyáron várható. A maximumhőmérséklet várható növekedése 4,9–5,3 °C (A2), ill. 4,0–4,4 °C (B2). A minimumhőmérséklet várható növekedése 4,2–4,8 °C (A2) ill. 3,5–4,0 °C (B2). Amint a számértékekből kitűnik, a minimumhőmérséklet valószínűsíthető növekedése általában (tél kivételével) kisebb, mint a maximumhőmérsékleté.

– Nyáron zonális struktúra figyelhető meg minden hőmérsékleti paraméter esetén, azaz a várható melegedés mértéke É-ről D felé növekszik. Télén általában meridionális struktúra várható, azaz Ny-ról K-re haladva nő a várható melegedés. Tavasszal és ősszel sokkal kisebbek a gradiens értékek, az ország határain belül nem haladják meg a 0,4 °C-ot.

– Mind az A2, mind a B2 scenárió esetén a csapadék évi összegében nem várható jelentős mértékű változás, viszont az évszakos csapadékösszegek változásának várható tendenciája eltérő előjelű. Nyáron (és kisebb mértékben ősszel) a Kárpát-medence térségében a csapadékmennyiség csökkenésére, míg télen (és kisebb mértékben tavasszal) annak növekedésére számíthatunk.

– Az előrejelzett csapadékcsökkenés mértéke nyáron 24–33% (A2 scenárió), ill. 10–20% (B2 scenárió), míg a téli csapadéknövekedés mértéke 23–37% (A2 scenárió), ill. 20–27% (B2 scenárió).

– Az 1961–1990 közötti referencia időszakban a legcsapadékosabb évszakunk a nyár volt, a legszárazabb pedig a tél. A modelleredmények valószínűsítik az éven belüli csapadékeloszlás átrendeződését a 21. sz. végére. A modellek azt jelzik, hogy mindkét scenárió esetén a legcsapadékosabb évszak a tél lesz, míg a legszárazabb várhatóan a nyár (A2 scenárió), ill. az ősz (B2 scenárió).

– Mind az A2, mind a B2 scenárió szerint a legnagyobb területi változékonyság télen várható, pozitív radiális gradienssel. Nyáron az A2 scenárió esetén zonális gradiens a jellemző, míg a B2 scenárió esetén radiális.

Hangsúlyozzuk, hogy az itt bemutatott modellbecslések nem pótolják az olyan dinamikus modellekkel (BARTHOLY, J. et al. 2006; HORÁNYI A. 2006) végzendő, a 21. sz. egészére kiterjedő finom felbontású (akár 10 km-es) regionális klímaanalízist, amely több globális éghajlati scenáriót vesz figyelembe, amellet számos meteorológiai paramétert és éghajlati szélsőértékeket is tartalmaz. Amíg ezek a részletes elemzések elkészülnek, addig az itt bemutatott eredmények tendencia jellegű információkat nyújthatnak a klímapolitikusok és gazdasági tervezők munkájához.

Köszönetnyilvánítás

Az éghajlatváltozási modellszimulációk adatbázisát az EU EVK2–CT2001-00132 számú szerződésében támogatott PRUDENCE projekt keretében állították elő. Kutatásainkat az MTA és a Miniszterelnöki Hivatal 10.025–MeH-IV/3.1/2006 számú pályázata, az OTKA T-049824 számú pályázata, valamint az NKFP-3A/0082/2004 és az NKFP-6/079/2005 pályázatok támogatták. További segítséget nyújtott az EU VI. keretprogram CECILIA projektje (GOCE-037005), a Környezetvédelmi és Vízügyi Minisztérium, továbbá az MTA TKI Alkalmazkodás a klímaváltozáshoz című, 2006/TKI/246 számú programja.

IRODALOM

- BARTHOLY, J.–PONGRÁCZ, R.–MATYASOVSKY, I.–SCHLANGER, V. 2003. Expected regional variations and changes of mean and extreme climatology of Eastern/Central Europe. – In: Combined Preprints CD-ROM of the 83rd AMS Annual Meeting. Paper 4.7, American Meteorological Society, 10 p.
- BARTHOLY, J.–PONGRÁCZ, R.–TORMA, Cs.–HUNYADY, A. 2006. A PRECIS regionális klímamodell és adaptálása az ELTE Meteorológiai Tanszékén. – In: 31. Meteorológiai Tudományos Napok. – Az éghajlat regionális módosulásának objektív becslését megalapozó klímadinamikai kutatások (szerk: WEIDINGER T.) Oszágos Meteorológiai Szolgálat, Budapest, pp. 99–114.
- BARTHOLY, J.–PONGRÁCZ, R.–GELYBÓ, Gy. 2007. Regional climate change expected in Hungary for 2071–2100. – *Applied Ecology and Environmental Research*, 5. pp. 1–17.
- BENESTAD, R.E. 2005. Climate change scenarios for northern Europe from multi-model IPCC AR4 climate simulations. – *Geophysical Research Letters*, 32. L17704, doi:10.1029/2005GL023401.
- BLACK, E.–BLACKBURN, M.–HARRISON, G.–HOSKINS, B.J.–METHVEN, J. 2004. Factors contributing to the summer 2003 European heatwave. – *Weather*, 59. pp. 217–223.
- CHRISTENSEN, J.H. 2005. Prediction of Regional scenarios and Uncertainties for Defining European Climate change risks and Effects – Final Report. – DMI, Copenhagen, 269 p.
- CHRISTENSEN, O.B.–CHRISTENSEN, J.H. 2004. Intensification of extreme European summer precipitation in a warmer climate. – *Global and Planetary Change*, 44. pp. 107–117.
- FINK, A.H.–BRÜCKER, T.–KRÜGER, A.–LECKEBUSCH, G.C.–PINTO, J.G.–ULBRICH, U. 2004. The 2003 European summer heatwaves and drought – synoptic diagnostics and impacts. – *Weather*, 59. pp. 209–216.
- GIORGI, F. 1990. Simulation of regional climate using a limited area model nested in a general circulation model. – *Journal of Climate*, 3. pp. 941–963.
- HANSEN-BAUER, I.–ACHBERGER, C.–BENESTAD, R.E.–CHEN, D.–FØRLAND, E.J. 2005. Statistical downscaling of climate scenarios over Scandinavia: A review. – *Climate Research*, 29. pp. 255–268.
- HORÁNYI A. 2006. Regionális klímadinamikai kutatások: nemzetközi és hazai áttekintés. – In: 31. Meteorológiai Tudományos Napok – Az éghajlat regionális módosulásának objektív becslését megalapozó klímadinamikai kutatások (szerk: WEIDINGER T.) Oszágos Meteorológiai Szolgálat, Budapest, pp. 62–70.
- IPCC 2007. Climate Change 2007: The Physical Science Basis. Working Group I Contribution to the Fourth Assessment Report of the IPCC. – Intergovernmental Panel on Climate Change, Cambridge University Press, New York.
- NEW, M.–HULME, M.–JONES P. 1999. Representing twentieth-century space-time climate variability. Part I: Development of a 1961–90 mean monthly terrestrial climatology. – *Journal of Climate*, 12. pp. 829–856.
- PAL, J.S.–GIORGI, F.–BI, X. 2004. Consistency of recent European summer precipitation trends and extremes with future regional climate projections. – *Geophysical Research Letters*, 31. L13202, doi:10.1029/2004GL019836.
- TEBALDI, C.–HAYHOE, K.–ARBLASTER, J.M.–MEEHL, G.E. 2006. Going to the extremes: an intercomparison of model-simulated historical and future changes in extreme events. – *Climatic Change*, 79. pp. 185–211.

Hála József–Romsics Imre (szerk.): „A legnagyobb magyar geológus”. Szabó József emlékkönyv. – Viski Károly Múzeum, Kalocsa, 2003. 160 old.

Az emlékkötet a SZABÓ József születésének 180. évfordulója alkalmából 2002-ben megrendezett kalocsai konferencián elhangzott előadásokat foglalja magába. A kötet színvonalas formában jelent meg, ezzel is méltó emléket állítva a „magyar geológia atyjának”. Igényes szerkesztése már elsőre szembetűnik az olvasó számára. A kötet gazdagon illusztrált oldalait fellapozva már szinte „képes formában” mesél SZABÓ József életének egyes szakaszairól, amelyek igazán fontos mérföldkövek a geológia tudománya számára.

A könyv 14 tanulmányt tartalmaz, amely bemutatja SZABÓ József teljes életútját tudósként, tanárként és emberként egyaránt. Többek között ő volt az első geológus professzor, aki magyar nyelven tanított és része volt azon geológus nemzedék felnevelésében, akik később egyetemi tanárként adták tovább a tőle szerzett tudást és eszmeiséget. Megalapította a magyar kőzettani iskolát, amely korát megelőző genetikai kőzettant oktatott. Alapelve az volt, hogy a kőzeteket nem lehet földtani környezetükből kiragadva vizsgálni, mert így nem ismerhetjük meg azokat a kölcsönhatásokat, amelyek az adott környezetben kialakulásukat befolyásolták és utólagosan átalakították.

Évtizedeken át az általa írt „Geológia” című tankönyvből tanultak az egyetemi hallgatók, de SZABÓ József kiemelkedő érdeme az is, hogy nemcsak az egyetemi hallgatók, hanem a középiskolák felső tagozata számára és kezdők részére is írt könyveket, ezzel is közelebb hozva ezt a tudományt az emberekhez. „Az ásványtanban kezdők számára csak úgy várhatni sikert a tanítástól, ha ahelyett, hogy az elmét sokféle tán elvontabb tárgyakkal is megrohanóknak, csupán azon ismejelekre szorítkozunk, amelyek első tekintetre nagyrészt feltűnnek, és ezeknek leolvasására magán az ásvány példányon hozzá szoktatjuk a tanuló...” – fejtette ki az ásványtan oktatásával kapcsolatos véleményét. Megalapította és folyamatosan bővítette a pesti egyetem ásvány, kőzet és őslénytani gyűjteményét. Elkészítette Budapest és környékének első földtani térképét és leírását.

Munkája során bejárta Európát, Afrikát, Amerikát, tanulmányozva a meglátogatott helyek geológiai körülményeit és tanulmányokban, értekezésekben ismertette tapasztalatait. Többek mellett erről is olvashatunk az emlékkötetben. A kőzet- és ásványtan mellett kiválóan művelte az őslénytani, talajtan, agrogeológia, műszaki földtan és hidrológia tudományát, amelyekről ugyancsak olvashatunk.

SZABÓ József tudományos életben betöltött szerepe nemcsak az oktatás és kutatás volt. Fontos szerepet játszott, mint alapító tag a Magyarhoni Földtani Társulat életében is, ugyanis 1848-tól formálisan megalapították a Társulatot. Az 1848–49-es forradalom és szabadságharc miatt azonban csak 1850 júliusában tartották meg első közgyűlésüket. 1867-től az MTA rendes tagja és ezt követően a Magyar Tudományos Akadémián betöltött szerepe is méltán maradandó értékű.

A kötet szerkesztőinek érdeméért kell említeni, hogy az egyes témakörökben készült tanulmányok végén egy rövid irodalmi összefoglalást találunk, amely segítséget adhat abban, hogy ha valamelyik témakör felkeltette az olvasó érdeklődését, könnyebben el tudjon mélyedni abban.

A könyv által egy olyan embert ismerhetünk meg, aki a magyar reformkorszak legnagyobb, külföldön is elismert természettudósa volt, a „kötelen Alföld szülötte”, akinek munkáját az elmélet és gyakorlat tökéletes összhangja jellemzi. A tanulmánykötetet ajánlom a geológia tudománya iránt érdeklődőknek, akik szeretnék jobban megismerni SZABÓ József életét és munkásságát.

KOZMA KATALIN

A Völgység táji elhatárolása¹

SZÓTS ZOLTÁN²

Abstract

Localisation of Völgység microregion in Transdanubia, Hungary

The conceptual definition of landscape is a difficult geographical task because landscapes are unique and unrepeatable areal segments. A number of geographers have grappled with this problem. In this methodological study an attempt is made by the author to locate Völgység which is a microregion in Transdanubia. An explication of the landscape is given in Hungarian by the linguist D. JUHÁSZ (1988): “landscape is a spatial entity, shaped by physico-geographical, ethnographic-cultural and historical-social factors”. In the present article a complex geographical approach to the Völgység region is clearly perceptible. Both the physical and human geographical factors play an important role in landscape evolution. Ethnography offers description, the collective memory is based on relief characteristics and preserves social and ethnic changes. The final statement is that the reconstruction of historical-geographical topography of Völgység must be extended also to the Middle Ages.

Bevezetés

Amikor egy kistáj geneziséét vizsgáljuk, egyrészt el kell helyeznünk a környező tájak viszonyrendszerében. Konkrétan a Völgységgel szomszédos kistájak: Sárköz, Zselic, Hegyhát, Mecsek és a Kapos-völgy tájformálódásával együtt kezelve. Módszerünk történeti, mert forrásfeltárára épít, és történetiségében vizsgálódunk, földrajzi, mert a Föld felszínére vetítjük a jelenségeket, konkrétan azokat a folyamatokat, amelyek elvezetnek a táj kialakulásához. A földrajz szintetizáló tudomány jellegéből fakad, hogy ezt csak azután teheti meg, ha százféle határvonal szintézisét adja, hangsúlyozta PRINZ Gy. (1936) a „Magyarország tájrajza” előszavában. Ugyanakkor elmondható, hogy a kartografikus módszer mind a történeti, mind a néprajzi-névtani kutatásokban meggyökeresedett és egyre fontosabbá válik.

¹ A dolgozat része „A népességcsere hatásai a Völgység társadalmi-gazdasági aktivitásának térbeli rendjére a 20. sz. második felében doktori disszertációnak, módszertani előtanulmánya egy a vidék középkori térszerkezetének feltárást megcélzó írásnak.

² PE TTK Doktoriskola aspiránsa, 7624 Pécs, Ifjúság útja 6.

A kiterjesztés nemcsak térbeli, hanem időbeli is. A nyelvészet a magyar tájnévadás népünk egész történetét végigkísérő folyamat, és a tájnévadás rendszere a magyar nyelvfejlődés szerves része, mert ugyanazok a történelmi-kulturális tényezők formálják, mint a nyelv egészét (JUHÁSZ D. 1988). Így a nyelvtörténet hagyományos korszakaihoz igazítva vizsgálja a fejlődést. A honfoglalástól a mohácsi vészig terjedő ómagyar kort itéli elsőrendű fontosságúnak, mert ettől kezdve vannak nagyobb számban olyan nyelvméleink, amelyek tájnevekre utalnak, hiszen a tájnévadásban domináns tényező a magyarság letelepedése és életformaváltása, érti ez alatt az első királyok céltudatos telepítéseit, és a Kárpát-medence kitöltésére irányuló terjeszkedést is (JUHÁSZ D. 1988). Az ómagyar kor a nagytájak kialakulásának ideje, a Dunántúlt is magába foglaló Pannónia szomszédságában megjelenik az Alföld, Felvidék és Erdély nagytáj és az ősmagyar folyóköz típusú tájnevek, mint a Sárköz, vagy a Rábaköz. Viszont a korszak végén, az 1400-as évektől a régi tájnevekhez, a medence jellegű tájak nevéként a *-ság, -ség* képzős tájnevek szaporodnak: Barcaság, Nyírség, Szerémség, Lakság stb. (VISKI K. 1938; KÁDÁR L. 1941; KÓSA L.–FILEP A. 1975).

A táj *„természeti-földrajzi, néprajzi-kulturális és történelmi-társadalmi tényezők hatásában kialakult területi egység”* (JUHÁSZ D. 1988, 9 p.). Bár a megfogalmazás a névtannak a tájnevekre, mint helynevekre, és mint jelekre vonatkozik és nem a földrajz számára alkotott kategória, mégis kifejezi annak megközelítését, még felsorolásának sorrendiségében is, ahogyan BULLA B. is a táj komplexitását hangsúlyozza, ugyanakkor a táj vázának a domborzatot tartja (BULLA B. 1962).

A magyar földrajzi szakirodalomban két fő irányzat érvényesül a népi tájnevek és a természetföldrajzi egységek viszonyában, az egyik, az organikus felfogás, az előbbieket favorizálja, értékmentőnek tartja, ha a térképszerkesztők, geográfusok a népi tájneveket megőrzik eredeti elhelyezkedésüknek megfelelően használják, a másik a tudomány saját szempontrendszerét abszolutizálja, a mesterséges tájnévadás. A földrajz éppen a jelenségek földfelszíni ábrázolásának kényszere folytán húz éles határokat ott is, ahol ezek csak átmenetiek. A természeti földrajz arra törekszik, hogy minden kis területnek nevet adjon, a tájak megállapításában a fizikai földrajz dominál (PRINZ Gy. 1936; KÁDÁR L. 1941; GÁBRIEL A. 1973).

A kistáj nevének eredetéről

Minden lokális vizsgálat kiindulópontja a kutatási terület határainak megvonása. Völgység nevű dél-dunántúli kistájunk esetében ez nem könnyű feladat, mert, ha a szakirodalmat áttekintjük, azt tapasztaljuk, hogy a földrajzi tájegység nem azonos a néprajzival, és eltér a közigazgatási egységtől is. A topográfiai probléma gyökerei összetettek, a Völgység történeti kategória, a népi tájnévadásban gyökerezik, ugyanakkor azokhoz a tájnevekhez tartozik, amelyek azonosakká váltak többé-kevésbé a közigazgatási járással, hasonlóan a zalai Göcsejhez és a (baranyai) Hegyháthoz vagy Ormánsághoz. Ráadásul a járás 18. sz.-i létrejöttétől kezdve állandó változásban volt, hol kevesebb, hol több település tartozott hozzá.

Másrészt a kérdés első részletes kutatásra épülő összefoglalása, a helytörténész SOLYMÁR I. máig alapvető tanulmánya, is tükrözi a források relatív hiányát, ami a török hódoltság következménye. Míg a régió szerencsésebb helyzetű néprajzkutatója a Hetésről már 1564-es első említéstől kezdve 350 év

kéziratot anyagának áttekintése során 73 adatot talált, a Völgység első említése csak 1696-ból maradt meg (SOLYMÁR I. 1987; SZENTMIHÁLYI I. 1975).

A népi tájtudat feltárásában SOLYMÁR I. a szépirodalomra hagyatkozott, a vidék középkori településeinek rekonstruálásában a későbbi völgyeségi települések azonosítására vállalkozott. Filológiai alapossggal tárta fel a 18. sz. eleji Tolna és Baranya megye közti határper utáni Völgységi járás, mint közigazgatási egység kialakulását, és követte nyomon határainak változását egészen a járási rendszer megszűnéséig. A tájnév eredetét illetően a nyelvészek azon megállapításából indult ki, hogy a *völgység* = *völgyi patak*, a Völgységi-patak vízgyűjtője azonos az ősi Völgységgel. A 19–20. sz.-i utazók, úttörténeti szakmunkák alapján jutott arra a végső konklúzióra, hogy mivel a történeti Völgységen átfutó út a kölesdi Révvölgyhöz tartott, így a Hidas-patak vízgyűjtőjét is ide sorolta (1. ábra).

HOLUB J. a török kiűzése utáni Tolna megyei újjászerveződés kapcsán jegyzi meg tanulmányában, hogy bár a Völgységi járást csak 1725-ben szervezték meg, „neve valószínűleg még a középkorra nyúlik vissza, s azóta is használatban volt ennek a vidéknek a megjelölésére. Hogy általánosan ismert és használatban volt, mutatja, hogy a Baranyával folytatott határperben

1. ábra. A Völgység Magyarország Nemzeti Atlasza domborzati és vízrajzi térképén
Völgység: fragment of a sheet from the National Atlas of Hungary (relief and waters)

Mázával kapcsolatban *közönségesen Völcségnek nevezett hegyaljai kerületről* beszéltek.” HOLUB J. érvként hozta fel azt is, hogy az 1699. májusi közgyűlési jegyzőkönyvben két helyen is előfordul, szerinte mint Dombóvár vidékének megjelölése. Vélekedését mások is átvették, mígnem VÁRADY Z. tisztázta, hogy az akkori Dombóvári járásnak a Dombóvártól Szekszárdig húzódó K-i részét nevezték Völgységnek (HOLUB J. 1974, 60 p.; VÁRADY Z. 1996).

A tényleges tájnévadás és a tájnevek első írott megjelenése időben legtöbbször nem esik egybe. A legősibb magyar névadású folyóköz típusú nevek első említése a 13–14. sz.-ból valók, a *-ság-*, *-ség* képzősök a 16–17. sz.-i forrásokban jelennek meg, holott nagy valószínűséggel korábban születtek (KISS L. 1978).

A Völgység lehatárolása természetföldrajzi alapon

A természeti földrajz a táj fogalmának meghatározásában elsősorban földtani-geomorfológiai sajátosságokra támaszkodik. A Völgység kistáj relatív elhelyezése egyértelmű, „*a Mecsek hegység É-i előterében elterülő pannon alapközetű dombvidék, a Dunántúli-dombság nagyszerkezeti egységének része*” (LOVÁSZ Gy. 1977, 84 p.). A tájegység kiterjedésében és határainak megvonásában azonban már eltérő álláspontok alakultak ki. A sorrendiségben a népi tájtudathoz való viszonyt és a területi kiterjedést érvényesítettük a Kapos–Sió–Sárvíztől a Mecsekig húzódó „nagy Völgységtől” a kistáji kereteket is felszabdalo táji tipizálásig. Eredményeinket az alábbi pontokba foglaltuk.

I. A Mecsektől É-ra fekvő Tolnai–Baranyai-dombvidék morfológiailag két eltérő részre bontható, Völgységre és Hegyhátra, előbbire jellemző a széles völgyek rendszere, utóbbi széles hátságokkal és szűk völgyekkel jellemezhető. A Bikali-víztől és a Vaszari-erdőtől D-re eső terület a Hegyhát, az É-ra eső a Völgység, a Dombóvártól Kurdig a Kapos völgyét kísérő lejtő feletti meredek tető még a Hegyhát, viszont Mucsitól a Völgységi-patak vízvidéke kezdődik. GÁBRIEL A. a népi tájtudatra apellál. A (baranyai) Hegyhátban a meredek völgyek mélyén vannak az ország legkisebb községei, ezzel szemben ettől É-ra, a Mágocsnál kezdődő vidék, a hegyhátiak szemében irigylésre méltóan enyhe lejtésű és jó talajú, ahol a hegyhátiaknál nagyobb községek vannak. Mivel a Hegyhát első írott említését a 17. sz. végétől eredezteti, így az akkori és mai tolna-baranyai megyehatár számára választóvonal a népi tájtudatban, ettől kivételt csak a Völgységi-patak felső szakaszának településeinél tesz, amikor azokat a Völgységhez tartozónak tekinti. „*A régi tájnevek elsősorban társadalmi egységeket jelölnek, amelyekben hasonlóak a lakosság életviszonyai*” (GÁBRIEL A. 1973, 323 p.).

Az említett kutató a Tolnai-Hegyhátat egy mesterséges névadásnak tartja, amely az 1940-ben a tájneveket nagy számban közlő, 1: 750 000-es ma.

térképen először tévesen jelent meg, majd tartósan meggyökeresedett. GÁBRIEL A.–ADÁM L. morfológiai értékelésével is érvel, amely szerint a Tolnai-Hegyhát D-i táblarögei jelentéktelenül különböznek a völgyeségi táblarögöktől, így a Völgységhez tartoznak. Sőt tovább megy, amikor Hőgyészt és a Hidas-patak menti községeket, és a Danal menti Kalaznót is ide tartozónak véli, mivel korábban a járás részei voltak. A völgyekben fekvő Miszla, Gyöng, Szakadát, Diósberény is inkább a *völgyesség* szóval jellemezhető, mert széles völgyek dominálnak. Idős parasztemberek és értelmiségiek még az 1970-es években sem tudtak arról, hogy Gyöng környéke Hegyhát nevet viselt volna. A Völgyesség DK-i határáról tárgyából fakadóan nem szól (GÁBRIEL A. 1973).

II. A Mecsektől É-ra eső, a Kapos és a Sió-Sárvíz törésvonala által lehatárolt löszös pannon tábla tektonikai okokból fakadó aszimmetrikus feldarabolódása az azonos elem. Az egyes rögök úgy billentek oldalra, hogy meredek oldaluk Ny-ra a Kapos, ill. a Danal és Hidas-patak völgyére tekintenek, K felé lankás fennsíkot alkotnak. A DK-nek tartó lejtőkön a csapadék vize a három hosszanti patakba torkollik. KOGUTOWICZ K. (1936) a névadásban nem a számos patak völgyet és vízmosást tartja mérvadónak, hanem a dombokat körülölelő széles völgyeket, mert indoklása szerint az ember megtelepedésében ennek a földrajzi tényezőnek volt döntő szerepe. A Völgységhez sorolta az akkor tájnévi elnevezés nélküli Tolnai-Hegyhátat, viszont a 42 településbe nem került bele a megyehatár által leszelt Vízvölgy és a Völgyeségi-patak vonalától K-re eső, de a patak vízrendszeréhez tartozó terület (KOGUTOWICZ K. 1936).

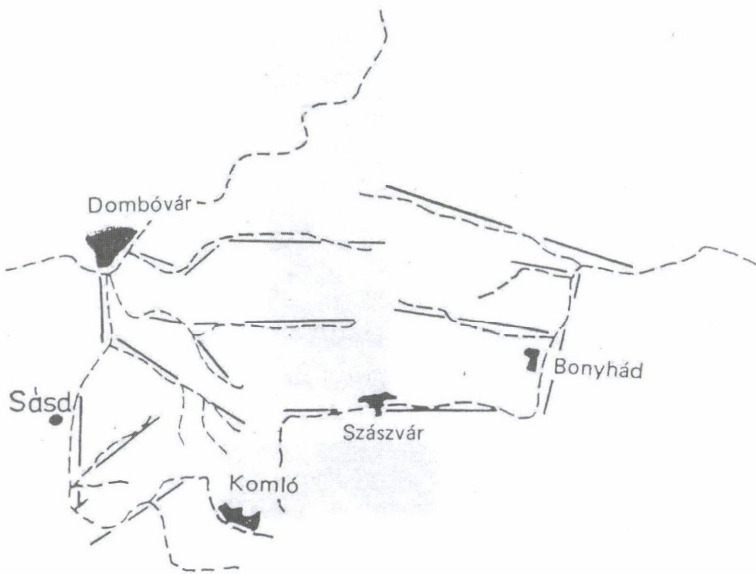
III. A Völgyesség a Völgyeségi-patak vízgyűjtő területével azonos. Ez megfelel a népi tájnévadás jellegzetességeinek, hiszen a népi tájnevek elsősorban társadalmi egységek, leginkább vízgyűjtő területek, „*a Völgyesség tája eredetileg a Völgyeségi-patak vízgyűjtő területe*” (GÁBRIEL A. 1973, 321 p.).

A Völgyeségi-patak Keleti-Mecsekben eredő forrása Zobák közelében, a Hármashegy É-i oldalán a Takanyó-völgyben található meg. ÉD-i, majd KNy irányú törésvonalon végigfolyik az ún. „Vízvölgy”-ön Magyaregregytől Szárászig összegyűjtve a vizeket. Hidasnál fogadja magába az Óbánya és Mecseknádasd felől beleömlő patakokat, Bonyhádnál a Majosi- és az Aparipatakokat, Kakasdnál a Rák-patakot. Sióagárdtól DK-re éri el a Sió-Sárvíz vízrendszert. D-en tehát egy a Mecsekben futó vízválasztó völgyfő-sor, K-en a Szekszárdi-dombságban az Óriás-hegytől D-nek futó vízválasztó, ÉNy-on a Kapos törésvonalával párhuzamos löszös dombsor a vízválasztó. Ezzel a Kárász-Zobák vonaltól Ny-ra eső a Baranya-csatorna, Hábi-csatorna-Bikal Kaposba folyó vízrendszer, vagyis a Hegyhát elhatárolódik. ÉK-en pedig határa a Harc-Zomba-Kéty-Murga-Tevel vonalon fut.

Ebből a feltételezésből kiindulva, és úttörténeti megfontolásokból SOLYMÁR I. a Völgyeségi-patak vízgyűjtőjéhez kapcsolta a Hidas-patak vízgyűjtőjét is. Magyarország Nemzeti Atlasza domborzati és vízrajzi térképe is így jelöli ki a Völgyeséget (SOLYMÁR I. 1987, 1. ábra).

IV. A Tolna–Baranyai-dombság Mecsektől É-ra eső részének azonos geomorfológiai vonásait hangsúlyozó kistáji tagolás, amely a szerkezeti törésvonalakat (Kapos–Alsóhidas-patak–Baranya-csatorna) tekinti határnak. Területe: 490 km². A szerző hangsúlyozza, hogy „domborzatilag sokkal kevésbé különül el szomszédaitól, rendkívül bizonytalan szubjektív ÉK-ti határának tekinthető az Alsóhidas-patak völgye. E választóvonal mindkét oldalán lényegében ugyanaz a habitusú morfológiai térség található” (Lovász Gy. 1977, 84 p.) (2. ábra). A Tolnai-Hegyhát elkülöníthetőségét mintegy megkérdőjelezi, sőt a (baranyai) Hegyhátat egyenesen a Völgységbe tagozza be, a terület Ny-i része mint morfológiai mikroalkörzet, tehát véleménye szerint ide tartozik. Olyannyira, hogy a területi adottságok gazdasági értékelésében „Dél nyugati-Völgység” néven kezeli a Baranya-csatorna és a Hábi-csatorna által közrezárt 137 km²-nyi területet és a Ny-i, szomszédos Zselic természeti adottságaival és gazdasági potenciáljával azonosítja. Az általa Északi- és Középső-Völgységnek nevezett geomorfológiai mikroalkörzetek az ÁDÁM L. által megjelölt Völgységgel azonosak, a területhasznosítás szerint ezt Északi-Völgységnek nevezi. A (baranyai) Hegyhátat pedig a fent említett Dél nyugati-Völgységnek tartja, és a Sásdi-árokka két felé is bontja.

Ehhez hasonló a Zselic kutatójának, LEHMANN A.-nak a felfogása, aki szerint a Völgység a Zselicel határos, a Hegyhát, mint önálló természetföldrajzi egység nem létezik. Antropogeográfiai vizsgálatában a taxonómiai hatá-

2. ábra. Főbb szerkezeti vonalak a Völgységben. (Lovász Gy. 1977 alapján)

The main structural lines of Völgység (after Lovász, Gy. 1977)

rolástól eltér abban, hogy D-en és K-en a behatároló települések a Völgységi-patak teljes vízgyűjtőjét lefedik (LEHMANN A. 1971, 2001).

V. A Tolnai-dombság közös geomorfológiai vonásai ellenére az *eltérő* felszínalkatani jellemzőket hangsúlyozó kistáji tagolás, amely a szerkezeti törésvonalakon folyó vizeket tekinti határnak. Így azok: Kapos–Alsóhidas-patak–Völgységi-patak–Hábi-csatorna–Baranya-patak alsó szakasza. Területe: 450 km² (ÁDÁM L.–MAROSI S.–SZILÁRD J. 1981; ÁDÁM L.–MAROSI S.–SZILÁRD L. 1990) (3. ábra). A szerzők elkülönítenek mind Baranyai, mind Tolnai Hegyhátat. ÁDÁM L. a területet két markáns részre bontja, az É-i és Ny-i kiemelkedett és

3. ábra. A Völgység tájféldrajzi felosztása. (ÁDÁM L. 1969)

Landscape geographical subdivision of Völgység (by ÁDÁM, L. 1969)

feldarabolódott élénk reliefű dombságra és a DK-i süllyedő medenceterületre, a Bonyhádi-medencére. Bár az Alsóhidas-patak völgye, számára határ, de megjegyzi, hogy a Tolnai Hegyhát szerkezeti-morfológiai képe fokozatosan változik meg a Völgység felé.

VI. Ha a Magyarország Nemzeti Atlaszának a morfológiai, talajtani, ökológiai és éghajlati faktorokat is figyelembe vevő táji tipizálását vizsgáljuk, akkor a Mecsektől É-ra, Zselictől K-re, és a Sárköztől Ny-ra fekvő, az É-on a Kapos–Sió–Sárvíz-völgy által lehatárolt tolnai–baranyai dombsági táj az eróziós–deráziós dombság jellegű tájtípusokba sorolhatóak. Megjelenik egy Ny–K irányú övezetesség, Ny-on és részben D-en, DK-en az eróziós dombság meredekebb erdősültebb magasabb rögeivel, K-en alacsony dombsági tájak, völgyközi háta kies szőlőkultúrával. A terület D-i felén mérsékelt és mérsékelten nedves klimatikus hatás érvényesül.

PROBÁLD F. (1995) a hagyományos statikus leíró földrajz legnagyobb hibájául róta fel az időbeli változások, folyamatok és tendenciák figyelmen kívül hagyását és a társadalomtudományoktól való elszigetelődést. KÁDÁR, L. (1975) az energikus tájföldrajz megfogalmazója tovább megy, egyenesen a költői-művészi eszközökkel megragadhatóbbnak tartja a tájakat a maguk egyediségében, mint a tudományos módszerekkel. Korszerű földrajzi munka így nem mellőzheti a fenti követelményekben jelentős eredményeket elérő rokontudomány, a néprajz megközelítéseit.

A kérdéskör néprajzi megközelítése

A népek-népcsoportok anyagi és szellemi kultúráját vizsgáló néprajz-tudomány számára is meghatározandó kérdés ezen az embercsoportoknak a térbeli elhelyezkedése. A nemzeti romantika idején jelentkező igény a nemzeti sajátosságok keresésére vezetett és a táji különbözőségekkel összefüggő néprajzi csoportok kutatásába torkollott ANDRÁSFALVY B. (1980).

A tájak, népcsoportok rendszerezését először elvégző VISKI K. (1938) a Mezőföld és a Sárköz szomszédságába a Kapos és a Sárvíz „fordulójá”-ba helyezte a Völgységet (VISKI K. 1938). GUNDA B. (1943) mivel a magyarság néprajzi csoportjaival foglalkozott, nem törődött a túlnyomórészt németlakta Völgységgel, csak a Sárköz kapcsán jegyezte meg, hogy a sárközihez hasonló néprajzi sajátossággal bír a völgységi Váralja és Sióagárd, mint néprajzi sziget. ORTUTAY GY. (1940) Mecsekalja „*vegyes nemzetiségű német behatolásnak erősen kitett*” vidékei közt tartja számon a Vörösmarty által megénekelte tájat (ORTUTAY GY. 1940, 184 p.).

KÓSA L.–FILEP A. (1975) a néprajzi-etnikai csoport kategória meghatározásánál a történeti tudatból indulnak ki. A népi tájtudatról hangsúlyozzák, hogy a felszín tagolódására alapoz, de a történeti-társadalmi és nemzetiségi

változások rögzítésére is törekszik Hangsúlyozzák, hogy a földrajzi feltételek determináló szerepe mellett a kultúra táji tagoltságának kialakulása még soktényezős feltételrendszerrel bír. *„A táji keretek feltétlenül alapot nyújtanak a kultúra integrációjára, a jelenségek és jelenségcsoportok nagyfokú sűrűsödésére”* (KÓSA L.–FILEP A. 1975, 49 p.). A táji integrációban igen nagy szerepet tulajdonít FILEP A. a közigazgatási és kulturális központoknak, a vásáros helyeknek. A termékcsere igény-, ízlés- és magatartásbeli mintakövetésre is lehetőséget adott ezeken a településeken, ahol a társadalmi-gazdasági feltételek szerencsés találkozása élénkebb hagyományápoló, vagy gazdálkodási dinamizmus jellemzi őket (KÓSA L.–FILEP A. 1975).

A Völgységet KÓSA L. a Mecsek hegységet É-ről és D-ről körülölelő dombvidékek (Hegyhát, Zselicség, Hegyföld) közé sorolta, viszont olyan térképvázlatot közölt, amelyen a Hegyhát a Kapos és a Sárvíz között fekszik, tőle D-re a Völgység, aminek szomszédja a Zselic és a Sárköz (KÓSA L.–SZEMERKÉNYI A. 1973). FILEP A. Völgysége természetföldrajzi alapozású, de KOGUTOWICZOT követve a baranyai Hegyhát, a Sárköz és a Sió-Sárvíz völgye közé zárt *„lössös dombvidék, amelyet a csapadékvíz eróziója mély völgyekkel tagolt.”* Leválasztja ugyanakkor, és sárközinek tartja a Bonyhád–Sióagárd vonaltól K-re eső szekszárdi *„hegyeket”* (FILEP A. 1982, pp. 599–600; GÁBRIEL A. 2001).

Az 1970-es évek óta a magyar néprajztudomány áttörést hozott a népi műveltség kartografikus feldolgozásában, a Magyar Néprajzi Atlasz (MNéA) 9. kötetének megjelenítésével és a tájak, népcsoportok kutatásában is (KÓSA L. 1990; BARABÁS J. 1987–1992). A Völgység-kutatás szempontjából azonban nem ez, hanem a regionális néprajzi atlasz Baranya megyei munkálatai fontosabbak, mert a MNéA csak két gyűjtőpontot fog meg a Völgységben: a katolikus magyar falu Györét és Felsőnyéket.

ZENTAI J. Baranya néprajzi csoportjairól írt tanulmánya viszont kísérlet a kartografikus módszer néprajzi alkalmazására, egy megye néprajzi tagolódásának megragadására. Azt feltételezte, hogy a kiemelt megkülönböztető jegyek – népszokások, vallási hovatartozás, nyelvjárás, közösségi identitás, házassági kapcsolatok, a hagyományörzés mértéke, tárgyi néprajzi sajátosságok (viselet, szőttesek, építkezés) – segítségével a megye népe kisebb jellegzetes csoportokra bomlik. Az egyes kritériumokat ugyan váltakozó mértékben tudta érvényesíteni az egyes egységekben, de tárgyunk számára nélkülözhetetlen eredményt hozott a völgségi, a hegyháti és a sárközi csoport elkülönítése (ZENTAI J. 1978).

A völgségi csoport katolikus magyarsága a Völgységi-patak felső szakaszának 7 községében él Magyaregregytől Szászvárig, Tolnából pedig Máza és Györe tartozik e körbe. Ez szerinte a tolnai táj baranyai *„öble”*. Az itt lakók és a környékbeliek is egységesen völgséginek nevezik a vidéket. Főleg az asszonyok viseletével és a hegyháti népszokások hiányával különíti el. Nemcsak földrajzilag, hanem német tömbje miatt is elválik a Hegyháttól.

A katolikus hegyháti csoportot a Mecsek gerincétől É-ra a Kapos folyó vízvidékéig jelöli ki. Néprajzi sajátosságait a szerényebb viseletben és az egyedülállóan gazdag archaikus folklórban látja. Összesen 35 községről van szó, és ahogy megjegyzi, a legtöbb faluban a magyarok a németekkel vegyesen laknak.

A sárközi csoport református magyarsága a baranyai őslakosság szóróványa az egykor itt élő nagy magyar tömbnek, amely az Ócsény–Érsekcsanád–Szeremle–Mohács–Belvárd–Pécsvárad–Váralja vonallal lefedett terület volt. Ma 6 településen élnek németek (még a legmagyarabb Zengővárkonyra is került belőlük) Eltűnt viszont Hidas, Nagymányok és Mecseknádasd reformátussága. A sárköziek szín pompás viseletük, vallásuk, házassági kapcsolataik emelik ki a német és délszláv nemzetiségű környezetükből, és különítik el őket a katolikus magyaroaktól.

Kósa L. monográfiájában Nyugat-Tolna és Észak-Baranya magyar vidékeit a külső-somogyi zóna gazdasági-kulturális folytatásának tartja és a 18–20. sz.-ban mozaikszerű magyar szigeteket ugyanakkor a „*Schwäbische Türkei*”-nek nevezett német vidékben helyezi el. A Hegyhát és a Völgység esetében elismeri, hogy a tőkés átalakulásban a németek kiemelkedő szerepet vittek, és elfogadja, ha fenntartásokkal is, ANDRÁSFALVY B. (1980) a németek és magyarok eltérő értékrendjéről vallott nézeteit és a tőkés korszakban ebből fakadó német expanzió sikerét, és a magyarok visszaszorulását-elszegényedését (Kósa L. 1990; ANDRÁSFALVY B. 1980).

Ugyanakkor ellenpontként VARGA A. (1940) a Völgység K-i peremén fekvő Kölesd, magyar mezőváros és a német Kistormás monográfusa állítását hozta fel, ami éppen azt bizonyította, hogy a hajdani magyar mezőváros polgárosodása, hogyan formálta a zárt német közösség arculatát az 1930-as években. A kölesdiek polgárosodott mértéktartó paraszti viseletének meglétében is tükröződött, nem vezetett a sárköziek gazdag és pompázatos vagyonjelző viseletgazdagságához (Kósa L. 1990; VARGA A. 1940).

Összefoglaló

Minden tudomány a maga sajátos szempontrendszer szerint közelít a kérdéshez, jut el ennek megfelelően eredményre. Míg a klasszikus földrajzban meghatározó a mesterséges táj, a névtan csak az organikus, népi tájnévadást követő elhatárolásokra alapoz. A népi tájszemlélet elsősorban a felszín tagolódásához igazodik, de törekszik a történelmi, társadalmi nemzetiségi változások megörökítésére. Leginkább a dinamikus tájfeldrajz közelít a társadalomtudományok, így a néprajz felfogásához, amely figyelembe veszi az időbeli változásokat. Még a tájfeldrajz is a 18–20. sz. társadalmának viszonyait értékelve jut el a táji tagolódás kifejtéséhez, sok esetben a jelenlegi és akkori megyehatárok miatt tükröz olyan felparcellázottságot, amely a középkorban eltért ettől.

Értelmezésünkben a völgyeségi táj egy a társadalmi változásokat is tükröző rendszer, olyan kistájunk, amely a természetes határokat érzékelő népi tájtudatban gyökerezik, eredetileg a Völgyeségi-patak vízgyűjtőjével volt azonos, és már a középkorban elkülönült elsősorban mint társadalmi és területi egység, majd a közigazgatásban is megjelent ezt követően. Szükségesnek látjuk ennek a folyamatnak további írott forrásokra alapozott történeti- földrajzi feltárását.

IRODALOM

- ÁDÁM L. 1969. A Tolnai-dombság kialakulása és felszínalaktana. – Földrajzi Tanulmányok 10. Akad. Kiadó, Budapest 186 p.
- ÁDÁM L. 1981. A Tolnai-dombság. – In: ÁDÁM L.–MAROSI S.–SZILÁRD J. (szerk.): A Dunántúli-dombság (Dél Dunántúl). Magyarország tájféldrajza 4. Akad. Kiadó, Budapest 704 p.
- ÁDÁM L.–MAROSI S.–SZILÁRD J. 1990. Völgyesség. – In: MAROSI S.–SOMOGYI S. (szerk.): Magyarország kistájainak katasztere II. MTA FKI, Budapest, pp. 555–557.
- ANDRÁSFALVY B. 1980. Néprajzi csoport, kistáj és régió. – In: KÓSA L. (szerk.): Népi kultúra – népi társadalom. 11–12. Budapest, pp. 35–59.
- BARABÁS J. (szerk.) 1987–1992. Magyar Néprajzi Atlasz 1–9. köt. (MNéA). MTA, Budapest.
- BULLA B. 1962. Magyarország természeti földrajza. – Tankönyvkiadó, Budapest 423 p.
- FILEP A. 1982. Völgyesség. – In: ORTUTAY Gy. (főszerk.): Magyar Néprajzi Lexikon 5. köt. MTA, Budapest. pp. 599–600.
- GÁBRIEL A. 1973. A baranyai Hegyhát. – Földrajzi Értesítő 22. 2–3. pp. 321–325.
- GÁBRIEL A. 2001. Hagyományos tájnevek a térképeken. – Honismeret 3.
- GUNDA B. 1943. A magyarság néprajzi csoportjai. – In: BARTUCZ L. (szerk.): A magyar nép. Budapest, pp. 91–114.
- HOLUB J. 1974. Az újjáépítés megindulása Tolna megyében a török kiűzése után 1686–1703. – In: K. BALOG J. (szerk.): Tanulmányok Tolna megye történetéből 5. Szekszárd, 60 p.
- JUHÁSZ D. 1988. A hazai tájnévadás. – Budapest.
- KÁDÁR L. 1941. A magyar nép tájszemlélete és Magyarország tájnevei. – Budapest.
- KÁDÁR, L. 1975. Landscapes, zones, and their regional energy. – Tájak, zónák és földrajzi energiájuk. Közlemények a Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Földrajzi Intézetéből. 114. pp. 35–80.
- KISS L. (szerk.) 1978. Földrajzi nevek etimológiai szótára 2. köt. – MTA, Budapest.
- KOGUTOWICZ K. 1936. Dunántúl és Kisalföld írásban és képben. 1–2. – Budapest.
- KÓSA L. 1990. Paraszti polgárosodás és a népi kultúra táji megoszlása Magyarországon 1880–1920. – Debrecen.
- KÓSA L.–FILEP A. 1975. A magyar nép táji-történeti tagolódása. – Budapest.
- KÓSA L.–SZEMERKÉNYI A. 1973. Apáról fiúra. – Budapest.
- LEHMANN A. 1971. A Zselic természeti földrajza. – Pécs.
- LEHMANN A. 2001. A Völgyesség környezeti állapotának változásai 1865 és 1984 között. – In: SZITA L.–SZÓTS Z. (szerk.): A Völgyesség 20. százada. Bonyhád, pp. 169–180.
- LOVÁSZ Gy. 1977. Geomorfológiai körzetek. Völgyesség. – In: Lovász Gy. (szerk.): Baranya természeti földrajza. Pécs.
- ORTUTAY Gy. 1940. Kis magyar néprajz. – Budapest.

- PRINZ GY. 1936. Magyar földrajz – Magyarország tájrajza. – Budapest.
- PROBÁLD F. 1995. A korszerű regionális földrajz módszerei és feladatai. – <http://geogr.elte.hu/RTT-2hu/RTT-2hu.htm>
- SOLYMÁR I. 1987. A történeti Völgyesség. – In: BÁBEL E.–LÁSZLÓ P. (szerk.): Tanulmányok Bonyhád történetéből. Bonyhád, pp. 9–37.
- SZENTMIHÁLYI I. 1975. A történeti Hetés. – Ethnographia 1. pp. 412–435.
- VÁRADY Z. 1996. A Völgyesség története 1698–1703 között. – In : SZITA L–SZŐTS Z. (szerk.): A Völgyesség ezeregy száz éve. Bonyhád, pp. 127–132.
- VARGA A. 1940. Két szomszéd falu. Adatok Kölesd (magyar) és Kistormás (német) községek összehasonlító néprajzához. – Szeged. pp. 39–94.
- VISKI K. 1938. Etnikai csoportok, vidékek. – A magyar nyelvtudomány kézikönyve I/8. Budapest.
- ZENTAI J. 1978. Baranya megye magyar néprajzi csoportjai. – Ethnographia 4. pp. 519–557

Az alsó-magyarországi bányavárosok etnikai képének történeti és földrajzi vizsgálata¹

MÁTÉ GÁBOR²

Abstract

Historical and geographical research on the ethnic relations in the former „Lower Hungarian Mining Towns”

The most significant mining region in the historical Hungary is situated along the middle reaches of the river Garam (Hron). Its prominent settlements were: Bakabánya (Pukanec), Besztercebánya (Banská Bystrica), Bélabánya (Banská Belá), Körmöcbánya (Kremnica), Libetbánya (L`ubietova), Selmecbánya (Banska Štiavnica), Újbánya (Nová Baňa). They joined in a formal alliance based on economic and social considerations.

Hungarian kings and nobility have established the so-called „Lower Hungarian Mining Towns”. The area originally dominated by Slavic people became populated repeatedly by miners from German-speaking lands, even though the area had remained sparsely populated.

The German population increased and their influence was maintained until the mining activity was profitable and relations with the land of origin survived. However the towns were surrounded by Slavic ethnic territories, which provided permanent supply for the Slovak population of the mining area. The number of Hungarian inhabitants increased during the period of the Turkish rule south of the studied region (late 16th and 17th centuries) and of the Austro-Hungarian Monarchy in the 19th century.

The period since the Peace Treaty of Trianon (1920) saw the mining region becoming homogeneous in ethnic composition and from cultural aspects.

Bevezetés

Az alsó-magyarországi bányavárosok nevei (pl. Stredoslovenské Banícke Mestá, Niederungarische Bergstädte) olyan elnevezések, amelyek mind egy településcsoportot, a Garam középső folyása mentén fekvő hét, egykori szabad királyi bányavárost: Bakabányát, Besztercebányát, Bélabányát, Körmöcbányát, Libetbányát, Selmecbányát és Újbányát jelöl-

¹ A tanulmány a szerző hasonló címet viselő szakdolgozatának (PTE, geográfus szak, 2004) összegzése.

² Doktorandusz, PTE Földtudományok Doktoriskola, 7624 Pécs, Ifjúság útja 6.

lik.³ Régi magyar megevezésük nem napjaink égtájak szerinti tájolását, hanem – Bécs vagy Pozsony szemszögéből – a szepesi bányavidékhez viszonyított földrajzi helyzetét tükrözi. A három nyelven íródott városnevek mögött egy történelmileg kialakult közösséget találunk, egy szövetséget, ami a kiemelkedően fontos érclelőhelyek mellett városi rangra emelkedett településeket fűzte szorosan egymáshoz.

Az alsó-magyarországi bányavárosok szövetsége formálisan igen, de okmány-szerűen nem létező szövetség volt. Tagjait összekovácsolta a földrajzi közelség, a várossá alakulás és megtelepedés hasonló vonásai, a háborús fenyegetettségek, valamint a bányapolgárok érdekeltségeinek összefonódása. A hozott törvények őket egy közösségnek tekintették, és ennek megfelelő bánásmódot tapasztaltak mások részéről is.⁴ A Garam-mente a Kárpát-medence táji és nemzetiségi sokszínűségének képviselője volt. A táj hasznosításának eltérő módzatai színezték ki etnikai térképét, s szláv etnikai térben, magyar uralkodóink bányászatszervező tevékenységével, német bányavárosok jöttek létre. Kiemelkedő fontosságuk, különleges jogi helyzetük és az őket összefűző szövetség együttes hatása folytán etnikumtörténetük is sajátos utat járt be. Tanulmányunkban ezt a meglehetősen szerteágazó pályát szeretnénk felvázolni.

A bányavidék földrajzi adottságai

Az alsó-magyarországi bányavidéket a Garam (Hron) fűzi össze. Az ércesedés területi koncentrációja és mértéke, a domborzati-klimatikus viszonyok hasonlósága és a folyó völgy integráló hatása miatt a történelmi Magyarország bányavidékei közül talán a leghatározottabb, legegységesebb táji karakterrel jellemezhető. Ebben mintegy emblematikus szerepet tölt be a Garam völgye. A folyó a bányavidék területén szerkezeti vonalakhoz igazodik, futása három jellegzetes kanyarulatban törik meg. Városaink e jól felismerhető folyószakasz közelében, ill. annak mellékvölgyeiben települtek. Itt formálódott ki a történelmi Magyarország legnyugatibb és leghíresebb ércbányászati központja.

A tájföldrajzi besorolás⁵ szerint a bányavidék két középtájból (pontosabban annak részleteiből) tevődik össze, amelyek az Északnyugati-Kárpátok (nagy-táj) miocén korú vulkáni vonulatának É-i sávjához tartoznak. Túlnyomó része a Selmeci-hegység területére esik (hat bányaváros és bányatelepek), ezen csak Libetbányán és környékén nyúlik túl a Szepes–Gömöri-érchegység területére. A Selmeci-hegységnek két (egy külső és egy belső) övezet van, amelyeket a Garam szűk áttöréses völgye határol el egymástól.

A bányavidék kialakulásának feltételeit az ottani ásványi nyersanyagkincs teremte meg. A térség a belső kárpáti vulkáni vonulat legintenzív-

³ Bakabánya: Pukanec (szlovák), Pukkhanz (német); Besztercebánya: Banská Bystrica, Neusohl; Bélabánya: Banská Belá, Dilln; Körmöcbánya: Kremnica, Kremnitz; Libetbánya: L'ubietová, Libethen; Selmecbánya: Banská Štiavnica, Schemnitz; Újbánya: Nová Baňa, Königsberg.

⁴ BÁNKI I.–MOLNÁR L. 1997. pp. 100–101.

⁵ HAJDÚ-MOHAROS J.–HEVESI A. 2000. 279 p.

ben ércesedett régiója. A bányászati tevékenység hidrotermális ércképződés során kifejlődött teléreken alakult. A telérek döntően a Selmeci-(kör)hegység miocén-pliocén korú vulkáni összletében találhatóak, amelynek központjai a selmecebányai és a körmöcbányai területek.⁶ A szűken vett Selmeci-hegységben (kistáj) a harmadidőszaki erupciós kőzetek a triász képződményekből álló alaphegységbe nyomultak be.⁷ Selmecbányán az ezüst-, ólom-, arany- és rézércstermelés évszázadokon keresztül országos, európai jelentőségű volt. A Felvidéken ez volt a legkiterjedtebb, s a múltban legintenzívebben művelt bányaterület.⁸ A bakabányai és bélabányai telérek a selmeciek folytatásának tekinthetők, s ugyanazon ércnemeket tartalmaznak.⁹ Körmöcbánya ércesedése a mezozoós mészkőzetek cink-ólom ércesedési fázisához tartozik és elsősorban aranybányászatáról ismert.¹⁰ Újbányán az ércelérek szürke trachitban vannak.¹¹ Besztercebányán és környékén (Úrvölgy, Libetbánya, Óhegy) a bányászat főként palákban előforduló hidrotermális rézérctelepek kiaknázására koncentrált.¹²

A megtelepülést és a városok elhelyezkedését elsősorban a nyersanyag közelsége határozta meg, éppen ezért adottságaik különböznek egymástól. A fekvés szerepét azért tartjuk fontosnak, mert koronként és helyenként eltérően, de feltétlenül kihatott a település későbbi gazdasági-társadalmi állapotaira. A nyersanyag bázison alakult települések nagymértékben függenek, befolyásoltak a fekvés által és prosperitásuk legtöbbször a bányászat sikerességétől függ. A háborúkkal terhes időszakokban éppen a fekvés volt az alsó-magyarországi bányavárosok előnye, amelyek e zártság nélkül – ahogy PÉCH A. látta – „bizonyosan teljesen elpusztítottak volna.”¹³ Ugyanez a tényező, a múlt századforduló Selmecbányájában, a „nemesércek elaggott városában” már egyenesen „főbenjáró akadályként” jelentkezett.¹⁴ Besztercebánya a szerencsés, folyómenti helyzete miatt központi szerepkörét midvégig megtartotta, lakosság száma a 20. sz. folyamán nyolcszorosára duzzadt.

A belső migráció és gazdasági elkülönülés szempontjából is fontos szerepe volt a domborzati-orografikus tényezőknek. MENDŐL T. a Felvidék helyzetét, tagoltságát elemezve a földrajzi-domborzati viszonyok, és bizonyos fokú gazdasági autarkia révén elkülönülő területeket életkamráknak nevezte (GLASER L. 1939. nyomán).¹⁵ A magyar vármegyék egy része is (Túróc, Zólyom

⁶ NÉMEDI VARGA Z. 1997. pp. 19–20.

⁷ PAPP K. 1919. 656 p.

⁸ NÉMEDI VARGA Z. 1997. pp. 19–20.

⁹ WENCZEL G. 1880. 39 p.

¹⁰ KUN B. 1997. 292 p.

¹¹ WENCZEL G. 1880. 51 p.

¹² NÉMEDI VARGA Z. 1997. pp. 19–20.

¹³ PÉCH A. 1884. 5 p.

¹⁴ SOBÓ J. 1910. 1 p.

¹⁵ Az „életkamra” terminus első említése – alföldi viszonylatban – GLASER Lajostól származik (1939).

stb.) életkamrákhoz idomult. Kisebb életkamrákkal a bányavidék területén is találkozhatunk. Az ilyen önellátást, elszigetelődést erősítő helyek kedveznek a nyelvi különállás fennmaradásának.

A bányavidéken és annak vonzáskörzetében a német etnikum is hasonló, szigetszerűen elkülönülő kis körzetekben érte meg a 20. sz.-ot: a körmöcbányai, valamint a pálosnagymező-dóczyfűrészai nyelvszigeteken. Körmöcbánya és településgyűrűje (etnikai „hinterland”) esetében klasszikus életkamráról beszélhetünk.

A térség benépesülése, a bányavárosok megalakulása, a németiség hegemoniája 1541-ig

A magyarság megtelepedése előtt a bányavidék térségében a népesség a folyóvölgyekben élt, azt szórványosan lakta. Ezek a mai szlovákság őseihez tartoztak. A magasabb hegységi régiókban a lakosság szám nagyon gyér volt.¹⁶ Elődeink a területet nem egyszerre vették birtokukba, a későbbi Zólyom vármegye, valamint Bars és Hont É-i része a gyepűn túl feküdt, vármegyei szervezetbe történő beintegrálásuk későbbi fejlődés eredménye volt.¹⁷ A magyarság a bányavidék területét nem ülte meg, településterülete nagyjából a bükkhatárral egyezett meg. A honfoglalók által megszállt tér a Garam mentén – KNEI ZSA I. szerint – Garamszentkereszt magasságáig terjedhetett.¹⁸

A bányászat megszervezéséhez már Szent István uralkodása előtt hozzálltak őseink, ennek a munkának az eredményeként emelkedhetett fel Baňa, vagyis a korai Selmecebánya. Itt a bányák művelésében kezdettől fogva szerepet kaphattak az őslakos szlávok, akik mellé II. András idején thüringiai telepések érkeztek.¹⁹ A térség történelmét csak a tatárjárást követően ismerhetjük meg behatóbban. Az elpusztult vidék újjáépítésében nagy szerepe volt. IV. Béla telepítő tevékenységének, ekkor került sor a németiség újbóli, nagyobb számban történő megjelenésére, amelyet első ismert privilégiumaink adományozása, Selmec- (1245), valamint Besztercebánya (1255) kiváltságos helyzetbe kerülése jelez. Az alapítást egy konzorcium, szűk vállalkozó csoport vállalta magára. Ők a kalmártőke képviselői voltak, akik a városi kiváltság kivívása után szinte korlátlan hatalmi dominiummal rendelkeztek.²⁰ A kiváltságokban csupán a polgárok részesedtek, kiknek a közös eredet következtében esetleg egynépű társadalmi rétege alatt az önkormányzati jogban való részvétel nélkül éltek hasonló vagy más népiségű személyek.²¹ Az alapítás aktusa nem vette tekintetbe

¹⁶ KNEI ZSA I. 2000a. 403 p.

¹⁷ MÁLYUSZ E. 1922. 2 p.

¹⁸ KISS L. 2000. IV. p.

¹⁹ GYÓRFFY GY. 1987a. 245. p.; RICHTER E. 1906. 86 p.

²⁰ PAULINYI O. 1962. pp. 178–185.

²¹ SZABÓ I. 1990. 62 p.

a jövő polgárság nemzetiségét, bár döntő mértékben befolyásolta a város nemzetiségi viszonyait. A városlakók az újonnan telepített városok esetében kétségtelenül németek voltak,²² ha a privilégium már létező telepet emelt városi rangra, abban az esetben már korábról fogva szláv őslakók is élhettek ott.²³

Károly Róbert alatt nemesérctermelésünk hatalmas arányban fejlődött. Anjou-házi uralkodóink privilégiumokkal látták el Bakabányát (1325), Kőrmöcbányát (1328), Újbányát (1345 körül), valamint Libetbányát (1379) is. Béalánya 1442-ben vált külön Selmebányától, s lett a szövetség önálló tagja. A városalapításkor nyert és a későbbiekben többször megerősített kiváltság jelentősége abban állt, hogy megállapította a város jogi szervezetét és autonómiát nyújtva, kivette a várost a vármegye és a főurak hatásköréből. Ennek következtében a lakosság nemzeti egysége hosszú ideig teljesen sértetlen maradt és képessé tette arra, hogy a magával hozott és a későbbi külföldi kapcsolatokból származó szellemi értékeket és fejlődési elemeket sértetlenül megőrizze.²⁴ Népünk, bár jól ismerte a bányászatot, kellő számú és szaktudású mester, indíttatás, valamint hazai jogszokás hiányában nem vállalt részt a kolonizációból, az alsó-magyarországi bányavárosok megalakulása a németység beköltözése révén valósulhatott meg.²⁵ A város háttértelepülései és a bányatelepek lakossága is zömében németajkú lehetett. Az alsó-magyarországi bányavárosok térsége a 15. sz. végén német nyelvterület volt.²⁶

A 14–15. sz.-tól kezdődően egyre inkább számolni kellett a megerősödő szlávtság (szlovákság)²⁷ etnikai erejével. A korábban lakatlan hegyvidéki területek benépesítése a 14. sz.-ban kezdődött. Ennek első lépcsőjét a soltészfalvak létesülése jelezte. Lakosságuk kezdetben a német (térségünkben a Hauerland vagy kőrmöcbánya-németprónai nyelvsziget)²⁸, majd egyre inkább a szláv etnikai teret szélesítették. A falvak egy része fokozatosan bekapcsolódott a bányavárosok ellátási övezetébe. A szlovákság megerősödésében további két

²² A bányavidék német lakossága főként négy tartományból érkezett: Thüringiából (Selmebánya, Besztercebánya), Tirolból (Selmebánya), Szászországból (Selmebánya), Észak-Csehországból (Kőrmöcbányára). A többi négy bányaváros lakossága a korábban letelepültekből, belső migráció folytán állt össze. RICHTER E. 1906. 86 p., Ifj. REISZIG E. 1906. 284 p., JURKOVICH E. 1922. 21. l p., GYÖRFFY Gy. 1987b. 454 p.

²³ FÜGEDI E. 1981a. pp. 404–405.

²⁴ NAGY E.-NÉ VASS É. 1943. 6 p.

²⁵ ZSÁMBOKI L. 1997. 30 p.

²⁶ KOCSIS K. 1998. 121. p.

²⁷ A szlovák („slovak”, „slovaci”), mint egységessé váló népnév a 15. sz. folyamán alakul ki. Szűcs J. 1982.

²⁸ A közép-szlovákiai német településterületen (Hauerland) a kisebb központok köré 4 önálló településföldrajzi-etnikai tér különült el: a németprónai, a nyitrabányai, a kőrmöcbányai és a Pálosnagymező–Dóczyfűrészke környéki. A magyar irodalom az itt lakó németiséget „krikeháj” névvel különbözteti el. A kőrmöcbányai nyelvsziget (12 település) a Garam és a Túróc vízgyűjtője között oszlik meg. ILLYÉS Z. 1998. 322 p.

tényező: a vlach kolonizáció (magashegységi területek benépesítése), valamint a huszita betelepülések vállaltak döntő részt. A 15. sz. végén Beszterce-, Selmec-, és Körmöcbányát az ország tíz legnépesebb városa között találjuk.²⁹ A személynévek elemzése szerint német többség mutatkozott. A szlovákság beszivárgása már ebben a korszakban is feltételezhető, ám városainkat még nem érinthette erőteljesen.³⁰ Beszterce- és Körmöcbányán a 14. és 15. sz.-i számadáskönyvek bizonyossága szerint főként az alsóbb néprétegekben (pl. aranymosók) voltak jelen.

A felvidéki magyarság, csakúgy, mint a szlovákság a 15. sz. végén még rurális jellegű volt.³¹ A nyelvi-etnikai vonal térségunktől D-re, a Nyitra–Léva–Losonc települések sávjában határozható meg.³² Innen a bányavárosokba irányuló belső migráció nem lehetett jelentős. A számadáskönyvekben ugyan feltűnnek németes hangzással rögzített magyar nevek, ezek azonban nem bizonyítják a városi lakosság keveredését, mert szinte kizárólag a Fuggerek bányamunkásai voltak.³³

Az egyenjogúsítás időszaka (1541–1711)

A török térfoglalása, mint ismert teljesen átrendezte a Kárpát-medence nemzetiségi viszonyait. A kárpáti hegykoszorú helyzete azonban jóval előnyösebbnek bizonyult a síkvidéki magyar településsel szemben. Az itt élő népelemek számára ez messze nagyobb esélyt biztosított a megmaradáshoz és gyarapodáshoz.³⁴ A nagy népességmozgásnak és demográfiai hullámnak tovagyűrűző hatásai térségünkben is jelentkeztek.

Az itt élő népek közül a németség helyzete volt a legstatikusabb. Ők döntően az országon túlnyúló kapcsolatok függvényében (német nyelvterületek) voltak képesek az erősödéssre. Ez a kapcsolatrendszer a kora-újkortól kezdődően egyre kevésbé biztosított utánpótlást. A németség megmaradásának egyetlen záloga a hatalmi-gazdasági pozíciók birtoklása maradt. JURKOVICH E. Besztercebányáról írt monográfiájából tudjuk, hogy teljes hegemoniájuk csak addig volt tartható, amíg a külföldről való betelepülés folyamatosan zajlott.³⁵

²⁹ Lakosságszám az 1495-ös adóösszeírás alapján (becsült): Besztercebánya: 2600–2900, Selmecbánya: 2200–2500, Körmöcbánya: 1300–1500 fő. PAULINYI O. 1958. pp. 375–376.

³⁰ SZABÓ I. 1990. 45–46 p.

³¹ KOCSIS K. 1996. 121 p.

³² KOCSIS K. 1996. 121 p.

³³ RELKOVIC N. munkáját (Karpathenland 1934. 22. l.) idézi: NAGY EMILNÉ VASS É. 1943. pp. 7–10.

³⁴ FÜR L. 2001. pp. 136–137.

³⁵ JURKOVICH E. 1922. 242. l.

Az ércbányászat sikerességének is nagy jelentősége volt a népcsoport megmaradásában. Különösen érvényes ez azokra a területekre, ahol a németiség kizárólag a városban, háttértelepülések nélkül élt.³⁶

A Felső-Magyarország területén élő, túlnyomórészt falvakban lakó szlovákságot „csupán” a járványok és seregjárások sanyargatták,³⁷ lélekszámukat a természetes népszaporulat egy részével arányosan tudták növelni.³⁸ Ez képessé tette őket a terjeszkedésre, a népcsoport nyelvi-etnikai határának kiszélesítésére. Megindulhatott tehát a komolyabb méretű, városba irányuló népességmozgás.

A magyarság jelenléte a török előrenyomulással párhuzamban kezdett számottevővé válni. Buda elestével egyre gyakrabban telepedtek le a háztartásukkal együtt menekülő magyar nemesek. Besztercebányáról származó forrásaink szerint erősebb bevándorlás a Kárpát-medence D-i és középső területeiről,³⁹ valamint Nógrád megyéből jelentkezett.⁴⁰ A magyarok térnyerésére utal az anyanyelvű istentisztelet iránt felmerült igény is.⁴¹ Az úri osztály után feltehetően a köznép egy része is ide húzódott,⁴² de a beköltöző népesség nagyságáról azonban – csakúgy, mint a szlovákság esetében – nem tudunk.

A különféle okokból megerősödő szlovák és magyar lakosság folyamatos térnyerése során már együttesen lépett fel polgári jogainak érvényesítéséért, és követelte egyenjogúsítását. Erre azért volt szükség, mert a német szülőktől való származás hiteles bizonyításához (*Geburtsbrief*) a körpolgárság szívésen ragaszkodott, s azt következetesen megkívánta a polgárok felvételénél. E nélkül senkinek sem engedte meg a házvételt a piacon és a céhekbe, valamint a polgárság soraiba való felvételt sem.⁴³ Erre az 1608-as országos törvény kötelezte a városokat. A rendelkezés magyarnak és szlováknak ugyanazokat a jogokat biztosította a letelepedésben és a városi önkormányzatban, amiket odáig csak a németiség élvezett.

A 17. sz. a nemzetiségi ellentétek korszaka volt. A jogai felett féltékenyen őrködő német polgárság nem akart belenyugodni pozíciói elvesztésébe. Egymást érték a különböző csatározások. JURKOVICH E. művéből tisztán elénk vetül a nemzetiségek közt feszülő ellentétet képe. Mindennapos volt a kölcsönös gúny, leszólás, gyanúsítgatás, amellyel a „versenyfelek” egymást illették. Az egyetértést és békessé-

³⁶ JURKOVICH E. 1922. 248–249. l.

³⁷ FÜR L. 2001. 143 p.

³⁸ Az 1598–1640 közötti időszakban a felvidéki vármegyék összes népessége csökkent. Trencsén, Zólyom, Árva, Szepes, Zemplén együttes népességszáma 27,7%-kal, 249 ezerre nőtt. KOCSIS K. 1998. 124. p.

³⁹ KOCSIS K. 1989. 18 p.

⁴⁰ JURKOVICH E. 1922. 266. l.

⁴¹ JURKOVICH E. 1922. 265. l.

⁴² JURKOVICH E. 1922. 266. l.

⁴³ JURKOVICH E. 1922. 242. l. II. Lajos privilégiuma értelmében Besztercebányán csak német szülők fiainak lehetett háza, s csak azok gyakorolhattak polgárjogot.

get szorgalmazó törekvések hiábavalók voltak. Az események odáig fajultak, hogy a nemzetiségek közti viszálykodást, s gúnyolódást a tanács testi büntetés terhe alatt tiltotta el.⁴⁴ Egy esetben pedig magának a nádornak kellett ítélnie.⁴⁵

Érdeemes felidézni a besztercebányai tanács által, egy 1609-ben felárgolt konfliktus kapcsán kinyilatkozottakat, miszerint „...a város német, mert német az iskolája, temploma, a városháza, s német a Ringje (főtér v. gyűrűstér).”⁴⁶ Ebből leszűrhetjük, hogy az etnikai jelleg megítélése döntően ennek a négy tényezőnek a függvénye volt. Így tehát az oktatási, a vallási és a gazdasági-hatalmi szférákban érintett személyek identitásától függött és társadalmilag lehatárolható csoportokat (polgárság, nemesség) jelentett. Döntő szerepe volt abban, hogy a polgárság, hatalmi pozíciói birtokában képes volt megőrizni – úgymond felülről irányítva – a város német jellegét, még akkor is, ha a város lakosságának egy része már más nemzetiségű lehetett. A bányavárosok társadalmi szerkezete ráadásul igen szélsőséges képet mutatott. A keskeny vezető réteg alatt (polgárok, vendégek) az alsóbb rétegek igen népes csoportjai (bányamunkás, paraszt, telepítvényes) éltek.⁴⁷

A város közigazgatási határain belül hiába élhettek nagy számban más nemzetiségű lakosok, forrásaink döntően a felsőbb néprétegekről szólnak. A körvonalazódó kép azonban egyértelműen a németség térvesztését vetíti elénk, a hanyatlás különösen ott lehetett rohamosabb, ahol csupán a városokban éltek, s nem volt falusi „hinterland”-juk,⁴⁸ de észrevétlen folyhatott az elszórtan élő német falvak és kisebb bányászkolóniák elszlovákosodása is.⁴⁹ Adataink – vagy éppenséggel azok hiánya – viszont egy olyan állítást sem igazolnak, miszerint a 18. sz. elején városaink dominánsan szlovák nyelvűek voltak, vagy az elmagyarosodás útjára léptek volna.

„Az elmerülőben lévő sziget”⁵⁰ (1711–1867)

A viszályoktól hangos 17. sz.-ban a németség egyeduralma megtört.⁵¹ A 18. sz.-ra a magyarság ideiglenes térhódítása is lankadt. Továbbra sem szűnt meg azonban a szlovákság békés etnikai expanziója. Etnikai háttérországa révén a szlovákság állandó utánpótlást nyert, s a német nyelvszigetek be-

⁴⁴ JURKOVICH E. 1922. 248–249. l p.

⁴⁵ JURKOVICH E. 1922. 249. l p.

⁴⁶ JURKOVICH E. 1922. 249 p.

⁴⁷ RICHTER E. 1906. 88 p.

⁴⁸ MENDÖL T. 1940. 51 p.

⁴⁹ MIKULIK J. 1885. 35 p.

⁵⁰ SZABÓ I. 1990. pp. 45–46.

⁵¹ A nemzetiségek közötti összetűzések valójában még a 18. sz.-ban sem szűntek meg, intenzitásukban azonban elmaradtak a korábban tapasztaltaktól. JURKOVICH E. 1922. 249. l.

olvadása egyre fokozódott. A folyamat a bányavidék egészét véve differenciáltan és elhúzódva jelentkezett. A szlovákság térnyerése a kortársak számára is szembeütő volt: „kétszer húsz esztendő múlva a német nyelvről Besztercebányán sem jót, sem rosszat nem fognak mondhatni” idézi BREDECZKY szavait CSAPLOVICS J. A jóslat a bányavidék majd hogyanem egészére nézve beteljesedett, kivételt egyedül Körmöcbánya jelentett.

Tudósítóink Körmöcbányát egyöntetűen német jellegűnek ítélték. A történeti irodalom a többi alsó-magyarországi bányavároshoz mérten határozottan megkülönbözteti. Az itt élő népeiséget, egy sajátos német néprajzi csoportnak, a „krikehájoknak” írja le. Helyzete emellett azért mondható speciálisnak, mert egyedül itt találkozunk a városi kereten kívül, háttértelepüléseken élő németiséggel (körmöcbányai német nyelvsziget), s azokban abszolút német fölényel. A hajdanán jóval kiterjedtebb német etnikai tér egyik utolsó reliktumát láthatjuk benne.

Elegyes lakosságúvá vált *Selmechánya*, *Bélabánya* és *Besztercebánya*. Itt a többnyelvűség még erősen tartotta magát, a németiség feloldódása lassan ment végbe. A fordulópont a 19. sz. elején volt: itt is a szlovák nyelv lett az uralkodó. *Besztercebányára* vonatkozóan már KORABINSZKY J.-nál olvashatjuk, hogy a hétköznapi szóhasználatban – a szomszéd falvakból származó cselédség (munkásság) hatására – a polgárság is a szlovákot (*schlowacken*) beszéli, sőt gyermekeik később tanulnak meg németül, mint szlovákul.⁵² VÁLYI A. a 19.-20. sz. fordulóján még elegyesnek ítéli, két évtizedre rá MAGDA P. az utolsó, aki az etnikai térvesztéséről tudósít. 1837-ben, FÉNYES munkájában a németiség már múlt időt képvisel, noha még ekkor sem oldódott fel teljesen. Hasonló ütemű lehetett az arányváltozás *Selmechányán* és *Bélabányán* is. A két város különleges – etnikai értelemben vett – „életútját” a 18. sz.-i erős elnémetesedés adja. Erről VÁLYI A.-nál és KÖRÖSY J.-nél⁵³ is olvashatunk, de sajnos a dolog hátterét, mozgatórugóit egyikük sem tisztázza. Ez minden bizonnyal az 1764-ben létesített selmeci akadémiának (1770-ig főiskola) és az abszolutizmus elnémetesítő hatásának⁵⁴ tudható be. Nem elhanyagolandó az sem, hogy korszakunkban a selmeci bányászatra újabb virágkor köszöntött. A város így a gazdasági és szellemi életben is kiemelkedő helyet kapott.

A bányavárosok közül elsőként a kisebb lélekszámúak veszítették el a német jellegüket: szlovák lakosságúvá vált *Bakabánya*, *Libetbánya* és *Újbánya*. Ezek a török beütésekkel szemben nehezebben védték magukat. Jelentőségük elenyészett, bányászatuk megszűnt, lakosaik már a 18. sz. elején nagyrészt szlovákok voltak. Különösen nehéz helyzetet idéztek elő a háborús körülmé-

⁵² KORABINSZKY, J. 1786. 451 p.

⁵³ KÖRÖSY J. 1898. pp. 21–22.

⁵⁴ A folyamatra utal a hivatali nyelvhasználat megváltozása is. Besztercebányai példánk szerint II. József uralkodása alatt a jegyzőkönyvek nyelve latin helyett a német lett. JURKOVICH E. 1926. 222 p.

nyek Bakabányán⁵⁵ és Újbányán⁵⁶. Az állandósult veszélyhelyzet és a harcok a bányászatot ellehetetlenítették, az ahhoz kötődő bányavállalkozó réteget pedig elvándorlásra készítették.⁵⁷

A magyarosodás hulláma (1867–1920)

Jelentős változás, addig soha nem tapasztalt arányeltolódás következett be a kiegyezést követően. Ennek fókuszában a magyarság állt. Térnyerését az 1880-as évektől már statisztikailag is nyomon követhetjük (1–6. táblázat; 1–4. ábra). Az 1910-es népszámlálás Körmöcbányán és Selmecebányán a magyarságot a második legnépesebb városlakó elemként találta, Besztercebányán pedig relatív többséget regisztrált. A magyarosodási folyamathoz szerényebb mértékben Újbánya is csatlakozott. Az arányvázolásokat nagyobb részt a magyar hivatalnoki, köztisztviselői és munkás réteg beköltözésével és csak kisebb részt a spontán asszimilációval magyarázhatjuk.

Az I. világháború előtti Magyarországon a szlovákok nyelvi asszimilációja felgyorsult. Az ún. spontán magyarosodás (ami a legjellemzőbb volt) a munkaerő-migrációval, a polgárosodással, társadalmi mobilitással függött össze.⁵⁸ Az időszak rövidsége miatt a frissen asszimiláltak zöme a kétnyelvűség fázisáig jutott. A németiség asszimilációjában még a szlovákságénál is jobban dominált az önkéntes jelleg. A magyarországi németiség sohasem alkotott összefüggő, egységes nemzeti társadalmat. A városok ún. „történelmi” német polgárságát már hungarusként érte a felvilágosodás és a nyelvi magyarosodás rákövetkező hulláma. Ez a polgárság, minthogy a magyar társadalomba tagozódott be és nem volt sem bázisa, sem utánpótlása, a 19. sz. első felétől gyorsan magyarosodott.⁵⁹ Az asszimilációra különösen hajlamos zsidóság magyarrá válása is ebben az időszakban válik jelentőssé, jelenlétükkel főként a kétnyelvűek táborát, identitásukkal pedig a mindenkori államalkotó nép sorait erősítették.⁶⁰

⁵⁵ Bakabánya lakossága, amely a 16. sz. derekán még javarészből német volt, a 18. sz.-ban részben kipusztult, elszlovákosodott és a közigazgatás nyelve a szlovák lett. RELKOVIČ N. 1926. pp. 234–235.

⁵⁶ A település népességéből 1543-ban még csupán kb. egyötöd része volt szláv származású. CSÁNKI D.–RELKOVIČ N. 1924. 103. p. BAUMANN S. és KORABINSZKY J. tudósításai szerint a város német lakossága a török időkben teljesen kiirtatott. BAUMANN S. 1903; KORABINSZKY J. 1786. 326. p. A hivatalos nyelv 1696-ban még mindig a német volt, de a város kezdett elszlovákosodni CSÁNKI D.–RELKOVIČ N. 1924. 105 p.

⁵⁷ RELKOVIČ N. 1926. pp. 234–235.

⁵⁸ SZARKA L. 1993. pp. 133–134.

⁵⁹ HANÁK P. 1974. 515 p.

⁶⁰ PÁZMÁNDI Zs. 1992. pp. 41–42. A letelepedés vagy lakhatás jogától tiltva voltak a zsidók. A bányavárosokra nézve az 1849-es szegedi nemzetgyűlés teszi lehetővé a beköltözést. Besztercebányán az első zsidó család 1860-ban telepedik le. JURKOVICH E. 250. l.

1. táblázat. *Körmöcbánya etnikai viszonyai a magyar népszámlálások alapján*

Év	Összes népesség, fő	Magyar		Német		Szlovák		Egyéb *		Magyarul beszélni tud	
		Fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
1880	8550	268	3,1	6178	72,2	1846	21,6	258	3,0	–	–
1890	9179	527	5,7	6485	70,6	2118	23,1	49	0,5	–	–
1900 **	4306	858	19,9	1950	45,3	1485	34,5	13	0,3	2003	46,5
1910	4515	1501	33,2	1514	33,5	1482	32,8	17	0,4	2827	62,6

* Egyéb kategória: 1880: Beszélni nem tudó: 216, Külföldi nyelvű: 29, Egyéb hazai nyelvű: 9, Oláh: 2, Horvát-szerb: 2. N. 1880 – KSH.: 45. p.; 1890: Egyéb nyelvű: 45, Oláh: 4. N. 1890 – HELYSÉGNÉVTÁR 1892. 92. p.; 1900: –; 1910: –

** Az 1900-as népszámlálástól kezdődően Körmöcbánya r.t.v. népességét külön számlálják a hatósága alá tartozó falvakétól. A látszólag drasztikus népességsökkenést tehát ez adja. Körmöcbánya fennhatósága alá tartozó községek a következők voltak: Körmöcliget (Veternik, Legentl), Felső-tóti (Horná Ves, Windischdorf), Sváb (Dolná ves, Schwabenhof), Jánoshegy (Kremnicke Bane, Berg), Jánosrét (Lúcky, Honneshäu), Kékellő (Krahule, Blaufuss), Kunosvágása (Kunesov, Koneschhäu). (HLATKY J. 1898. 17 p.) A hét település anyanyelvi adatai 1900-ban: Magyar: 85, Német: 4185 (83%), Szlovák: 771, Egyéb: 2, Magyarul beszélni tud: 210, Összes népesség: 5043.

Az egykori főbányaváros, *Körmöcbánya* fénye jócskán megkopott a század végére, törvényszékét és törvényhatóságát elvesztette, valamint területe is megcsappant.⁶¹ A bányászat szerepének csökkenésével háttértelepüléseinek gazdasági helyzete is megváltozott, ami módosította a zömében német falvak orientációját.⁶² Nem véletlen tehát, hogy a várost övező falvakban már a 19. sz.-ban nőtt a szlovák nyelv szerepe, egyre több volt a vegyes házasság. A város életében azonban sokkal jelentősebb változást hozott a magyar szellemiséget befogadni kész németség nyelv- és identitásváltása.⁶³ Az 1910-es, utolsó magyar népszámlálás idejére a magyarság már átlépte a 30%-os küszöböt, a három városlakó elem gyakorlatilag egyensúlyba került. Körmöcbánya azonban – az alsó-magyarországi bányavárosok közül egyedülként – relatív német többségét egészen 1910-ig megtartotta.

Körmöcbánya társadalmi rétegzettségét vizsgálva (HLATKY J. 1898. nyomán) szembeötlővé válik a németséget egyszerre két irányból „szorongató” magyar illetve szlovák térnyerés. Ez jól példázza a két népelem más-más irányból ható asszimilációs képességeit. A városban németek a bányászatot

⁶¹ THIRING G. 1912. 35 p.

⁶² A bányászat hanyatlásának és a törzsökléses (az elsőszülött öröklési joga) rendszer megszűnésének következtében a népesség elszegényedett. A falvakra mindinkább a Túróci- és Liptói-medence elszívó ereje hatott. ILYÉS Z. 1998. 326 p.

⁶³ ILYÉS Z. 1998. 326 p.

2. táblázat. Besztercebánya etnikai viszonyai a magyar népszámlálások alapján

Év	Összes népesség, fő	Magyar		Német		Szlovák		Egyéb *		Magyarul beszélni tud	
		fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
1880	7159	1165	16,3	1396	19,5	4342	60,6	256	3,6	–	–
1890	7485	1799	24,0	1389	18,6	4229	56,5	68	0,9	–	–
1900	9264	3132	33,8	1179	12,7	4852	52,4	101	1,1	5442	58,7
1910	10776	5261	48,8	879	8,2	4338	40,3	248	2,3	7992	74,2

* Egyéb kategória: 1880: Külföldi nyelvű: 61, Beszélni nem tudó: 61, Egyéb hazai nyelvű: 5, Oláh: 1. N. 1880 – KSH II.: 394 p.; 1890: Egyéb nyelvű: 60, Oláh: 3, Rutén: 2, Szerb: 2, Horvát: 1. N. 1890 – HELYSÉGNÉVTÁR 1892. 780. p.; 1900: Egyéb (jobbára cseh-morvák és lengyelek): 89, Rutén: 6, Oláh: 3, Horvát: 2, Szerb: 1. N. 1900 – KSH. Zólyom várm.: pp. 6–7.; 1910: Egyéb (legnagyobb részét csehek): 121, Rutén: 97, Oláh: 20, Horvát: 6, Szerb: 7. N. 1910 – MSK. pp. 176–177.

3. táblázat. Selmec- és Bélabánya etnikai viszonyai a magyar népszámlálások alapján

Év	Összes népesség, fő	Magyar		Német		Szlovák		Egyéb *		Magyarul beszélni tud	
		fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
1880	15265	1489	9,8	1524	10,0		76,4	590	3,9	–	–
1890	15280	2534	16,6	1186	7,8		75,1	77	0,5	–	–
1900	16375	3253	19,9	918	5,6		74,0	88	0,4	6401	39,1
1910	15185	6340	41,8	453	3,0	8341	54,9	51	0,3	8498	56,0

* Egyéb kategória: 1880: Beszélni nem tudó: 511, Egyéb hazai nyelvű: 64, Külföldi nyelvű: 10, Oláh: 3, Horvát-Szerb: 2. N. 1880 – KSH II.: 119. p.; 1890: Egyéb nyelvű: 63, Oláh: 10, Horvát: 4. N. 1890 – HELYSÉGNÉVTÁR 1892. 234. p.; 1900: Egyéb: 60, Oláh: 18, Horvát: 5, Szerb: 3, Rutén: 2. N. 1900 – KSH. Hont várm.: pp. 8–9.; 1910: Oláh: 21, Egyéb: 19, Szerb: 6, Horvát: 5. N. 1910. – MSK. 116–117. p.

és az azzal kapcsolatban álló iparágakat űzők, a gyári munkások, a városi és részben az állami szolgák és hajdúk, a kereskedők, szatócsok, csaplárosok. Az iparos osztály erősen vegyítve van a szlováksággal, a házi cselédek és napszámosok szintén. A szellemi munkával foglalkozó tisztviselők, altisztek, egyéb hivatalnokok, tanárok és tanítók (állami és városi) pedig magyarok („vagy legalábbis annak vallják magukat”). A német jellegű városban a magyar szellemiség térhódítását HLATKY J. így látja: „... a városi közgyűléseken és a különböző egyesületek gyűlésein is a magyar nyelv az uralkodó, a mi mindenestre az aránylag még csekély számú magyar elem szellemi fölényének, egyes lelkes férfiak hazafias buzgóságának, a mindig hazafias érzelmű

4. táblázat. Bakabánya etnikai viszonyai a magyar népszámlálások alapján

Év	Összes népesség, fő	Magyar		Német		Szlovák		Egyéb *		Magyarul beszélni tud	
		fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
1880	3222	67	2,1	15	0,5	3002	93,2	138	4,3	–	–
1890	3186	56	1,8	10	0,3	3050	95,7	70	2,2	–	–
1900	3318	277	8,3	5	0,1	2946	88,8	90	2,7	1046	31,5
1910	3141	107	3,4	4	0,1	2935	93,4	95	3,0	1373	43,7

* Egyéb kategória: 1880: Beszélni nem tudó: 90, Egyéb hazai nyelvű: 44, Külföldi nyelvű: 4. N. 1880 – KSH II.: 119. p.; 1890: Egyéb nyelvű: 70. N. 1890 – HELYSÉGNÉVTÁR 1892. 224. p.; 1900: Ezek jórészt cigányok. N. 1900 – KSH.; 1910: Az egyéb kategória legnagyobb részét cigányok. N. 1900 – KSH. 110–111. p.

5. táblázat. Libetbánya etnikai viszonyai a magyar népszámlálások alapján

Év	Összes népesség, fő	Magyar		Német		Szlovák		Egyéb *		Magyarul beszélni tud	
		fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
1880	1801	11	0,6	29	1,6	1708	94,8	53	2,9	–	–
1890	1779	33	1,8	26	1,5	1699	95,5	21	1,2	–	–
1900	1799	69	3,8	22	1,2	1691	94,0	17	1,0	477	26,5
1910	1813	71	3,9	21	1,2	1708	94,2	13	0,7	767	42,3

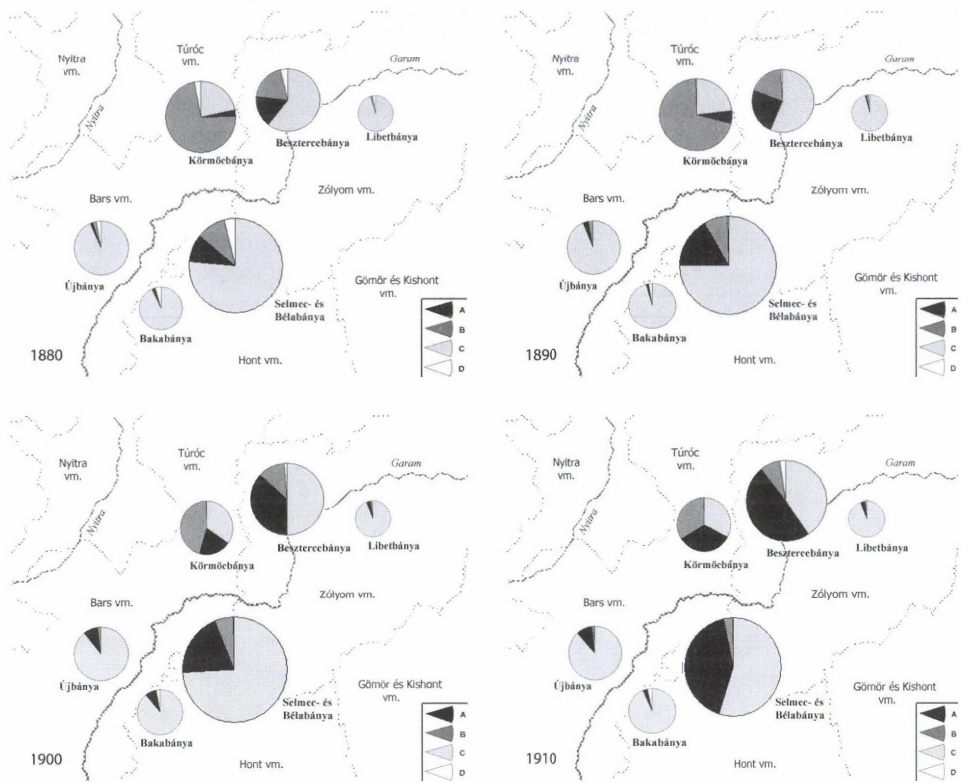
* Egyéb kategória: 1880: Beszélni nem tudó: 52, Egyéb hazai nyelvű: 1. N. 1880 – KSH II.: 394. p.; 1890: Egyéb nyelvű: 21. N. 1890 – HELYSÉGNÉVTÁR 1892. 774. p.; 1900: Egyéb: 16, Rutén: 1 N. 1900 – KSH. Zólyom várm.: 2–3. p.; 1910: Egyéb: 12, Rutén: 1. 1910. – MSK. 172–173. p.

6. táblázat. Újbánya etnikai viszonyai a magyar népszámlálások alapján

Év	Összes népesség, fő	Magyar		Német		Szlovák		Egyéb *		Magyarul beszélni tud	
		fő	%	fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
1880	4190	71	1,7	91	2,2	3915	93,4	113	2,7	–	–
1890	4284	163	3,8	111	2,6	4005	93,4	5	0,1	–	–
1900	4603	410	8,9	90	1,9	4102	89,1	1	<0,1	969	21,0
1910	4813	470	9,8	79	1,6	4256	88,4	8	0,2	1991	41,3

* Egyéb kategória: 1880: Beszélni nem tudó: 112, Külföldi nyelvű: 1. N. 1880 – KSH II.: 45. p.; 1890: Egyéb nyelvű: 5. N. 1890 – HELYSÉGNÉVTÁR 1892. 92. p.; 1900: –; 1910: Egyéb: 7, Oláh: 1. N. 1910 – MSK. 106–107. p.

polgárság készséges előzékenységének ... tudandó be." A körmöci gimnázium igazgatója arról is hírt adott, hogy a szlovákság száma folyvást gyarapodik, ennek az okát a szomszéd szláv megyékből történő bevándorlásokban látta.

1–4. ábra. A Garam menti bányavárosok etnikai viszonyai (1880–1910) a magyar népszámlálások alapján. – A = magyarok; B = németek C = szlovákok; D = egyéb nemzetiségek

Ethnic relations based on the Hungarian censuses (1880–1910) in the mining towns along the river Garam (Hron). – A = Hungarians; B = Germans; C = Slovaks; D = others

„Ahol pedig a két elem érintkezik...” írja HLATKY J. „...a német az, amely csekélyebb ellenállási képességet tanúsít s tért veszít a szláv elemmel szemben.” Ez Körmöcliget (ma Körmöcbánya része) esetében 3–4 évtized alatt teljes mértékben bekövetkezett.⁶⁴

Az összeolvadt *Selmec-és Béalabánya*, valamint *Besztercebánya* a magyarosodás legfőbb bázisai voltak. Utóbbi, mint Zólyom vármegye székhelye, rendezett tanácsú város, a vármegye műveltségi és gazdasági állapotát illetően mindig az első helyen állt.⁶⁵ Az országos városhierarchiában is fontos, „teljes értékű” megyeszékhelynek számított.⁶⁶ Lakosságát a hivatalokban dolgozó nagyszámú tisztviselőkön kívül tekintélyes iparos és kereskedő réteg és je-

⁶⁴ HLATKY J. 1898. pp. 6–7.

⁶⁵ LOVCSÁNYI GY. 1900. 18 p.

⁶⁶ BELUSZKY P. 1999. 155 p.

lentős számú gyári munkásság alkotta.⁶⁷ Az 1880-as adatfelvétel idején még viszonylag magas volt a magát németnek valló lakosok aránya, akik a magyarsággal együtt 37%-ot tettek ki. Az állandó népességnövekedéssel párhuzamban a fokozódó magyar jelenlét minden bizonnyal a magyarság beáramlásával, és csak kisebb részben az asszimilációval volt összefüggésben. Az 1890-ig stagnáló szlovák és német lakosságszám mellett a rohamosan növekvő magyarsági ráta mindenképpen erre utal. Az asszimiláció hatása inkább a századforduló környékén vált statisztikailag is feltűnővé. Az asszimilánsok a németiség köréből kerülhettek ki. Körükben az eltelt 30 év alatt 37%-os (517 fő) fogyás igazolható. A szlovák anyanyelvűek lélekszáma hozzávetőlegesen azonos szinten maradt, arányuk 40%-on állapodott meg, ami már relatív többségük elvesztését vonta maga után. Targyalt városaink közül arányait tekintve a magyarság éppen itt rendelkezett a legjobb mutatókkal (48%). A magyarul tudók száma szintén tekintélyesre, közel nyolcezer főre rúgott. Besztercebányán már 1861 óta magyarul vezették a hivatali iratokat.⁶⁸

Selmecbánya törvényhatósági város lévén a legrangosabb közigazgatási státusszal lépte át a századfordulót. A lakosság túlnyomó részt bányász foglalkozású volt. Fejlett kis- és gyári iparral bírt, de gazdasági dinamizmusát és regionális szerepkörének növekedését tekintve elmaradt Besztercebányától.⁶⁹ A népszámlálások közti 30 éves viszonylatban stagnált, kis mértékben csökkent a lélekszám. A város mégis rohamosan magyarosodott, ennek indítékairól Körösy J. így foglalt állást: „Selmec magyarosodása körül fontos tényező az ottani híres, nemrég még német bányászati és erdészeti akadémia, valamint a két magyar gimnázium. Selmec társadalmi élete így napról-napra szemlátomást magyarosodik. Így például számos egyleteinek bel élete egytől-egyig magyar. ... A városi jegyzőkönyvek már 1872 óta magyarul vezetettek és az elemi iskola két alsó osztályában az előadás nyelve tót-magyar, a III. osztálytól fogva tisztán magyar.”⁷⁰ Körösy J. a magyarosodás térhódítását látva lelkesedésében odáig megy, hogy a jövőre tekintve Selmecbányát a magyarság legészakibb véghelyeként jegyzi.

Bakabánya, Libetbánya és Újbánya esetében mind a négy népszámlálás abszolút szlovák többséget rögzített, igen magas 90% feletti aránnyal. Már korábban láthattuk, hogy ennek milyen történelmi és gazdaságtörténeti indítékai lehettek. A gazdasági hanyatlás Bakabánya és Libetbánya esetében a városi rang elvesztésével (1880 és 1890 között) járt. Mivel a magyarosodás általánosságban a nagyobb gazdasági potenciállal bíró, de legalább igazgatási-adminisztratív szerepkört betöltő helységekből kapott erőre, a három településen

⁶⁷ THIRRING G. 1912. 47 p.

⁶⁸ JURKOVICH E. 1926. pp. 221–222.

⁶⁹ THIRRING G. 1912. 1 p.

⁷⁰ KÖRÖSY J. 1898. pp. 21–22.

– amelyek jelentősége nem lépett túl a járási kereteken⁷¹ – a magyarosodás hulláma mérsékeltebben hatott.

Körösy J. elhíresült (hírhedté vált) tanulmányában *Bakabányát* a pán-szláv „főfészkek” egyikének tartja igen erős, minden társadalmi osztályban jellemző etnikai öntudattal. Körösy J. a magyarosodás első lépcsőfokaként 1882-ben létesített állami népiskolától várta a magyar szellem meghonosodását és a „pán-szláv izgatás” megszűnését.⁷² A községben a magyarság aránya az 1900-as népszámlálás alkalmával erősen megugrik (1,7%-ról 8,3%-ra). Ebben az esetben valószínűsíthetően egy dominánsan magyar intézmény, hivatal, vagy üzem létrehozása majd megszűnése válhatta ki az ingadozást. Magyarság jelenlétéről és magyarosodásról legkevésbé *Libetbánya* kapcsán ejthetünk szót. A községi státussal bíró település elzártságánál fogva, még járási szinten is csekély szerepkört tudhatott magáénak.

A 19. sz. végére a három település közül egyedül *Újbánya* maradt meg jogállásánál, s rendezett tanácsú városként, de városi szerepkört nem, vagy alig betöltő településként funkcionált.⁷³ A szakirodalom „elhaló” városként említi. Azonban különösen „az állami kezelésbe vett tanügynek és az ezzel karöltve járó értelmiség és tanerők szaporodásának”, valamint az 1885-ben felállított járásbírósnak eredményeként⁷⁴ 1910-re már csaknem 10%-a magyar. A németység az 1880-as évekre már rendkívül megcsappant, s a csökkenés továbbra sem állt meg. Egyenes vonalúan nőtt viszont a szlovákok száma, amit a magyarság gyarapodása csak arányait tekintve szárnyalt túl.

A bányavidék egynyelvűvé válik (1920–2005)

A csehszlovák állam kikiáltását, valamint a trianoni diktátumot követően ismét a magyarság állt a változások középpontjában, ezúttal negatív előjellel. Az 1921-es csehszlovák népszámlálás adatai (7–12. táblázat)⁷⁵ népelemünk drasztikus fogyását mutatják. Az „északi véghegyek” gyanánt lendületesen magyarosodó központok, magát magyarnak valló lakossága a statisztikák tanúsága szerint zömmel a kétnyelvű (frissen asszimilált) és a helyhez nem

⁷¹ Újbánya járási székhely volt, Bakabánya és Libetbánya pedig nagyközség.

⁷² KÖRÖSY J. 1898. pp. 22–23.

⁷³ BELUSZKY P. 1999. 181 p.

⁷⁴ BAUMANN S. 1903. 120 p.

⁷⁵ A csehszlovák és szlovák népszámlálások során a nemzetiséget (korábban: anyanyelv) tudakolták. Az 1941 és 1980 között végzett népszámlálások (1941, 1950, 1961, 1970, 1980) térségünkre vonatkozó községsoros nemzetiségi adatai sajnos hozzáférhetetlenek (nincsenek közzölve). Mint ahogy az 1921 és 1930-as népszámlálás egyéb kategóriáját sem ismerjük részletesen. Tisztázott viszont, hogy a két népszámlálás a zsidókat külön nemzetiségként kezelte, az egyéb kategória arányának növekedését ez indokolhatta. A táblázatban szereplő adatok forrásai: N. 1921–1931 – KSH, N. 1991 – ÍÚSR, N. 2001 – ÍÚSR.

7. táblázat. Bakabánya etnikai viszonyai a csehszlovák és szlovák népszámlálások alapján

Év	Összes népesség, fő	Magyar		Német		Szlovák		Egyéb *	
		fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
1921	3123	32	1,0	4	0,1	2985	95,6	102	3,3
1930	3037	5	0,2	–	–	3017	99,3	15	0,5
1991	2457	11	0,4	n. a.	n. a.	2377	96,7	48	1,9
2001	2155	13	0,6	3	0,1	2063	95,7	74	3,4

* Egyéb kategória: 1991: Cigány: 48. N. 1991 – ŠÚSR.; 2001: Ismeretlen: 30, Cigány: 24, Cseh: 19, Morva: 1. N. 2001 – ŠÚSR

8. táblázat. Besztercebánya etnikai viszonyai a csehszlovák és szlovák népszámlálások alapján

Év	Összes népesség, fő	Magyar		Német		Szlovák		Egyéb *	
		fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
1921	10587	870	8,2	454	4,3	8222	77,7	1041	9,8
1930	11347	434	3,8	483	4,3	9520	83,9	910	8,0
1991	85030	590	0,7	n. a.	n. a.	81770	96,2	715	0,8
2001	83056	446	0,5	53	<0,1	78690	94,7	3590	4,3

* Egyéb kategória: 1991: Cigány: 641, Ukrán: 49, Ruszin: 25. N. 1991 – ŠÚSR.; 2001: Ismeretlen: 1833, Cseh: 1154, Cigány: 452, Morva: 70, Ukrán: 44, Ruszin 37. N. 2001 – ŠÚSR

9. táblázat. Körmöcbánya etnikai viszonyai a csehszlovák és szlovák népszámlálások alapján

Év	Összes népesség, fő	Magyar		Német		Szlovák		Egyéb *	
		fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
1921	4805	402	8,4	886	18,4	3222	67,1	295	6,1
1930	5389	136	2,5	715	13,3	4270	79,2	268	5,0
1991	7130	36	0,5	n. a.	n. a.	6748	94,6	87	1,2
2001	5822	19	0,3	69	1,2	5575	95,8	159	2,7

* Egyéb kategória: 1991: Cigány: 86; Ukrán: 1. N. 1991 – ŠÚSR.; 2001: Cseh: 51, Cigány: 51, Ismeretlen nyelvű: 42, Morva: 4, Ukrán: 2, Ruszin: 1. N. 2001 – ŠÚSR

kötött, államhatalomtól függő lakosságból tevődött össze. Egységesen asszimilált városi lakosságról nem beszélhetünk, a korszakban jelentős tömegek éltek a kettős kötődés állapotában.⁷⁶ Az asszimiláció közbülső szakaszában lévő lakosság a számára gazdaságilag előnyösebb, hasznosabb kötődést választja és

⁷⁶ HANÁK P. 1974. pp. 518–519.

10. táblázat. Libetbánya etnikai viszonyai a csehszlovák és szlovák népszámlálások alapján

Év	Összes népesség, fő	Magyar		Német		Szlovák		Egyéb *	
		fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
1921	1680	7	0,4	1	<0,1	1621	96,5	51	3,0
1930	1670	7	0,4	4	0,2	1652	98,9	7	0,4
1991	980	1	<0,1	n. a.	n. a.	968	98,8	1	<0,1
2001	984	1	<0,1	0	0	969	98,5	12	1,2

* Egyéb kategória: 1991: Ukrán:1. N. 1991 – ŠÚSR.; 2001: Cseh: 7, Ismeretlen: 4, Ukrán: 2. N. 2001 – ŠÚSR.

11. táblázat. Selmec- és Bélabánya etnikai viszonyai a csehszlovák és szlovák népszámlálások alapján

Év	Összes népesség, fő	Magyar		Német		Szlovák		Egyéb *	
		fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
1921	13264	660	5,0	299	2,3	11956	90,1	349	2,6
1930	13395	308	2,3	200	1,5	12502	93,3	385	2,9
1991	11681	41	0,3	n. a.	n. a.	11385	97,5	136	1,2
2001	12092	46	0,4	12	0,1	11364	94,0	654	5,4

* Egyéb kategória: 1991: Cigány: 132, Ukrán: 4. N. 1991 – ŠÚSR.; 2001: Ismeretlen: 321, Cigány: 245, Cseh: 67, Morva: 10, Ukrán: 7, Ruszin: 4. N. 2001 – ŠÚSR.

12. táblázat. Újbánya etnikai viszonyai a csehszlovák és szlovák népszámlálások alapján

Év	Összes népesség, fő	Magyar		Német		Szlovák		Egyéb *	
		fő	%	fő	%	fő	%	fő	%
1921	4868	75	1,5	33	0,7	4738	97,3	22	0,5
1930	5076	52	1	19	0,4	4948	97,5	57	1,1
1991	8534	17	0,2	n. a.	n. a.	8421	98,7	28	0,3
2001	7505	7	<0,1	3	<0,1	7318	97,5	164	2,2

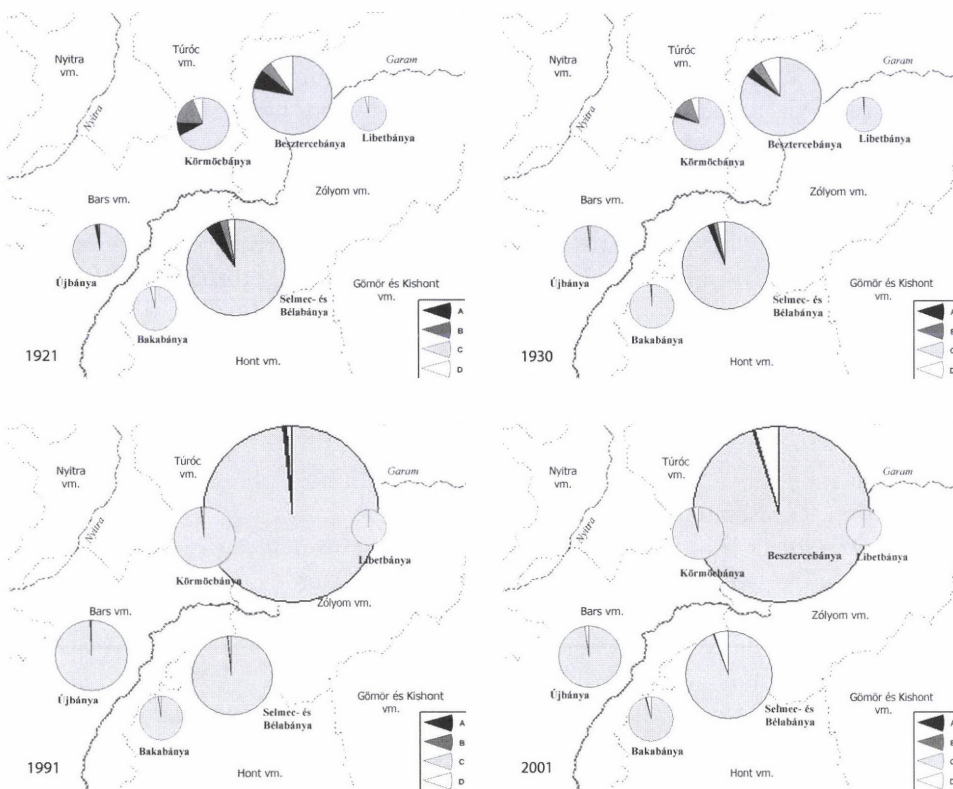
* Egyéb kategória: 1991: Cigány: 132, Ukrán: 4. N. 1991 – ŠÚSR.; 2001: Ismeretlen: 321, Cigány: 245, Cseh: 67, Morva: 10, Ukrán: 7, Ruszin: 4. N. 2001 – ŠÚSR.

a mindenkori államnemzet sorait gyarapítja a népszámlálások idején.⁷⁷ Vagyis ahol a nyelv váltás gyorsan történt, ott a kötődés még gyenge lévén, könnyen visszafordítható volt.⁷⁸

⁷⁷ PÁZMÁNDI Zs. 1992. 42 p.

⁷⁸ PÁZMÁNDI Zs. 1992. 39 p.

A hirtelen visszaesés félreérthetetlenül a beköltözött magyar köztisztviselők, hivatalnokok, gyáripari munkások jelentékeny számának, illetőleg az asszimilációs folyamat kifejeletlenségének a bizonyítékai. A hatalmi viszonyok, az egzisztenciális háttér, valamint a munkafeltételek változására gyors identitásváltás, színlelt alkalmazkodás, vagy pedig elköltözés volt a válasz. A hivatalnokréteg helyét cseh alkalmazottak foglalták el, a kétnyelvű lakosság pedig zömével az államalkotó néphez tartozónak vallotta magát. Általában megállapítható, hogy minél nagyobb volt a magyarok előretörése a háború előtt, annál gyorsabban csökkent a háború utáni szerepük az utódállam városainak életében (1–8. ábra).⁷⁹

5–8. ábra. A Garam menti bányavárosok etnikai viszonyai (1921–2001) a csehszlovák és szlovák népszámlálások alapján. – A = magyarok; B = németek; C = szlovákok; D = egyéb nemzetiségek

Ethnic relations based on the Czechoslovakian censuses (1921–2001) in the mining towns along the river Garam (Hron). – A = Hungarians; B = Germans; C = Slovaks; D = Others

⁷⁹ PÁZMÁNDI Zs. 1992. 39 p.

A hatalomváltás korántsem ment zökkenőmentesen. Különösen a németiség volt lojális a magyar szellemiséggel és hazával szemben. A körmöci németiség elutasította a csehek által felkínált német iskolát és – eredménytelenül – magyart követelt.⁸⁰ Selmecebányán az Akadémia tanárai megtagadták a csehszlovák hűségeskü letételét, sőt az oktatási minisztérium felhívására az intézmény áttelepült az új országhatárok közé.⁸¹ Az asszimilációs folyamatot némileg siettető, vagy hátráltató jelenségekkel együtt megállapíthatjuk, hogy a trianoni döntés következményei a bányavidék etnikai sokszínűségére nézve végzetesnek bizonyultak. Az 1930-as évekre az alsó-magyarországi bányavárosok lakossága a homogenizálódás útjára lépett.

A 20. sz. második negyedére kizárólag a körmöci németiség maradt meg identitásánál. *Körmöcbánya* kiemelkedik a magukat magyarnak vallók arányával is, az első cseh népszámlálás (1920), a korábban itt élő 1501 fős magyar kisebbség még 26,7%-át (402 fő) találta helyben, tíz évre rá ez az arány 9%-ra (136 fő) csökkent. A két népelem összesen 26,8%-ot, majd 1930-ban 15,8%-ot tett ki. A német munkákban az erdőgyűrűknek (*Waldring*) fontos szerepet tulajdonítanak a szlovák etnikai hatások megszürésében, a nyelvsziget konzerválásában, egyfajta pufferzónának tekintik. A Körmöc környéki német falvakat az erdőöv az É-i oldalon általában védte. A nyitottabb D-i oldalon, a Zólyomi-medence és a Garam-völgy felől a szlovákok irtások révén áttörték és Bartos (Bartosova Lehotka) kolonizálásával, majd Sváb és Körmöcliget elszlovákosításával érték el Körmöcbányát, amely századunk 20-as éveire vált szlovák többségűvé.⁸² A körmöci németiség aránya az 1930 népszámlálásra erősen megfogyatkozott, ekkor 13,3%-uk (715 fő) vallotta magát németnek. A város tradicionális háttértelepülései azonban az utóbb említett két falut kivéve erős német többséggel bírtak.

A *selmeci* magyar és német lakosság szintén megfogyatkozott az 1930-as évekre. Az akkori népszámlálás (1930) idején az össz-lélekszámnak csupán 3,8%-át tették ki. *Besztercebányán* ugyanez az arány 8,1% volt. Itt azonban a szlovákság súlya kisebbnek mutatkozott, köszönhetően az egyéb elemeknek (elsősorban a magukat zsidó nemzetiségűeknek) és a várost tradicionálisan lakó másik két – viszonylag még számottevő – népcsoport jelenlétének.

A legkorábban *Bakabánya*, *Libetbánya* és *Újbánya* hármasanál beszélhetünk tisztán szlovák lakosságról. Itt a magyarok és németek aránya immáron statisztikailag is jelentéktelen szintre süllyedt.

Szlovákiában a németiséget a II. világháború során evakuálták. A bányavidékiek kiköltöztetése 1945 márciusában történt.⁸³ A békekötést követően azonnal megkezdődött a csehszlovák nemzetállam megteremtését szolgáló

⁸⁰ ILYÉS Z. 1998. pp. 330–331.

⁸¹ GERGELY E. 1986. pp. 214–215.

⁸² ECKERT, K. munkáját idézi: ILYÉS Z. 1998. 326 p.

⁸³ STEINACKER, R. 1992. pp. 73–74.

etnikai tisztogatás, a hatalom a magyarok és németek teljes kitelepítését tűzte ki végső célként. A később visszatért németek többségét 1946-ban, a Beneš-dekrétumok nyomán Németország amerikai és szovjet megszállási övezeteibe telepítették ki. A megmaradtak idősebb nemzedéke – olykor konfrontálódva – a szlovák telepesekkel volt kénytelen együtt élni. A fiatalabb generáció a faluját végleg elhagyta és Szlovákia iparvárosaiban telepedett meg, az identitásváltás, vagy a színlelt alkalmazkodás útját választva.⁸⁴ A bányavidéki szórványmagyarságot sem kerülték el a kollektív bűnösség elve alapján végrehajtott jogfosztás, lakosságcsere és reszlovakizáció következményei, ami az egész felvidéki magyarságot sújtotta. Ez is közrejátszott abban, hogy térségünkben a magyarság a 20. sz. második felére szinte tökéletesen felszívódott.

A világháború után magyarságot sem kerülték el a jogfosztás, lakosságcsere és a reszlovakizáció következményei. Ez is közrejátszott, hogy a 20. sz. második felére szórványba került magyar lakosság lassan felszívódott.

A korábbi helyzet mára végletesen leegyszerűsödött (8. ábra). Az államalkotó nemzettől eltérő, a bányavidéket hagyományosan lakó nemzetiségek a 20. sz. végére eltűntek térségünkéből. Csak a 2001-es népszámlálás alkalmával nő meg valamelyest a nemzetiségek aránya. Ők elsősorban a városokat nem tradicionálisan lakó elemek (zömmel csehek és cigányok) és az „egyéb” kategóriába sorolva találjuk őket. A statisztika szerint a bányavidék legjelentősebb szórványa – arányait tekintve – a körmöci némettség a maga 1,2%-ával, ami 69 személy mindösszesen. De az egykori háttértelepüléseken is csak 96 személy (5,2%) vállalta német öntudatát.⁸⁵ Nemzetiségükre nézve 165-en maradtak a „krikehájok” utódai, s nyelvüket tekintve ez a szám még jelentéktelenebb.⁸⁶

Abszolút számokat illetően Besztercebánya magyar néptöredéke (446 fő) a „listavezető,” ám az összlakosságából így is csupán 0,5%-kal részesedik. Kedvező fekvésének köszönhetően városaink közül Besztercebánya bizonyult a legfejlődőképebbnek, lakossága ma 83 056 fő. Az itteni magyarok főként a D-i, magyar lakta megyékből vándoroltak fel, jobb megélhetés reményében. Törzsökös magyar lakosságról nem beszélhetünk. A 19. sz. végén Zólyom vármegye helyszínrajzát adó GRÜNWARD B. szerint a városi élet szemlátomást magyarosodik, a szlovák nyelv a piacra szorult vissza. A jelenleg itt élő magyarok számára pedig ennek fordítottja tűnik fel. Magyar szót Besztercebányán a

⁸⁴ ILYÉS Z. 1998. pp. 330–331.

⁸⁵ Felsőtóti (Horná ves): 3 fő, 0,4%; Jánoshegy (Kremnicke Bane): 26 fő, 10,4%; Jánosrét (Lúcky): 4 fő, 1,9%; Kékellő (Krahule): 26 fő, 18%; Körmöcliget (Veternik): n. a., beolvadt Körmöcbányába; Kunosvágása (Kunesov): 36 fő, 14,7%, Sváb: (Dolná Ves): 1 fő, 0,4%. Népeesség összesen: 1823, Németek összesen: 96 fő (5,3%). Forrás: N. 2001 – ŠŪSR

⁸⁶ Az a sajátosság figyelhető meg, hogy a magukat német anyanyelvűnek vallók kevesebben vannak a német nemzetiségűeknél. A jelenség a besztercebányai magyarságnál és általánosságban – az államalkotó nép és a kisebbség viszonylatában – is épp fordított relációban jelentkezik.

piacon lehet hallani, a termékeiket eladásra kínáló, D-i megyékből fellátogató magyarok jóvoltából, akik egymás között használják a nyelvet. A motorizáció eltüntette a távolságot, s az alföld termékeit kínáló magyarok megjelentek a megyeszékhelyen. Ők hétről-hétre megjelennek, majd hazamennek. Az etnikai térstruktúrát immáron egyetlen éles határvonal, keskeny vegyes lakosságú zóna osztja ketté. Ez (ti. a magyar-szlovák etnikai határ) térségünkötől jóval D-ebbre húzódik.⁸⁷ Tőle D-re a nagyjából tömbszerűen lakó magyarság, É-ra pedig a szlovákság, szórványba szorult magyar és német töredékek világa van.⁸⁸

Népeșség-történeti vázlatunk zárszava sem lehet más, mint a megváltozott helyzet konstatálása: az egynyelvűvé vált bányavidék ma etnikailag egységes térség, ahol a múlt sokszínűségét a temető, romos kálváriák, templomtornyok, jelképek és múzeumokba került dokumentumok tanúsítják.

IRODALOM

- BÁNKI I.–MOLNÁR L. 1997. Magyarország nemesércbányászatának virágkora. – In: ZSÁMBOKI L. (szerk.): A magyar bányászat évezredek története I. – Országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesület, Budapest.
- BAUMANN S. 1903. Újbánya. – In: BOROVSKY S. (szerk.): Hont vármegye története. Magyarország városai és vármegyéi. Apollo Irodalmi Társaság, Budapest.
- BELUSZKY P. 1999. Magyarország településföldrajza. – Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- CSÁNKI D.–RELKOVIČ N. 1924. Újbánya város levéltára és rövid története. – Levéltári Közlemények, II.
- CSAPLOVICS J. 1990. Ethnographiai Értekezés Magyar Országról. – Az MTA Néprajzi Kutató Csoportja, 1990. Eredeti kiadás: CSAPLOVICS J.: Ethnographiai Értekezés Magyar Országról, Tudományos Gyűjtemény III. 1822. Budapest.
- DÁNYI D. 1995. Az etnikai statisztika néhány problémája (Szlovákia példáján). – In: Magyarország nemzetiségeinek és a szomszédos államok magyarságának statisztikája (1910–1990). – Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- FÉNYES E. 1837. Magyar Országnak 's a hozzá kapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben. II. Kötet. Pest.
- FÜGEDI E. 1981. A befogadó: a középkori magyar királyság. – In: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- FÜR L. 2001. Magyar sors a Kárpát-medencében. – Kairosz Kiadó, Budapest.
- GLASER L. 1939. Az Alföld régi vízrajza és a települések. – Földrajzi Közlemények 67. 4. pp. 297–307.

⁸⁷ A mai etnikai határ nagyjából a Léva–Vámosladány–Déménd–Palást–Ipolynyék–Csáb vonalon húzódik (Kocsis K. 1991-es etnikai térképe alapján).

⁸⁸ Szórványnak akkor minősíthetünk egy csoportot ha az etnikai populáció hányada nem éri el az össznépeșség fél, vagy egy százalékát sem (DÁNYI D. 1999. 162 p.). Így annak kell minősítenünk Bakabánya, Besztercebánya, Körmöcbánya és Selmecebánya települések magyar lakosságát, valamint a körmöci németiséget.

- GRÜNWARD B. 1891. Zólyom megye. – MTA Nemzetgazdasági és Statisztikai Bizottsága, Budapest.
- GYÖRFFY Gy. 1987a. Hontvármegye. – In: GyÖRFFY Gy. (szerk.): Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. III. kötet. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- GYÖRFFY Gy. 1987b. Barsvármegye. – In: GyÖRFFY Gy. (szerk.): Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I. kötet. – Akadémiai Kiadó, Budapest.
- HAJDÚ-MOHAROS J.–HEVESI A. 2000. A kárpát-pannon térség tájtagolódása. – In: KARÁTSÓN D. (szerk.): Pannon enciklopédia – Magyarország földje. s.n. Kertek. Budapest.
- HANÁK P. 1974. Polgárosodás és asszimiláció Magyarországon a XIX. században. – Történelmi Szemle, 17., 4.
- HLATKY J. 1898. Körmöcbánya és vidékének néprajzi viszonyairól. – Magy. Kir. Áll. Főreáliskola Értesítője, Körmöcbánya, 1986.
- ILYÉS Z. 1998. Életmód, tájhasználat, kulturális mintakövetés a Bars megyei németeknél. – In: FRISNYÁK S. (szerk.): A Felvidék történeti földrajza. Nyíregyháza: MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete és a Bessenyei György Tanárképző Főiskola Tanszéke.
- JURKOVICH E. 1922. Besztercebánya sz. kir. város monographiája. – Kézirat (OSZK).
- KISS L. 2000. KNIEZSA ISTVÁN, a helynévkutató és településtörténész. – In: KNIEZSA I.: Magyarország népei a XI. században. Kisebbségkutatás könyvek. – Lucidus Kiadó, Budapest.
- KNIEZSA I. 2000. Magyarország népei a XI. században. – Kisebbségkutatás könyvek, Lucidus Kiadó, Budapest.
- KOCSIS K. 1998. Az etnikai térszerkezet változásai a mai Szlovákia területén (1920 előtt). – In: FRISNYÁK S. (szerk.): A Felvidék történeti földrajza. Nyíregyháza: MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete és a Bessenyei György Tanárképző Főiskola Tanszéke.
- KOCSIS K. 2000. Szlovákia területének etnikai térképe. – MTA Földrajztudományi Kutatóintézet és az MTA Kisebbségi Kutató Műhelye, Budapest.
- KORABINSZKY, J. 1786. Ungarn, in welchem die vorzueglichsten Orter des Landes in alphabetischer Ordnung angegeben, ihre Lage bestimmt, und mit kurzen Nachrichten, die im gesellschaftlichen Umgange angenehm und nuezlich sind, vorgestellt werden. Pressburg: s.n.
- KÖRÖSY J. 1898. A Felvidék eltótosodása. – Nemzetiségi tanulmányok. s. n., Budapest.
- KUN B. 1997. Ércbányászat. A magyar bányászat a kiegyezéstől a II. világháború végéig. – In: ZSÁMBOKI L. (szerk.): A magyar bányászat évezredes története I. Országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesület, Budapest.
- LOVCSÁNYI Gy. 1900. Zólyom megye. – In: Az Osztrák-Magyar Monarchia írásban és képekben. Magyarország VI. (Felső-Magyarország II.). Magyar Királyi Államnyomda Kiadása, Budapest.
- MAGDA P. 1819. Magyar országnak és a határőrző katonaság vidékének legújabb statistikai és geográfiai leírása. – Pest: Trattner János betűivel 's költségével.
- MÁLYUSZ E. 1922. Túróc megye kialakulása. – Budavári Tudományos Társaság, Budapest.
- MENDŐL T. 1940. A Felvidék. Kincsestár sorozat. – Magyar Szemle Társaság, Budapest.
- MIKULIK J. 1885. A magyar kisvárosi élet. 1526–1715. Rozsnyó: s.n., 1885.
- N. 1880 – KSH II. A Magyar Korona országaiban az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei megyék és községek szerint részletezve. II. kötet. Szerk. és kiad.: Az Országos Magyar Kir. Statisztikai Hivatal. Budapest, 1882.
- N. 1890 – HELYSÉGNÉVTÁR 1892. A Magyar Korona országainak helységnévtára. Szerk.: JEKLEFALUSSY J. Kiadja: Az Országos M. Kir. Statisztikai Hivatal, Budapest.

- N. 1900 – KSH A Magyar Korona országai 1900. évi népszámlálásának főbb demográfiai eredményei. – Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- N. 1910 – MSK A Magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. I. kötet. – Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal. 1912. Megjelent: Magyar Statisztikai Közlemények. Új sorozat: 42. kötet. Budapest.
- N. 1921–1931 – KSH KEPECS J. (szerk.): A Felvidék településeinek nemzetiségi (anyanyelvi) megoszlása (1880–1941). – Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.
- N. 1991 – ŠÚSR Národnosť a náboženské vyznanie obyvateľstva SR, (definitívne výsledky ščitania ľudu, domov a bytov 1991) ŠÚSR, Bratislava.
- N. 2001 – ŠÚSR Sčítanie obyvateľov, domov a bytov. Bratislava: Štatistický Úrad Slovenskej republiky.
- NAGY EMILNÉ VASS É. 1943. Besztercebánya és a német szellemi élet. s.l.: Danubia Könyvkiadó.
- NÉMEDI VARGA Z. 1997. A Kárpát-medence hasznosítható, szilárd ásványi nyersanyag-előfordulásainak a földtani áttekintése. – In: ZSÁMBOKI L. (szerk.): A magyar bányászat évezredes története I. – Országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesület, Budapest.
- PAPP K. 1919. Függelék. – In: SCHAFFER F.: Általános geológia. – Magyar Természettudományi Társulat, Budapest.
- PAULINYI O. 1958. A Garam-vidéki bányavárosok lakosságának lélekszáma a XVI. század derekán. – Történelmi Szemle, 1. évf., 3–4.
- PAULINYI O. 1962. Tulajdon és társadalom a Garam-vidéki bányavárosokban. – Történelmi Szemle, 5.
- PÁZMÁNDI Zs. 1992. Az urbanizáció hatása a szlovákiai, vajdasági magyar és német kisebbségek asszimilációjára. – Regio: Kisebbségi Szemle, 3. évf. 1.
- PÉCH A. 1884. Alsó-Magyarország bányamívelésének története. I. kötet. – Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- PINCZÉS Z. 1998. Az Északnyugati-Felvidék gazdasági életének természetföldrajzi alapjai. – In: FRISNYÁK S. (szerk.): A Felvidék történeti földrajza. Nyíregyháza: MTA Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Tudományos Testülete és a Bessenyei György Tanárképző Főiskola Tanszéke.
- RELKOVIČ N. 1926. Bakabánya levéltára és rövid története. – Levéltári Közlemények, IV. évf.
- RICHTER E. 1906. Selmecbánya. – In: BOROVSKY S. (szerk.): Magyarország vármegyéi és városai. – Apollo Irodalmi Társaság, Budapest.
- SOBÓ J. 1910. Selmecbánya. s.l.: s.n.
- STEINACKER, R. 1992. Kárpáti németek a mai Szlovákia területén. – Regio: Kisebbségi Szemle, 3. 1.
- SZABÓ I. 1990. A magyarság életrajza. – Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SZARKA L. 1993. A szlovákok története. – Bereményi Könyvkiadó, Budapest.
- SZÚCS J. 1982. A középkori Magyarország népei. – História, IV–V.
- THIRRING G. 1912. A magyar városok statisztikai évkönyve. – A magyar városok országos kongresszusának iratai II. s.n., Budapest.
- VÁLYI A. 1796. Magyar Országának leírása. – Buda: s.n.
- WENCZEL G. 1880. Magyarország Bányászatának Kritikai Története. – MTA Könyvkiadó Hivatala, Budapest.
- ZSÁMBOKI L. 1997. Bányászat az Árpádok korában. – In: ZSÁMBOKI L. (szerk.): A magyar bányászat évezredes története I. Országos Magyar Bányászati és Kohászati Egyesület, Budapest.

A pécsi kistérség nonprofit szférájának gender¹ alapú elemzése

BUCHER ESZTER²–JELENSZKYNÉ FÁBIÁN ILDIKÓ³

Abstract

The gender-based analysis of the non-profit sphere of the NUTS 4 region of Pécs

The publication aims to introduce an aspect of the non-profit sphere so far studied to a lesser extent, on the example of the organisations within the Nuts 4 region of Pécs. During the research the gender-based division of the organisations of the Nuts 4 region was analysed, with a special reference to non-profit organisations, responsible for the provision of equal chance for the social genders, and it was revealed how dominant these organisations are in the actual environment of the settlement. In the study we looked for the answers of the analysed matter with the help of questionnaires, and performed critical analysis of the documents by settlement.

The results of our investigations indicate that there is an inequality in how genders share part in the non-profit organisations of the NUTS 4 region (similar to the national situation), and this inequality increases with the distance from the county seat, in accordance with the centre-periphery principle. As far as non-profit organisations influence economic and political decisions, they can do much with taking upon of the intermediate role between the individual and the state for the elaboration of equal chances of genders. The topic deserves further research.

Bevezetés

Az utóbbi időben a geográfia egyre nagyobb figyelmet fordít a kistérségek kutatására, mint a területfejlesztésben is fontos szerepet játszó szerveződésekre. A társadalomföldrajz azonban a három, ebben a léptékben is alapvető térformáló, területfejlesztő szereplőből,

¹ A *gender* jelentése a nyugat-európai terminológiában a nemekre vonatkozik, a férfiasság és a nőiesség társadalmilag kialakított jellemzőire utal. Magában foglalja a férfiak és a nők részéről megfelelőnek tartott viselkedéssel kapcsolatos társadalmi elvárásokat.

² Tanársegéd, PTE Szociológia Tanszék

³ Doktorandusz, PTE Földtudományok Doktori Iskola

vagyis az állam (önkormányzatok), a gazdaság (vállalatok) és a civil szféra közül alapvetően az első kettőre koncentrálnak. Mindez azért is kedvezőtlen, mert a kistérségek fejlesztésében komoly hiányosság az önkormányzati társulások „társadalmisítása”, a civil szervezetek bevonása a területfejlesztésbe. Ahhoz, hogy ez a társadalmi kontroll érvényesüljön, minél több, és jól működő helyi szervezetre van szükség.

Magyarországon az 1990-es évek fordulóján végbement politikai, gazdasági és társadalmi átalakulás megnyitotta az utat a civil szféra kibontakozása előtt, a korábbi gátak megszűnésével a fejlődés robbanásszerű volt (NÁRAI M. 2003). A korábbi mindenható és gondoskodó állam visszaszorulásával nem csak igény, hanem szükség is volt a társadalom önszerveződéseinek egyre szélesebb tevékenységi kört felölelő feladatvállalására (PAVLUSKA V. 1999).

Hazánkban a törvény adta lehetőségeknek és tevékenységi céloknak megfelelően a szektor szervezeteinek széles palettája jött létre. A nagy országos közalapítványok, köztestületek, közhasznú társaságok mellett megtalálhatók az igen kis pénzből gazdálkodó, helyi érdekeket szem előtt tartó, alulról szerveződő társadalmi képződmények, alapítványok, egyesületek (BARTAL A.M. 1999; KUTI É. 1998). Az elmúlt 15 évben ezzel párhuzamosan a hazai földrajztudomány adós maradt annak kutatásában, hogy a lakosság, különösen annak egyes csoportjai milyen szerepet játszottak, játszanak a terület- és közösségfejlesztésben.

Tanulmányunkban az alábbi kérdésekre keressük a választ:

– Mi jellemző a civil szervezetek területi eloszlására egy olyan kistérségben, amelyben a nagyvárostól az aprófaluiig többféle település jelen van, ezeknek nagy része egyben agglomerációs település is?

– Milyen arányú a férfiak és nők jelenléte ezekben a civil szervezetekben?

– Milyen esély van arra, hogy a civil szervezetekben szerzett tapasztalatokkal, a település- és közösségfejlesztéshez fűződő más értékrendjük, attitűdjük érvényesítésével javítani lehet a férfi-nő esélyegyenlőséget?

A téma kutatásának aktualitását hazánk európai uniós tagsága is indokolja. A csatlakozás óta az esélyegyenlőség kérdése, így a nők és férfiak esélyegyenlősége is, „*mainstreaming*”-nek számít. Egy olyan közösség része lettünk, amely szervezet a törvénykezésben és a gyakorlatban egyaránt erősen elkötelezett a nők és férfiak közötti esélyegyenlőség kérdésében, valamint a nemek közötti gazdasági, politikai és közéleti státuskülönbségek megszüntetésében.

A közgondolkodás „főáramában” tehát megjelennek a sajátosan női szempontok, és ennek a folyamatnak maguk a nők is aktív részesévé válnak (LÉVAI K 2000). Örökségünk, amit az uniós csatlakozással magunkkal hoztunk, a konzervatív nő-férfi modell, amely mátkacsul megőrizte a nők és férfiak közötti hagyományos munkamegosztás, a közsférában és a magánszférában betöltött szereposztás nemek szerinti különbségeit, a nők hátrányos helyzetét (LÉVAI K. 1999). A civil szervezetekben szerzett gyakorlat javítaná a nők és férfiak közéleti szerepvállalását az önkormányzati szférában, ill. a politikai életben is.

Maga a társadalmi folyamatoknak a nemek szempontjából történő vizsgálata fontos szerepet kapott az elmúlt évtizedekben a társadalomföldrajzi kutatásokban is. Azonban annak vizsgálata, hogy a helyi közösségek társadalmi-gazdasági viszonyai, a településhierarchia, a város-falu különbségek milyen hatással vannak a nemek közötti viszonyokra, a hazai földrajzban még fehér foltnak számít.

A szociológiában, ahol a gender-kutatásokban már előrébb járnak, a nők férfiakhoz viszonyított közéleti részvételének tanulmányozására már történtek próbálkozások a településszerkezet és a helyi társadalom rétegződése (SCHADT M. 2000), a nők helyi közéletben betöltött szerepének különböző földrajzi léptékek, települési hierarchiaszintek szerinti összefüggéseit keresve (TÍMÁR J. 2004).

Kutatási módszerek

A tanulmányban kérdőívek, mélyinterjúk, telefonos lekérdezések, települési dokumentumok kritikai elemzése segítségével keresünk választ az eltérő települési környezetben, helyi társadalomban tapasztalható különbségekre, az önszerveződés létének vagy hiányának okára, a motivációkra vagy gátló tényezőkre. A véletlen mintavétel során kiválasztott szervezetek esetében a tagság és a vezetőség nemi összetételére, a szervezet vezetőjének a nemére kérdeztünk rá. A mintát összesen 85 (71 pécsi és 14 környező településben működő) szervezet alkotta. Ez a pécsi szervezetek 5%-át, a községek társadalmi szerveződéseinek 10%-át jelentette. Statisztikai adataink elsősorban a Központi Statisztikai Hivatalból, a T-STAR válogatásából, valamint a Civil Szolgáltató Központ adattárából származnak. Az interjúkat a térség nonprofit szférájának meghatározó személyeivel, civil szervezetek vezetőivel és tagjaival készítettünk.

A Pécsi statisztikai kistérség bemutatása

Kutatásunk helyszínéül a Pécsi kistérség településeit választottuk, feltételezve, hogy a nonprofit szektor gender szempontú elemzésének kezdő lépéseit egy konkrét, általunk ismert és hozzánk közel álló térség tanulmányozásával érdemes megtenni. Ugyanakkor a kistérség speciális helyzetével, gazdag kulturális hagyományával, egyesületi múltjával kellő áttekintést tud nyújtani a téma részletes körüljárásában. A nőszervezeteknek a dualizmus és két világháború közötti aktív szerepvállalása, érdekvédelme legitimálja a ma ezekből a gyökerekből táplálkozó szervezetek működését és ezek elemzését (MÁRFI A. 1988, 1989a,b).

A kistérség népessége

A kistérség, amely Pécs városát és annak agglomerációját is magába foglalja, a Mecsek hegység vonulatát követve helyezkedik el. A térség egyetlen városa Pécs Megyei Jogú Város, amely meghatározó jelentőségű, regionális hatáskörrel bír. A városi közel 160 000 fős népesség egészül ki a környékbeli községek megközelítőleg 26 000 fős népességével (Pécsi Kistérségi Iroda adatközlése alapján). A környező települések 60%-a 500 főnél kisebb törpefalu, Baranya megye minden ötödik törpefalva ebben a kistérségben található. A többi 40% 500 főnél nagyobb, de 2000 főnél kisebb, csupán egy település, a Pécstől 5 km-re található Kozármisleny népessége haladja meg a 4000 főt. A kistérség lakosainak 53,1%-a nő és 46,9%-a férfi, ezen belül azonban települé-

sek között nagy eltérések tapasztalhatók. Pécs népességének 53,6%-a nő, míg a környező kistelepüléseken ez az arány 51,5%. Legalacsonyabb a nők aránya a 200 főnél kisebb településeken (49,2%), de az ilyen méretű településekben a leggyakoribb a magányos, egyedül élő férfi. A kistérség községeiben a nők aránya a 200–500 fő közötti településeken a legmagasabb, a megőzvegyült, időskorú nők nagyobb aránya következtében (KSH 2002).

A kistérség népességében mutatkozó nőtöbblet nem érvényesül a helyi politikai életben. A 39 település közül csupán Aranyosgadány, Nagykozár, Orfű és Tengeri községekben tölti be nő a polgármesteri tiszte. (Megyei szinten is hasonló a kép, a baranyai településeknek alig több mint 10%-ban nő a polgármester.) A települések kis lélekszámú, nehéz helyzetben lévő községek. Az a tény, hogy a kistérségben csak a fenti kistelepüléseknek az élén található nők, a nemek közéleti érvényesülésének, hatalomban való részvételének egyenlőtlen helyzetét jelzi. Korábbi kutatásokból ismert, hogy a nők elsősorban a helyi politikai életben, és főként a kisebb településeken sikeresek, ahol „a személyes ismertség közömbösíti a politizáló nőkkel szembeni előítéletes gondolkodást” (SCHADT M. 2000). A 2002-ben megválasztott 386 parlamenti képviselő közül mindössze 36 nő van, ami 9,3%-ot jelent (Nők és férfiak Magyarországon 2003). A kizárólag képviselőnőkből álló, női jogokkal foglalkozó albizottságtól eltekintve a parlamenti bizottságokban általában csak néhány képviselő nő. Nem kedvezőbb a kép az önkormányzatokban sem. A polgármesterek 14,7%-a, a 10 ezer lakosnál nagyobb települések polgármesterei közül csupán 6,3% nő (Kiss R. 2005).

A kistérség településeinek jellemzői társadalmi-gazdasági helyzetük, földrajzi fekvésük alapján

1. *A kistérségi központtól, Péctől távol fekvő kistelepülések.* Közös jellemzőjük, hogy folyamatosan veszítve lakosságukból, bizonytalan jövedelemszerző lehetőségekkel rendelkeznek. Lakóik között magas a tartós munkanélküliek, a rendszeres szociális segélyre jogosultak aránya. A munkaképes korúak kevesebb, mint fele foglalkoztatott, ők nagyobb részben férfiak. A munkavállalók háromnegyede ingázik, mivel kevés a helyi munkalehetőség.

2. *Az agglomerációs gyűrűhöz tartozó települések.* A településcsoport tagjai között megtaláljuk a jelenlegi pécsi agglomeráció szinte valamennyi települését (Hosszúhetény és Martonfa kivételével), amelyek demográfiai, iskolázottsági, foglalkoztatottsági mutatóival kiemelkednek a kistérség községei közül. Ezek az urbanizálódó falusi települések, amelyek népessége a városból való kiköltözőkkel gyorsan növekszik, funkciójukat tekintve jórészt alvó települések. A kiköltözők jelentős része biztos egzisztenciával rendelkező értelmiségi, közigazgatási alkalmazott, vállalkozó, aki nemcsak szellemi tőkét, anyagi

gazdagságát, hanem igényét is hozza magával arra, hogy a település fejlődésében, gazdasági, kulturális életében alakító szándékkal jelen legyen.

3. *Pécs mint nagyváros.* A pécsi agglomerációban is végbement, ill. jelenleg is tart az 1990-es években megindult szuburbanizációs folyamat, amely a migráció irányát a városból a községek felé fordította. Egyrészt a foglalkoztatásban korábban fontos szerepet játszó ipari nagyvállalatok felszámolása, bezárása miatt hagyták el jelentős számban pécsiek a várost, és költöztek el az olcsóbb lakhatási és megélhetési lehetőségek reményében. Másrészt a központ közvetlen közelségében fekvő települések mérsékeltebb árú, változatos telek kínálata vonzotta az új lakóhelyet keresőket, akik számára fontos a falusias környezet, ám a nagyváros által nyújtott szolgáltatások is könnyen elérhetőek. Így Pécs népessége a vándorlási veszteség és az országosan jellemző természetes fogyás következtében folyamatosan csökken (KSH, 1999).

CSATÁRI B. (1996) felosztását alapul véve, a vizsgált kistérség (népességszáma, népsűrűsége, agglomerációs foka, városias mutatói szerint) a dinamikusan fejlődő városias kistérségek csoportjába sorolható. A térségre jellemző általános mutatókat nézve valóban kiemelkedik Pécs és környéke az ország területéből, azonban a statisztikai adatok általánosak és elrejtik a különbségeket. Ez a kistérség speciális helyzetéből adódik, hiszen központja egy regionális hatáskörrel bíró, társadalmi, gazdasági szempontból kedvező mutatókkal rendelkező megyeszékhely, amely az egész agglomeráció statisztikai jellemzőit javítja és a problémákat elrejt. Ám ha csak a környező községeket vizsgáljuk gazdasági fejlettség alapján, akkor ezek a települések Pécs nélkül a megyei átlagnál is rosszabb teljesítményt nyújtanak és jelentős társadalmi, szociális problémákkal küzdenek. A tanulmányunkban fontosnak tartjuk a kistérség ezen kettősségét kiemelten kezelni és a vizsgált téma vonatkozásában a különbségekre rávilágítani.

A Pécsi kistérség nonprofit szervezetei

A Központi Statisztikai Hivatal (későbbiekben KSH) T-STAR adatbázisának leválogatása alapján 2003-ban a Pécsi kistérség területén 1553 nonprofit szervezet működött, ami azt jelenti, hogy a Baranya megyében található nonprofit szervezetek több mint kétharmada a vizsgált területen található. A szervezetek ilyen nagy számban és sűrűségben történő megjelenése hazánkban csak két nagy történelmi múlttal és regionális szerepkörrel bíró megyeszékhelyünkön (Debrecen, Szeged) található. A kistérségben működő szervezetek 91%-a a megyeszékhelyen, 9%-a a községekben található. 9 településen nem működik bejegyzett intézményesült nonprofit szervezet, ez a községek 23%-át teszi ki. Az a tény, hogy a környező települések közel egynegyedében formális szervezet nem működik, jelentős eltérést mutat az országos adatoktól (16%).

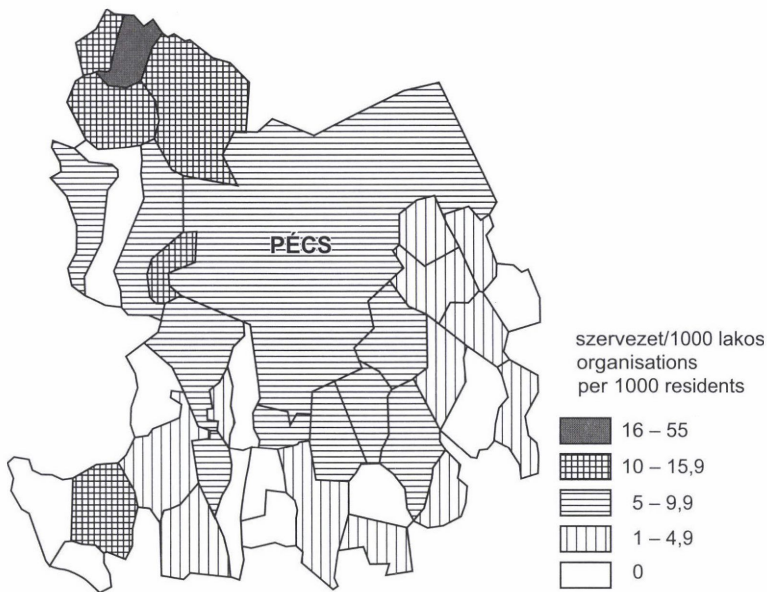
A szervezettel nem rendelkező települések kivétel nélkül a kistérség perifériáján található. Ezek Pécs agglomerációján kívüli, a Siklói és a Sellyei kistérség határához közeli községek. Lélekszámuk 500 fő alatti, népességmegtartó képességük alacsony, lakosaik főként társadalmi, gazdasági szociális problémákkal küzdő idős emberek.

A kistérség településeinek több mint háromnegyedén 5-nél kevesebb, egynolcadán 6–10 közötti a szervezetek száma. 10 és azt meghaladó számú szervezettel csak 4 település rendelkezik (Kozármisleny, Kővágószőlős, Pellérd és Pécs). A statisztikai adatok első látásra lehangolónak tűnnek, de ha figyelembe vesszük, hogy alapvetően egy aprófalvas térség adatait vizsgáljuk a megítélésünk változni fog. Az önszerveződések méréséhez és összehasonlításához az abszolút számokon túl az 1000 lakosra jutó szervezetszámot kell megvizsgálnunk. A mutatók alapján elmondható, hogy a Pécsi kistérség nonprofit szférája igen erős, nagyszámú szervezettel bír, az országos és a Baranya megyei átlagot jelentősen meghaladja. (1000 lakosra jutó szervezetszám országosan 4,7, Baranya megyében 4,3). A községekben és Pécsen a szféra méretét, és aktivitását tekintve is kedvezőbb a kép, mint az azonos településtípusra számított országos átlag (községi 3,4 db/1000 lakos, a megyeszékhelyé 6,1 db/1000 lakos).

A szervezetszám alakulását területileg nézve nagy különbségek rajzolódnak ki (1. ábra). A Pécshez közeli, agglomerációhoz kapcsolódó települések és az idegenforgalom szempontjából preferált településeken magas az 1000 főre jutó szervezetek száma. A kistérség D-i peremén a periféria helyzetben lévő településeken viszont kicsi a részvétel, míg a mikrorégió ÉNy-i peremén, a nagyvároshoz közeli településeken nagy a szervezethezesség. A civil szervezetek számát azonban nem csak a térben való elhelyezkedés, a Péctől való földrajzi távolság jellemzi, hanem maguk az ott élő személyek is. Az interjúalanyokkal folytatott beszélgetésekből az is kiderült, hogy egy településen a szervezetszám, a közösségi élet olyan emberekhez kötődik, akik karizmatikusak, közösségszervezők, erős társadalmi tőkével rendelkeznek, képesek a közösségeknek erőt adni, és összefogni, önkéntes munkát végezni. A személy léte vonzerőt gyakorolhat, akár a településen kívülre is, hiánya viszont egy település esetében a közösségi élet hiányát, önszerveződés nélküliséget jelent.

A 2003-ban bejegyzett egyetlen nem Pécssett működő női civil szervezet is egy olyan személyhez kötődik, aki képes felvállalni a nehézségeket. A nőszervezetek hiánya, vagy rövid életű tevékenysége, főként a kistérségű településeken, visszavezethető a vezető személyiség hiányára, vagy a közélet kíméletlen csatáira, melyeket a nők gyakorlatlanságuk, személyiségük okán nem tudnak sikeresen megvívni. „Aki a civil szférában boldogulni akar, annak alaposan fel kell vértéznie magát jogi, gazdasági és szociális ismeretekkel, meg kell védenie az igazát, és azokét is, akiket képvisel” (PETŐ A. 2003).

A nonprofit szervezetek működésének földrajzi-területi különbségeiben igazolva látjuk a helyi társadalom szerkezetének és a földrajzi fekvésnek a

1. ábra. A Pécsi kistérség településeinek eloszlása az 1000 lakosra jutó nonprofit szervezetek száma szerint, 2003 Forrás: KSH T-STAR leválogatás (Készítették a szerzők)

Settlements of Pécs Nuts 4 region, according to the number of the non-profit organisations per 1,000 inhabitants. Source: KSH T-STAR data base (compiled by the authors)

falvak differenciálódását eredményező szelektáló szerepét, amelyekről ENYEDI Gy. a piaczgazdaság terjedését kísérő regionális folyamatok elemzése során ír (ENYEDI Gy. 1996).

A kistérség öntevékeny szervezeteinek tevékenységi köre eltér az országos átlagtól. A térségben meghatározó a kutatás, egészségügy, oktatás területén működő szervezetek aránya, ennek oka a megyeszékhely regionális, sőt országos hatáskörű felsőoktatási intézményeinek, kutató központjainak és egészségügyi intézményeinek sokrétű tevékenysége. Ezek a szervezetek képesek leginkább hatást gyakorolni a terület- és településfejlesztésre (M. Császár Zs. 2004). szervezetek közel felére három tevékenység a jellemző, a sport, szabadidő (ezen belül hobbi) és a kultúra. A sporttal és a szabadidő hasznos eltöltésével foglalkozó szervezetek a szféra egynegyedét teszik ki. Jelentős számban található a kulturális tevékenységet folytató civil szervezetek, amelyek a települések gazdag történelmi, hagyományával és sokszínű nemzetiségeivel magyarázhatók.

A környező kistelepülésekre leginkább a helyi társadalom életét, fejlődését elősegítő, a hagyományok és a nemzetiségi összetartozást erősítő civil szervezetek a jellemzőek, úgy, mint a sport, kultúra, szabadidő, hobbi, és a településfejlesztés. A kistérség nonprofit szervezetekkel is rendelkező községei-

ben mindenhol megtalálhatók a faluvédő – és szépítő egyesületek, valamint az önkormányzatok által alapított közalapítványok, amelyeket főképp a pénzügyi források bővítésére, pályázási esélyek növelésére hoznak létre. A településfejlesztéssel kapcsolatos szervezetek magas száma a térségben, arra mutat rá, hogy a helyi lakosság jól érzi a terület- és településfejlesztés területén található lehetőségeket, hiányosságokat és alulról jövő kezdeményezések formájában igyekszik a települést jól élhető környezetté alakítani (LÁSZLÓ M.–PIRISI G. 2005). A 650 fős népességű Abaligeten működő 9 nonprofit szervezet között pl. alapítványok tevékenykednek a község közbiztonságáért, a helyi iskola bővítéséért és működtetéséért, a szomszédos településsel összekötő út környezetvédelmi szempontú megépítéséért. Itt tevékenykedik a kistérség két vidéki nőszerkezete közül az egyik, a település közösségi életének alakítását felvállaló Nőegylet is.

Az 1. táblázatban a tevékenységi körök között nem választottuk külön a kimondottan női szervezeteket, mivel az összehasonlítás kedvéért a KSH

1. táblázat. A nonprofit szervezetek száma a Pécsi kistérség településein, 2003

Település	Lakosság szám (fő)	Nonprofit szervezetek		Település	Lakosság szám (fő)	Nonprofit szervezetek	
		száma (db)	db/1000 lakos			száma (db)	db/1000 lakos
Abaliget	637	9	14,10	Kővágóötös	314	1	3,1
Aranyosgyárdány	363	0	0,00	Lothard	269	0	0,0
Ata	230	1	4,30	Magyarsarlós	339	1	2,9
Bakonya	401	3	7,30	Nagykozár	1387	4	2,8
Baksa	765	8	10,40	Ócsárd	430	2	4,6
Birján	444	2	4,50	Orfű	761	9	11,8
Bogád	842	3	3,50	Pécs	158942	1417	8,9
Bosta	143	0	0,00	Pécsudvard	644	4	6,2
Cserkút	430	5	11,60	Pellérd	1984	11	5,7
Egerág	1004	7	6,90	Pogány	1083	9	8,3
Ellend	230	0	0,00	Regenye	180	1	5,5
Görcsöny	1726	4	2,30	Romonya	423	1	2,3
Gyód	618	2	3,20	Szalánta	1178	5	4,2
Husztót	65	1	15,30	Szemely	457	1	2,2
Keszü	1024	1	0,97	Szilvás	194	0	0,0
Kisherend	208	1	4,80	Szőke	168	0	0,0
Kovácsszénája	55	3	54,50	Szókéd	401	0	0,0
Kozármisleny	4247	23	5,40	Tengeri	75	0	0,0
Kökény	566	4	7,00	Téseny	322	0	0,0
Kővágószőlős	1343	10	7,40	Összesen	184892	1553	8,4

Forrás: KSH T-STAR leválogatás.

2. táblázat. Tevékenységcsoport szerinti összehasonlítás, %

Tevékenységi csoport	Pécsi kistérség	Környező települések	Magyarország
	%		
Kultúra	13,9	18,4	10,8
Vallás	2,4	1,4	2,7
Sport	15,7	22,0	13,2
Szabadidő, hobbi	11,3	14,1	15,9
Oktatás	9,8	6,6	14,3
Kutatás	3,2	-	2,2
Egészségügy	7,6	0,7	4,6
Szociális	6,1	2,9	8,6
Polgárvédelem, tűzoltás	0,7	6,1	1,6
Környezetvédelem	3,4	4,4	2,4
Településfejlesztés	4,7	11,76	5,7
Gazdaságfejlesztés	2,8	1,4	1,9
Jogvédelem	1,2	0,7	1,3
Közbiztonság	0,9	2,2	3,2
Többcélú adományozás	3,5	2,2	1,5
Nemzetközi együttműködés	2,0	-	1,4
Szakmai érdekképviselő	10,1	5,1	7,8
Politikai	0,7	-	0,9
Összesen	100,0	100,0	100,0

Forrás: KSH T-STAR leválogatás 2003, a tevékenységi körök besorolása a szerzők munkája, az országos adatok 2003-ra vonatkoznak

által használt felosztást követtük. A saját besorolásunk alapján a „nők” vagy a „női” jelzöt nevébe foglaló szervezetek száma 14, a térség szervezeteinek közel 1%-a. A női szervezetek mind alulról szerveződők, a hagyományos szociális ellátás és gondoskodás, az egészségügy, kultúra, etnikai érdekvédelem területén tevékenykednek. A községek között csak 2 településen található női szervezet, Abaligetén és Hirden. Felvállalt tevékenységeik (kultúra, szórakozás, szociális támogatás) a községek életében hiánypótló szerepet töltenek be. A városban található 12 nőszervezet tevékenységi körében megtalálható a hagyományos szociális, kulturális tevékenység: a kisgyermekes családok támogatása, a nagycsaládosok összefogása, érdekvédelme, karitatív támogatás. Emellett azonban megjelentek a nők munkaerőpiaci integrációját elősegítő, oktatást, képzést felvállaló, a közéletti szerepvállalást elősegítő szervezetek is (Nők a Közéletben Alapítvány, Független Női szövetség, Nők Tere Egyesület, Nők a Hétköznapokban Egyesület).

A kistérség nonprofit szférájának szerkezeti struktúráját elemezve az országosan megfigyelt jellemzőkhöz hasonló összetételt találunk. Am ha a te-

3. táblázat. Szervezeti forma szerinti eloszlás, 2003

Szervezeti forma	Pécsi kistérség nonprofit szervezetei		Pécsi kistérség községeinek nonprofit szervezetei		Magyarország nonprofit szervezetei %
	db	%	db	%	
Alapítvány	623	40,1	29	21,3	37,3
Közalapítvány	31	2,0	6	4,4	2,7
Egyesület	710	45,7	95	69,9	49,8
Köztestület	49	3,2	-	-	1,0
Szakmai és munkavállalói érdekképviselő	93	6,0	3	2,2	6,8
Közhasznú társaság	46	3,0	3	2,2	2,3
Intézmény	1	-	-	-	0,1
<i>Összesen</i>	<i>1553</i>	<i>100,0</i>	<i>136</i>	<i>100,0</i>	<i>100,0</i>

Forrás: KSH T-STAR leválogatás, KSH a 2003-ra vonatkozó nonprofit-adatgyűjtés legfontosabb megállapításai A százalékos eloszlást a könnyebb összehasonlítás kedvéért használtuk.

rületi egységen belül elválasztjuk egymástól a centrum szerepet betöltő megyeszékhelyet és az annak periferiáját jelentő községeket, jelentős különbségeket találunk (TRÓCSÁNYI A.–TÓTH J. 2002). A községekben az egyesületek vannak abszolút többségben, amelyek a nonprofit szféra közel háromnegyedét teszik ki. Az alapítványok aránya a településtípusra jellemző adatoknak megfelelők. A többségben a megyeszékhelyen működő női szervezetek kétharmada egyesületi formában működik, egyharmada alapítvány, ill. klub, szövetség. Az egyesületi forma a hagyományos női közösségi élet továbbélése, ez az a szervezeti keret, amelyben leginkább érvényesülnek a közösségszervező női erények.

A hely szerepe a kistérségi nonprofit szerveződésekben, annak nemek szerinti vonatkozásai

Tekintettel a nők és férfiak területi mobilitási különbségeire, a családi élet kötöttségeiből a nők számára adódó szűkebb mozgástérre, fontos áttekintenünk a hely szerepét a nonprofit szervezetek életében. A vizsgált kistérség esetében ez a szempont a települések méretének nagy különbsége miatt fokozottabban indokolt.

A társadalmi nemek nonprofit szervezetekben való tevékenységében (tagsági arány, nemek szerinti szervezetek), a szervezetek térbeli elhelyezkedésében, a tevékenységek jellegében megfigyelhető különbségek, egyenlőtlenségek sokdimenziós okokra vezethetők vissza. Fontos szerepe van a városi és a falusi életkö-

rülmények közötti különbségeknek, a helyi társadalom kultúrájának, a családi élet szervezésének, a nők és férfiak szerepéről vallott nézeteknek, az iskolázottság, a foglalkozási szerkezet, korösszetétel, a nemek közötti arány jellemzőinek.

A társadalmi szervezet székhelyeként bejegyzett helyszín általában a vezető lakóhelye, vagy az a település, ahol a szervezet működéséhez épületet, helyiséget tudott szerezni. A tagság nagyrészt a település lakosságából tevődik össze, egyes szervezeteknél azonban, a tevékenységéből következően, jelentős a más településen élő tagok száma is. Így a pécsi bejegyzett szervezetek tagjai között is akadnak más településen lakók, és a kistélepülések szervezeteinek tagjai között is találunk pécsi lakosokat. Ez a kapcsolat azonban nem feltétlenül a kistérség határain belül épül ki. Sőt szerveződésével átlépi a kistérség területi keretét, esetenként a megyehatárt. Hogy ki miért lesz tagja más település nonprofit szervezetének, és miért pont annak, interjúalanyaink szerint szerepet játszik a személyes kapcsolat, a szervezet jó hírneve, a székhely megközelíthetősége, a jó közlekedési lehetőségek, vagy az a szempont, miszerint a szervezet tevékenysége az egyén érdeklődésének megfelel.

Az interjúalanyok elbeszéléseiből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy aki életmódjában fel tudja vállalni ezt a fajta közösségi tevékenységet és tagja valamely szervezetnek, felvállalja az esetlegesen ezzel járó helyváltoztatást is, akár a településen belül, akár a települések között. Jó példa erre egy, falusi turizmussal foglalkozó vállalkozókat összefogó sikeres egyesület. A székhely a vezető (nő) lakóhelye, egyben vendégházának települése, a kistérség egyik 400 fős Pécs közeli községe, Cserkút. A szervezet tagjain keresztül összesen 9 település vendégfogadóit tömöríti. A települések között van Pécs, és a kistérség másik 3 települése is. 5 település a kistérségen kívül található. Az egyesület 27 fős tagságát többségében nők alkotják, akik vállalják, és meg tudják oldani az együttműködéssel kapcsolatos utazásokat.

Egy másik 34 fős, teljes egészében nőkből álló kulturális tevékenységet végző egyesület tagjai pécsi székhellyel és főként pécsi tagokkal, de az ország távoli részéből is szerveződnek. Mindkét szervezet esetében közös vonás a vezető(nő)k személye, tevékenysége, akik garanciái a sikeres egyesületi tevékenységnek. A sikeres együttműködés mellett elenyésző szerepe van a távol-ságnak, pontosabban szerves része, velejárója a szervezeti életnek.

Ugyanakkor a nők férfiakkhoz viszonyított alacsonyabb részvétele a nonprofit szférában és a kisszámú női szervezet (főként a kistélepüléseken) viszont a nemek területi mobilitási lehetőségeiben jelentkező különbségekre is visszavezethető. A nők a falusi településeken kétszeresen is hátrányos helyzetben vannak. A munkalehetőségek hiánya, ill. szűk skálája mellett falun még erőteljesen jelentkező hagyományos családi munkamegosztással járó nagyobb leterheltség is nehezíti az érvényesülésüket. Ilyen környezetben a közösségi munka felvállalása, a település „civil” életébe való bekapcsolódás nagy áldozatokat követel.

A nemek aktivitása a nonprofit szervezetek tevékenysége szerint

Visszatekintve az elmúlt évtizedekre, és vizsgálva az egyesületek nemek szerinti tagságát, beszédes számok mutatják a női tagok arányának növekedését. A statisztikai mutatók a nemek közötti lassú arányváltozást, a nők növekvő részvételét jelzik. Sajnos a jelenlegi országos helyzetre, az egész nonprofit szférára vonatkozóan nincsenek nemek szerinti adataink, tekintettel arra, hogy az adatgyűjtés a nő-férfi arányra nem kérdez rá. A vizsgált kistérségben a nonprofit szervezetekben a nemek arányára vonatkozó az adatgyűjtés nehézkes volt. Egyes nagy létszámú szervezetek nem is tudtak első megkeresés alkalmával nemek szerinti adatokat szolgáltatni, jelezve, hogy a szervezet tevékenysége szempontjából a tagok neme jelentéktelen. A kisebb létszámú szervezetek is sok esetben csak a felkérésünkre számolták össze tagjainak nemek szerinti megoszlását. A telefonos lekérdezés során kapott eredmények nem reprezentatívak, de következtetéseket vonhatunk le belőlük, további kutatások kiindulópontjaként szolgálhatnak. A megkeresett szervezetek közel egyharmada adott információt a tagok nemi összetételére vonatkozóan. A 26 nonprofit szervezet 1249 tagja közül 424 nő, közülük hat vezető. Az átlagnál magasabban szervezett társadalmi életet élő Abaligeten is hasonló arányokat találunk: a 9 szervezet 80 fős tagságából 26 nő, közülük 3 vezető.

A kistérségi összesített adatokból a nők alulszervezettsége figyelhető meg. A mintában szereplő nonprofit szervezetek esetében mind a tagok, mind a vezetőség tagjai között többségben vannak a férfiak, és a szervezetek élén is javarészt ők állnak. Még az olyan szervezetek is férfit választottak vezetőnek, ahol a vezetőség tagjai többségében nők. Nők nonprofit szervezet vezetőjeként csak a tisztán női tagokat tömörítő szervezetek élén állnak. A nőknek mind a tagságban, mind a vezetésben megfigyelhető alulreprezentáltsága megegyezik a társadalomban megfigyelhető nemi egyenlőtlenségekkel. Nem tudatos diszkrimináció eredménye, hanem azoknak a sztereotípiáknak a továbbélése, amelyek a nők és férfiak szerepeivel, személyiségvonásaival kapcsolatosan a történelem folyamán kialakultak, és amelyek a társadalmi viszonyokban és a családban bekövetkezett nagy jelentőségű változások ellenére mindennapjainkban jelen vannak. A településfejlesztő, környezetvédő, kulturális szervezetekben jellemző leginkább a kiegyenlített férfi-nő tagsági arány, következményeként annak, hogy gyakran közösen lépnek be férj-feleség, együtt élő párok a szervezetbe. Másrészt ez az a tevékenység, amelyben egyszerre van jelen a férfiasnak tartott, a település sorsát irányító és a nőiesnek tartott féltő, óvó magatartás is.

A nők közéleti szerepvállalása, aktív egyesületi munkája sorozatos kompromisszumok árán valósul meg. A többség a fizetett munka, a háztartás-vezetés és a gyermekgondozás feladatainak ellátása mellett, esetleg valamelyik helyett, vállalja fel a nyilvánosság szférájában való tevékenységet.

Ezt az egyenlőtlen állapotot hazánkban a nemi szerepek változása, a nők munkájához igazodó, az 1970-es évektől elkezdődött új életformák kialakulása sem tudta automatikusan megváltoztatni, nem vezetett az egyenrangú férfi-női kapcsolatokhoz és az igazságos otthoni munkamegosztáshoz (LÉVAI K. 2000).

A szabadidő, hobbi tevékenységű egyesületekben gyakori jelenség (az interjúalanyok közlése alapján), hogy a férfi és a nő, házaspár, élettársak közösen végzik a munkát, de bejegyzett tagként csak az egyik szerepel, általában a férfi. A nő, a társ, a munkát a férffel egyenrangúan végzi, közös munkájukat azonban a férfi nevével jegyzik.

A nőszervezetek szerepe a kistérségi nonprofit szektorban

A Pécsi kistérség egyik szervezetében sem szerepel speciális szempontként a nemek esélyegyenlőségének kérdésköre, a női és férfi érdekek, szempontok azonban jelen vannak a nonprofit szervezetek széles körű feladatvállalásában. Azzal, hogy a nők és férfiak eltérő helyzetben vannak a különböző településeken és a nemek közötti kapcsolatok különböző képpen alakulnak, az így szerzett eltérő tapasztalataik beépülhetnek a település életének formálásába, a településfejlesztés, a környezetvédelem, az egészségmegőrzés, az oktatás, a kapcsolatépítés kidolgozása terén. Ez különösen a rendszerváltás óta aktuális, hiszen az eltelt több mint 15 év társadalmi-gazdasági változásai eltérően érintették a nőket és a férfiakat.

Az esetek nagy részében a feltételek nagyon szerencsés egybeesése kell ahhoz, hogy külön női érdekeket érvényesítő szervezetek létrejöjjenek. A tagság aktivitása, a tevékenységi kör határozott felvállalása, a vezető személye, az aktív mag, a szervezeti munkában való jártasság mind fontos összetevője a munkának. A nőszervezetek az olyan típusú nonprofit szervezetek közé tartoznak, amelyeknek a száma évről-évre változik. Szervezetek szűnnek meg és alakulnak, főleg a kisebb településeken. A hosszabb ideje működő szervezetek főként a nagyvárosokban találhatók. Ez a jelenség tapasztalható a Pécsi kistérséghez tartozó települések esetében is. 14 olyan szervezet található, amely női szervezetnek tekinthető. Ebből 2 működik a kistérségben, 12 Pécsen van bejegyezve. Elnevezésük legtöbb esetben utal a tevékenységre. 3 egyesület követi a tradicionális nőszervezetek elnevezését, és működik nőegyletként. Közülük 2 kistérségben működik, a harmadik egy nagy múlttal rendelkező nőegylet megújult szervezete, amely alapszabályában, munkastílusában a hagyományos női jótekonyságok értékeit képviseli. A többi női szervezet között találunk két etnikai női érdekeket képviselő szervezetet, négy sportszervezést, egy egészségmegőrző, három kulturális, egy a nők közéleti szerepvállalását felvállaló szervezetet. A szervezetek közül helyi társadalmi szerepét tekintve kiemelkedik a tradicionális női szerepet felvállaló Pécsi Nőegylet. Az 1997-ben

baráti társaságból újjáalakult jótékony nőszervezet ma már szerves része a város közéletének. Elődjének, az 1871-ben alakult Pécsi Jótékony Nőegyletnek a nemes eszméit, hagyományait fölelevenítve támogatást nyújt a város nehéz sorsú gyerekeinek, családjainak. A 25 tagból álló szervezet évente nagyszabású jótékony-sági gálaestet szervez az elszegényedő családok gyerekeinek iskolai étkeztetése biztosítása érdekében. Adományokból, pályázati pénzekből segítik tehetséges gyermekek iskolai tanulmányait, rászoruló gyerekek nyári táborozását.

A szervezeti élet nemekre vonatkozó jellemzői

A szervezetek vezetői az interjúk során beszámoltak a szervezetük tevékenységében megfigyelhető, nemekre visszavezethető különbségről. Ezek főként a munkavégzés stílusában, a tevékenységek jellegében figyelhetők meg. A vegyes nemi összetételű szervezetekben a pontos szervezést, részletes kidolgozást, igénylő feladatokat, a hosszan tartó, aprólékos munkát főként a nők végzik. A szervezésben hasznosítják a háztartásvezetésben szerzett tapasztalataikat, széles látókörrel, csapatban dolgoznak. A férfiak az ilyen szervezetekben a döntéshozatal, az irányítás szerepét vállalják, a nehezebb fizikai munkát, a gépeket, technikai eszközöket igénylő tevékenységeket végzik. A csak nőket, vagy csak férfiakat tömörítő szervezetek is beszámoltak arról, hogy a szervezeti életükben (munkastílus, tevékenység jellege) megfigyelhetők a nemre jellemző attitűdök. A hasonló tevékenységet végző, eredményesen dolgozó szervezetek vezetői szerint is megfigyelhető, hogy a csak nőkből, vagy csak férfiakból álló szervezetek sikereiket más munkastílussal érik el.

Az interjúalanyok közléseiből megállapítható, hogy a nők és férfiak munkabírásában nincs különbség, viselkedésük, feladatkörük azonban elkülönül. Véleményünk szerint ezek a nemekre jellemzőnek látszó eltérések a szocializációs minták hatásának tulajdonítható, azoknak a biológiai-pszichológiai, gazdasági-társadalmi okoknak a szövevényeként, amelyek a magyar társadalom fejlődésében gyökereznek, és a amelyek eltéréseket, különbségeket, hátrányokat alakítottak ki a nemek között.

Férfiak és nők a kistérségi nonprofit szervezetek élén

A vezetők közül 5 női és 5 férfi vezető élettörténetének ismertetését kértük. Közülük egy nő és egy férfi két különböző kistélepülésen működő szervezet vezetője). A véletlenszerűen kiválasztott interjúalanyaink közül 8 fő 40 és 50 év közötti, 2 fő 50 év feletti, legalább érettségizett, 6 felsőfokú végzettségű. A véletlenszerűen kiválasztott interjúalanyaink középkorúak, legalább érettségizett, de többségében felsőfokú végzettségűek. Harmonikus családi

életet élnek házastárssal, gyerekekkel. Munkahellyel rendelkeznek, anyagi körülményeiket átlagosnak tartják. Mind a nők, mind a férfiak esetében támogató család áll a háttérben, ahol a családtagok elismerik, segítik a szervezetben és a vezetésben végzett munkát. A megkérdezettek mindegyikének nagyobb (általános- és középiskolás, egyetemista korú) gyermekei vannak, akiknek az ellátása kevesebb napi feladattal jár. A nők megfogalmazták, hogy kisebb korú gyermekeik mellett ezt a tevékenységet nem tudták volna vállalni, korábban nem is tudták ilyen sikeresen végezni. Egyenlő értékűnek tartják a nők és férfiak otthon és a társadalomban végzett tevékenységét. A női vezetőknek, bevallásuk szerint, otthon továbbra is marad a házimunka nagyobb része, a férfivezetők családjukban a háztartási munkát megosztják. A társadalom mai helyzetében többségében fontosnak tartják a nemek szerint elkülönült szervezeteket is, ahol az érdekvédelem a hátrányok, felszámolását segíti. A szervezetek vezetőitől kapott válaszok arról tanúskodnak, hogy akik vezető szerepet vállalnak a közösségük élén, egyben másként is gondolkodnak nők és férfiak társadalmi szerepeiről, nem a hagyományos magatartást képviselik. Magánéletükben és közéletükben egyaránt demokratikus értékeket képviselnek.

Tapasztalataink azt mutatják, hogy a nők részvétele a civil szférában, főként a vezetői teendők elvállalása és ellátása, azokban a családokban gyakoribb, amelyben a hagyományostól különböző mértékben eltérő értékrendű, demokratikus szellemiségű családi élet jellemző, vagy a szervezeti tevékenységgel párhuzamosan módosul a hierarchikus családi viszonyrendszer, egyre nagyobb teret engedve a nők otthonon és munkahelyen kívüli érvényesülésére.

Összegzés

A tanulmány, fontos térformáló, terület- és településfejlesztő szereplőnek tartva a helyi civil szervezeteket, egy kistérség példáján kutatta a helyi társadalom, konkrétan a nők és férfiak szervezetségét a nonprofit szférán belül. A szervezetek kistérségen belüli területi eloszlása nagyfokú egyenlőtlenséget mutat. A népességszám különbségen túl a szervezetség mértékében is megmutatkozik a települések kistérségi pozíciója, a helyi társadalom és a gazdaság eltérései. A nők és férfiak részvételi aránya a nonprofit szférában a kistérségi adatok tekintetében is a nők nagyfokú alulreprezentáltságát jelzi. Helyi szinten a nemek szerinti aktivitási arány nagyban függ a településen működő szervezetek jellegétől, tevékenységi területétől. A nőszervezetek száma tekintetében a nagyváros túlsúlya jellemző, vidéken gyakori a rövid életű nőszervezetek alakulása, megszűnése.

Annak megválaszolása, hogy milyen esélyük van a helyi társadalmaknak arra, hogy a civil szervezetekben szerzett tapasztalatokkal, a település- és közösségfejlesztéshez fűződő nemek szerinti más értékrenddel javítani lehet a férfi-nő esélyegyenlőséget, ezáltal a helyi demokráciát, még további kutatásokat igényel.

IRODALOM

- BARTAL A. 1999. Nonprofit alapismeretek kézikönyve. – Ligatura Kiadó, Budapest.
- CSATÁRI B. 1996. A magyarországi kistérségek néhány jellegzetessége. Kistérségi folyamatok és területfejlesztési politika (Részletek). – Falu, város, régió. 10. pp. 6–8.
- ENYEDI GY. 1996. Regionális folyamatok Magyarországon az átmenet időszakában. Ember. Település. Régió. – Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület. Budapest, 82 p.
- KISS R. 2005. Nők a politikában – avagy milyen nemű a közélet Magyarországon? – In: PALASIK M.–SÍPOS B. (szerk.). Házastárs? Munkatárs? Vetélytárs? A nők szerepének változása a 20. századi Magyarországon. – Napvilág Kiadó, Budapest. pp. 230–240.
- KSH 1999. Helyzetkép a Pécsi agglomerációról (szerk: Horváth Csabáné).
- KSH 2002. Népszámlálási adatok 2001.
- KSH 2003-ra vonatkozó nonprofit-adatgyűjtés legfontosabb megállapításai www.ksh.hu/portal
- KUTI É. 1998. Hívjuk talán nonprofitnak... – Nonprofit Kutatócsoport, Budapest, 220 p.
- LÁSZLÓ M.–PIRISI G. 2005. A civil szervezetek szerepe a terület-és településfejlesztésben. – In: PAP N.–TÓTH J. (szerk.): Terület- és településfejlesztés I. – Alexandra Kiadó, Pécs.
- LÉVAI K. 1999. Nők a közéletben. – In: KISS R.–GYULAVÁRI T. (szerk.): Szerepváltozások, Budapest 99 p.
- LÉVAI K. 2000. A nő szerint a világ. – Osiris Kiadó, Budapest, 74 p.
- M. CSÁSZÁR Zs. 2004. Magyarország oktatásföldrajza. – Pro Pannonia, Pécs, 189 p.
- MÁRFI A. 1988. Baranya megye egyesületeinek vizsgálata (1915–1950). – In: SZITA L. (szerk.): Baranyai Helytörténetírás 1987–1988. Baranya Megyei Levéltár Évkönyve. Pécs, pp. 251–288.
- MÁRFI A. 1989a. Baranya vármegye egyesületei (1867–1914). – In: SZITA L.: Baranyai Helytörténetírás 1985–1986. Baranya Megyei Levéltár Évkönyve. Pécs, pp. 133–161.
- MÁRFI A. 1989b. Pécs szabad királyi város dualizmus kori egyesületeinek vizsgálata. – In: SZITA L. (szerk.): Baranyai Helytörténetírás. Baranya Megyei Levéltár Évkönyve. Pécs, pp. 193–214.
- NÁRAI M. 2003. Civil szervezetek egy kisváros életében. – Tér és Társadalom 17. 1., pp. 91–115.
- Nők és férfiak Magyarországon 2004. – KSH–Eszélyegyenlőségi Kormányhivatal, Budapest.
- PAVLUSKA V. 1999. A nonprofit szektor. – Janus Pannonius Tudományegyetem Felnőttképzési és Emberi Erőforrás Fejlesztési Intézet, Pécs.
- PETŐ A. 2003. Napasszonyok és holdkisasszonyok. A mai magyar konzervatív női politizálás alakzata. – Balassi Kiadó, Budapest, 12 p.
- SCHADT M. 2000. Rendszerváltás, változó nőideálok. – In: SCHADT M. (szerk.): Településszerkezet, társadalomszerkezet. Rendszerváltás és helyi társadalom. (Tanulmányok). University Press, Pécs, 59 p.
- TÍMÁR J. 2004. Eltérő települési adottságok, közös női sorsok. – In: SÁFRÁNY R. (szerk.): Életpályák és mozgásterek: nők a helyi közéletben. Magyarországi Női Alapítvány, Budapest. pp. 29–47.
- TRÓCSÁNYI A.–TÓTH J. 2002. A magyarság kulturális földrajza. – Pro Pannonia, Pécs.

Sajátosságok és ellentmondások a Dél-dunántúli régió munkaerőpiacán és felnőttképzésében

GARAI PÉTER¹

Abstract

The characteristics and contradictions of the labour market and adult education in the South Transdanubian region

A change of perspective is taking place today in employment policy and education in Hungary, with the aim of satisfying the need for workforce in economy. The treatise explores the soft spots in economy and employment policy of the South Transdanubian region, the experience of the most significant employers, social organizations and educational institutions, the shortcomings of vocational and adult education as well as possible alternatives of improvement.

As a result of the economic stabilization process which began in the mid-1990s there is a permanent need for workforce in building industry, mechanical engineering, metal processing, electric energy generation, and catering industry. The research proves that adult education concentrates on skill development and in most of the cases does not train specialists required by the labour market. The main reason behind this situation is the fact that a significant number of unemployed people are not determined to work and they choose easier, training-like courses. These people are motivated by the financial support during education, and being not properly informed they are not familiar with the chances and advantages offered by employment.

Education can be made more effective only if the communication between managers of economy, public administration, employment policy leaders and decision makers becomes closer, with active participation of the unemployed.

Bevezetés

Valamennyi európai ország fejlődésének az alapja a gazdaság kiegyensúlyozott működése. Ennek biztosítása az egyes térségek munkaerőpiaci, oktatási adottságainak pontos ismeretének birtokában, azok figyelembevételével képzelhető el. Magyarországon a régiók között a hasonló földrajzi méretek és egyenletes tárbeli elhelyezkedés ellenére igen

¹ PhD hallgató, PTE Földtudományok Doktori Iskola, Pécs, Ifjúság u.16. e-mail: pgarai@skik.hu

nagy különbségek mutatkoznak a foglalkoztatás, az iskolai végzettség, a termelési potenciál és az életszínvonal tekintetében.

A hazai közigazgatásban végbemenő regionális koncentráció során pontosabb koncepciók, helyzetelemzések, adatfeldolgozási eljárások jöhetnek létre. Még hangsúlyosabban kimutathatóak a fejlettségbeli különbségek az egyes területek között, egyre szembetűnőbbé válnak a régiók közti eltérések is. Mind jobban megmutatkozik, hogy a Dél-dunántúli régió (a továbbiakban Dél-Dunántúl) a szomszédos térségekhez képest rendkívül súlyos gazdasági, foglalkoztatási problémákkal küzd.

Ahhoz, hogy az elszakadás folyamata megálljon és a felzárkózás megindulhasson, alaposan fel kell térképezni a gazdasági, társadalmi, munkaerőpiaci, oktatási sajátosságokat. A fejlődés elősegítéséhez ez önmagában mégsem elegendő, ismerni kell a vállalkozások helyzetét, jellemzőit, munkaerőpiaci-szakmai igényeit és véleményét is.

A tanulmány célja bemutatni a régió legalapvetőbb gazdasági, foglalkoztatási jellemzőit, a munkáltatók szakemberigényei és a felnőttképzési rendszer között fennálló ellentmondásokat, továbbá a fejlesztés lehetséges alternatíváit.

Kutatási előzmények és célkitűzések

A gazdaság munkaerőpiaci szempontú kutatásával kapcsolatban számos értekezés foglalkozik. Közös tulajdonságuk, hogy többségük globális, ill. országos szintű teoretikus vagy statisztikai alapokon nyugvó szemlélettel tárgyalja a kérdést. A helyi, területi adottságokra épülő, gyakorlati sajátosságok vizsgálata már jóval ritkább.

A Pécsi Tudományegyetem Földrajzi Intézetének kutatói a társadalmi folyamatok vizsgálatát földrajzi szemléletmóddal végzik, abból kiindulva, hogy a társadalom, a gazdaság, az infrastruktúra, a természeti szféra kölcsönhatása elválaszthatatlan egymástól, és földrajzi térben, valamint a településekben megjelenve az emberi környezet fejlődésében, változásaiban egyszerre vesznek részt (TRÓCSÁNYI A.–TÓTH J. 2002). Az egyre globalizálódó világban csak a lokális jelenségek mélyreható tanulmányozása vezethet az összetett problémák alaposabb megértéséhez.

A foglalkoztatás szintje, a munkanélküliségi ráta fejlettsége lokálisan is igen szoros összefüggést mutat a gazdaság prosperitásával. Az atipikus foglalkoztatási formák sikeressége és az oktatási rendszer munkaerőpiaci elvárásoknak megfelelő működése szintén szoros korrelációt jelez (TÉSIITS R. 2004).

A foglalkoztatási problémák kezelésére válasz lehet az atipikus munkavégzési formák, főként a részmunkaidő nagyobb arányú alkalmazása, de tartós sikert csak a helyi gazdaság számára szükséges szakmák esetében lehet elképzelni. Az állami erőfeszítések a munkanélküliség csökkentésében akkor lehetnek sikeresek, ha szellemi tőkébe ruház be. Ezért kulcsfontosságú az oktatás fejlesztése (GARAI, P.–KUTI, A.–BANK, K.–TÉSIITS, R. 2005).

Az Európai Unió és Magyarország foglalkoztatáspolitikai koncepciója két fő elemből áll. A társadalmi-szociális igények kielégítése az egyik pillér,

a másik pedig a gazdasági stabilitás és növekedés biztosítása. E két terület földrajzilag hatalmas különbségeket mutat, de mindenhol igen szorosan kapcsolódnak egymáshoz és a tőlük egyre elválaszthatatlanabb oktatáshoz. Dél-Dunántúl régióra teljesen jellemző, hogy gyenge a gazdaság, a foglalkoztatás alacsony szintű, a munkanélküliség nagy, a szociális segélyezés aránya magas, a szakmai- és felnőttoktatás kevésbé hatékony (GARAI P.–JUHÁSZ G. 2007).

Magyarországon vitathatatlanul a gazdasági fejlettség az iskolázottsággal, a foglalkoztatottsággal, a jövedelmi viszonyokkal, ill. teljesítményekkel párhuzamosan mozog (TÓTH J. – TRÓCSÁNYI A. 1997). Dél-Dunántúlon ezek a mutatók az országos átlag alattiak, aminek az okai igen összetettek, és mélyreható földrajzi-történelmi folyamatokhoz kapcsolódnak.

Az országban az oktatás területi sajátosságainak vizsgálatánál kettség tapasztalható. A szakmai képzésben résztvevők száma és aránya a fejletlenebb területeken és a legprosperálóbb régiókban magas (CSÁSZÁR Zs. 2004). Ahol a gazdaság jól működik, sok szakemberre van szükség, ahol recesszió van, ott pedig a kitörés lehetőségét nyújthatja a szakmunkásképzés. A munkáltatók szakemberszükségleteit az állam és az oktatási intézmények csak közvetve és jelentős fáziskéséssel veszik tudomásul, ill. alakítják hozzá az általuk fenntartott és finanszírozott iskolák, intézmények munkáját. A minőségbiztosítás sok esetben kezdetleges (SZÜDI J. 1998).

A szakmai oktatásra különösen jellemző, hogy egyfolytában a munkaerőpiac szakember elvárásai után „kullog”. Ennek okai között a szakképző iskoláknak és a felnőttképzési intézményeknek a gazdasági igényekre rendkívül nehezen és rugalmatlanul reagáló magatartását kell említeni. Sok esetben olyan szakmákat oktatnak, amelyekre már az adott térségben nincs igény. Lehetővé teszi ezt a finanszírozás jelenlegi formája is, amely alig tesz különbséget az egyes szakmák képzése között, így a képző intézmények esetében szinte nincs motiváció a hiányszakmák általában jóval összetettebb és költségesebb oktatására (GARAI P. 2007).

Jelen kutatás célja rávilágítani a felnőttképzés gyenge hatásfokára, ennek okaira, a hiányszakmák felszámolásának lehetőségeire. A tanulmány kapcsolódik a szerző korábbi munkáihoz, melyek 2004-től folyamatosan vizsgálják a régió munkaerő-piaci, gazdasági, oktatási jellemzőit. A dolgozat szemlélteti a térség fő statisztikai mutatóit, gazdaságának sajátosságait, munkaerőpiaci jellemzőit, szakemberigényeit. A tanulmányban feldolgoztuk a régióban működő 50 kis- és közepes vállalkozás, 30 nagyfoglalkoztató, az oktatáshoz kapcsolódó 10 költségvetési szerv (önkormányzatok, képző központok), továbbá az érintett megyék és a régió munkaügyi központjának és a térség legjelentősebb 17 felnőttképzési cégének adatállományát és helyszíni tapasztalatait.

A vizsgálat alapvető módszere az adatgyűjtés és az intézményvezetők személyes megkeresése. A találkozások alkalmával az oktatási, beiskolázási, munkaerőpiaci statisztikák tanulmányozására és a szubjektív tapasztalatok rögzítésé-

re került sor. A kutatáshoz a területi gazdasági kamarák információs rendszere és tapasztalatai, az országos foglalkoztatási adatok, a Dél-dunántúli Regionális Munkaügyi Központ, a Központi Statisztikai Hivatal dokumentációja, a Magyar Kereskedelmi és Iparkamara adatállománya szolgált forrásnyagként.

Vizsgálati eredmények

A Dél-dunántúli régió gazdasági- és társadalmi helyzete

A térséget alkotó három megye, Somogy, Baranya és Tolna ipari és kereskedelmi szempontból a múltban is és jelenleg is az ország periferiájához, kevésbé fejlett részeihez tartozott. A Dunántúl mint országrész viszonylatában pedig egyértelműen a legkisebb gazdasági potenciál jellemezte és jellemzi ma is. Ez a gyenge teljesítmény érezteti a hatását a régió társadalmi paramétereiben is. Az elmúlt két-három évet tekintve a megyék közül Baranya gazdaságilag a legaktívabb, Tolna enyhe recesszióban van, Somogy pedig igen erős hanyatlást mutat (1. táblázat).

Dél-Dunántúl lakónépessége 2006. III. negyedévének végén hozzávetőlegesen 971 ezer fő volt, mintegy 99,3%-a az egy évvel korábbihoz. A demográfiai folyamatokban hosszú évek óta negatív trend érvényesül. A halandóság enyhén javuló tendenciát mutat, de a születések száma nem növekszik, így a természetes fogyás (-3051 fő), kevésbé mérséklődik, az előző évi érték 90,3%-a.

1. táblázat. A Dél-dunántúli régió jellemző gazdasági, társadalmi mutatószámai 2005-ben

Mutató	Baranya	Somogy	Tolna	Régió
	megye			
Népesség száma, ezer fő	398,0	329,0	243,0	971,0
Települések száma**	301,0	245,0	108,0	654,0
Népességszám az országos átlag %-ában*	3,9	3,3	2,4	9,6
15 év alatti népesség aránya, %*	15,0	15,5	15,2	15,2
Az eltartott népesség rátája**	44,7	46,1	45,8	45,5
Működő gazdasági vállalkozások száma*	45,5	39,1	24,3	108,9
Egyéni vállalkozás, ezer db*	28,1	28,7	16,9	73,4
Társas vállalkozások száma, ezer db*	17,4	10,4	7,4	35,2
Külföldi érdekeltségű vállalkozások száma**	577,0	452,0	259,0	1288,0
Működő gazdasági vállalkozás/1000 lakos*	114,0	11,9	100,0	112,0
Egy főre jutó GDP, USD**	1500,0	1385,0	1424,0	1442,0
A megye helyezése az egy főre jutó GDP alapján**	11,0	14,0	13,0	

Forrás: *KSH Statisztikai Tájékoztató 2006/3. negyedév; **KSH Területi Statisztikai Évkönyv 2005, Bp. 2006

A régió korszerkezetére változatlanul az előregedés a jellemző. Míg a 14 év alatti népesség aránya 15,5%-ról 15%-ra apadt a korábbi évhez képest, addig a 65 év felettek aránya 15,8%-ról 16%-ra emelkedett.

2006 szeptemberének végén 108,9 ezer regisztrált vállalkozást tartottak nyilván Dél-Dunántúlon, amely 2%-kal kevesebb az egy évvel korábbinál. A vállalkozások kevesebb, mint egytizedét regisztrálták a dél-dunántúli térségben. Fontos megjegyezni, hogy az egyéni vállalkozások száma 73,2 ezer (az előző évi 96%-a) volt, és csupán 41,3%-uk főfoglalkozású.

A vállalkozások ezer lakosra jutó száma 112 volt régiós szinten. E tekintetben Baranya helyzete előkelő, a megyék rangsorában a 6. helyen áll. Kedvezőtlen azonban, hogy a társas vállalkozások alig 8%-a tartozik a 10 fő feletti létszám-kategóriába, és mindössze 49 cégnél haladja meg az alkalmazásban állók száma a 250 főt. A régióban a nagy létszámú vállalkozások 41%-a is Baranyában található, de számuk 2005 szeptemberéhez képest jelentősen lepadt (83,3%-ra).

A régió 2006. I–III. negyedévi ipari teljesítménye az országos 10,4%-os növekedéssel szemben 3,3%-os visszaesést mutatott a négy főnél többet foglalkoztató ipari vállalkozások körében. Ez elsősorban a Somogy megyében kedvezőtlenül alakuló gazdasági folyamatok következménye, ahol a termelési teljesítmények mintegy 10%-kal alacsonyabbak voltak az előző év hasonló időszakához képest. Baranya megye csekély mértékű bővülést (1,7%), Tolna megye pedig szinten tartást (0,2%-os növekedést) produkált. A 619 ezer Ft/lakos fajlagos ipari termelési érték az országos átlagnak csupán 44,6%-a. Dél-Dunántúl az ország 7 régiója közül e mutató alapján az utolsó helyen áll.

Az ipari értékesítés a régióban erős lemaradást mutat, főleg Somogy megyében, ahol drasztikusan (27%-kal) esett vissza, miközben országos átlagban 10%-os növekedés volt tapasztalható. Ezen belül a belföldi értékesítés régiós lemaradása csak 3%-os, míg az export tekintetében már közel 20%-os visszaesés volt megfigyelhető. Az export 27%-os Baranya megyei élénkülése, valamint a Tolna megyei 2,5%-os növekedése nem tudta kompenzálni a Somogyban bekövetkezett erőteljes (33%-os) hanyatlást.

A gazdasági szervezetek által megvalósított új beruházások teljesítményértéke 112,4 md Ft volt 2006. I–III. negyedévében. A régió egy lakosára jutó 115,7 eFt-os teljesítményérték csupán az országos átlag 56%-át érte el, így Dél-Dunántúl a régiók rangsorában az ötödik helyen áll.

A régió munkaerőpiaci jellemzői

A foglalkoztatás színvonala 2006. I–III. negyedévében 47,7% volt, ami csaknem megegyezett az egy évvel korábbival, viszont 3,4%-ponttal elmaradt az országos átlagtól. A tárgyi időszak adatai alapján Baranyában és Tolnában

minimális értékben, de emelkedett a foglalkoztatottak száma, Somogy e tekintetben is jelentős visszaesést produkált. A munkanélküliek száma ezzel párhuzamosan mozgott a megyékben, régiós szinten stagnált (8,7%). Az adatokból következően a népesség gazdasági aktivitását jelző mutató sem változott jelentősen (52,2%) a régióban, ez az érték 3,1%-ponttal kedvezőtlenebb az országos átlagnál.

A négy főnél többet foglalkoztató gazdálkodóknál az alkalmazásban állók száma mindhárom megyében apadt, a régiós szinten számított 212,2 ezer fő 1,3%-kal kevesebb, mint az előző év azonos időszakában volt. A havi bruttó keresetek a régióban (az országos tendenciákhoz hasonló mértékben) 7,8%-kal emelkedtek, de a 142,3 eFt-os átlagkereset még így is csak 85,4%-a az országosnak (2. táblázat).

2. táblázat. A Dél-dunántúli régió foglalkoztatottsági és gazdasági aktivitása 2005–2006

Megnevezés	2005 I–III. negyedév				2006 I–III. negyedév			
	Baranya	Somogy	Tolna	Régió	Baranya	Somogy	Tolna	Régió
	megye				megye			
Foglalkoztatottak átlagos száma, ezer fő	147,1	119,4	92,0	358,5	147,9	114,8	92,4	355,2
Alkalmazottak átlagos száma, ezer fő	91,4	75,1	48,5	215,0	91,0	73,1	48,1	212,2
Gazdaságilag inaktívak száma, ezer fő	148,0	123,6	86,1	357,7	146,6	124,5	84,9	356,0
Munkanélküliek száma, ezer fő	13,0	10,9	10,1	34,0	12,0	12,3	9,5	33,8
Munkanélküliségi ráta, %	8,1	8,3	9,9	8,7	7,5	9,7	9,3	8,7
Munkanélküliek, álláskeresők, ezer fő	21,1	20,3	12,7	54,1	21,1	20,7	11,9	53,7
Munkanélküliségi ráta, %	13,4	14,5	11,8	13,4	13,3	14,6	10,5	13,0
Foglalkoztatási arány, %	47,7	47,0	48,9	47,8	48,2	45,6	49,5	47,7
Gazdaságilag aktívak aránya, %	52,0	51,3	54,2	52,3	52,2	50,5	54,6	52,0

Forrás: KSH, munkaügyi központok, ÁFSZ

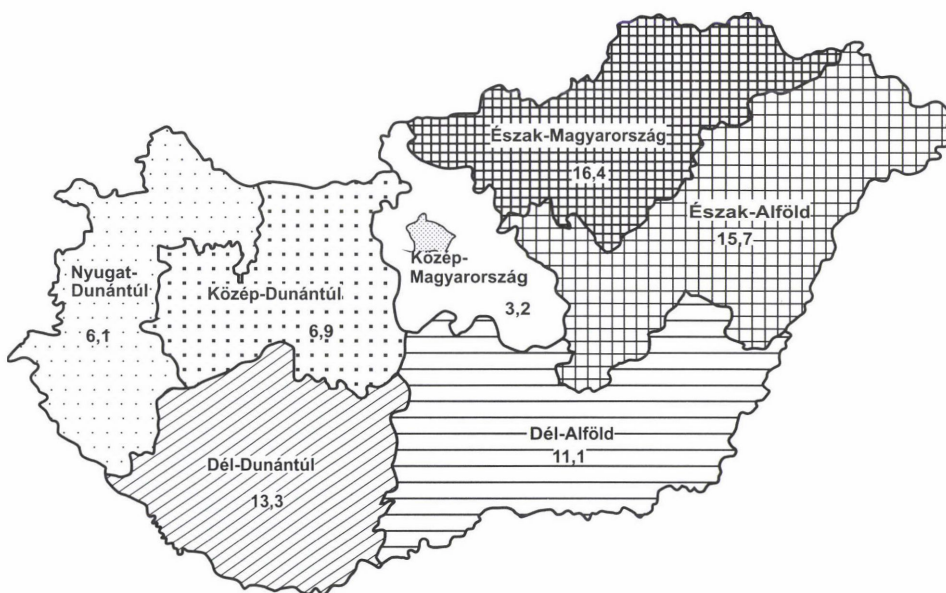
A nyilvántartott álláskeresők számának és összetételének jellemzői

A regisztrált álláskeresők száma Dél-Dunántúlon a 2006. évben havonta átlagosan 53,7 ezer fő volt, amely érték az előző évinél 0,8%-kal (424 fővel) kevesebb. A nyilvántartott munkanélküliek számának kimutatható minimális mérséklődése megyénként igen eltérően alakult. Baranyában

stagnált, Somogyban csak kismértékben (1,9%-kal) nőtt, Tolnában jelentősebb (6,7%-os) emelkedést mutatott.

Országos összesítésben az álláskeresők száma a 2005. évihez képest a dél-dunántúli megyékben tapasztaltaknál kedvezőbben változott, átlagosan 4%-kal apadt. Elgondolkodtató viszont, hogy a munkanélküliségi adatokkal szemben Dél-Dunántúlon 2006 folyamán 42,9 ezer üres álláshely volt nyilvántartva. Ez a szám 2005-ben még csak 41,5 ezer volt, azaz egy év alatt e téren 3,5%-os növekedés következett be. Ily módon az álláskeresők száma 2006-ban 25%-kal haladta meg a betöltetlen munkahelyek számát. Ennek magyarázata a rossz tanfolyami struktúrában és a csekély munkavállalási hajlandóságban keresendő.

A gazdaság szereplőinek és a munkaügyi szervek vezetőinek egységes véleménye szerint tehát a fő gond az, hogy egyfelől számos szakma esetében az oktatási rendszer nem képez elegendő szakembert, másrészt a munkanélküli népesség jelentős része nem is kíván elhelyezkedni. A legfrissebb (2007 januári), álláskeresőkre vonatkozó fajlagos adatok alapján Dél-Dunántúl a régiók rangsorában a negyedik helyen áll (1. ábra).

1. ábra. Az álláskeresői ráta alakulása régióként, 2007 január, %. (A KSH és a munkaügyi központok adatai alapján szerk. GARAI P. 2007)

Ratio of those looking for jobs by region, January 2007, %. (Comp. by GARAI P. 2007 from data of KSH and labour centres)

A nyilvántartott álláskeresők gazdaságilag aktív népességhez viszonyított aránya a 2006. év átlagában 13%-ot tett ki a Dél-Dunántúlon, amely ezzel az ország régiói közül a harmadik legkedvezőtlenebb helyzetűnek számított, csak Észak-Magyarország és Észak-Alföld rátája volt magasabb. A relatív mutató a régió mindhárom megyéjében meghaladta az országos átlagot (9%), de jelentős különbségekkel. Somogyban volt a legmagasabb ez az érték 14,6%-kal, Baranyában 13,3%-ot, Tolnában viszont csak 10,5%-ot tett ki. Somogy az ország negyedik legrosszabb munkaerő-piaci helyzetű megyéjének számított az elmúlt évben (3. táblázat).

3. táblázat. A munkaügyi nyilvántartás 2005-re és 2006-ra vonatkozó főbb adatai a Dél-dunántúli régióban

Megnevezés	2005		2006		Változás	
	fő	%	fő	%	fő	%
Nyilvántartott álláskeresők, ill. regisztrált munkanélküliek száma	54 098	100,0	53 674	100,0	-424	99,2
Ebből						
pályakezdő, fő	5167	9,6	5055	9,4	-112	97,8
csak 8 általánost végzett, fő	24 367	45	24 419	45,5	52	100,2
diplomás, fő	1713	3,2	1811	3,4	98	105,7
egy éven túl állást keres, fő	14 708	27,2	15 229	28,4	521	103,5

Forrás: munkaügyi központok, ÁFSZ

Az elhelyezkedési esélyek szempontjából a legfontosabb tényező a legmagasabb iskolai végzettség. A nyilvántartott álláskeresők 45,5%-a legfeljebb 8 osztályt végzett, sőt 7,7%-uk még az általános iskolát sem tudta befejezni. A szakmunkás bizonyítvánnyal rendelkezők aránya 33%-os, 18,2% a középiskolai érettségit szerzett, és 3,4% a felsőfokú végzettséggel rendelkező munkanélküliek aránya. A megyék között e téren nincs jelentős különbség.

2006-ban az álláskeresőknek átlagosan a 18,6%-a tartozott a 26 év alattiak kategóriájába, amelyet az uniós nyelvhasználat fiatal korosztálynak tekint, és kiemelten kezel a támogatások tekintetében. A 26–35 évesek aránya 27,4%, a 36–45 éveseké 25,2% volt, tehát ez a két korcsoport alkotta az állomány több, mint felét. A 45 év felettiek aránya 28,8%-ot tett ki.

A nyilvántartott álláskeresők közel tized részét adják a pályakezdő fiatalok. 2006. évi átlagos számuk 5055 fő volt, a korábbi évi értékénél 2,2%-kal (112 fővel) kevesebb. 2005 átlagát tekintve 3,5%-kal nőtt a 12 hónapon túl folyamatosan regisztrált álláskeresők tábora, amely régiós szinten már meghaladja 15 000 főt. Ezzel a tartósan állástalanok részaránya 28,4%-ra emelkedett.

A régió munkaerő-piaci igényeinek és felnőttképzési jellemzőinek összefüggései

Az országban az 1990-es évek közepétől meginduló gazdasági stabilizáció következtében folyamatos munkaerő-piaci igények mutatkoznak elsősorban az építőipar, a gépipar, a fémmegmunkáló ipar, a vendéglátás és a villamosenergia-ipar területén. Dél-Dunántúl gazdasága 2007 elején recessziótól szenved, a legtöbb szakmát illetően kifejezetten bő a munkaerő-kínálat.

Az elmúlt négy esztendőben az európai gazdasági folyamatokkal párhuzamosan a vállalatok alkalmazotti létszámának erőteljes racionalizálása történt, ami jelentős arányú elbocsátásokkal járt. A foglalkoztatási helyzetet súlyosbítja az állami szféra országos szintű leépítése is, de a nyilvántartott szakképzést igénylő állásajánlatok alapján megállapítható, hogy gépipari, villamos- és építőipari szakemberekre mégis folyamatosan szükség van. A szezonális hatások miatt a vendéglátó ipari ágazat is komolyabb foglalkoztatási szándékot mutat (főként nyáron a Balaton partján, továbbá Pécs és a termálvizes fürdők környezetében). Ezzel teljesen egybevág a kutatás során felkeresett vállalatok véleménye is. A munkaerőpiaci képzéseknek ezekben a szakmákban van a leginkább létjogosultsága, mégis az tapasztalható, hogy az összes felnőttképzéshez viszonyítva arányuk kisebb az indokoltnál (4. táblázat).

A munkanélküli felnőttek oktatására fordított állami kiadások jelentős része nem a gazdaság igényei szerint hasznosul, aminek összetett okai vannak, és több társadalmi és igazgatási ellentmondásra vezethetőek vissza.

A piacgazdaságokban az oktatás volumene, a költségek egyre nagyobb hányada a felnőttképzésre koncentrálódik. A hallgatókat tekintve két nagy rendszer különíthető el. Az első a munkanélküliek szervezet formában megvalósuló, költségvetési forrásokra támaszkodó oktatása, a második a vállalkozások saját alkalmazottainak továbbképzése, amelyet a cégek saját maguk finanszíroznak. Minél fejlettebb egy gazdaság annál nagyobb arányban költ a munkavállalók továbbképzésére. Magyarország egészére, de a Dél-Dunántúlra különösen jellemző, hogy az államilag finanszírozott képzések dominálnak.

A térségben 2006-ban 6342 fő regisztrált álláskereső végzett szakmai tanfolyamot mintegy 0,9 md Ft ráfordításával. Ezzel egy időben a vállalkozások a saját munkavállalók továbbképzésére 0,6 milliárd Ft-ot költöttek (ez 4119 dolgozót érintett). Összehasonlításként megjegyzendő, hogy ez a ráfordítás a legfejlettebbnek számító Közép-Magyarország régióban mintegy 15 md Ft volt, és 20 ezer alkalmazottat érintett.

A képzési kiadások mértéke vitatható, nyilván több pénzből több felnőtt oktatását lehetne megvalósítani korszerűbb feltételek mellett. Az anyagi ráfordítások módjának változtatásával a jelenlegi képzések mégis jóval eredményesebbé tehetőek. A vállalati oktatások tréning jellegűek, jellemzően

rövidek (többségükben néhány naposak), a munkavállalók meglévő szakai ismereteinek felfrissítését, korszerűsítését célozzák.

A kutatás tapasztalati szerint összetettebb, teljes szakmák oktatására a munkáltatók alig hajlandók. A belső képzések átlagosan 60 órák voltak. Csak a legnagyobb cégeknél fordulnak elő ennél magasabb óraszámok, de náluk is a rövidebb tanfolyamok dominálnak. Véleményük szerint túl drága hosszú időre „kivenni” a termelésből az alkalmazottakat, ezért a szakember-utánpótlásuk biztosítását az állami szervektől, oktatási intézményektől várják.

A munkaügyi központok folyamatosan szerveznek teljes szakképesítéseket nyújtó felnőttképzési tanfolyamokat, amelyeket külső vállalkozásokkal bonyolítanak le. A tanfolyami paletta összeállításakor, meghirdetésekor fő szempont a helyi gazdaság szakemberigénye. Mégis a képzések beindulásakor ez a szempont csak részben tud érvényesülni. A hallgatók „demokratikus” módon szabadon választhatják ki a nekik tetsző tanfolyamokat, amelyek sok esetben egyáltalán nem fedik a térség munkáltatóinak elvárásait.

A 4. táblázatból jól látható, hogy a 2006-ban nyilvántartott állásajánlatok mintegy kétharmada gépészeti, építőipari, faipari, villamosenergia-ipari, vendéglátó- és élelmiszeripari szakmákat ölelt fel. Ezzel szemben a régió munkaügyi központjainak gondozásában lebonyolított tanfolyamok hallgatóinak majd fele számítástechnikai, nyelvi és közhasznú munkához kapcsolódó képzéseken vett részt. Több munkáltató által nagy számban igényelt szakmánál (szerszámkészítő, bádogos, szobafestő-mázoló, pék) egyáltalán nem került sor beiskolázásra. Ennek a rossz hatásfokú képzésnek a következménye, hogy a hiányzó szakemberek miatt a térség gazdasági fejlődése fékeződik, továbbá jelentős összegek fordítódnak feleslegesen kevésbé fontos képzések finanszírozására.

A munkaerőpiaci igények és a képzések közötti ellentmondás oka összetett. A munkaügyi kirendeltségek ismerik ugyan a térség vállalkozásainak szakemberigényeit, de a munkavállalókkal, ill. a végzettségükkel szemben támasztott munkáltatói elvárásokat már kevésbé. Igen hasznos a nyelvi és a számítástechnikai ismeretek nyújtása is, de ezekre a kompetenciákra a szakmai alapok elsajátítása után tartanak igényt a munkáltatók. Véleményük szerint konkrét szakmákat szükséges oktatni, amelyekre a magasabb óraszámok miatt nem vállalkozhatnak a saját dolgozóik estében.

A hivatal és a gazdaság szereplői közötti párbeszéd intenzitása is egyenetlen. A vállalkozások az éppen felmerült állásajánlataikat közlik a munkaügyi szervekkel, a jövőben várható, távlati terveiket alig. Ez komoly nehézséget jelent főleg a legnagyobb kvalifikációt jelentő szakképesítések oktatásának megszervezésénél.

Kiemelendő a gépészeti szakmák közül a szerszámkészítő, amely az egyik legkeresettebb a régióban. Iskolarendszeren belül kétéves a képzés, amely érettségire épül. A tananyag mérete, a szakmai és vizsgakövetelmények igen magas szintje miatt az oktatási időt csak kis mértékben lehet lerövidíteni.

A tanfolyam megszervezése, a beiskolázás lebonyolítása is időt vesz igénybe, ezért számolni kell azzal, hogy csak másfél-két év eltelte után állhatnak munkába az ilyen bizonyítvánnyal rendelkező szakemberek. Ugyanez igaz a villamos- és az építőipari szakmákra is.

A régió gazdaságának gyengélkedése miatt csak igen alapos munkaerőpiaci vizsgálatok és szoros együttműködés után lehet sikeres közép- és hosszú távú oktatási stratégiát kialakítani a vállalkozások és a munkaügyi központok között. A pontos gazdasági helyzetelemzéshez folyamatosan figyelemmel kell kísérni a statisztikai mutatókat és a vállalkozások tapasztalatait, terveit is.

A komolyabb szakmai képzések ellen nemcsak a hosszabb kifutási idő szól, hanem a lényegesen magasabb szervezési, képzési költségek is. Meg kell jegyezni azt is, hogy a korszerű gyakorlati oktatás, a megfelelő helyszínek biztosítása szintén igen nehéz. A szükséges tárgyi feltételekkel főként csak a vállalkozások rendelkeznek, de azokat a termelésből nélkülözni nem tudják, oktatás céljára átengedni nem áll módjukban. A régióban működő Pécsi Regionális Képző Központ felszereltsége több szakma esetében megújítandó, kapacitásai erősen korlátozottak. Mindezek a körülmények az olcsóbb, egyszerűbb és rövidebb képzések lebonyolítása felé hatnak.

A felvázolt nehézségeken túl az álláskereső motivátlansága is igen nagymértékben okolható a készségfejlesztő tanfolyamok túlsúlyának kialakulásáért. Sokan közülük nem a szakmai végzettség és a hozzá kapcsolódó munkalehetőség miatt kívánnak szakoktatásban részt venni, hanem a kurzus ideje alatt folyósított jövedelempótló támogatásért. Nyilván a könnyebb tanfolyamokat választják a számukra felajánlottak közül. A munkaügyi központok nem kötelezhetnek senkit akarata ellenére történő beiskolázásra. A felkeresett vállalkozások és a munkaügyi szervek egységes véleménye szerint az álláskereső jelentős része rosszul informált a helyi munkaerő-piaci lehetőségekről, adottságokról. Sokuknál nincsen szakmai ambíció és megfogalmazott célok sem, amelyek ösztönöző erőként hathatnának elhelyezkedésükre.

Összefoglalás

A statisztikai, gazdasági, munkaerőpiaci adatokból és a vállalkozások tapasztalataiból egyértelműen kitűnik a régió hátrányos helyzete az ország többi területéhez, főként a Dunántúlhoz képest. A foglalkoztatási helyzet igen rossz, a munkanélküliségi ráta magas, összetételében erősen dominálnak a szakmai végzettséggel nem rendelkező és az alacsony képzettségű rétegek. A környezeti, földrajzi adottságok kihasználása, a prosperáló gazdasági szervezetek, de mindenekelőtt a humán tőke fejlesztése adhat lendületet a térség megújulásának.

4. táblázat. A Dél-dunántúli régióban nyilvántartott jelentősebb számú szakképesítést igénylő üres álláshely és a régió Munkaiügyi Központjainak gondozásában lebonyolított meghatározóbb tanfolyamok 2006 I. felében

Foglalkozás megnevezése	Betöltetlen álláshelyek	Ágazat	Képzés megnevezése	Képzésben résztvevő
lakatos	149	Gépészet, gépipar	szerkezetlakatos nehézgépező hegesztő, minősített hegesztő fémmegmunkálók, NC-CNC gépező	148 87 208 159
targoncavezető (nehéz-, könnyűgép kezelő)	53			
hegesztő, lángvágó	45			
egyéb fémmegmunkálók, -felületkezelők, gépezők	47			
egyéb mélyépítő-ipari foglalkozások	38			
szerszámkészítő	35			
mechanikai műszerész	25			
gázvezeték- és készülék-, vízvezeték- és készülékszerelő	31			
gépjármű- és motorszerelő, -javító	46			
kőműves	134	Építőipar, faipar	kőműves	111
ács-állványozó	46		ács-állványozó	9
asztalos	37		asztalos	14
burkoló	29		épületszigetelő	39
bádogos	19		faipari alapképzés és fűrészipari gépező	72
festő és mázoló	87		fakitermelő	93
villanszerelő	75	Villamos ipar		
elektroműszerész	59			
számítógéphálózat-üzemeltető	14	Számítástechnika	számítástechnikai szoftverüzemeltető számítógépező-(használó) szoftverüzemeltető és angol alapfok, középfok szoftverüzemeltető és német alapfok, középfok ECDL, ECDL és angol alapfok	318 114 147 74 245
felszolgáló, vendéglátó-ipari eladó (pl. pincér, bárpincér)	36	Vendéglátóipar	pincér	120
szakács	25		szakács	180
egyéb vendéglátó-ipari foglalkozások (cukrász)	26		falusi vendéglátó	45
sütő-, tésztaipari munkás (pék)	97	Élelmiszeripar		
húsfeldolgozó, hal- és baromfifeldolgozó	71			
tartósítóiipari munkás, gyümölcs-, zöldségfeldolgozó	60			

4. táblázat folytatása

Foglalkozás megnevezése	Betöltetlen álláshelyek	Ágazat	Képzés megnevezése	Képzésben résztvevő
szabó, varrónő, modellkészítő bőrruhakészítő, -javító bőrdíszműves, bőrdíszkészítő	55 12 10	Szolgáltatóipar, könnyűipar		
kereskedő-vállalkozó ABC eladó vendéglátó eladó	21 17 20	Kereskedelem	kereskedő-vállalkozó ABC eladó vendéglátó eladó	215 75 72
gondozók	60	Egészségügy	szociális gondozó és ápoló masszőr (gyógy), masszőr (gyógy) és horvát nyelv kéz- és lábápoló műkörömpíró	152 128 54
		Nyelvi képzések	angol alapfok, középfok német alapfok, középfok	408 209
		Közhasznú munkához kapcsolódó képzések	takarító településkarbantartó települési hulladékgyűjtő, kerti munkás kisgépkészítő, 7-8. osztály és kisgépkészítő	210 180 113 181
		Egyéb szolgáltató jellegű képzések	személy- és vagyonőr „C” kategória és belföldi jogosítvány gépiró és szövegszerkesztő pályázatíró és projektmenedzser, közbeszerzési referens	138 69 69 111

Vállalati szakemberigények, munkaügyi központok statisztikái alapján szerk.: GARAI P. 2007

Az álláskeresők oktatásához rendelkezésre állnak a szakmai, szervezeti feltételek. A 2007. januárjában létrehozott Dél-dunántúli Regionális Munkaügyi Központ egységes és hatékonyabb irányítási keretbe foglalja a három érintett megye munkaügyi hivatalait, erőforrásait, a felnőttképzés intézményeit, a pénzügyi forrásokat. A korszerű gyakorlati képzés eszközei, bázisai viszont fejlesztésre szorulnak. A Pécsi Regionális Képző Központ rendelkezik infrastruktúrával, berendezésekkel, de korszerűsítése folyamatosan szükséges.

Hatalmas lökést adhatnak a régió gyakorlatorientált felnőttképzésének a 2007. szeptember 1-től működésüket megkezdő Pécsi és Kaposvári Térségi Integrált Szakképző Központok. A közel 3 md Ft értékű beruházások elsődleges célja a szakképzés gyakorlati bázisainak megteremtése volt, további fontos feladatuk pedig a felnőttképzés korszerű eszközszükségletének a biztosítása. Berendezéseik, tárgyi erőforrásaik alkalmazásával megoldhatóvá válhat a költséges gyakorlati képzések lebonyolítása.

A foglalkoztatási gondok megoldásához elengedhetetlenül szükséges a gazdaság szereplőinek, valamint a közigazgatás és a foglalkoztatáspolitikai irányítóinak egymáshoz való közeledése is. A vállalkozások időszakos statisztikai jelentéseinek feldolgozásán túl szükség van nem számszerűsíthető, szubjektív tapasztalataik és távlati terveik megismerésére is. Ebben a gazdasági kamarák, a tudományos intézetek, az egyetemek közreműködése, kutatómunkájuk folytatása, feladatköreik bővítése sok értékes eredményre vezethetne.

Rendkívül fontos a munkanélkülivé váló diplomások megfelelő informálása a helyi munkaerőpiaci sajátosságokról, mivel ők az elhelyezkedési lehetőségek pontos ismeretében felelősségteljesebben képesek tanfolyamot választani. A hiányszakmák elsajátításához a motiváltságukat tovább növelné egy differenciált jövedelempótló támogatási normatíva. Nagyobb összegű havi ellátmány esetén többen választanák a nehezebb fizikai munkával vagy a komolyabb szellemi erőfeszítéssel járó szakképzések tanulását.

Következtetésként megállapítható, hogy a felnőttoktatás egy igen összetett rendszert alkot, amelynek sikeres működtetéséhez az anyagi erőforrásokon túl igen sok információra, a helyi földrajzi-társadalmi sajátosságok ismeretére, oktatási infrastruktúrára, az érintett szervek és az álláskeresők szoros együttműködésére van szükség.

Az oktatási rendszer az élet számos területére hatással van, ezért sikeres működése esetén a befektetések sokszoros megtérülésre lehet számítani. Mindezek eredményeként érhető el, hogy a mind országos, mind pedig térségi szinten egyaránt enyhüljenek a jelenlegi gazdasági és szociális problémák.

IRODALOM

- BASEL P.–ESZIK Z. 2001. A felnőttoktatás kutatása. – Német Népfőiskolai Szövetség – Oktatókutató Intézet, Bp., 256 p.
- CSÁSZÁR Zs. 2004. Magyarország oktatásföldrajza. A magyar közoktatás területi sajátosságai. – Pro Pannonia Kiadó, Pécs, 189 p.
- GARAI P.–JUHÁSZ G. 2007. Az atipikus foglalkoztatási formák alkalmazásának lehetőségei a társadalmi különbségek csökkentésében I. rész. – Munkaügyi Szemle 51. 1. pp. 12–16.
- GARAI P. 2006a. Az iskolai rendszerű szakképzés helyzete a Dél-Dunántúli Régióban. – In: TÉSITS R.–TÓTH J.–ROMVÁRI M. szerk.: Innovációk a térben. A terület- és településfejlesztés aktuális kérdései. PTE Földtudományok Doktori Iskolája, Pécs, pp. 7–29.
- GARAI P. 2006b. A hazai szakképzés költségeinek és a Dél-Dunántúli Régió munkaerőpiaci igényeinek anomáliái. – Szakképzési Szemle, 22. 4. pp. 19–36.
- GARAI P. 2007. Szakember utánpótlás és progresszivitás a Dél-Dunántúli Régióban. – I. Terület- és vidékfejlesztési konferencia előadása. Kaposvári Egyetem Gazdaságtudományi Kar, Kaposvár, CD kiadvány.
- GARAI, P.–JUHÁSZ, G. 2007. The role of atypical forms of employment in promoting social welfare in the South-Transdanubian region of Hungary – Manuscript
- GARAI, P.–KUTI, A.–BANK, K.–TÉSITS, R. 2005. Possibilities in expanding part-time employment in South-Transdanubia. – In: TÉSITS, R.–TÓTH, J.–VONYÓ, J. ed. Atypical Forms of Employment Expansion. Experience of the Visegrád Countries. Doctoral School of Earth Sciences, Baranya County Labour Centre, Pécs, pp. 177–94.
- KISS L. 2005. Somogy megye foglalkoztatási helyzete, „Együtt a fejlődésért, foglalkoztatási stratégia és paktum kialakítása Somogyban”. – Somogy Megyei Munkaügyi Központ, Kaposvár, 54 p.
- SZÜDI J. 1998. Minőségbiztosítás a közoktatásban. – Új Pedagógiai Szemle 11. pp. 78–88.
- TÉSITS, R. 2004. The Theoretical Grounds to Regional Analysis of Atypical Employment Forms. – Journal of Labour and Social Policy/Praca a Socialna Politika, 12. 11. Bratislava, pp. 15–22.
- TÉSITS, R.–TÓTH, J.–VONYÓ, J. ed. 2005. Atypical Forms of Employment Expansion – Experience of the Visegrád Countries. Doctoral School of Earth Sciences. Baranya County Labour Centre, Pécs, 254 p.
- TÓTH J.–TRÓCSÁNYI A. 1997. A magyarság kulturális földrajza. – Pro Pannonia Kiadó, Pécs. 226 p.
- TRÓCSÁNYI A.–TÓTH J. 2002. A magyarság kulturális földrajza II. – Pro Pannonia Kiadó, Pécs. 362 p.
2001. évi Népszámlálás, 6. Területi adatok, Somogy, Tolna, Baranya megye, KSH, 2002
Somogy, Tolna, Baranya megye statisztikai évkönyvei,
Megyei munkaügyi központok adatai
Dél-dunántúli Regionális Munkaügyi Központ adatai
Területi gazdasági kamarák adatai

SOON AVAILABLE!

Ukraine in Maps

Edited by
KOCSIS, K.–RUDENKO, L.–SCHWEITZER, F.

Institute of Geography National Academy of Sciences of Ukraine 148 p.

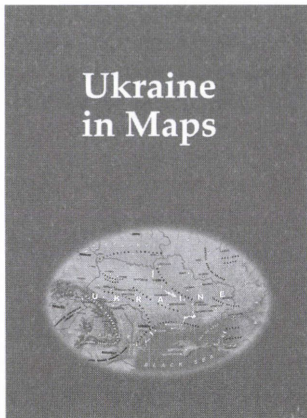
Geographical Research Institute Hungarian Academy of Sciences. Budapest, 148 old.

Kyiv–Budapest, 2008

Since the disintegration of the USSR, the Western world has shown an ever-growing interest in Ukraine, its people and its economy. As the second-largest country in Europe, Ukraine has a strategic geographical position at the crossroads between Europe and Asia. It is a key country for the transit of energy resources from Russia and Central Asia to the European Union, which is one reason why Ukraine has become a priority partner in the neighbourhood policy of the EU. Ukraine has pursued a path towards the democratic consolidation of statehood, which encompasses vigorous economic changes, the development of institutions and integration into European and global political and economic structures. In a complex and controversial world, Ukraine is building collaboration with other countries upon the principles of mutual understanding and trust, and is establishing initiatives aimed at the creation of a system that bestows international security.

This recognition has prompted the Institute of Geography of the National Academy of Sciences of Ukraine (Kyiv) and the Geographical Research Institute of the Hungarian Academy of Sciences (Budapest) to initiate cooperation, and the volume entitled “Ukraine in Maps” is the outcome of their joint effort. The intention of this publication is to make available the results of research conducted by Ukrainian and Hungarian geographers, to the English-speaking public. This atlas follows in the footsteps of previous publications from the Geographical Research Institute of the Hungarian Academy of Sciences. Similar to the

work entitled *South Eastern Europe in Maps* (2005, 2007), it includes 64 maps, dozens of figures and tables accompanied by an explanatory text, written in a popular, scientific manner. The book is an attempt to outline the geographical setting and geopolitical context of Ukraine, as well as its history, natural environment, population, settlements and economy. The authors greatly hope that this joint venture will bring Ukraine closer to the reader and make this neighbouring country to the European Union more familiar, and consequently, more appealing.

Price: EUR 35.00)

Order: Geographical Research Institute HAS Library
H-1388 Budapest, POB. 64.

E-mail: magyar@sparc.core.hu

A lakáspolitikája hatása Budapest városszerkezetére az 1960-as és az 1970-es években¹

KONDOR ATTILA CSABA²–SZABÓ BALÁZS³

Abstract

Impact of the housing policy on spatial structure of Budapest in the 1960's and 1970's

An analysis is presented on the transformation of the spatial structure in Budapest during the period indicated above. After the revolution of 1956 the authority of the Hungarian Socialist Workers' Party had become consolidated, and a socialist-type medium-term and long-term planning in the city as part of command economy was practised including the housing sector. The elaboration and implementation of these plans are outlined, the mechanisms of decision-making for housing revealed and the transformed spatial structure of the Hungarian capital described. For this purpose the contemporary manuscripts produced by sociologists having investigated the social processes of Budapest in 1960's and 1970's and stored in Hungarian archives were involved extensively.

The development and housing planning was not auspicious for Budapest. The downtown areas were largely neglected, and almost all of the development funds were allocated for the establishment of housing estates. It was in this period that they were built mainly around the hitherto existing urban area. This policy resulted in the deterioration of the central districts, where slums came into existence. When creating these estates of blocks the claims of the residents were not taken into consideration; they have underdeveloped infrastructure and the houses were of low quality.

On the grounds of the sources in archives and manuscripts the authors had come to the conclusion that the decision-makers (politicians and experts) were fully aware of the problems and challenges, but they would not do anything to handle the tensions. In consequence of the erroneous housing policy socially degraded areas had arisen both in the city centre and in the housing estates. The development and housing policy of the socialist era left Budapest with a heavy heritage, wherewith the Hungarian capital struggles even in our days.

¹ A tanulmány részben a Politikatörténeti Alapítvány támogatásával készült

² MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, 1112 Bp. Budaörsi út 45. E-mail: mtafk@vipmail.hu

³ MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, 1112 Bp. Budaörsi út 45. E-mail: szabba@vipmail.hu

Bevezetés

Budapest településszerkezetét az 1956 utáni pártállami irányítású szocialista városfejlesztési politika jelentősen átalakította, az akkori tervezési-fejlesztési mechanizmus hatására fővárosunk korábbi arculata gyökeresen megváltozott. Az 1960-as évek elejétől jelentkező nyomasztó mennyiségi lakáshiány és a szovjet mintát követő városépítés eredményeként egyre-másra épültek az új lakótelepek, miközben a belső kerületek épületállománya csaknem végzetesen lepusztult. A szocialista arculatú Budapest megteremtésének legfontosabb eszköze a lakáspolitikai volt, a főváros beruházásai között – az összes többi beruházást messze felülmúlva – a lakásépítés szerepelt az első helyen.

Tanulmányunkban a Kádár-korszak két „hosszú” évtizedének, az 1960-as és az 1970-es éveknek a lakáspolitikáját igyekszünk bemutatni. Ezt a két évtizedet (a II.–IV. ötéves tervek időszakát) az extenzív lakásépítési politika jellemezte, a már meglévő épületállomány karbantartására kevés figyelmet fordítottak és igyekeztek gátat szabni a magánérős lakásépítésnek is. Úgy is fogalmazhatunk, hogy ez az az időszak, amikor a mennyiségi szemléletű, a társadalmi viszonyokkal és igényekkel egyáltalán nem törődő szocialista típusú városfejlesztés a legtisztább formában mutatkozott meg.

Napjainkban a földrajz művelői, de a történész társadalom tagjai közül is kevesen vállalkoznak a korszak lakáspolitikájának, lakásépítésének, városfejlesztésének döntéshozási mechanizmusának vizsgálatára, annak levéltári kutatására. A vizsgált időszakban a fejlesztések visszásságairól számos tanulmány született (ezek közül jó néhányra hivatkozunk is a továbbiakban), de a rendszerváltozás után, a levéltári anyagok kutathatóvá válása ellenére – kevés kivételtől (Kocsis J. B. 2006) eltekintve – csak szórványosan akad a döntéshozási mechanizmusokat a maguk teljességében bemutató írás. A lakótelepekkel és a városrehabilitációval foglalkozó tanulmányok ugyan több helyen is érintik a kor városspolitikáját (CsÉFALVAY Z. 1999; KOVÁCS Z. 2005), de ezen munkák általában korunk aktuális kihívásaira fókuszálnak, és – témájukból adódóan érthető módon – nem céljuk a problémák gyökereinek feltárása.

Jelen tanulmányunk alapvető célja egyrészt ismertesse az 1960-as és az 1970-es évek városspolitikai és a városfejlesztési „berkeiben” dülő vitákat és tudományos kutatásokat. Másrészt ezek eredményeinek ismeretében hozzájáruljon ahhoz, hogy Budapest fejlesztésének történetével, a város szerkezetének vizsgálatával foglalkozó szakemberek és a téma iránt érdeklődők is részletesebb képet alkothassanak fővárosunk épített környezetének és társadalmának e korszakban létrejött egyenlőtlenségeiről és ezek kiváltó okairól.

A lakásépítési politikát és az ennek hatására lezajlott területi átrendeződést, a társadalom térbeli mozgásfolyamatait döntően levéltári forrásokra és a korabeli szakirodalomra támaszkodva igyekszünk feltárni. Megpróbáljuk szemléletesen bemutatni azt, hogy az egyes döntéshozók (tanácsstagok és pártpolitikuskok), ill. a városfejlesztésben tevékenykedő szakemberek hogyan gondolkodtak Budapest fejlesztéséről, hogyan formálták a főváros területi szerkezetét, milyen „impulzusok” játszottak szerepet az egyes döntések meghozatalánál. Felvázoljuk a lakásépítési tervezés mechanizmusát, annak Budapestre gyakorolt hatását valamint azt, hogy a tervektől sokszor eltérő eredmények milyen visszhangot váltottak ki a politikában és a szakemberek körében. Igyekszünk érzékelteni azt is, hogy a korszak döntéshozói milyen válaszokat adtak a jelentkező kihívásokra, milyen lehetőségeik voltak a problémák kezelésére.

A korabeli szakirodalom és településszociológiai kutatások eredményeinek ismertetésével igyekszünk plasztikus képet adni arról is, hogy a tervezők és döntéshozók mennyire voltak (lehetek) tisztában Budapest épített környezetének és társadalmának területi átrendeződésével. A tanulmányban a városspolitika kereteinek és a döntéshozatal

szintjeinek ismertetése után a lakáspolitikai elemeket és az ennek hatására átalakult város-szerkezetet vázoljuk fel, majd a fővárosi társadalom térbeli mozgásfolyamatait mutatjuk be úgy, hogy képet kaphassunk az egyes budapesti társadalmi csoportok térbeli eloszlásának változásairól.

A rendezési tervek mint a várostervezés és a lakáspolitikai keretei

A Kádár-korszak politikusai a lakásépítésben látták a főváros fejlesztésének legfontosabb eszközét, ezért a lakásépítés a komplex rendezési-fejlesztési tervekben rendkívül hangsúlyosan jelent meg. Az 1950-ben létrehozott „Nagy-Budapest” és agglomerációja általános rendezési terve (ÁRT) egy elvetélt kísérlet után 1960-ban született meg, a későbbiekben ezen terv lakásépítésre vonatkozó fejezeteire igyekezett támaszkodni az ötéves lakásépítési tervezés is.

A budapesti ÁRT a szocialista városrendezési tervezés mintája lett, 1956 után ez volt az első, a kormány által is jóváhagyott városrendezési dokumentum (1027/1960 (IX. 4.) Korm. sz. Hat.). A terv alapvetően az első 15 éves lakásépítési terv előkészítő anyagaira, a Közlekedési és Postaügyi Minisztérium közlekedésfejlesztési tervére, a kormány iparfejlesztési koncepciójára, az Országos Tervhivatal ipari kategorizálására, a Belügyminisztérium légtalmi tanulmánytervére, a főváros közlekedésfejlesztési tervére és köz-műfejlesztési tervére, a budapesti régió fejlesztési koncepciójára, valamint az egyes kerületi alaptervekre támaszkodott (PERÉNYI I. 1961).

A dokumentum újszerűsége egyébként abban is megmutatkozott, hogy a korábbi évtizedek városfejlesztési elképzeléseivel szemben nemcsak a fővárost, hanem a környék 64 települését is magában foglalta. Mindazonáltal a komplex, a városfejlesztés minden elemére kiterjedő tervben elsődleges helyet foglalt el a lakásépítés és a városszerkezet koncepcionális átalakítása. A dokumentum a város maximális lakosságát a jövőre vonatkozóan 2,3 millió főben határozta meg (a terv elkészítésekor a lakosság 1,84 millió fő volt), és a növekedést a lakásépítési lehetőségek kihasználásával tartotta elérhetőnek, ami hosszútávon 250 ezer lakás építését és 58 ezer lakás lebontását jelentette volna.

Az 1960-ban elfogadott ÁRT-t az évtized végén felülvizsgálták, amit a Minisztertanács 1971-ben hagyott jóvá. Az 1960-as elődjénél jóval nagyobb terjedelmű dokumentum részletesen taglalta az eredeti koncepciótól való eltérések fő okait. Összefoglalóan megállapította, hogy a jövőben a demográfiai változások miatt nagyobb volumenű lakásépítésekkel kell számolni. A terv gyorsabb ütemű lakásépítést javasolt, tekintettel a kielégítetlen lakásigénylők továbbra is magas számára (több mint 100 ezer lakásigényt tartottak nyilván évről évre), ami az elképzelések szerint 2000-ig 410 ezer lakás építését, és mintegy 150 ezer lebontását jelentette volna. A terv szerint 1985-re biztosan megszüntethető lesz a mennyiségi lakáshiány, azonban ezzel párhuzamosan a minőségi lakáshiány felszámolására is törekedni kell.

A politikai vezetés és a várostervezők feladták a Budapestet körülvevő, 5–6 ezer fő alvővárosokra vonatkozó koncepciójukat, és az addigi gyakorlatnak megfelelően a közigazgatási területen belüli lakásépítés mellett tették le a voksot. A dokumentum az erőltetett lakásépítések eredményeként egy markáns, „sugaras-csápos” városszerkezet kialakulását vizionálta úgy, hogy a Duna menti sáv lesz a fejlesztés fő területe, elsősorban északi irányban. Budapest területi kiterjedésének növekedésével párhuzamosan a belvárosi rekonstrukció dinamizálásával is számolt a terv, és egyben súlyos hibának tartotta, hogy a rekonstrukció az 1960-as években a bontásmentes területekre történt építési koncentráció miatt csaknem teljesen elmaradt, kivéve néhány helyszínt (pl. Óbuda vagy az egykori Mária Valéria telep). Az immár csak 45 települést tartalmazó agglomerációban alközpontokat kívántak kialakítani (ÁRT 1970).

A két átfogó városrendezési terv alapjaiban határozta meg Budapest fejlesztésének irányait az 1960-as és az 1970-es években. A város területi rendszerének alakítását, a központok, lakóterületek, ipari területek fejlesztéseinek fő vonalait ehhez a két alapidokumentumhoz igyekeztek hozzáigazítani. A várospolitika sarokköveinek tekinthető tervekhez való tökéletes igazodást azonban a gyakorlatban lehetetlen volt következetesen végigvinni.

A lakáspolitika szintjei

Az 1960-as és az 1970-es évtized fővárosi lakáspolitikájának irányát az országos szakigazgatási és pártállami szervek jelölték ki, amit joggal nevezhetünk a lakáspolitika felső (országos) szintjének. A lakásépítés alapvető és politikai szempontból is megfelelő terveit szakigazgatási szervek dolgozták ki, amelyek közül az Építésügyi Minisztérium (ÉM) (1967 után Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium, röviden ÉVM) és az Országos Tervhivatal (OT) játszotta a legfontosabb szerepet. Ugyanakkor – pártállamról lévén szó – a tervezők munkáját az MSZMP legfelső döntéshozó szervei (Politikai Bizottság – PB, Központi Bizottság – KB, Gazdasági Bizottság – GB) is alapvetően befolyásolták.

A vizsgált időszakban a budapesti lakáspolitikát, lakásépítést, és így a város területi fejlődését is az országos hatáskörű szervek által kidolgozott öt- és tizenöt éves lakásépítési tervek alapozták meg. Az MSZMP KB 1958. októberében, a munkásosztállyal kapcsolatos egyes feladatokról szóló határozatában megállapította, hogy a munkásosztályt és az összlakosságot legkomolyabban foglalkoztató szociális probléma a lakáshiány. Erre alapozva az Építésügyi Minisztérium az Országos Tervhivatallal közösen kidolgozta az első 15 éves lakásépítési tervet, amely meghatározta az ország 1961–1975 közötti lakásépítési lehetőségeit. Az országosan tervezett egymillió lakásból

Budapesten évente átlagosan 10 ezer lakás építését tervezték (a fővárosra konkrét tervadat nem volt), de az ötéves tervek során a lakásépítésre juttatott pénzkereteknél általában nem vették figyelembe a 15 éves koncepció keretszámait.

Az 1970-es évek közepén elkészült a második 15 éves lakásépítési terv, ami a lakásépítés további növelésének szükségességét hangsúlyozta. A tervezési metodikában a legfontosabbak az ötéves tervek voltak, ezek részletesen szabályozták a lakásépítés volumenét, a lakások összetételét, nagyságát, felszereltségét, építési technológiáját, és igyekeztek összhangban maradni a kormányhatározatokkal elfogadott budapesti általános rendezési tervekkel (OT ÁI 920.).

A lakáspolitikai budapesti (helyi) szintjének két legfontosabb szerve a Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottsága (FT VB) és az MSZMP Budapesti Pártbizottságának Végrehajtó Bizottsága (MSZMP BP VB) volt, a kerületi tanácsok a lakásépítés terén érdemi hatáskörrel nem rendelkeztek. Az ötéves lakásépítési terveket az építésügyi minisztérium a tervhivatallal közösen, utóbbi felügyeletével dolgozta ki, és végső soron a Kormány hagyta jóvá. Azonban a tervek végrehajtásáért a legnagyobb felelősséget a helyi tanácsok végrehajtó bizottságai viselték. Így Budapesten az FT VB rendkívül fontos szerepet játszott a lakásépítés alakításában: a fővárosi lakásépítés helyszínének kijelölésére, a lakásépítés konkrét (éves, ötéves) ütemezésére alapvető befolyása volt és felügyelte a végrehajtást is.

Emellett az FT VB a végrehajtás során folyamatosan módosíthatta a lakásépítési tervek keretszámait a kivitelezés állásától függően. Fővárosi szinten a lakásépítési politikára jelentős hatást gyakorolt az MSZMP BP VB is, ez a szerv leginkább a lakásépítés és lakáspolitikai ideológiai-politikai irányvonalát szabta meg.

A lakásépítési politika és annak városszerkezetre gyakorolt hatása

Az általunk vizsgált időszakban a budapesti lakásépítés mennyiségi és minőségi paramétereit, a lakásépítések területi jellemzőit alapvetően az ötéves lakásépítési tervek szabták meg. Ugyanakkor kiforrott ötéves lakásépítési koncepciókról azért nem beszélhetünk, mert kezdettől fogva gyakorlattá vált a tervek évről-évre történő módosítása, az előírányzott lakásszámok megváltoztatása. A lakásépítési tervekben nemcsak az összes építendő lakásszámot, hanem az előre meghatározott állami, szövetkezeti, ill. magánépítésű lakások arányát is gyakran változtatták meg a magánépítkezések javára. A főváros vezetése a lakásépítés ütemének fokozásával, a lakásépítési tervek minden áron történő túlteljesítésével igyekezett úrrá lenni a mennyiségi lakáshiányon (1960-ban Budapesten több mint 120 ezer lakásigénylő volt).

A város esztétikus megjelenésével keveset törődő, csak a lakásépítésre koncentrázó várospolitika lényegét alig lehetne Gáspár Sándornál, az MSZMP BP VB akkori elnökénél tömörebben megfogalmazni: „A stílusra vigyázni kell – ahol vigyázni kell – de azért ne ez legyen az elsődleges és mindenek felett álló szempont, hogy: jaj, a stílus, a városkép. Törekedjünk arra, hogy célszerűen és gyorsan használjuk fel a meglévő anyagi eszközeinket, és gondoljunk arra, hogy a lakásprobléma mennyire szorít bennünket.” (MSZMP BP VB, 1960. III. 28.)

Az állami forrásból megvalósult lakások legnagyobb hányada tanácsai beruházás volt, de nem volt jelentéktelen (különösen az 1960-as években) az emeletráépítéssel, ill. minisztériumi keretből épített lakások aránya sem. A vizsgált időszak első felében országos szinten a 15 éves lakásépítési koncepció megvalósítása jól haladt, a fővárosban azonban jelentős volt a lemaradás. 1970-ben az ország lakásigénylőinek 42%-át továbbra is Budapesten tartották nyilván. Döntően az állami lakásépítések folyamatos csúszása miatt a fővárosi ötéves lakásépítési terveket folyamatosan módosítani kellett (1. táblázat). Ennek a legfontosabb oka a forráshiány volt, de módosítani kellett az előirányzatokat a panelgyártó technológia késői (csupán az 1960-as évek végén való) beszerzése, az építési területek rendkívül rossz műszaki előkészítettsége, a korábban ismeretlen munkaerő-hiány és a tervellátottság elégtelensége miatt is (KERCSMÁR Gy. 1973).

1. táblázat. Tervezett és megvalósult állami és magánlakás-építkezések tervidőszakonként

Tervidőszak	Állami és szövetkezeti lakás		Magánlakás	
	Tervezett	Megvalósult	Tervezett	Megvalósult
1961–1965	35 000–38 500	31 317	10 000–15 000	19 504
1966–1970	35 000–66 000	36 431	14 000	22 507
1971–1975	50 000–56 000	48 412	15 000	28 922
1976–1980	75 000	57 934	15 000	27 654
Összesen:	195 000–235 500	174 094	54 000–59 000	98 587

Forrás: Az ötéves tervek elképzeléseit tárgyaló MSZMP BP VB és FT VB-jegyzőkönyvek, ill. Budapest statisztikai évkönyvei 1961–1981

Bár az 1970-es években a házigyárak működésének következtében ug-rásszerűen emelkedett az épített lakásszám, a IV. és V. ötéves lakásépítési tervet sem sikerült maradéktalanul teljesíteni. A következőkben részletesen ismer-tetjük a két évtized lakásépítésének szakmai és politikai hátterét, a hosszas alkufolyamat eredményeként létrejött új lakásállomány mennyiségi-területi jellemzőit és ezek Budapest városszerkezetére kifejtett hatását.

A II. és a III. ötéves lakásépítési terv

A fővárosi lakásépítés ütemezése, kivitelezése és eredményei az időszak kezdetétől állandó viták keresztjében álltak. Budapest II. ötéves lakásépítési terve 1961–65 között 32 950 állami lakás – köztük 23 ezer tanácsi célcsoportos lakás – létesítését irányozta elő, de ez utóbbit a tarthatatlannak ítélt mennyiségi lakáshiány miatt 1962 elején 24 500-ra emelték fel. A korábbi elképzelésekkel ellentétben az építések döntő hányada beépítetlen területeken valósult meg. A II. ötéves terv első két évében a budapesti lakásépítések (elsősorban a területek előkészítetlensége és a szűkös pénzügyi források miatt) máris rosszabb irányba tértek el az előzetes koncepcióktól, ezért az FT VB 1962-ben felülvizsgálta a beruházási programokat, majd több átadást is átütemeztek (FT VB, 1963. X. 16.).

Mivel az 1960-as évek első felében még nem volt Magyarországon házgyár, így a lakásépítés volumene kisebb volt. Ezzel magyarázható az, hogy eleinte a hatóságok engedélyezték, sőt bátorították az emelet-ráépítéseket (a II. ötéves terv időszakában több mint 2000 lakást alakítottak ki emelet-ráépítéssel). 1961 végéig magánkezdeményezésre, szakhatósági engedélyekkel lehetett emelet-ráépítést végezni, ezután viszont az engedélyezés tanácsi hatáskör lett, aminek következtében az emelet-ráépítések száma megcsappant (FT VB, 1962. I. 24.).

A II. ötéves terv időszakában kezdődtek a magasházakkal kapcsolatos viták is. A főváros vezetése eleinte egyértelműen a magasházak építése mellett kardoskodott, így kívánta koncentrálni a lakótelep-építéseket. Az Építésügyi Minisztérium azonban már ekkor felhívta a figyelmet arra, hogy az ilyen „lakótornyok” építése egyrészt a pótlólagos infrastrukturális beruházások, másrészt a jelentős nyersanyagigény miatt költségesebb a 4 emeletes lakóépületeknél (Kocsis J. B. 2006).

1961–65 között Budapesten végül csak alig több mint 31 ezer állami forrásból épült lakást adtak át: a legnagyobb elmaradásban a tanácsi lakásépítés volt, ugyanakkor a magánlakás-építés volumene felülmúlta az eredeti elképzeléseket. Ebben az időszakban az állami forrásból épült lakások alapterülete 50 m² alatt maradt, ekkor még nem történtek intézkedések a lakásméret növelésére.

A tervektől való jelentős elmaradásnak fontos oka volt, hogy a hagyományos iparvárosok és a vidéken újonnan alapított iparvárosok (az ún. „szocialista városok”) erőltetett fejlesztése miatt a szükséges anyagi forrásokhoz a főváros egyre nehezebben jutott hozzá. A vidéki nagyvárosi lakásépítést az OT is erőteljesebben támogatta, így próbálták megakadályozni a fővárosba történő bevándorlást. Ez volt az oka annak, hogy az 1963-ban nyilvánosságra hozott, a III. ötéves terv időszakára vonatkozó lakásépítési keretszámok a fővárosra egyértelműen hátrányosak voltak.

Budapest vezetőinek egybehangzó véleménye szerint azonban adminisztratív úton lehetetlen megállítani a fővárosba történő bevándorlást, ezért továbbra is a lakásépítés fokozásáért „lobbiztak”. Szilágyi Lajos, későbbi ÉVM-miniszterhelyettes egy tanácsi felszólalásában kitért a fővárosi munkahelyek vonzó hatására is: „Nem a lakásszám, hanem a munkaalkalom vonz. Az emberek azért jönnek Pestre, mert itt kapnak munkaalkalmat. (...) Ha a munka-

helyek decentralizálása, az ipar decentralizálása nincs meg a III. ötéves tervben, akkor ez a bevándorlás, amely itt tervbe van véve, magasabb lesz.” (FT VB, 1963. VIII. 12.).

A fővárosi lakásépítés központi finanszírozásának nem kedvezett az a tény sem, hogy a vidéki nagyvárosokban olcsóbban épülhettek nagy lakótelepek, ugyanis a túlterheltség és az elavultság miatt a fővárosi kommunális beruházások költsége 3–4-szerese volt a megyeszékhelyeknek (PERCZEL K. 1969).

A II. ötéves lakásépítési terv szerény eredményeit látva az 1965. április 9-ei, FT VB – MSZMP BP VB közös ülésre készült előterjesztés már tartalmazta azt a megállapítást, hogy 1975-re lehetetlen lesz megszüntetni a mennyiségi lakáshiányt, ill. a fővárosban teljesíthetetlen lesz a minden családegységnek önálló lakást biztosítani szándékozó 15 éves lakásépítési terv: a felépítendő kb. 300 ezer lakásnak csak mintegy 2/3-a fog felépülni az időszak végére. 1965-re ugyanis nyilvánvalóvá vált az, hogy a II. ötéves tervidőszak alatt kevesebb lakás készült el a tervezettnél. Az előterjesztés hangsúlyozta, hogy feltétlenül szükséges lesz 10–12 szintes középmagas, ill. 15–16 szintes magasépületek építése. Emellett néhány VB-tag (pl. Sarlós István, Galambos Dezső) felvetette a magánérés lakásépítkezések ösztönzésének szükségességét is (MSZMP BP VB, 1965. IV. 9.). A várospolitikát a kezdeti ellenállás után, az 1960-as évek vége felé már egyre nagyobb lehetőségeket biztosított a magánérés építkezések számára, ugyanakkor igyekezett azokat a társasház-építési forma felé terelni (Kocsis J. B. 2006).

Az FT VB már 1962-ben – okulva a II. ötéves lakásépítési tervek előkészítetlenségéből – megkezdte a III. ötéves terv főbb elveinek kidolgozását (FT VB, 1962. IX. 19.). A házgyárak tervezett üzembe állítása miatt a III. ötéves fővárosi lakásépítési tervben előirányzott lakásszámok magasabbak voltak az előző ötéves koncepciónál. Több, városépítéssel foglalkozó mérnök (HEIM E. 1964) is megállapította, hogy valóban körültekintő és összehangolt lakásépítés-előkészítésről csak a III. ötéves terv keretében beszélhetünk.

Az FT VB, összefogva számos szakigazgatási szervvel, pontosan meghatározta a tervezett építkezések helyszíneit, ezzel megpróbálta a főváros területi fejlődésének főbb irányait meghatározni. A telepítésnél – a korábbinál erőteljesebben – a város É–D-i irányú terjeszkedését preferálták. Az eredetileg 44 építési helyszínt 24-re csökkentették és 80 ezer lakás építését irányozták elő; ebből 66 ezer lakás épült volna állami erőforrásból, és az 58 ezer állami építésű lakásból 56 ezer épült volna lakótelepen. A bontási arányszámot a lakásgyarapodás 16,4%-ában határozták meg, jelentős közművesítést is terveztek. A legtöbb vita a telepítési helyszínek kijelöléséhez, azok számához, és a magasházak szükségességéhez és rentabilitásához kapcsolódott.

Az építések területi elhelyezése némileg eltért az 1960-as ÁRT-tól: a Kerepesi út mellé és a Hámán Kató térre ekkor „tervezték be” a szórta elhelyezett, középmagas házakat. Laksűrűség-emelést tartottak szükségesnek Zuglóban, a Telepes utcában, Kelenföldön, a Csátárka dűlőn és a Vizivárosban is. Emellett a régi Békásmegyer helyére egy nagy lakótelep építésének előkészítését tervezték. Ennek előnyeit az 1962. szeptember 9-i vitában

Bondor József, a FT főmérnöke, későbbi építésügyi miniszter azzal indokolta, hogy közlekedésszerűen bekapcsolható, elhelyezkedése ideális, levegője kitűnő, nem utolsó sorban pedig lehetséges az ÉM által tervezett technológiák alkalmazása. Az építési területek számát többben, így Perényi Imre sokallták.

PERÉNYI Moszkvát és Párizst is példának hozta fel, szerinte 24 helyen építeni meg lehetőségen gazdaságtalan, elég lenne 8–9 nagy lakásépítési centrum. „Miért kell most nekünk Békásmegyeren és Pesthidegkúton építenünk? Semmi értelme. A békásmegyeri lakások pluszköltsége, közlekedési, közmű és egyéb vonatkozásban egy lakásra 41 500 Ft. Az egyik legdrágább szanalás az óbudai, 40 900 Ft. Belül vagy közelebb a városhoz olcsóbb építeni, mint ilyen távolságban.” PERÉNYI kifogásolta azt, hogy háromemeletes panelházak vannak a tervben, helyette mindenütt 8–10 emeletes házakat szeretett volna látni. Veres József tanácselnök szerint a dekoncentrált építkezés eltorzítja a város alakját. Sós György, az FT VB egyik „legbalosabb” tagja kifejtette, hogy a 24 telepítési hely sok, és nem szabadna „felmenni” a hegyvidéki területekre sem: „Az a kérdés, hogy nagy számban akarunk-e építeni olcsón, vagy pedig a legszebb helyeket akarjuk-e beépíteni drágán?” Látható tehát, hogy a budai panorámát meglehetősen elcsúfító tömbház-építkezéseket már ekkor sem támogatta valamennyi várospolitikus. A dekoncentrált építés elvét Bondor József védte meg, aki szerint a koncentráció, ha nem párosul a magasabb technológia és eszközök összpontosításával, akkor nem sokat ér. „Sajnos az a baj, (...) hogy nincs még nálunk panelépítés olyan mértékben, mint amelyet mi nagyon boldogan üdvözölnénk.” A heves vita ellenére az FT VB végül is elfogadta a 24 telepítési helyszínt.

A III. ötéves terv lakásépítési koncepcióját még a kivitelezés megindulása előtt, 1965-ben módosítani kellett az FT VB-nek, mert nyilvánvalóan hiányoztak a feltételek a 66 ezer állami finanszírozású lakás megépítéséhez. A módosított tervben már csak 35 ezer állami építésű lakás szerepelt. A következő évben a lakásátadások meggyorsítása érdekében a főváros megállapodott az ÉM Építőipari Főigazgatósággal abban, hogy az utóbbi szerv a kivitelezőket terven felüli átadásra ösztönzi, cserébe a főváros a túlteljesített lakásmennyiség 5%-át átadja az ÉM-nek (ÉM BJI 2.). Ezzel párhuzamosan magánlakás-építkezések élénkítése újra előtérbe került, elsősorban a sok „felesleges” fővárosi mezőgazdasági terület rovására (FT VB, 1965. X. 27.).

Az FT VB 1967. október 11-én tárgyalta a magánérből történő lakásépítés helyzetéről, tapasztalatairól szóló jelentést. A dokumentum megállapította, hogy a családi házas építkezés alapvetően sok negatívumot tartalmaz (korszerűtlen építkezés, nagy területigény, kedvezőtlen költségviszonyok, népgazdasági szempontból előnytelen anyagfelhasználás; emellett az épületek esztétikai fejlesztése nem tart lépést a város fejlődésével, a családi munkaerő fokozott igénybevételének pedig a népgazdaság látja kárát), mindazonáltal a magánérből építkezések nagymértékben javították a lakásépítés mutatóit.

Mint a jelentés megállapítja: „Ismeretes tény – a II. ötéves terv tényszámai és a III. ötéves terv előirányzatai is ezt mutatják –, hogy Budapesten nem számolhatunk a 15 éves lakásépítési terv teljesítésével. Ez a körülmény helyezi mindinkább előtérbe a magánérből történő építkezést, mint a legfontosabb, még nem teljesen feltárt építési lehetőséget.” Ráadásul különféle ösztönzők segítségével az Új Gazdasági Mechanizmus is támogatta a magánlakások

építését. Ideológiai és területhasználati szempontok miatt elsősorban a területileg koncentrált (sorházas, társasházas) magánlakás-építkezéseket preferálták (FT VB, 1967. X. 11.).

A fentiek miatt a magán-erős építkezések száma évről évre emelkedett, lépést tartva az állami erőből megvalósuló építésekkel: a II. ötéves tervidőszakban 19 500, a III.-ban 22 500, míg a IV. során már 29 200 lakás épült magán-erősből, ami elérte az összes lakásépítés 30–40%-át (MSZMP BP VB, 1978. X. 18.). A magánlakás-építkezések elsősorban a budai hegyvidékre és a kelet-pesti területekre koncentráálódtak, ennek köszönhetően az itteni épületállomány is részlegesen megújult a közvetlen állami, ill. tanácsi dotáció hiánya ellenére.

1968-ra már egyértelművé vált, hogy a járulékos költségek miatt nagyon magas lett a 10 emeletesnél magasabb lakóházak fajlagos költsége. Ezeknél a házaknál magas technikai színvonalú villamosrendszert, kapucsenngőt, felvonót kellett üzembe helyezni, ráadásul az 1968-as új gazdasági mechanizmus miatt nőtt a lakások haszonkulcsa is. Ennek köszönhetően – városképi szempontból szerencsés módon – alig épült 10 emeletesnél magasabb épület a budapesti lakótelepeken. A magasház-építés mellett egyre élesebb támadások érték az FT VB tagjai részéről a nagyobb alapterületű és több szobás lakások részarányának növekedését is (FT VB, 1968. X. 9.).

A lakásépítés volumenében az 1960-as évek végére jelentős változást hozott a panelos technológia megjelenése, az első házgyárak felépülése. A panelos technológia alkalmazása az építési időt 30–40%-kal rövidítette meg (MSZMP BP VB, 1967. X. 3.). Az első, Szovjetunióból importált házgyár a III. ötéves terv elején, 1966-ban kezdte meg működését a Szentendrei úton. A második házgyár – dán Larssen-Nielsen licenc alapján – a Gyáli út és az Illatos út sarkán épült; dán, osztrák és svájci importált berendezésekkel szerelték fel, és 1967 végén lépett üzembe. A 3. számú házgyárat szovjet minta alapján építették fel a Váci út mentén, és ez már változatosabb épületelemek készítésére is alkalmas volt; ez utóbbi is termelt már 1970-ben. A negyedik fővárosi házgyár csak a következő ötéves tervidőszak alatt kezdett termelni (FODOR Gy.–MEGYERI Gy. 1967, KERCSMÁR Gy. 1973).

A módosított III. ötéves lakásépítési tervet végül is sikerült teljesíteni. Ennek három fő oka volt: 1966–1967-ben számottevő honvédségi erőt „vetettek be” az építkezéseken (egyidőben 4–6 műszaki századot), üzembe helyeztek három házgyárat, emellett az építkezések a korábbinál jobban előkészített építési területeken folytak. Ezekben az években kezdtek épülni a főváros legnagyobb lakótelepei (pl. Óbuda, Kelenföld: 10–15 ezer lakás), és a területileg jobbra dekoncentrált lakásépítési politika ellenére ekkor kezdett kialakulni a később a budapesti városökológiai modellekben megjelenő, ún. lakótelepi öv.

A IV. és az V. ötéves lakásépítési terv

A IV. ötéves lakásépítési tervet az FT VB először 1967-ben tárgyalta. Teljes kapacitással működő házgyárakkal számolva, 68 ezer állami építésű la-

kást irányoztak ekkor elő, az összes építendő lakás 85 ezer lett volna. Az állami lakásépítés fő súlypontjai ekkor már egyértelműen a külső fekvésű szabad területek voltak, a javaslatok kerültek a nagy bontásigényű belső kerületeket. A telepítési elképzelések folyamatosságát jelzi, hogy a IV. ötéves tervben építendő lakások felét a III. ötéves tervben kijelölt területeken szándékozták felépíteni (FT VB, 1967. IX. 25.).

A Kádár-rendszer életszínvonal-emelési politikájának folyományaként egy 1968-as FT VB ülésen szóba került, hogy IV. ötéves tervidőszak alatt épülő lakások alapterülete 53 m²-re növekedjen, mivel a kis lakásméret miatt a fiatal, többgyermekes családok korábban nem preferálták eléggé a lakótelepeket. Ez a javaslat a főváros vezetését erősen megosztotta. Többen (pl. Szépvölgyi Zoltán az FT VB későbbi elnöke) fenntartásukat hangoztatták a nagyobb alapterület és az emelkedő szobaszám miatt, mondván, hogy azok lakbérét a munkásrétegek nem tudják megfizetni (FT VB, 1968. X. 9.).

1969 nyarán Heincz Mihály, a Fővárosi Tanács VIII., építésügyi osztályának akkori vezetője a IV. ötéves lakásépítési tervvel kapcsolatosan már két verziót terjesztett az FT VB elé. Heincz, látva a nem szűnő lakáshiányt (továbbra is 110 ezer körül mozgott a lakásigénylések száma), a házgyárak kapacitásának maximális kihasználására alapozva próbált meg egy, a korábbinál magasabb építésszámot jelentő „B” verziót is felvázolni. Az „A” verzió nagyjából a korábbival megegyezően, 83 ezer lakás építését jelentette, amelyből 69 ezer az állami forrásból valósult volna meg, a „B” verzió ugyanakkor 90 ezer lakás építését tartalmazta, amelyből állami építésű 76 ezer lakás.

Ugyanakkor az előterjesztés kitért arra is, hogy csak 42 ezer állami lakás építéséhez biztosított a kapacitás, valamint önkritikusan elismerte, hogy a IV. ötéves tervidőszakban állami erőből építésre tervezett lakásszám létrehozásához becslések szerint 20–25 milliárd Ft nagyságrendű alap biztosítása szükséges. Ilyen nagy összeget ugyanakkor a népgazdasági terv erre a célra biztosítani nem tudott, így az építéshez szükséges anyagi bázis megszerzése a főváros feladata lett volna (FT VB, 1969. VI. 25.). Látható tehát, hogy a korábban tervezett lakásépítések csúszása és a lakásigénylők továbbra is magas száma miatt legalább tervezési szinten megpróbálták előrelépni a Városházán. A tervek megvalósításában azonban (éppen a bevallott hiányosságok miatt) már a kivitelezés megkezdése előtt sem lehetett nagyon bízni (FT VB, 1970. XII. 23.).

Az 1970. december 23-i FT VB ülésen tárgyalt „Jelentés a IV. és V. ötéves fővárosi lakásépítési program előkészítésének helyzetéről” című dokumentum összefoglalójában azt írják az előterjesztők, hogy a kivitelezési kapacitás, az üzemi- és lakásszanalások végrehajtása és az alapközművek, utak megépítése közül amennyiben bármelyik munkafázis végrehajtása elmarad a tervezettől, az a megemelt lakásépítési terv egészét dugába döntheti. A fővárosi építőipar komoly kapacitáshiánnyal küzdött, kapacitásnövelési intézkedést szorgalmazott több FT VB-tag is. Súlyos problémaként jelentkezett a lakásátadások elhúzódása, ami a tervteljesítést veszélyeztette. A tervezés – később kiderült,

tévesen – az anyagbeszerzés nehézségei miatt a magánérs lakásépítkezések csökkenő ütemével számolt.

A nyilvánvalóan kivitelezhetetlen lakásépítési tervek felülvizsgálatára 1972-ben került sor, ami egy olyan intézkedés-csomagot tartalmazott, amelynek hatására 800–1000 millió Ft megtakarítást lehet elérni, ami azt jelentette, hogy a lakások 16–20 ezer Ft-tal olcsóbban épülhetnek meg.

A lakásépítést olyan eszközökkel kívánták gyorsítani, mint az ipari szanálás elhalasztása, elhagyása, a lakásszanálás csökkentése, az átlagos alapterület 53 m² alatt tartása, olcsóbb lakóépület-típusok alkalmazása, a magas épületek számának csökkentése, a lábakra állított épületek számának csökkentése, a kapcsolódó beruházásoknál (kivétel ez alól az óvoda) az országos normatívák alkalmazása, kevésbé költséges épületek építése a kapcsolódó létesítmények esetében.

Látható tehát, hogy a IV. ötéves lakásépítési terv kivitelezése érdekében számos, ideológiai alapokon nyugvó városfejlesztési célkitűzést kellett levenni a napirendről, elsősorban a pénzhiány miatt. A IV. ötéves időszakra ekkor már csak 47 ezer állami lakás felépítése volt a terv, és nyilvánvaló lett az is, hogy a mennyiségi lakáshiány csak a VII. ötéves terv végére (1990) szűnhet meg. Emellett megemlítendő az a tény is, hogy a IV. ötéves terv felülvizsgált lakásépítési tervszámaiban újra egyre több magánérs lakásépítést terveztek (MSZMP BP VB, 1972. VIII. 11.).

Annak ellenére, hogy az eredeti tervet nem sikerült elérni, az 1970-es évek első fele a mennyiségi lakásépítésben a főváros számára mindenképpen sikeresnek számított. Csaknem 78 ezer új lakás épült fel ekkor, kb. 280 ezer ember költözött új otthonba. Az államilag épített lakások száma azonban messze alulmúlta a várakozásokat, végül is csak 46 ezer szövetkezeti és tanácsi bérlakás épült meg.

1975-re a lakásigénylők száma elérte a 124 ezer főt, az ország összes lakásigénylésének 44%-a a fővárosra jutott. A IV. ötéves lakásépítési terv megvalósulását hátráltatta, hogy nagy volt a munkaerőhiány a fővárosi építőiparban, mindemellett „a lakásépítés nagyobb mértékű lemaradását megakadályozta az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium azzal, hogy munkaerőt irányított vidéki vállalataitól budapesti munkahelyekre” (MSZMP BP VB, 1976. I. 16.). Néhol a kapcsolódó létesítményeken dolgozókat is átirányították a lakásépítkezésekre, és ismételten dolgoztattak katonai munkaerőt. 1975-ben jelentősebb hiány lépett fel a lakótelep-építkezéseken használt ipari gyártmányok (csővezetékek, kazánok) terén. A IV. ötéves terv teljesítésének elmaradásához az elmondottakon kívül hozzájárult az is, hogy az 1975. év végi gyorsított átadások nagy minőségromlással jártak, ezért átadás előtt sok munkát kellett pótlólagosan elvégezni (pl. csempe- és padlószőnyeg-ragasztás stb.). Az MSZMP GB-nél megfogalmazott vélemény szerint ugyanakkor „a fővárosban a IV. ötéves terv időszakában dinamikus a fejlődés, minden korábbi időszakot túlszárnyal.” (MSZMP GB, 1975. IX. 8.).

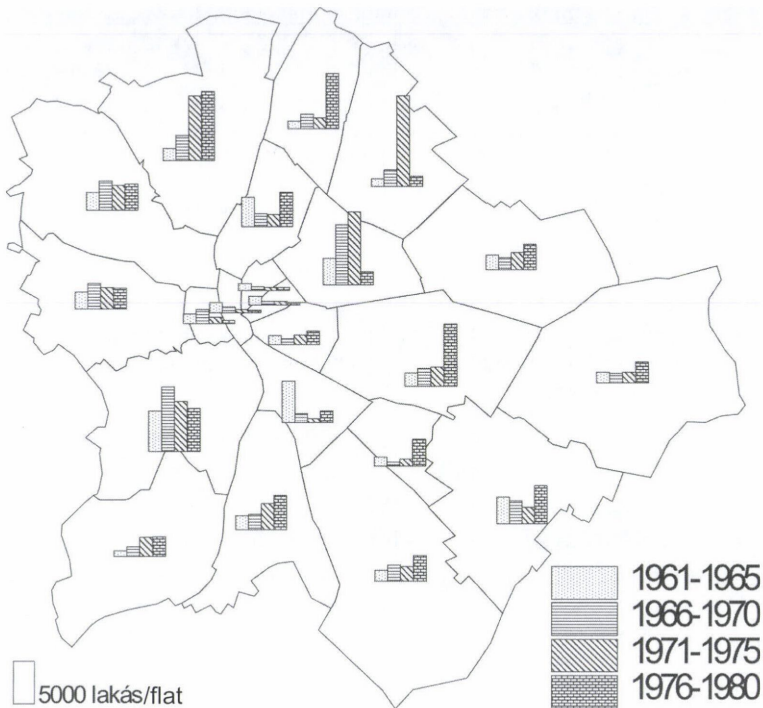
A felvázolt problémák az V. ötéves lakásépítési terv időszakára is jellemzőek maradtak: előzetesen ebben az időszakban összesen 110–120 ezer lakás megépítését tervezték ebből lakótelepen épült volna 75 ezer lakás; emellett a legalább 53 m²-es, többszobás lakások építését preferálták. Az elképzelésekkel szemben csak mintegy 58 ezer lakás épült állami forrásból, az elmaradás okai nem változtak: a permanens pénz- és munkaerőhiány mellett az építési területek rendkívül alacsony fokú előkészítettsége hátráltatta a munkát. A bontási határozatok rendszeresen késtek, előfordultak olyan területek (pl. Újpesten, Kőbányán), ahol a lebontandó lakásokban még laktak akkor, amikor a lakótelep-építkezéseknek már folytania kellett volna.

A budapesti házgyári kapacitás alacsony volt, nem elégítette ki az igényeket, 1978-ban már komolyan felvetődött a veszprémi és a győri házgyári termékek Budapestre szállítása (a pesterzsébeti, a budafoki, a békásmegyeri és az őrmezői lakótelepek építésére) és a budapesti házgyárak rekonstrukciója. Az építőipari kapacitás fokozására az 1970-es évek végén több száz lengyel építőmunkást fogadott a főváros (ÉVM SZLI 200.).

Ez a tervezési időszak már a második 15 éves lakásépítési koncepció kezdeti szakaszára esett, ami ismételten célul tűzte ki a mennyiségi lakáshiány felszámolását, a lakásminőség javításával párhuzamosan. A Minisztertanács 3570/1976. sz. határozata az V. ötéves tervben jóváhagyott budapesti lakásépítési terv végrehajtásáról már azt tartalmazta, hogy az összes elmaradt kommunális beruházást meg kell valósítani, és 1978-tól csak szolgáltatásokkal kitűnően ellátott lakótelepek tervezésére és építésére kerülhet sor (ÉVM PMI 42.). Ugyanakkor 1980-ig a beadott lakásigénylések száma évről-évre továbbra is 100 ezer felett volt, és a településszociológiai vizsgálatok értékelésekor az is nyilvánvalóvá vált, hogy legalább ugyanennyien kívánnak másik lakásba költözni. Így a mennyiségi és minőségi lakáshiány mértéke az 1970-es évek végére 200 ezer fölé kúszott (MSZMP BP VB, 1978. X. 18., HEGEDŰS J.–TOSICS I. 1981). Mindemellett az elhibázott fejlesztési és lakáspolitikai miatt a városon belüli szegregáció olyan méreteket öltött, hogy azzal az 1970-es évek végén a már várospolitikusok is foglalkozni kényszerültek.

Az 1970-es évtized a fővárosi lakásépítés „fénykorát” jelentette, több mint 170 ezer lakás épült ekkor, nagyrészt állami forrásból (emellett a magánérs lakásépítkezések száma is tekintélyes volt). A belvárost Óbudától Kelenföldig körülvevő lakótelepek száma és nagysága nőtt, a lakótelepi gyűrű terebélyesedett. Mindazonáltal a IV. és az V. ötéves lakásépítési terveket sem sikerült maradéktalanul teljesíteni, aminek hátterében elsősorban továbbra is a pénzügyi fedezet és a házgyári kapacitás hiánya állt. A várospolitikusok – de a szakemberek is – az 1970-es években irracionálisan sok lakás megépítését tervezték, amelynek a megvalósításhoz nagyjából másfélszer annyi forrás (elsősorban pénzeszköz) lett volna szükséges, mint amennyi rendelkezésre állt.

Összefoglalóan megállapítható, hogy a vizsgált korszakot mindvégig az extenzív lakásépítés jellemezte, a lakásépítések volumenének növekedése újabb és újabb külvárosi, szabad területet emésztett fel (1. ábra). Budapest városszerkezetének arányos fejlődését nagyban eltorzította a tervezés és a finan-

1. ábra. Az 1961–1980 között épült új lakások száma kerületenként. Forrás: Budapest statisztikai évkönyvei, 1961–1981

Number of newly established dwellings between 1960 and 1980, on district's level.
Sources: statistical yearbooks of Budapest, 1961–1981

szírozás közötti hol kisebb, hol nagyobb szakadék. A főváros fejlesztése ezért sok esetben rendkívül „féloldalasra” sikeredett: ugyan a nagy lakótelepek által hangsúlyosabbá vált a város szocialista jellege, de a tervszerű városrekonstrukció, ipar-átalakítás, valamint az infrastruktúra-fejlesztés terén nagyon kevés előrelépés történt, elsősorban a főváros számára kedvezőtlen forráselosztás miatt. A lakásépítés területi egyenlőtlensége súlyos városszerkezeti és társadalmi következményekkel járt, ami napjainkban is érződik, jelentős kihívás elé állítva korunk településmérnökeit és várospolitikusait egyaránt.

Az elavult épületállománnyal kapcsolatos politika

Budapestten az egyre inkább a városperemen, szabad területeken zajló lakótelep-építéseket tekintették minden településfejlesztés alapjának,

mellette a már meglévő épületállomány állagának megőrzése, a városrekonstrukció, városrehabilitáció mindvégig másodlagos fontosságú maradt. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a főváros vezetése a nominális lakásszámcsökkenés veszélye miatt mindvégig „bontásellenes” volt. A város fejlesztését komplex feladatként kezelő szakemberek többször figyelmeztettek erre a diszharmóniára (PREISICH G. 1968), jórészt már az 1960-as évek tapasztalataira alapozva.

A korszakban a régi, elavult épületállomány bontására általában a szanálás kifejezést használták, de gyakran előfordult, hogy a szanáláson komplex rekonstrukciót értek. A szakirodalomban az 1970-es évek végén a városrehabilitáció kifejezés is megjelent, de ezt igazi tartalommal csak a nyolcvanas években töltötték meg, a döntéshozók az 1970-es évek végéig szinte kizárólag a városrekonstrukció kifejezést ismerték.

Rekonstrukciós célú bontásokat csak azokon a területeken kívántak megvalósítani, ahol a meglévő lakásállomány rendkívül rossz állapotú, nagyrészt komfortnélküli volt. Az 1960-tól 1980-ig terjedő időszakban a belvárosban nagy területre kiterjedő rekonstrukció csak a Józsefvárosban zajlott, de a várospolitika számára egyre inkább sürgetővé vált a VI., a VII. és a IX. kerület átépítése is, azonban a VIII. kerületi rekonstrukción kívül az 1980-as évekig nem került sor jelentős beavatkozásra.

Jellemző, hogy az FT VB ugyan már 1969-ben foglalkozott a VII. kerület épületállományának siralmas állapotával, de 1980-ig mindennemű beavatkozást elutasított; épület bontására csak életveszély esetén kerülhetett sor (FT VB 1969. III. 19.). A peremkerületeken ugyanakkor jelentős rekonstrukció zajlott (talán a legismertebb közülük Óbuda teljes átépítése), amelynek célja az alacsony, zsúfolt beépítésű városrész-központok helyén modern, szocialista jellegű, tömbházakkal körbevett alcentrumok kialakítása volt. A rekonstrukciók következtében lezajlott migrációs folyamatok számottevően átrajzolták az érintett területek társadalmi arculatát, amivel tanulmányunk következő fejezetében részletesen foglalkozunk.

Az 1960-as rendezési terv és az ez alapján kidolgozott ötéves lakásépítési tervek a bontási arányszámot az építendő lakások összes számának 16–17%-ban határozták meg, ami állandó konfliktusokat szült a döntéshozók között. Veres József már az általános rendezési terv vitáján kifejtette, hogy célszerű lenne a szanálási arányszámot a lehető legalacsonyabb szinten megállapítani (MSZMP BP VB, 1960. III. 28.).

A II. ötéves lakásépítési terv (1961–1965) során 8–9 ezer, döntően elavult, komfortnélküli lakás szanálásával számoltak, de 1965 végéig csak alig több mint 5 ezer lakás szűnt meg, amiből csupán 2300 lakás volt állami tulajdonban. A II. ötéves tervre meghatározott bontások legnagyobb hányada a rekonstrukciós célterületekre, így a Vízivárosra, a Józsefvárosra és Óbudára, valamint néhány kerület központjára (pl. Újpest, Kőbánya) esett. Az extenzív lakáspolitika következtében az 1970-ig tartó ötéves periódusban sem lehetett növelni a bontások számát.

A III. ötéves lakásépítési tervnek az állami lakásépítések esetében eredetileg 19%-nál nagyobbra kalkulált bontási arányszámát már a kivitelezés elején, 1965-ben 14,5%-ra csökkentették. A módosítás kimondta, hogy gazdaságos területfelhasználás és a modern ipari technológia alkalmazása csak az egybefüggő területeken érhető el, ami nem kedvez a részleges bontással megvalósuló rekonstrukcióknak.

A csökkentett bontási arányszám körül is heves vita alakult ki, Szépvölgyi Zoltán későbbi tanácselnök harcolt leghevesebben a szanálások ellen: „Elfogadhatatlan, hogy olyan területeken akarunk építkezni, amelyen hallatlanul magas szanálások szükségesek. Tudom, hogy ezeket a lakásokat nem kell sajnálnunk, mert többségében meglehetősen rossz állapotban vannak, de: lakások! És amit nem szükséges, azt ne bontsuk le a III. ötéves terv időszakájában sem, mert amit lebontunk, azzal a lakosságot rövidítjük meg. Olyan területeken, ahol nagymérvű szanálás kell, óriási összegekbe kerül az építkezés.” (FT VB, 1965. X. 27.)

Az 1960-as évek két legnagyobb rekonstrukciós célterülete az óbudai és a józsefvárosi volt. Az előbbi rekonstrukciója gyakorlatilag teljes bontást és újjáépítést jelentett. „Azzal az igénnyel, amely szerint a régi Óbuda kisvárosi utcáinak hangulatát korunk számára át kellene menteni, a magunk részéről még idegenforgalmi szempontból sem értünk egyet. (...) A Duna felső folyásának mentén és a budai hegyek tövében elterülő városrész mintegy predesztinálva van arra, hogy lakótelepülés legyen és hogy mint ilyen, elsősorban a XIII. kerület nagyszámú munkahelyének dolgozói számára települési helyül szolgáljon” – írta a vegyes visszhangot kiváltó óbudai elképzelésekről a főváros egyik legnevesebb építésze, Heim Ernő 1965-ben.

Budapesten végül az óbudai rekonstrukció zajlott a terveknek leginkább megfelelő módon, mert a kivitelezést nagyban megkönnyítették a rekonstrukció számára kedvező adottságok (folyamatos szanálást lehetett végrehajtani, valamint alkalmazható volt a házigyári technológia).

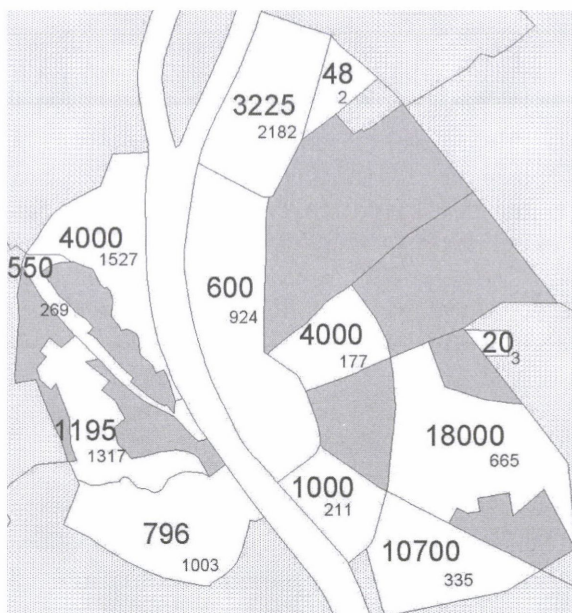
A Józsefvárosban a rendkívül lepusztult épületállomány miatt a Budapesti Városépítési Tervező Vállalat (BVTV) tervei alapján eleinte teljesen szanálандónak tekintették a József körút – Baross utca – Illés utca – Üllői út közti területet, de később a várospolitika beismerte, hogy ez olyan nagyszámú lakás lebontásával járna, ami nem volt vállalható a feszült lakáspolitikai helyzetben. Ennek következtében a részleges és szakaszos rekonstrukció mellett döntöttek. Első ütemben, még 1963-ban a Tömő utca környékének átépítését vitatta meg és fogadta el az FT VB, ami 4174 lakás lebontását és 5881 lakás felépítését irányozta elő a III. ötéves terv végéig. A rekonstrukciós elképzelések szinte kizárólag tízemeletes vagy annál magasabb épület létrehozásával számoltak, a nagyszabású józsefvárosi rekonstrukciót a budapesti várospolitika a belvárosi területek szocialista típusú megújításának modelljéül szánta (BRENNER J. 1965). Az előzetes tervekkel ellentétben a Józsefváros esetében már 1963 végére nyilvánvalóvá vált, hogy „számolni kell azzal is, hogy a VIII. kerületi városközpont építkezésénél az előirányozottnál kisebb mennyiségű lakás építése fog 1965 végéig befejeződni.” (FT VB, 1963. X. 16.)

Míg a külvárosi rekonstrukció nagyjából a terv szerint haladt, addig az 1960-as évek második felében a Józsefváros átépítése szinte teljesen leállt, mivel a részleges bontás rendkívül költséges volt. Az eredeti III. ötéves lakásépítési tervben foglaltak szerint a

Józsefvárosban 2400 lakást bontottak volna el, de a módosítás miatt 1965 után csak 616 lakás szanálása lett célként kitűzve. A korábbi tervekhez képest mindez óriási lemaradás, és kiválóan mutatja józsefvárosi rekonstrukció megfeneklését. A több ezer tervezett lakás helyett 1970 végéig összesen 192 lakást adtak át egyetlen Tömő utcai, 16 emeletes toronyházban.

A lemaradást látva a Fővárosi Tanács a BVTV-vel új tervet készíttetett, aki Mester Árpádot bízta meg a koncepció kidolgozásával. A végleges és részletes terv azonban csak 1971-re állt össze, s ez 6000 lakás bontásával és 7000 építésével számolt. A lemaradás alapvető oka az volt, hogy a belső kerületeken a néhány értékes, jó állapotú épület miatt nem lehetett folyamatos bontást alkalmazni, emellett a rendelkezésre álló elegendő szabad terület hiánya miatt a házgyári technológia alkalmazása is nehézségekbe ütközött, ami a belvárosi lakásépítést igen költségessé tette. Bár a józsefvárosi rekonstrukció az 1970-es években újból erőre kapott, korántsem sikerült az eredeti elképzeléseket maradéktalanul megvalósítani.

A belvárosi kerületek a tervekkel ellentétben az 1960-as években egyáltalán nem újultak meg, ez az épületállomány súlyos degradációját vonta maga után. A belső területek átépítésének lassúságát mutatja az a tény, hogy az 1960-ban tervezett közel 45 ezer új építésű lakás helyett a rekonstrukciós célterületeken tíz év alatt csak mintegy 8600 lakás jött létre, ezek közül is több száz az emelet-ráépítések, ill. a lakásmegosztások következtében (2. ábra). (Megjegyzés: Azokat a városrészeket, amelyeket az 1960. évi terv nem jelölt ki építésre, mi sem tüntettük fel az ábrán, bár ott is épültek lakások, de nem nagy számban).

2. ábra. Tervezett és létrejött lakások száma néhány belvárosi körzetben az 1960-as években.
Forrás: ÁRT 1960; 1970. évi Népszámlálás, 22a. kötet

Planned and established dwellings in some downtown area in 1960's. Sources: General Master Plan 1960; Census in year 1970, vol. 22a.

Ráadásul éppen a leginkább elavult épületállománnyal rendelkező VII., VIII., és IX. kerületekben volt rendkívül kevés újonnan kialakított lakás. Ezzel szemben az amúgy is jobb minőségű lakásállománnyal jellemezhető belső-budai városrészekben és az V. kerületben a magánéros építkezések, az emelet-ráépítések, a lakásmegosztás, valamint egyes irodák lakássá alakítása következtében sok helyen a tervezettnél több lakást alakítottak ki (noha ez a valóságban természetesen nem jelentett új lakóépületet).

Az 1971-re felülvizsgált ÁRT 150 ezer lakás bontását irányozta elő az ezredfordulóig, szemben az 1960–1970 között megvalósult 13 ezer bontással. A felülvizsgált terv leszögezte, hogy 2000-ig minden, 1890 előtti épületet el kell bontani, kivéve azokat, amelyek műemlékvédelem alatt állnak. Teljes rekonstrukciót irányoztak elő Óbudán és a Középső-Józsefváros belső részein, ugyanakkor a peremkerületek központjában a sok magántulajdonban álló ház és kisüzemek miatt elegendőnek tartották az összes épület 30–40%-ának bontását.

A tervezők nagyobb VI. kerületi (Szív utca környéki), IX. kerületi (Üllői út–Soroksári út közötti), ill. XIII. kerületi (Újlipótvárostól É-ra fekvő) lakóterületeken is jelentősebb rekonstrukciót szerettek volna elérni (ÁRT 1970). Az átdolgozott rendezési terv ismertetői, méltatói kiemelték, hogy amennyiben sikertelen lesz a rekonstrukció, akkor az „az 1980-as évekre pattanásig feszült helyzetet teremtene”, mert a terület „szlömösödhet, feldúsulhatnak a lumpen elemek.” (FT VB, 1967. IX. 25.)

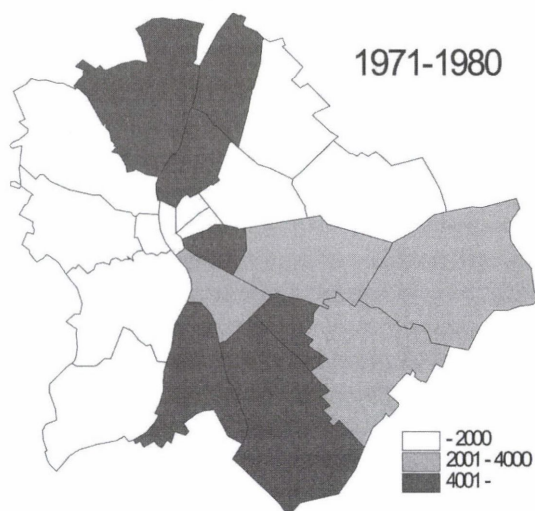
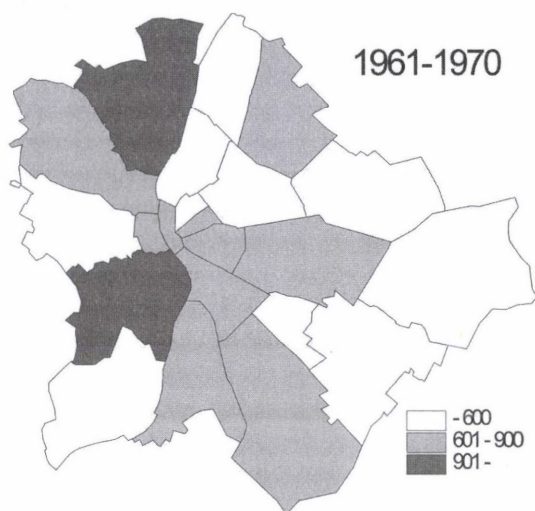
Láthatjuk tehát, hogy a várospolitikai legfontosabb döntéshozói ismerték az épületállomány elavulásával járó veszélyeket, de a problémák megoldására az extenzív városfejlesztés ideológiája miatt nem sok lehetőség nyílt. Az 1970-es években a külvárosok központjainak átépítése is újabb lendületet vett, a IV. ötéves lakásépítési terv alapján a peremkerületi központok rekonstrukcióját Újpesten nagy ütemben, Kispesten, Pesterzsébeten, Csepelen és Budafokon szerényebb mértékben kezdték meg, ill. folytatták.

Az elavult városnegyedek rekonstrukciója és az épületállomány karbantartása a IV. ötéves tervben sem volt a várospolitikai legsikeresebb területe, bár ekkor már láthatók voltak pozitív változások is. A bontásokat az 1973-ban létrehozott Szanalási Bizottság koordinálta. A józsefvárosi rekonstrukció újbóli megindulásának, az óbudai és a peremkerületi központok átépítése folytatásának köszönhetően a IV. ötéves terv alatt több mint 16 ezer, döntően komfort nélküli, rossz állapotban levő (helyenként életveszélyes) lakást számoltak fel a fővárosban, szemben az 1966–70 közötti 8500 darabbal.

Az 1970-es évek közepére a főváros teljesen kimerült szabad, beépíthető területekből, így 1975 után lakótelep-építési célra szinte csak rekonstrukció útján lehetett újabb területeket „előteremteni”. Ennek köszönhetően az V. ötéves lakásépítési terv időszaka alatt több mint 30 ezer lakást (köztük számos kiváló állapotban lévő is) szüntettek meg Budapesten, elsősorban a külső kerületekben. 1980-ra már egyre több panasz érkezett az MSZMP budapesti vezetőihez, hogy értelmetlen, gazdaságilag indokolatlan bontásokat hajtanak

vége az új lakótelepek előkészítésekor. Ennek következtében MSZMP BP VB-nek fel kellett szólnia a kivitelezőket, hogy hagyjanak fel a nagyarányú szanálásokkal (MSZMP BP VB, 1980. VII. 9.).

A vizsgált időszak utolsó évei tehát a rekonstrukció fellendülését hozták, de ez igen jelentős költségtöbblettel járt (3. ábra). A kiadások lefaragását az egyszerűbb, olcsóbb házigyári típusok tömeges alkalmazásával igyekeztek elérni, aminek következtében erőteljesen romlott az új lakótelepek imázsa, s ez lassanként kihatott a társadalmi folyamatokra is. Végül meg kell említeni, hogy a rekonstrukció a belső kerületeket – a Józsefváros kivételével – nem érintette.

A korszerűtlen épületek bontása mellett az egyes városrészek külső képeinek alakításában nagy szerep hárult az épület-karbantartásokra. A drasztikus állagromlás megállításának szükségességével elviekben mindenki egyetértett, a felújítások jelentős költségvonzata miatt azonban a látványos eredményeket hozó munkák elmaradtak. Bár a lakás-karbantartások az időszak végén már gyakorlatilag teljes felújítást jelentettek, számuk messze elmaradt a kívánatostól.

Az 1970-es években a duplájára emelt lakás-karbantartási keret ellenére évente átlagosan csak 2–300 épület 3–4 ezer lakását sikerült teljesen vagy részlegesen felújítani és nagyon kevés forrás jutott az ún. sortatarozásokra. A vázolt

3. ábra. A lakásmegszűnések száma az 1960-as, ill. az 1970-es években
Forrás: Budapest statisztikai évkönyvei, 1961–1981

Number of cessation of dwellings in 1960's and 1970's. Sources: statistical yearbooks of Budapest, 1961–1981

folyamatok következtében a felújítandó lakások száma – elsősorban a belvárosban – évről évre nőtt, ami egyre kedvezőtlenebbé tette ezeknek a negyedeknek a megítélését. 1945 és 1975 között a pesti bérházak több mint 40%-a nem részesült semmiféle felújításban (MSZMP BP VB, 1976. VIII. 15.).

A magántulajdonú lakások megszüntetése, a nagy lakások felosztása és a bérlőszám növekedése serkentőleg hatott az épületek elhasználódására. Természetesen az épületjavítási előirányzat legnagyobb részét a pesti oldal belső kerületeire fordították, amit nemcsak városképi, hanem társadalmi okokkal is igyekeztek alátámasztani. Az egyes épületekre kiterjedő felújítás, karbantartás mellett az 1970-es évek végén a várospolitikában megjelent a területileg koncentrált rehabilitáció fogalma is, de a rehabilitációs tervezés kezdete már az 1980-as évekre tolódot (MSZMP BP VB, 1978. X. 18.).

A vizsgált időszak városrehabilitációs (rekonstrukciós) elképzelései a gyakorlatban nem az elavult épületállománnyal rendelkező városrészek fizikai-társadalmi megújulását célozták, hanem a lakótelep-építés előkészítését szolgálták. Jó példa erre az is, hogy a lakóterületi rekonstrukció vizsgálatával megbízott ÉVM Városrendezési Tudományos és Tervező Intézete a „szanalásokat” csak a gazdaságosság szempontjából vizsgálta. A rekonstrukció, az elavult épületállomány megújítása a gyakorlatban úgy merült fel, mint a lakótelepek telepítésének speciális kérdése, pedig közgazdászok már figyelmeztettek arra a tényre, hogy a lakóterületi rekonstrukciónál társadalmi kérdéseket is mérlegelni kell (KÁRPÁTI A.-NÉ–TURÁNSZKY M. 1968).

A lakáspolitikája hatása a népesség térbeli mozgásfolyamataira

Megállapítható, hogy az összes, Budapest fejlődésére komoly hatást kifejtő tervdokumentum a társadalompolitikai célokat – közvetlenül vagy közvetve – a lakásfejlesztésen keresztül kívánta elérni. A következőkben arra keressük a választ, hogy a lakáspolitikája irányelvei milyen mértékben estek egybe a társadalom elvárásaival, ill. az eredmények mennyiben fedték az igényeket és hogyan kezelték a valós problémákat.

Az egyes társadalmi csoportok térbeli mozgásfolyamataira jelentős mértékben hatottak a fejlesztési elképzelések és azok kivitelezése. Joggal feltételezhetjük, hogy a döntéshozók tisztában voltak a társadalomban megfogalmazódó szükségletekkel, mivel az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium megrendelésére a BVTV Tudományos Kutatási Osztálya 1966 és 1975 között komoly településszociológiai vizsgálatokat végzett Szűcs István vezetésével. Az FT VB és az MSZMP BP VB jegyzőkönyvei, a település- és lakásszociológiai felmérések, valamint más, részben a korszakban, részben később publikált tudományos munkák alapján felvázolható az is, hogy a budapesti döntéshozók által kidogozott elveken alapuló lakásfejlesztés miképpen befolyásolta a fővárosi társadalom területi jellemzőit.

A következőkben a lakáspolitikája három fő szegmensével, így az állami- és magán-erős építésekkel, valamint a lakásmegszüntetésekkel összefüggő társadalmi mozgásoknak a főbb jellemzőit villantjuk fel.

Állami lakásépítés és a helyi társadalom

A korszak lakásépítkezéseinek vitathatatlanul leglátványosabb formája a lakótelepes építkezés volt, és a létrejött lakótelepek mind építészetileg, mind társadalmilag elkülönültek a környezetüktől. Telepszerű építkezés már jóval korábban is létezett Budapesten (KÖRNER Zs. 2004), de ilyen nagyságú telepek korábban nem épültek (az 1950-es években a 4000 lakásos Kerepesi úti lakótelep számított a legnagyobbknak, míg a következő évtized elején épült József Attila lakótelep már kétszer ekkora volt (PREISICH G. 1998). A szocialista időszak lakótelepei nemcsak megjelenésükben, hanem méretükben és társadalmi összetételükben is különböztek a korábbi időszak telepeitől, amelyek még csak egy-egy vállalat (pl. a MÁV) dolgozói számára épültek, vagy fővárosi, hatósági szociális lakásépítési programok által létesültek. Az 1960-as és az 1970-es években az állam volt a legfőbb építtető, és a központi szervek határozták meg azt is, hogy milyen társadalmi rétegek költözhetnek az új lakásokba.

A lakáskiutalás rendszeréből következően az 1960-as évek lakótelepein „pregnans homogenizálódási folyamat zajlik le: az új városrészek elsősorban a társadalmi közép- és felső-közép rétegek lakóhelyei, akár a jövedelmi viszonyok, akár a foglalkozási összetétel, akár az iskolai végzettség szempontjából vizsgáljuk a letelepülők összetételét” (KONRÁD Gy.–SZELÉNYI I. 1969).

A lakáshiány miatt az új lakás önmagában is nagy érték volt, de a lakótelepi otthonok kétségtelenül meglévő vonzereje abban rejlett, hogy komfortszintjük magasabb volt az akkori budapesti átlagnál. A várospolitikusok között sok vita folyt arról, hogy feltétlenül komfortosra szükséges-e építeni minden lakást. Végül széles körben elfogadottá vált az a vélemény, amely szerint Budapesten már úgyis túl magas a komfort nélküli, ill. szükséglakások száma, hiba lenne tovább szaporítani őket (MSZMP BP VB, 1969. II. 17.). Ezért az 1950-es évek végétől, a XVI. kerületi Lándzsa utcai lakótelep kivételével már nem épültek ún. „cs-lakások” (csökkentett komfortfokozatú lakások) (PREISICH G. 1998). Bár később, az 1970-es években előfordult ún. „szobabérlő” házak építése, ahol több lakáshoz tartozott egy fürdőszoba, de ezek fiatal házaspárok, egyedülállók számára készültek átmeneti időre (pl. Újpalotán a Kórákás park) (FT VB, 1979. X. 3.).

Az egységes komfortosság is hozzájárult az új lakótelepek homogenizálásához, mégpedig azért, mert megrágitotta az új lakások fenntartását. Már az 1960-as években előfordult, hogy az, aki nem tudta fenntartani, elcserélte az új lakást. Túl azon, hogy a legszegényebb rétegek már eleve kevesebb eséllyel jutottak új lakáshoz, egy részük hamar ki is került onnan, ami tovább erősítette a lakótelepen a középrétegek jelenlétét (FT VB, 1961. IV. 19.).

A BVTV-nek az ÉM által megrendelt empirikus kutatásaiból az olvasható ki, hogy különleges, „hullámozó” folyamatról volt szó. A vizsgált lakótelepek közül a legkorábban felépült (1957–64) Lágymányosi lakótelepen a „foglalkozási rétegződés egészen speciális

összetételű, az értelmiségiek 42,4%-os aránya egyedülállóan magas. A főváros közismerten magas társadalmi státusú részei (Pasarét, Rózsadomb) is elmaradnak ettől.” – írták a szakértők a felépülés után három évvel (Szűcs I.–Tóth I. 1967a).

Az Üllői úti lakótelep foglalkozási rétegződése a Lágymányosi lakóteleptől lényegesen eltérő, sokkal kiegyensúlyozottabb volt. Ennek magyarázata, hogy számos olyan családot költöztettek be, akiknek a korábbi lakóházát szanálás keretében bontották le (arányuk 12,9%), ill. a vizsgálati területbe tartozott az Üllői út X. kerületi, 1955–58 között épült része, amely „cs-lakásokat” is tartalmazott (Szűcs I.–Tóth I. 1967b). A következő felmérés (ami ugyan 1974-ben készült, de az új lakásrendelet hatásai még nem érzékelhetőek) azt állapította meg, hogy „a lakáselosztási gyakorlatban az Üllői úti lakáskiutalásokhoz képest változás történt, mert az újabban épült lakótelepeken átadott lakásokból alacsonyabb százalékban részesültek a munkások, és ezáltal párhuzamosan növekedett az értelmiségiek aránya a kiutalt lakásokban.” (BALÁS F.–ROPÁR F.–NÉ 1974).

Valószínűsíthető, hogy míg a Lágymányosi lakótelep társadalmi összetétele elsősorban a kedvező földrajzi fekvése és a beépítés jellege miatt a lakótelepi átlag fölött volt, addig az Üllői úti telepen pont fordított volt a helyzet (a korábban szanáltak és a „cs-lakások” magas aránya alacsonyabb státusú népeiségre utal).

Nem ilyen jelentős mértékű, de azért kimutatható különbség állt fenn a másik két vizsgált budai lakótelep (a budafoki és a nála kedvezőbb fekvésű kelenföldi) társadalmi összetételében is. Ezek az eltérések rámutatnak arra, hogy noha a korszakban épült lakótelepeket a mai vizsgálatok (pl. EGEDY T. 2000) egy-egy lakótelep-generációnak tekintik – és ez fő jellemzőiket tekintve jogos is –, már felépülésük után sokkal kimutatható különbség volt köztük. Az Üllői úton két időpontban is elvégzett felmérés igazolni látszik azt a megállapítást, hogy a legalsóbb rétegek elköltöznek az új lakótelepekről: itt hat év alatt 6 százalékponttal lett kevesebb a fizikai foglalkozású aktív keresők aránya (BALÁS F.–ROPÁR F.–NÉ 1974). Vagyis a lakásépítési akciók az irányelvekkel ellentétben inkább a társadalmi rétegek elkülönülését segítették elő.

A lakótelepeken dominánsan jelenlévő középrétegekre jellemző, úgynevezett „lakótelepi életmódot” is kimutattak az akkori kutatások, aminek fő jellegzetességei a „megtakarító magatartás” (KONRÁD GY.–SZELÉNYI I. 1969), és az „otthonülő” életmód voltak (Szűcs I.–Tóth I. 1967a). Ennek oka részben abban keresendő, hogy a lakás „státusz-szimbólum” volt, ami bizonyos fokig megszabta az életformát. A lakótelepi családok nagy összegeket fordítottak a berendezkedésre, ez pedig csak rendszeres megtakarítással volt lehetséges (BÉLLEY L.–KULCSÁR L. 1976).

A gazdasági tényező mellett fontos kiemelni, hogy a lakótelepen a házaspárból és gyermekekből álló családmodell volt a jellemző, így a szülők gyermeknevelésben nem vehették igénybe a nagyszülők segítségét, ami szintén otthon-tartózkodásra ösztönzött. Mindehhez hozzájárult még a televízió

fokozatos elterjedése is, és az úgynevezett „eljáró életmód” (a városi kulturális, szórakozási lehetőségek igénybevétele, ami a fiatal, nagyvárosi középrétegek sajátja) az új lakótelepeken nem érvényesült a korábban feltételezett mértékben (KONRÁD GY.–SZELÉNYI I. 1969).

A halmozódó társadalmi-szociális feszültségek miatt az 1960-as évek végétől a döntéshozók is egyre inkább sürgették a lakás-kiutalási rendszer megváltoztatását, ugyanis a lakás-kiutalási mechanizmus eredményeként kialakult lakótelepi társadalom-összetételt nem tartották elfogadhatónak. „Van egy tekintélyes réteg Budapesten fizikai munkásokból, amely eddig sem költözött be jobb lakásokba. Meg kell nézni a kelenföldi lakótelepünket, hány fizikai munkás van ott.” (MSZMP BP VB, 1969. II. 17.)

A lakáskiutalás rendszerének változásaihoz kapcsolódóan meg kell említeni, hogy a kormányzat a lakás-kiutalási rendszer kialakítását teljes egészében a tanácsok feladatkörébe utalta. Az 1960-as években Budapesten a lakáskiutalás rendszere a FT VB elnökének 0014/1/1958. sz. utasításán alapult. Ennek értelmében új lakást csak annak lehetett kiutalni, aki 5 éve állandóan Budapesten lakott, és állandó lakhelye vagy a munkahelye a fővárosban volt.

A lakáselosztási rendszer némileg korlátozta a vidékiek fővárosba áramlását (bár számos vidéki tudott – a szabályozást kijátszva – Budapestre költözni), emellett az üzemi dolgozókat részesítette előnyben. Gondot jelentett azonban, hogy a kiutalt lakásokat gyakran a „tűzhöz közel állók” kapták, és a várospolitikai nem nézte jó szemmel az anyagi haszonszerzés végett történő lakáscseréket sem. Az 1971-es jogszabály-változások célja a megalapozatlan lakásigénylések megszüntetése volt, emellett területileg differenciálták (és általánosságban emelték) a lakbéréket, de a fő kedvezményezettek továbbra is a dolgozók maradtak.

Az 1970-es évek lakáselosztási rendszerét legrészletesebben egy, az MSZMP BP VB elé 1979-ben került jelentés elemezte. A dokumentum megállapította, hogy a munkások és a fiatal házaspárok lakáshoz juttatása a terven felül teljesült, ezen kívül a kerületi lakásosztályok már arra törekedtek, hogy a lakásigényeket lépcsőzetesen elégítsék ki. Ennek értelmében pl. 1978-ban az igénylők részére juttatott lakások 37%-a lakáscserék megoldására fordítódott. Érdekes azonban, hogy ekkor már ismét egyre többen kértek komfort nélküli, vagy félkomfortos lakást, mert a fiatal házásoknak és a kezdő munkavállalóknak nagy terhet jelentett az összkomfortos lakások bérlése (MSZMP BP VB, 1979. X. 3.).

A technológiai újításokon kívül fontos változást hozott az 1971-es lakásrendelet, amely módosította a lakáskiutalás feltételeit és a gyerekszámot vette elsődleges tényezőnek, ami az alacsony státuszúaknak kedvezett. Míg a középrétegeknél a kétgyerekes családmodell széles körben elterjedt volt, addig a három és több gyermekes családok az alsóbb rétegekre voltak jellemzőek. Megkezdődtek a régóta halogatott szanálások is. A komfortnélküli lakásokból álló munkáskolóniák felszámolását a városi hatóságok már az 1960-as években rendszeresen tervbe vették, de egy-két eset kivételével (pl. a Mária Valéria-telep) akkor nem került rá sor. Ezekben a lakásokban éltek a legszegényebb rétegek, őket jórészt szintén az új lakótelepeken helyezték el

Részben ennek eredménye, hogy az 1960-as évekre jellemző homogén középosztályi lakótelepi struktúra az 1970-es években egyre inkább felbomlott, és megindult a lakótelepek máig tartó presztízsvesztése. Mindez annak ellenére alakult így, hogy az 1970-es évek lakótelepei a komfortfokozat és lakásméret tekintetében nem lettek rosszabbak, minőségi problémák pedig korábban is bőven akadtak. Ekkorra már a központhoz közelebb lévő beépíthető területek jóformán elfogytak, és a külső kerületek elégtelen közlekedési infrastruktúrájú részén épültek a korábbiaknál nagyobb lakótelepek. CSIZMADY A. (2003) kutatása bemutatta a lakótelepek mérete és társadalmi összetétele közötti összefüggést. Szemben a korábbi időszakokkal, az 1970 után épült lakótelepek között jelentős különbség található a felsőfokú végzettségűek arányát tekintve: ez a mutató a nagyobb lakótelepeken jóval alacsonyabb, mint a kisebbeken. A szerző a vizsgálat alapján bizonyítottan látja, hogy a lakótelepek egy része ebben az időszakban is, kimondatlanul ugyan, de a magasabb státuszúak igényeinek kielégítésére épült. Ezt pedig úgy érték el, hogy a kis lakótelepeken az olyan személyi tulajdonú lakások arányát növelték meg (akár 70–90%-ra is), amelyeket elsősorban a magasabb státuszúak tudtak megvenni. Ezek közé tartoztak a minisztériumok és állami vállalatok által saját alkalmazottaik számára épített lakások, kisebb lakótelepek.

Az ilyen lakásépítésekben a Belügyminisztérium és a Honvédelmi Minisztérium járt az élen, nemegyszer konfliktust okozva a központi igazgatás és a főváros között (FT VB, 1970. XII. 23.). A minisztériumok részére átadott lakáskeret a tanácsok által elosztható lakások számát csökkentette, ráadásul a kiszolgáló intézményeket (pl. bolt, óvoda, iskola stb.) is a tanácsnak kellett kiépítenie.

A kivételezetteket szolgáló lakásépítkezések súlya azonban nem volt elég ahhoz, hogy az alaptendencián változtasson, az 1970-es évek lakótelepeinek társadalmi státusa messze elmaradt a korábbiak mögött. Hiába éltek viszonylag magas státusú rétegek a kis lakótelepeken, számuk eltörpült a közepes és nagy lakótelepeken élőkéhez viszonyítva, így a társadalmi megítélést az utóbbiak alacsony státusza határozta meg.

Ehhez járult hozzá, hogy a várospolitikai gyakran szemet hunyt a kivételezés során végrehajtott változtatásokból adódó visszasságok (pl. a tervezettnél sűrűbb beépítés, gyengébb épületminőség) fölött. A szakhatóságok az átadásukkor nem emeltek kifogást, mert az ettől eltérő gyakorlat további lemaradásokat okozott volna a mennyiségi lakásépítésben (FÜLE L. 1979). A megjelenés egyhangúsága, a kiszolgáló létesítmények elégtelensége, a biztonságérzet hiánya és ennek társadalmi visszhangja egy-egy új lakótelep renoméját már befejezése előtt csökkentette (SEREGI L. 1982). Az 1970-es évek elején történt lakáspolitikai és technológiai változások tehát együttesen vezettek a lakótelepek presztízsvesztéséhez.

Az 1970-es évekre jellemző, hogy a lakások szobaszáma nőtt, komfortszintjük sem csökkent, valamint ezekbe az összkomfortos lakásokba a

korábban sokkal rosszabb körülmények között élők ezreit költöztették be, vagyis jelentős társadalmi csoportoknak nagymértékben javult a lakáshelyzete. Ugyanakkor sokan nehezen tudták megfizetni a fenntartási költségeket, és a korábbi lakásukhoz képest a magasabb közműdíjak miatt nem tudtak takarékoskodni. Vagyis a lakáskörülményeikben bekövetkező javulást a lakótelepre költözők más módon fizették meg, így a lakóhely-változtatást sokan nem is egyértelműen pozitív változásként élték meg. Ehhez hozzájárult, hogy a korábban megszokott közösségi életmód még olyan esetben is teljesen felbomlott, amikor egy-egy telep lakosságát egy helyre költöztették (JUHÁSZ J. 1978).

Nem állami építkezés és a helyi társadalom

Azzal együtt, hogy az általunk vizsgált időszakban volt a legnagyobb mértékű az állami szerepvállalás a lakásépítésben, a magánforrásból felépült lakások száma sem elhanyagolható. Ezek a lakások nem az állami tervezés hatására jöttek létre, legtöbbször a jobbára beépült területek üres telkein valósultak meg, így nem alkotnak a lakótelepekhez hasonló egységes városrészeket.

A belső városrészek foghíjtelkein az 1950-es évek második felétől az OTP épített öröklakásokat (PREISICH G. 1998). A foghíjkon létesült lakásokra elsősorban a belvárosi lakók részéről lett volna igény (SZŰCS I.–TÓTH I. 1968). A tömeges lakásépítés céljára amúgy sem alkalmas foghíj-építkezés az 1970-es évektől már nem volt jellemző, ugyanis az OTP-nek részt kellett vállalnia a lakótelepek építésében, és a rendelkezésre álló szabad terület is lényegében kimerült (PREISICH G. 1998).

A társasházazás építkezés elsősorban a főváros legjobb fekvésű területein, főleg Budán és a jó közlekedési adottságokkal rendelkező Zuglóban volt jellemző. Egy, az övezetet felmérő kutatás megállapítja, hogy a budai társasházazás területeken az értelmiségi családok rendkívül magas fokú koncentrált-sága mutatható ki, mert „a jelenlegi lakáskiutalási rendszerben a magasabb jövedelmű értelmiségiek bérházakhoz, ill. tanácsi, szövetkezeti lakásokhoz már nem juthattak, így kénytelenek a társasházazás formát választani” (SZŰCS I.–BALÁS F.–JENEY S. 1976). Mindez természetesen nem jelenti azt, hogy az értelmiségiek ne ezt a lakástípust preferálták volna, ugyanis a korábbi vizsgálatok szerint is a társasházazás területek igen magas arányban szerepeltek a magasabb státusúak lakáselváráseinál, bárhol is laktak korábban (SZŰCS I.–TÓTH I. 1968, 1969). A társasházazás beépítés mechanizmusára jellemző, hogy az itt élő családok kétharmada már részt vehetett a szervezésben, és az építési program kialakításában is. Ez jelentős eltérést jelentett az új lakótelepekhez képest, ott ugyanis a leendő lakóknak erre a legcsekélyebb formában sem volt lehetőségük (SZŰCS I.–BALÁS F.–JENEY S. 1976).

A magasabb státusúak az 1960-as évek végétől egyértelműen a társasházi területekre költöztek. Jelentős különbség azonban, hogy míg korábban a tanácsi lakásokat kapták, a társasház-területeken a szövetkezeti lakásért fizetni kellett, és az intézményellátottság tekintetében sem volt sokkal jobb a helyzet, mint a lakótelepeken.

A várospolitikai a szükséges infrastruktúra kiépítését nem is titkoltan az építkezésekre próbálta áthárítani: „amikor arról van szó, hogy ezekhez a lakásokhoz kapcsolódó területeken egészségügyi létesítményt, iskolát, vagy boltot építsünk, akkor sokszor az a válasz, hogy akinek pénze volt arra, hogy lakást vegyen, legyen arra is, hogy az egyéb feltételeket is megalapozza.” (MSZMP BP VB, 1969. II. 17.).

Az állam a magán-építkezéseket igyekezett – területhasználati megfontolásból – a koncentrált (társasház- vagy sorház-) formák felé terelni. A támogatásokat is ennek megfelelően alakították ki, így a társasház-építés az egyéni családi házzal szemben komoly előnyöket élvezett (FT VB, 1964. X. 11.). Így azok, akik nem kaptak állami lakást, és saját forrás hiányában nem tudtak szövetkezeti venni, saját munkaerejük igénybevételével családi ház építésére kényszerültek a főváros külső kerületeiben, ill. részben azon kívül is. Saját munkaerejüket a társasház-építésben nem tudták volna kihasználni, nagyobb telekre is lett volna szükségük.

A családi házas beépítésre irányuló igény az iskolai végzettség emelkedésével csökkent, vagyis a családi házas beépítést a fizikai munkások választották nagyobb arányban (BALÁS F.–ROPÁR F.-NÉ 1973). Ez volt az a réteg, amelyik ha nem tudott lakótelepre költözni (mert pl. nem kapott lakást), saját maga épített házat. A magán-építésben alacsonyabb volt a középrétegek aránya.

A rekonstrukciók és a helyi társadalom

A rekonstrukciók („szanalások”) társadalmi célja deklaráltan a helyi lakosság lakáskörülményeinek javítása volt. A BVTV által elkészített településszociológiai vizsgálatokból azonban kitűnik, hogy a rekonstrukcióra kijelölt Kispesten és Pesterzsébeten a tervezett lakótelepes beépítést a válaszolók 24, ill. 21%-a tartotta csak megfelelőnek; egyedül Újpesten volt magasabb az arány (42%). A megkérdezettek természetesen elsősorban megszokott környezetüket, a családi házas, vagy zárt sorú földszintes beépítésű városrészeket preferálták (ROPÁR F.-NÉ–SZŰCS I. 1971).

Annak ellenére, hogy a fiatalok általában előnyben részesítik a nagyvárosias beépítést, Kispesten 41%-uk a családi házas formát jelölte meg ideális lakóhelyként, és ugyanez volt a helyzet Pesterzsébeten is (BALÁS F.–SZŰCS I. 1971). Igaz, Újpesten a fiataloknak csak 12%-a gondolta úgy, hogy családi házban szeretne élni (BALÁS F.–SZŰCS I.–ROPÁR F.-NÉ 1971).

A kutatási eredmények végzettség és foglalkozás szerinti bontásai ez esetben is igazolták, hogy a lakótelep leginkább a középrétegek igényeit elégti ki. Már az első (újpesti) vizsgálat alapján észlelhető volt az elvárások és a rekonstrukció által megvalósuló városrész közti ellentét (pedig itt volt a legmagasabb a lakótelepet preferáló aránya): „a konfliktusokat jelentősen lehet csökkenteni ha (...) változatos és differenciált társadalmi igényekhez igazodó beépítést valósítunk meg. Gondoskodni kellene – az uralkodónak tekinthető többemeletes nagy lakóépületek mellett – megfelelő arányban társasházakról, sőt korszerű családi házakról is” – körvonalazták a kutatók a lehetőségeket az építészeti tárca számára (BALÁS F.–SZŰCS I.–ROPÁR F.–NÉ 1971). Ezzel szemben a megvalósult rekonstrukció eredménye egy nagy lakótelep lett, annak ellenére, hogy a területen élőknek csak kisebb része igényelte ezt.

Hasonló volt a helyzet Angyalföldön, amit ugyan rekonstrukcióra nem jelöltek ki, noha a kutatók szerint „lakóépületeinek leromlott állapota és iparüzemekkel vegyes tehát belső lakóstruktúra szempontjából kedvezőtlen beépítése közismert”. A kutatók javasolták is a rekonstrukciót, hiszen azzal együtt, hogy „a lakásviszonyok számszerűleg nem látszanak rosszabbnak mint Újpesten, a lakókörnyezettel való elégedetlenség mégis magasabb fokú és itt a legnagyobb az elköltözni akarók aránya.” (BALÁS F.–ROPÁR F.–NÉ 1973)

Ami a belvárost illeti, társadalmi jelentőségét tekintve kiemelkedő rekonstrukcióra egyedül Középső-Józsefvárosban került sor (LADÁNYI J. 1992). A rekonstrukcióra kijelölt területen készült felmérés szerint az ott lakóknak mindössze 20,2%-a kívánt lakótelepre költözni. Sőt „a felvétel területéhez egyaránt közel esik az Üllői úti és a Lágymányosi lakótelep, ennek ellenére az igények csaknem kizárólag az utóbbira irányulnak.” (SZŰCS I. 1966) Vagyis nemcsak az alacsony beépítésű családi házas városrészen élők nem preferálták a környezetüktől nagyon eltérő lakótelepet, hanem a kerttel nem rendelkező belvárosi bérházak lakói sem.

A Lágymányosi lakótelep kiugró értéke (13,6%, szemben az összes többi lakótelepre jutó 6,6%-kal) mutatja, hogy a hagyományos beépítéshez leginkább hasonlító városrészeire irányultak a lakásigények. A hosszú távon szintén szanalásra kijelölt Belső-Erzsébetvárosban hasonló volt a helyzet, ott 17% választotta volna a lakótelepet (SZŰCS I.–BALÁZSNÉ VARGA M. 1975). Mindkét városrészben elsősorban a fiatalabbak költöztek volna a lakótelepekre, de ez az arány még az ő esetükben sem érte el a 25%-ot.

Egy, a józsefvárosi szanalásokról készült vizsgálat kimutatta, hogy a kiköltöztetettek legnagyobb része, közel 60%-a az új lakótelepekre (Újpalota, Zugló) került, mindössze 13,2%-uk költözött a Tömő utcába, vagyis a lebontott házak helyére épített új épületekbe, és emellett 26,5%-uk régi, főleg józsefvárosi lakásokban lelt „új” otthonra.

A költözés irányát tekintve a különbség a nyugdíjasok és az aktív népesség között volt a legélesebb, hiszen míg az előbbieknél 60%-a a Józsefvárosban,

ill. a belső városrészekben maradt, addig az aktívak legnagyobb hányada elhagyta a központi kerületeket. Kisebb mértékben kimutatható volt a magasabb státusúaknak a Tömő utcai új házakba, ill. Kelenföldre, Óbudára irányuló törekvése is (JENEY S. 1975). A régi házakban tovább nőtt a nyugdíjasok aránya, vagyis a belső kerületek előregedése a szanálások során tovább fokozódott.

JENEY S. feltételezése szerint „azoknak a családoknak a legnehezebb a választás, akik régi lakásokba szeretnének költözni. Ők ugyanis többnyire az elköltözni akarók lakásait kapják meg, a költözési szándékot pedig sok esetben a nem megfelelő lakáskörülmények motiválják.” Ez azt mutatja, hogy a hatóságok által szorgalmazott lépcsőzetes lakáscsere sok esetben nem jelentett előrelépést, mert nem volt garancia arra, hogy az érintettek jobb lakást kapnak. A ki- és beköltöző társadalmi csoportok közötti különbségből következik, hogy a szlamosodó belső városrészek társadalmi heterogenitása nagymértékben csökkent (LADÁNYI J. 1992).

A lakáspolitikai hatása Budapest társadalmának térbeli jellemzőire

Az előzőekben arra világítottunk rá, hogy az országos és budapesti döntéshozók a korabeli kutatásokból és publikációkból ténylegesen és tételesen ismerték a fővárosi társadalmi folyamatokat annak ellenére, hogy ideológiai okok miatt az 1970-es évek végéig ezen folyamatokról nyilvános fórumokon nem nagyon volt ildomos beszélni. A problémakörrel a várospolitikusok azonban több ízben is tárgyaltak, de világos állásfoglalások az 1970-es évek közepéig elsősorban csak szakemberek szájából hangzottak el.

Többek között pl. GRANASZTÓI Pál, a híres építész a következőket mondta egy MSZMP BP VB-ülésein: „Elvi kérdésnek tartom, hogy olyan lakásokat építsünk, amelyeket a lakók maguk vagy a bérbeadó fokozatosan felszerelhet, de megfelelő helyiségekről gondoskodás történik, mert ellenkező esetben már most leendő slum-öket csinálnánk, mint ahogy sajnos csináltunk is” (MSZMP BP VB, 1969. II. 17.).

1975 után az MSZMP BP VB ülésein egyre többször szóba kerültek a hibás város- és lakáspolitikai kedvezőtlen társadalmi tünetei. 1978-ban, az első 15 éves lakásépítési terv eredményeit értékelve, a pozitívumok kihangsúlyozása után elhangzott, hogy a felépült lakások a fiatalok számára gyakran kicsinek bizonyultak, ill. differenciálódás figyelhető meg a munkások életkörülményeiben is (MSZMP BP VB, 1978. X. 18.). Mint az előterjesztés megállapítja, elfogadhatatlan, hogy a munkáscsaládok egy része korszerű, új lakásban él, a másik részük viszont elavult otthonokban kénytelen lakni. Ez az 1978-as előterjesztés – úttörő módon – felhívta a figyelmet a társadalmi szegregáció jelenségére is: „az új lakótelepeken a fiatal családok, a társasházak területeken az értelmiségiek, a pesti családi házas kerületekben az alacsonyabb végzettségű munkáscsaládok koncentrálódnak, a belső-pesti városrészek társadalmilag is előregednek.”

A város- és lakáspolitikai által kiváltott társadalmi folyamatok és a szegregáció a kutatókat arra ösztönözte, hogy a kérdéskört a településszociológia modernebb eszközeivel vizsgálják. Az 1970-es évek végén jelentek meg Magyarországon a településszociológia új irányzatai, így a városökológiai modellezés is. HEGEDŰS József szociológus egy 1979-ben megjelent tanulmányában a városközponttól a külső területek felé haladva 9 részre osztotta fel Budapestet. A 9 egység a következő volt: Belső Buda, Belső Pest I. és II. (itt a Nagykörút volt a határ), Átmeneti lakó- és ipari övezet, Társasházi és Külső területek; valamint Belső és Külső lakótelep öv (HEGEDŰS J. 1979).

A budapesti társadalom térbeli egyenlőtlenségei a kor várospolitikusi és a várostervezők számára is egyre világosabbá váltak. A főváros általános rendezési tervének 1980-ban készült felülvizsgálata a települési társadalom térbeli vetületű problémáit hosszasan elemezte, mintegy mérleget vonva a budapesti várospolitikát érintő településszociológiai kihívásokról. A tervezők a lakóterületek közül műszaki és társadalmi szempontból a legkritikusabbnak a pesti belső városrészek Nagykörúton kívüli részét, az iparral vegyes átmeneti területeket és a családi házas városrészek egy részét tekintették. A belső negyedek lakásainak jelentős hányada szoba-konyhás volt, amin a felülvizsgálat szerint gyorsan változtatni kell.

Abszolút és relatív értelemben egyaránt az iparral vegyes átmeneti övezeteket sorolták a leginkább leromlottak közé. Itt a lakások kevesebb, mint egyharmada volt fürdőszobás és több mint 2/3-a egyszobás. „Jelentőségében azonban a külső területeken a legsúlyosabb a helyzet: a főváros összes egyszobás lakásának 43%-a itt található, míg a fürdőszobás lakásoknak pusztán 16%-a.” Mint a terv leszögezte, „a lakásállomány egyértelműen a társasházak területeken és a lakótelepeken a legjobb állapotú és felszereltségű. Ezeknek a terület egységeknek a lakásállományát a magas – gyakorlatilag teljesnek mondható – komfortszint, az egyszobás lakások alacsony aránya és a kedvező műszaki állapot jellemzi.”

A dokumentum szerint a belső városrészekben, a fiatalabb korösszetételű lakásállománnyal rendelkező – Nagykörúton kívüli – pesti városrészek mind szobaszám, mind komfort tekintetében kedvezőtlenebb helyzetben vannak, mint a belső pesti városrész. A terv különböző hierarchia-szintekbe sorolta a lakóterületeket, és megállapította, hogy „az elmúlt 30 év lakásépítése a lakóterületek szerkezetén belüli különbségek fokozását eredményezte; közvetlen módon a lakásberuházások lakótelepekre és társasházi területekre történő koncentrálásával, közvetve pedig a fejlesztési eszközök más területekről történő elvonásával. (...) Mivel az elmúlt időszakban a lakóépületek felújításának és korszerűsítésének üteme nem tudott lépést tartani a szükséglettel, a belső tömör lakóterületek állaga mind használati, mind műszaki szempontból tovább romlott. Állagromlás figyelhető meg más területeken is; főleg a peremkerületek egyes családi házas részein.” Ezek a területek a

magánerős építkezést sok helyen az infrastruktúra hiányosságai, a környezeti ártalmakat okozó ipari üzemek közelsége, vagy régóta fennálló építési tilalmak akadályozták (ÁRT 1980).

A fővárosi társadalmi egyenlőtlenségek felismerése és elismerése következtében az 1980-as években az általunk vizsgált időszak kizárólag extenzív lakáspolitikájához képest egy korszerűbbnek mondható, a területi- és társadalmi kihívásokra jobban koncentrááló politika és tervezés körvonalai kezdtek kirajzolódni, de az 1960-as és az 1970-es évek elhibázott döntései következtében létrejött anomáliákat már nem sikerült megfelelően kezelni.

Összefoglalás

A vizsgált két évtized extenzív lakásépítési politikája a lakótelep-építéket preferálta, Budapesten az új lakások kétharmada lakótelepen létesült. Az állami forrásból megvalósult lakásépítés volumene azonban mindvégig elmaradt a tervezettől, mert a várospolitikusok és a tervezéssel foglalkozó szervezetek hibásan mérték fel a lehetőségeket. Az előzetes koncepciók végrehajtásához nem állt rendelkezésre elegendő anyagi forrás és munkaerő, valamint az építőipari kapacitással is rendszeresen gondok adódtak.

A problémák hátterében elsősorban az húzódott meg, hogy a főváros fejlesztése a II. ötéves terv időszakától kezdődően érezhetően háttérbe szorult, a központi területi tervezés minden téren csökkenteni kívánta a főváros országos belüli túlsúlyát. Budapesti szinten viszont a nyomasztónak ható mennyiségi lakáshiány mindvégig arra ösztönözte a várospolitikusokat, hogy a lehetőségeket meghaladó mértékű lakásépítést valósítsanak meg. Ennek számos megvalósíthatatlan terv lett az eredménye, ami a lakásépítés terén gyakran kapkodást szült.

A kiforratlan és a kivitelezés során, „menet közben” módosított lakásépítési koncepciók ellenére a legtöbb fővárosi lakótelep a vizsgált időszakban épült, ill. kezdett kiépülni. Kialakult a „lakótelepi öv”, amely a főváros szocialista arculatának kialakításához nagyban hozzájárult. A fejlesztés eredményeként a város elsősorban É--D-i irányban terjeszkedett, a lakótelepek Duna menti kerületekben a városhatárig húzódtak.

A nagyszabású lakótelep-építkezésekért azonban a főváros súlyos árat fizetett: a belső kerületek épületállománya teljesen elavult, elindult a társadalmi degradáció, a szlamosodás. Láttuk, hogy a döntéshozók tudtak erről a problémáról, de – elsősorban ideológiai okokból és a mennyiségi szemlélet hatására – gyakorlatilag nem tettek ellene semmit. Néha elhangzottak olyan vélemények, hogy nem a bontás nélküli lakásépítés a legolcsóbb (hiszen szabad területen pl. nincs semmiféle infrastruktúra), de ezek a hangok rendre elhalkultak.

A vizsgált időszak városszociológiai felmérései bizonyították, hogy a lakáshiány pusztán mennyiségi kérdésként való kezelése újratermeli a társadalmi feszültségeket, ugyanakkor a döntéshozók ezek ismeretében sem változtattak az elhibázott lakáspolitikán, egyedül a lakáselosztás módosítására láttak lehetőséget. Világosan látszik az is, hogy a kor fejlesztéspolitikáját nem a társadalmi igények határozták meg. Mind a mai napig súlyos probléma maradt a belső kerületek fejlesztésének a vizsgált időszakban megfigyelhető elhanyagolása, de a lakosság igényeit negligáló építkezések következtében létrejött lakótelepek is számos társadalmi feszültséget generáltak. Napjaink városökológiai modelljeiben mind a belvárosi lakóöv, mind a lakótelepek zónája műszaki-fizikai és társadalmi értelemben is veszélyeztetett területekként jelennek meg, ami Budapest fejlesztésére súlyos teherként jelent.

IRODALOM

- BALÁS F.–ROPÁR F.-NÉ 1973. Ipparal vegyes, városias jellegű munkáskerület vizsgálata Angyalföldön. – Kézirat. BVTV, Budapest.
- BALÁS F.–SZŰCS I. 1971. Pesterzsébet. – Kézirat. BVTV, Budapest.
- BALÁS F.–SZŰCS I.–ROPÁR F.-NÉ 1971. Újpest-Központ: adalékok Újpest településszociológiai viszonyaihoz a tervezett rekonstrukciót megelőző időszakban. – Kézirat. BVTV, Budapest.
- BALÁS F.–ROPÁR F.-NÉ 1974. Lakótelepek vizsgálata Budafokon, Kelenföldön és az Úllói úton. – Kézirat. BVTV, Budapest.
- BÉLLEY L.–KULCSÁR L. 1976. Lakóhelyi közösség az új lakótelepeken. – *Szociológia* 1. pp. 47–57.
- BRENNER J. 1965. A Józsefváros egy részének szanálási terve. – *Városépítés* 2. 2. pp. 22–27.
- CSÉFALVAY Z. 1999. Helyünk a nap alatt... Magyarország és Budapest a globalizáció korában. – Kairosz Kiadó, Budapest, 227 p.
- CSIZMADY A. 2003. A lakótelep. – Gondolat Kiadó, Budapest, 317 p.
- EGEDY T. 2000. Szegregáció és társadalmi kirekesztés a nagyvárosi lakótelepeken. – *Földrajzi Közlemények* 48. 1–4. pp. 93–108.
- FODOR GY.–MEGYERI GY. 1967. A házigyárak üzembe helyezésének hatása Budapest lakásépítésére. – *Építésügyi Szemle* 10. 11. pp. 331–335.
- FÜLE L. 1979. Még egyszer az első tizenötéves lakásépítési terv megvalósulásáról. – *Területrendezés* 10. 2. pp. 14–18.
- HEGEDŰS J. 1979. Városszerkezet és társadalomszerkezet. – *Budapest* 17. 10. pp. 1–4.
- HEGEDŰS J.–TOSICS I. 1981. Lakáspolitikai és lakáspiac. – *Valóság* 24. 7. pp. 76–90.
- HEIM E. 1964. Budapest lakásépítési problémái – In: PREISICH G. szerk.: Budapest városrendezési problémái. Mérnöki Továbbképző Intézet előadássorozatából. Kézirat. Budapest, pp. 128–153.
- HEIM E. 1965. Városrendezésünk fejlődése Óbuda városrendezési tervének tükrében. – *Városépítés* 2. 3. pp. 21–26.
- JENEY S. 1975. Szanálás a Józsefvárosban. – *Valóság* 18. 6. pp. 72–85.
- JUHÁSZ J. 1978. Tétova vágyakozások. – Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 176 p.
- KÁRPÁTI A.-NÉ–TURÁNSZKY M. 1968. A lakóterületi rekonstrukció gazdasági hatékonysága. – *Közgazdasági Szemle* 15. 4. pp. 426–439.

- KERCSMÁR Gy. 1973. Budapesti házigyárak fejlesztési és rekonstrukciós kérdései. – Magyar Építőipar 22. 8–9. pp. 401–407.
- KOC SIS J. B. 2006. Területfejlesztés Budapesten 1950 és 1985 között: a döntéshozatali mechanizmus és a fejlesztések társadalmi háttere. – Napvilág Kiadó, Budapest, 167 p.
- KONRÁD Gy.–SZELÉNYI I. 1969. Az új lakótelepek szociológiai problémái. – Akadémiai Kiadó, Budapest, 212 p.
- KOVÁCS Z. 2005. A városrehabilitáció eredményei és korlátai Budapesten. – In: EGEDY T. szerk.: Városrehabilitáció és társadalom. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest, 305 p.
- KÖRNER Zs. 2004. A teleszerű lakásépítés története Magyarországon, 1850–1945. – Terc Kiadó, Budapest, 195 p.
- LADÁNYI J. 1992. Gondolatok a Középső-Józsefváros rehabilitációjának társadalmi összefüggéseiről. – Tér és társadalom 6. 3–4. pp. 75–88.
- PERCZEL K. 1969. Az iparfejlesztés és a településhálózat összefüggései. – Településtudományi Közlemények. 22. pp. 18–23.
- PERÉNYI I. 1961. Budapest és környékének általános városrendezési terve a nagyvárosok fejlesztési problémáinak tükrében. – Településtudományi közlemények, 13. pp. 3–17.
- PREISICH G. 1968. Budapest fejlesztésének néhány alapvető problémája. – Településtudományi Közlemények 21. pp. 5–25.
- PREISICH G. 1998. Budapest városépítésének története 1945–1990. – Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 379 p.
- ROPÁR F.-NÉ-SZÜCS I. 1971. Kisvárosi jellegű családiházias városrész vizsgálata Kispesten. – Kézirat. BVTV, Budapest.
- SEREGI L. 1982. Békásmegyér – és a híre. Beszélgetés Kiss Imrével a III. kerületi Tanács elnökével. – Budapest 20. 6. 5–8.
- SZÜCS I. 1966. Lakáshelyzet és lakáselvárák a Józsefvárosban. – Kézirat. BVTV, Budapest.
- SZÜCS I.–BALÁS F.–JENEY S. 1976. Településszociológiai vizsgálat társasházias területeken. – Kézirat. BVTV, Budapest.
- SZÜCS I.–BALÁZSNÉ VARGA M. 1975. Belső Erzsébetváros településszociológiai vizsgálata. – Kézirat. BVTV, Budapest.
- SZÜCS I.–TÓTH I. 1967a. Szociológiai vizsgálat a lágymányosi lakótelepen. – Kézirat. BVTV, Budapest.
- SZÜCS I.–TÓTH I. 1967b. Szociológiai vizsgálat az Üllői úti lakótelepen. – Kézirat. BVTV, Budapest.
- SZÜCS I.–TÓTH I. 1968. A nagyvárosi életmód szociológiai vizsgálata I. – Kézirat. BVTV, Budapest.
- SZÜCS I.–TÓTH I. 1969. A nagyvárosi életmód szociológiai vizsgálata II. – Kézirat. BVTV, Budapest.

EGYÉB FELHASZNÁLT FORRÁSOK

- ÁRT 1960. Budapest és környéke általános városrendezési terve (1960). Minisztertanácsi előterjesztés. Szerzők: PREISICH G.–HEIM E.–PERÉNYI I. és munkatársaik. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár–Budapest Gyűjtemény (FSZEK–BGY) Bf 725/619. 1.
- ÁRT 1970. Budapest és környéke általános rendezési terve (1970). Tervdokumentáció. Szerzők: PREISICH G.–BERCZIK A.–HEIM E.–MESTER Á.–SZÜCS I. és munkatársaik. FSZEK–BGY. Bq. 825/589.

- ÁRT 1980. Budapest és környéke általános városrendezési terve – Városépítési koncepció 1980. Az FT VB Városrendezési és Építészeti Főosztálya irányításával készítette a Budapesti Városépítési Tervező Vállalat I. Városrendezési és Városgazdasági Irodája, valamint a Városépítési Kutatási Önálló Osztály, Budapest. 131 p.
- Budapest statisztikai évkönyvei 1961–1981. Budapest.
- ÉM BJI 2. Építésügyi Minisztérium, Bondor József miniszter iratai. Magyar Országos Levéltár. Jelzet: XIX-D-6-aa. 2. doboz.
- ÉVM SZLI 200. Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium, Szilágyi Lajos miniszterhelyettes iratai. Magyar Országos Levéltár. Jelzet: XIX-D-6-ee. 200. doboz.
- ÉVM PMI 42. Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium, Padányi Mihály miniszterhelyettes iratai. Magyar Országos Levéltár. Jelzet: XIX-D-6-dd. 42. doboz.
- FT VB. Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottságának jegyzőkönyvei 1960–1970. Budapest Főváros Levéltára. Törzsszám: XXIII–102/A.
- MSZMP BP VB. MSZMP Budapest Párt Végrehajtó Bizottságának jegyzőkönyvei 1960–1980. Budapest Főváros Levéltára. Törzsszám: XXXV.1.a.4.
- MSZMP GB. MSZMP Államgazdasági, majd Gazdaságpolitikai Bizottságának jegyzőkönyvei 1960–1980. Magyar Országos Levéltár, 288f–15-ös őrzési csoport.
- OT ÁI 920. Országos Tervhivatal, Általános Iratok. – Magyar Országos Levéltár. Jelzet: XIX-A-16-a. 920. doboz.
1970. évi népszámlálás, 22a kötet. – Központi Statisztikai Hivatal, Budapest.

Aubert Antal (szerk.): A térségi turizmuskutatás és tervezés módszerei, eredményei. – Dialóg Campus Kiadó, Pécs, 392 old.

A krónikások a 2007. évet minden bizonnyal a magyarországi turizmusföldrajz történetének mérföldköveként fogják aposztrofálni, mivel a Magyarország modern turizmusföldrajza c. elméleti megközelítésű monográfiával párhuzamosan napvilágot látott egy, a gyakorlatot sokoldalúan szolgáló kézikönyv is.

A Pécsi Tudományegyetem Földrajzi Intézetében működő, AUBERT A. által vezetett turizmuskutató műhely legújabb gyöngyszemét vehetik kezükbe azok az olvasók, akik a turizmussal kapcsolatos, térorientált vizsgálatokhoz keresnek fogódzót. Az impozáns kiadvány borítójának keményfedelese volta is jelzi, ez esetben hosszabb távra érvényes tudással szembesülhetnek a turizmus iránt érdeklődő hallgatók, oktatók, kutatók és a praxisban dolgozó szakemberek. AUBERT A. szerkesztésében összeállt egy olyan ismerethalmaz, amely a korábbi évtizedek szakkönyveivel ellentétben nem a „Mi?”, a „Mennyi?” és a „Hol?”, hanem a „Hogyan?” kérdésre kíván választ adni. A könyv elsődleges célja annak bemutatása, hogy a geográfia – természetesen más diszciplínákkal karöltve – miként tudja a területi szintű, idegenforgalmi vonatkozású kutatásokat segíteni.

A kötetet népes, neves, ugyanakkor együttműködésre kész szerzőgárda fémjelzi (van olyan alfejezet, amely 8 társszerzővel dicsekedhet). A kiadvány elkészítésében közreműködő szakemberek többsége geográfus (AUBERT A., BERKI M., CSAPÓ J., HEGEDŰS V., SZABÓ G.), de a területfejlesztésben jártas közgazdászok (GONDA T., MÉSZÁROS B.), mérnökök (PÉTERI L., VERES L.), továbbá a bölcsész végzettségű SARKADI E. is hozzájárultak a kötethez. Az iménti felsorolásból is kitűnik, hány fajta kompetenciára volt ahhoz szükség, hogy a

turizmus földrajzi vonatkozású kutatásának gyakorlati problémái komplexen kibontakozhassanak. Az életrajzokat olvasgatva jól kirajzolódik a praxis, a tudás valódi terepen történő kipróbálásának fontossága, így a kézirat alapját képező, OTKA által támogatott kutatás sikerében rendkívül fontos része van a döntés-előkészítés, döntéshozás folyamatait saját bőrükön is kipróbáló szakembereknek.

A 80 színes ábrát és 25 táblázatot tartalmazó könyv három fő fejezetre bontható, ugyanakkor az alfejezetek sokasága és további tagolása segíti az egyes témákban történő eligazodást. Az elméleti kereteket tárgyaló első fejezetben – mintegy kötelező gyakorlatként – a nemzetközi és a hazai turizmuskutatás előzményeinek felvonultatása, valamint a leggyakoribb fogalmak értelmezése mellett a hazai turizmusirányítás üdvöskéje, a desztináció-menedzsment kérdései kerülnek tárgyalásra. A téma teoretikus vonatkozásainak fókuszát jelentő területfejlesztés is meghatározó szerepet kap az első fejezetben, ezen felül a vidéki turizmus sokoldalú értelmezését veszik górcső alá a szerzők. A könyv második fejezete a stratégia fontosságát emeli ki, ahol az olvasó megismerkedhet a területi szintű tervezés fortélyainak filozófiai vetületeivel. Ennek a gyakorlatban való alkalmazásáról a kiadvány harmadik része foglalkozik. Az esettanulmányokat felvonultató záró fejezet a Dunántúl fejlesztési példáin keresztül tárja fel a megvalósítás folyamatait, konkrét projektekbe adva betekintést.

A könyv földrajzi mivoltának egyik igen fontos tanúbizonysága a mondanivaló számtalan színes térképpel történő alátámasztása. A legkülönbözőbb forrásokból származó térképek jól szemléltetik az egyes problémák területi vetületeinek sokszínű feldolgozhatóságát, és mintaként szolgálnak az elkövetkezendő kutatásokhoz. A kiadvány másik erőssége a modellek gyakori alkalmazása. Ezek a valóságot leképező folyamatábrák az adott viszonyokra igazítva az ország bármely térségben eredményes hasznosíthatók. A szerzőknek sikerült elkerülniük, hogy a szakkönyv adathalmazok sokaságát tartalmazza, így az elavulás veszélye ebben a tekintetben sem áll fenn.

A recenziót készítő feladata kettős, egyrészt ismertetnie kell az adott kiadvány erőnyeit, másrészt bírálatot kell megfogalmaznia a tartalmi és formai kritériumoknak való megfeleléssel kapcsolatban. A fentiekén túlmenően dicséret illeti az áttekinthetőséget, a jól strukturáltságot, a már-már szellős tördelést, amely tulajdonságok jelentősen elősegítik a könyvben tárgyalt ismeretek taníthatóságát, tanulhatóságát (utóbbihoz a borító dizájnya is kedvet teremt), ugyanakkor furcsa az irodalomjegyzékben tetten érhető aránytalanág. Amíg a könyv egyik társszerzőjének közel 60 publikációja szerepel a mintegy 300 tételt kitevő irodalomban, addig a legmodernebb nemzetközi turizmuselmélet eredményeinek magyarországi elterjesztésében oroszlánrészt vállaló szerzőpáros vaskos, a témát elsősorban a hatások és a menedzsment oldaláról közelítő munkái egyáltalán nem kerülnek említésre. A könyvet ajánlom minden geográfus és turizmus–vendéglátás képzést folytató felsőoktatási intézmény oktatójának, hallgatójának, továbbá az államigazgatás legkülönbözőbb területein a turizmusért dolgozó munkatársaknak, turisztikai tanácsadóknak, akiknek lehetőségük van a geográfiát mint a turizmus egyik alaptudományát segítségül hívni a tervezés során felmerülő kérdések megoldásában.

MICHALKÓ GÁBOR

Az új turisták feltételezett *niche*-jeinek területi különbségei Magyarországon

MICHALKÓ GÁBOR¹–ILLÉS SÁNDOR²–VIZI ISTVÁN³

Abstract

Spatial variations concerning the potential niches of new tourists in Hungary

Looking for spaces where individuals and communities feel themselves in security appeals to human nature. As a result of a perpetual mobility within society, people are inclined to be concentrated at places where the living conditions are available to fulfil their expectations. The world is full of niches in which living standards and environments can make people happy and satisfied. These niches with a feeling of safety are in the focus of the interest of both migrants and tourists. As a consequence of the vanishing state borders within the EU, it is becoming increasingly difficult to distinguish between tourists and migrants. These two figures of international mobility often put on each other's costume, so their real status cannot be established easily. It is the hypothesis of the present paper that the new global tourists go on a journey searching not only for tourist experiences, but also with the aim of finding the new niches. Naturally, the tourist destinations and the targets of migration may overlap.

Hungary has long been in the focus of international mobility. Approximately 30–40 million foreign citizens cross the borders annually, of whom probably many people arrive in Hungary to find their niche. In the lack of a systematic collection of data it can only be assumed that a number of visitors who arrive in Hungary for the first time as tourists, after exploring the values of the country, decide to remain longer next time, perhaps over one year, and some of them are likely to purchase real estate here. Hungary is considered as the source of the welfare and well-being by many foreign citizens who prefer to visit a Central European country.

In this contribution the focus is on the relationship of tourism and quality of life, especially in international comparison. The links between international tourists, migrants and real estate purchasers arriving in Hungary are examined and an effort is made to explore the presence and specific activities of new tourists in Hungary.

¹ MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, 1112 Bp., Budaörsi út 45. E-mail: michalko@iif.hu

² KSH Népeségtudományi Kutatóintézet, 1024 Bp., Budai László út 1–3. E-mail: illes@demografia.hu

³ Kodolányi János Főiskola, 8000 Székesfehérvár, Fürdő utca 1. E-mail: vizii@mail.kodolany.hu

Bevezetés

A homo sapiens azon kozmopolita fajok egyike, amelynek populációi származási helyüktől függetlenül a Föld legnagyobb részén képesek a természet nyújtotta feltételekhez alkalmazkodni (GEHLEN, A. 1976). Természetesen nem pusztán adaptációról van szó, mivel az egyre fejlődő eszközök is közrejátszanak abban, hogy az ember a fagyos jégmezőn és a forró sivatagban is meg tudja teremteni azokat a feltételeket, amelyek elengedhetetlenül szükségesek az életben maradásához és a szaporodásához. A növény- és állatvilággal elentétben az emberiség vonatkozásában nehezen körvonalazható az az *ökológiai niche*-nek (ejtsd: *nics*) nevezett tér, amelyben természetes életképessegekkel rendelkezne. Az ember mégis törekszik olyan élőhelyeket találni, ill. kialakítani, amelyben a saját elképzeléseinek, elvárásainak megfelelően töltheti mindennapjait. Ez arra vezethető vissza, hogy az ökológiai *niche* értelmezésében az egyes fajok megélhetését biztosító környezeti paraméterekre helyeződik a hangsúly (MESZÉNA G. 2005), az emberiség *niche*-jei viszont – túllépve a pusztai fizikai kondíciókon – mentális elemekben is megtestesülnek.

Az ember igyekszik a lehető legtöbb időt abban a térben tölteni, ahol kiegyensúlyozottnak, elégedettnek, boldognak érzi magát, amelyben a személyisége a legsokoldalúbb módon tud kiteljesedni. A munkavégzés és a szabadidőeltöltés kapcsán egyaránt tetten érhetőek azok a helyek, amelyek hozzájárulnak az életminőség mutatóinak kedvezővé válásához. Miközben számos munkahely alkalmas a *niche* érzés kiváltására, valószínűsíthető, hogy a szabadidős tevékenységekre szolgáló terek erőteljesebben formálják az emberek *niche* tudatát. Mindez természetesen a szocializáció során rögzült attitűdök, különösen a munkához való viszonyulás függvénye. Akiknek a hétköznapiakban saját lakókörnyezetük keretein belül nem sikerül megtalálni a jól-létet, boldogságot, kellemes közérzetet (*well-being*) biztosító teret, a *niche*-t, azon kívül, a különböző mobilitási folyamatok résztvevőiként találhatnak rá.

Az egymással gyakran szimbiózisban álló turizmus és migráció (WILLIAMS, A.–HALL, M. 2000; DUVAL, T. 2003) egyaránt érintett a *niche* megtalálásában. Amíg a turista átmenetileg – egy évnél rövidebb ideig – tartózkodik a szükségleteit a turizmus révén kielégítő helyen, addig a migráns huzamosabb ideig – egy évet meghaladóan – él a boldogulása helyszínéül választott, az eredet országtól eltérő környezetben (ILLÉS S.–MICHALKÓ G. 2003). Ahogyan nem minden turistaút válik a boldogság forrásává, úgy a migrációs döntés eredményeként kiválasztott hely sem feltétlenül eredményez egzisztenciális változásokkal összefüggő elégedettséget. Tehát a *niche* felkutatása, ill. megtalálása ugyan jelen van a nemzetközi mobilitási folyamatokban, de az érintettek személyisége és sorsa függvényében manifesztálódik.

Az egyén különösen a térspecifikus turisztikai termékek (városi, falusi, hegyvidéki, vízparti turizmus, valamint az ökoturizmus) „fogyasztása” során találhat rá arra a helyre, amely elképzeléseiben, vágyaiban életének ideális (nem feltétlenül idilli) környezeteként él, ill. olyan zugként körvonalazódik, ahol képes a teljes kikapcsolódásra, szervezetének testi, lelki feltöltésére. Egyesek nem elégszenek meg azzal, hogy csak turista szerepben vehessék igénybe kedvenc helyük szolgáltatásait, a mindennapi térpályáiktól távoli környezet kínálta élményeket folyamatosan vagy kisebb megszakításokkal kívánják átélni. Ennek érdekében először visszatérő vendégként, majd szezonálisan ott-tartózkodó ingatlantulajdonosként, később akár állandó, véglegesen letelepedett lakosként – azaz migránsként – is megjelenthetnek az adott térben. Azon migránsok esetében, akiknek mobilitását pusztán az egzisztenciális motivációk gerjesztik, szintén tetten érhető a *niche* keresése. Ha az életszínvonal emelkedését célzó migrációs döntés során lehetőség nyílik alternatívák érvényesítésére, akkor az egyén azt a helyet fogja előnyben részesíteni, amelytől – a különböző környezeti

tényezőkből kiindulva – a boldogságához leginkább hozzájáruló hatásokat reméli (ennek lehetnek tapasztalati előzményei és/vagy racionális háttere).

A nemzetközi turizmusban fokozatosan nő az alternatív turisztikai tevékenységeket és élményeket keresők száma (DEARDEN, PH.–HARRON, S. 1994; GONZÁLEZ, R. 2002). Az alternatív turizmus szereplői egyrészt telítődtek a tömegturizmusban megszerezhető tapasztalatokkal, így a korábbi utazásaiktól eltérő élményeket keresnek, másrészt előfordul, hogy a környezetváltozás azon formáiban vesznek részt, amelyek a klasszikus mobilitási folyamatok (turizmus, migráció) határmezsgyéjén húzódnak. Ahogyan az alternatív és a tömegturizmus között is tetten érhető az átfedés, úgy az érintett turisták megkülönböztetése sem egyszerű. Ha azonban elfogadjuk, hogy a tömegturizmushoz képest az alternatív turizmus térnyerése új kínálati elemeket és fogyasztási mintákat eredményezett, akkor a jelenség főszereplőjét új (migráns) turistának nevezhetjük.

A világ új turistáit nem a tengerpartok főenyén napozók vagy az idegenvezető esernyőjét követők, de nem is a zenei fesztiválok sörsátrainál tolongók között kell keresni, irántuk sokkal inkább a hegyek csúcsait, a tengerek mélyét meghódítók, a falvak csendjében meghúzódók soraiban érdemes kutakodni. A világ új turistáinak egyik csoportját azok a külföldi ingatlanulajdonosok alkotják, akik egy másik állam területén vásárolnak lakást, házat vagy éppen nyaralót. E csoport tagjainak vásárlásait a legkülönbözőbb, esetenként egymással keveredő motivációk (pl. befektetési szándék, egy évnél rövidebb kiküldetés, tanulás, alkalmi munkavégzés alatti lakóhely biztosítása, divat, presztízs, második otthon megteremtése) vezérik, amelyek között a hely iránti – gyakran megmagyarázhatatlan – vonzódás, a *niche* megtalálása is szerepet játszik.

Tanulmányunkban arra a kérdésre keressük a választ, hogy Magyarország milyen mértékben számíthat az ingatlanvásárlási céllal érkező új turisták keresletére, vannak-e ennek a fajta keresletnek előzményei a kelet-közép-európai országban, továbbá milyen területi összefüggések mutathatók ki a szálláshelyigényes turisztikai kereslet és a külföldiek ingatlanvásárlásai között. Miközben a felvetett problémák megválaszolása érdekében elvégezzük a Magyarország nemzetközi turizmusára és a külföldiek ingatlanvásárlására vonatkozó adatbázisok másodelemzését, elméleti áttekintést adunk a *niche* turisztikai értelmezéséről és az alternatív turizmusban játszott szerepéről.

A *niche* turizmus: egy rés a turizmus piacán

A turizmussal kapcsolatos kérdések többségének tárgyalása transzdiszciplináris megközelítést igényel, így nem ritka, hogy a felmerülő problémák kapcsán a különböző tudományágak eredményei egymást átfedve hasznosulnak (TRIBE, J. 2004). A földrajz, a közgazdaságtan és a szociológia a kutatások kezdetétől szolgálják a turizmussal kapcsolatos vizsgálatok elméleti megalapozását, de a kulturális antropológia, a pszichológia vagy a történettudomány eredményei is hosszú ideje segítik a turizmus tudományos fejlődését. A turizmuskutatók egy-egy probléma feldolgozásakor – a turizmus gazdasági-társadalmi mivoltára visszavezethetően – sokkal inkább a társadalomtudományok, mintsem a természettudományok eredményeit veszik alapul, igaz, a fenntartható fejlődés elvének érvényesítése érdekében egyre nagyobb hangsúly helyeződik a biológiára, a geológiára, a hidrológiára és a meteorológiára.

Tekintettel arra, hogy a turizmus jelentős mértékben befolyásolja a flóra és a fauna különböző populációinak fennmaradását, az utóbbi időben az ökológia is bekapcsolódott a turizmussal összefüggő folyamatok transzdiszciplináris feltárásába (LACITIGNOLA, D. et al. 2007). Az ökológia azonban nem csak a turizmus élőhelyekre gyakorolt hatásaival kapcsolatos problémák megoldása révén válik egyre fontosabb diszciplínává, hanem az általa használt fogalmak és megközelítési módok is beépülnek a turizmuskutatók mindennapjaiba. Így vált a *niche* a turizmustudomány egyik korszerű fogalmává, amelynek használata sokáig a marketing területére koncentrált.

A marketinggel foglalkozó szakemberek a piac azon szegmensét illetik a *niche* fogalmával, amelyben valamilyen különleges termék egy sajátos csoportnak – kiélezett verseny nélkül – jól eladható (BALLAI L. 2000). A *niche marketing* feladata, hogy a piac legjövedelmezőbb részébe juttassa el a kiszemelt célcsoport számára fejlesztett terméket. A *niche* felismeréséhez, a felmerülő igények kielégítéséhez rendkívüli innovációs készségre van szükség (HJALAGER, A. 2002), amely a turisztikai szolgáltatások és a desztinációk fejlesztésében egyaránt megjelenhet. Akár a diszkont légi társaságok kiépülésének (DOBRUSZKES, F. 2006), akár a légi közlekedésében használatos elektronikus jegyrendszer elterjedésének (SHON, Z.–CHEN, F.–CHANG, Y. 2003) folyamatát vizsgáljuk, a termékfejlesztés kezdetét a *niche* észlelése jelentette (észlelték azokat a vásárlókat, akik hajlandóak voltak lemondani a fedélzeti szolgáltatásokról, ill., akik számára kényelmetlen volt a nyomtatott repülőjegy személyes átvétele).

Hasonló folyamatok játszódtak le az egyes turisztikai termékek (MICHAEL, E. 2002; HUGHES, M.–MACBETH, J. 2005; STERK, B. et al. 2006) vagy bizonyos egzotikus desztinációk (WADE, D.–MVASAGA, B.–EAGLES, P. 2001; DÍAZ-PÉREZ, F.–BETHENCOURT-CEJAS, M.–ÁLVAREZ-GONZÁLEZ, J. 2005) fejlesztése során is, de a szálláshelyek értékesítése (PRYCE, A. 2002), továbbá turizmus és a kiskereskedelem viszonylatában (ASPLET, M.–COOPER, M. 2000) is megfigyelhető volt a *niche marketing* lehetőségeinek kihasználása.

A *niche* piac (*niche market*) egyik sajátossága, a termék rövid életciklusa, hiszen a szűk keresleti szegmens egy idő után kiszélesedhet, amelynek következtében a *niche* – elvesztve eredeti funkcióját – a piacon feloldódhat. Ebből következően az életminőség és a mobilitás kapcsolatának feltárása során a *niche* marketing szempontú megközelítésével szemben a területiségre koncentrált ökológiai értelmezésből indulunk ki.

A *niche* az életminőség fókuszában

A *niche* a növény- és állatökológia egyik kulcsfogalma, azt a teret jelöli, amelyben egy faj megélhetését biztosító környezeti paraméterek rendelkezésre

állnak (MESZÉNA G. 2005). A *niche* tehát egy olyan terület, amely képes az adott faj fennmaradásához nélkülözhetetlen erőforrásokat biztosítani (NÁNÁSI I. 2005). Mivel az életben maradáshoz és a szaporodáshoz szükséges tényezők korlátozottak, ezért az egyes populációk versengenek a *niche* birtoklásáért. Az ember annak ellenére, hogy a legkülönbözőbb környezeti feltételek mellett is képes a létfenntartásra, mégis törekszik a számára optimális életfeltételeket kínáló helyek megtalálására. Vannak, akik a boldogulás (*welfare*) és vannak, akik a boldogság, jó közérzet (*well-being*) teréért szállnak versenybe. Az előbbi csoportba tartozók elsősorban életkörülményeik, életszínvonaluk javulása érdekében, utóbbi tagjai az adott térből fakadó örömök tartós vagy rendszeresen visszatérő átéléséért kelnek útra. Az emberek többsége, persze, saját hétköznapi környezetében is elégedettnek, boldognak érzi magát, így azt a helyet, ahol él, nem kívánja elhagyni. Egy részükben fel sem merül, hogy máshol is dolgozhatnának, másfelé is lakhatnának, a többieknek pedig leginkább anyagi korlátaik miatt kell lemondani az ilyen jellegű vágyaikról. Ugyanakkor szép számmal vannak olyanok, akik mindennapi térpályáiktól távolabb eső helyen keresnek képességeikhez, tudásukhoz jobban illeszkedő munkát vagy vágyaiknak megfelelő otthont.

Egy olyan város, mint pl. Zürich, számos munkavállaló számára az áhított életszínvonal eléréséhez szükséges munkahely, az Alpok szerelmeseinek pedig álmaik nyaralójának színterét jelenti. Annak ellenére, hogy a két csoport tagjai között lehetnek átfedések, mobilitásuk motivációja alapvetően eltérő. A külföldi munkavállalók egy olyan környezetet keresnek, ahol tudásukat, képességeiket a lehető legoptimálisabban hasznosíthatják, a turista szerepben érkező ingatlanvásárlók pedig azt a lakást vagy házat szeretnék megszerezni, amelynek lenyűgöző természeti háttérében gondtalanul tudnak kikapcsolódni, feltöltődni. A verseny mindkét esetben tetten érhető. Az a külföldi munkavállaló nyeri el a legjobb svájci állást, aki magasan képzett, nyelveket beszél, képes az új körülményekhez alkalmazkodni, ezzel párhuzamosan csak az tud a közismerten magas árszínvonalú ingatlanpiacon vásárlóként fellépni, aki rendelkezik egy alpesi ház vagy lakás megszerzéséhez szükséges pénzzel. Miközben a verseny – a virtuális teret nem számítva – közvetlenül a *niche* helyszínén zajlik, az előzményeket a kiindulási területen kell keresni. A tudásra, a szakmai ismeretekre, a megtakarításra, azaz a verseny összetevőire még azelőtt szert kell tenni, mielőtt az érintettek útra kelnének az egzisztenciális vagy a mentális *niche* birtoklásáért.

Az életminőség turizmustudományi értelmezésében *egzisztenciális niche*-nek nevezzük azokat a mindennapi térpályákon kívül eső helyeket, amelyek az egyén munkaerejének, tudásának és képességeinek a lehető leghatékonyabb hasznosulásához kínálnak optimális feltételeket. Egy település munkahelyei nem általában válnak a turizmusban hasznosuló *niche*-csé, hanem bizonyos egyének, esetleg csoportok érdeklődését felkeltve lesznek keresettek.

Az ökológiai *niche* analógiáját alkalmazva, a különböző élőhelyek más-más fajok számára kínálnak optimális feltételeket. A svájci példa egyáltalán nem vonatkoztatható egy geopolitikailag, vallásilag, kulturálisan vagy bármely egyéb módon szerveződő populáció egészére. Annak ellenére, hogy Zürich sok tekintetben ideális feltételeket kínál az egzisztenciális *niche* megtalálásában érintettek számára, lehetnek a kommunikáció, a munkamorál, esetleg a földrajzi környezet tekintetében is olyan körülmények, amelyek sokak számára kizárják az alpesi mintaállam legnagyobb városának *niche*-ként való értelmezését.

Az egzisztenciális *niche*-ek mellett az olykor velük szimbiózisban létező, mentális *niche*-ek olyan helyek, amelyek az egyének vagy kisebb közösségek lakókörnyezetén kívüli szabadidős tevékenységéhez kínálnak magasabb szintű örömszerzést, elégedettségérzést kiváltó impulzusokat. A *niche*-ből nyerhető ingerek tartós biztosítása érdekében az egyén igyekszik minél több időt, minél gyakrabban az adott helyen eltölteni. A mentális *niche*-ek esetében is hangsúlyozni kell a hely egyedi értelmezését, éppen attól válik valamely település *niche*-csé, hogy körvonalazható az azt *niche*-ként fogyasztók köre.

Az egzisztenciális és a mentális *niche* feltérképezése, elérése, a kiindulási és a célállomás közötti mobilitás biztosítása legtöbb esetben a turizmus rendszerében zajlik. Ahhoz, hogy valaki megismerhessen egy másik országban található munkahelyet (vagy reális képzetei legyenek az ottani munkaerőpiac helyzetéről), felmérje az ingatlanok kínálatát, kiválassza a második otthonát, érdemi tapasztalatokkal kell rendelkeznie az adott környezetről, amelyeket az utazás révén lehet megszerezni. A *niche* felfedezéséhez és az ott-tartózkodáshoz kezdetben a közlekedési vállalatok, az utazási irodák, a szálláshelyek és a vendéglátóegységek szolgáltatásainak igénybevételére kerül sor. A *niche*-ben való tartózkodás rendszeressé válásával a turisztikai szolgáltatások szerepe háttérbe szorulhat, ekkor az egyén maga gondoskodik a hely megközelítéséről és önálló háztartása révén biztosítja az ellátás feltételeit.

***Niche*-szigetek a tömegturizmus tengerében**

Miközben a nemzetközi turizmusban továbbra is a mediterrán tengerpartokon koncentrálódó turisták képviselik a legjelentősebb piaci szegmenst, aközben hosszú ideje erősödik az alternatív turisztikai termékek iránt érdeklődők kereslete (WTO 2007). A tömegturizmus elsősorban a vonzerők, valamint az azokra épülő infra- és szuprastruktúra igénybevételében, az élmények minőségében, a környezettel kialakított kapcsolatokban, végső soron a hely fogyasztásában érhető tetten (CLAVER-CORTÉS, E.–MOLINA-AZORÍN, J.–PEREIRA-MOLINER, J. 2007). Amikor jelentős számú turista közel azonos turisztikai tevékenységet végez, hasonló szolgáltatásokat vesz igénybe, egymástól alig eltérő élményekről számol be, minimális mértékben ismeri fel az általa hasznosított

környezet értékeit, akkor tömegturizmusról beszélünk (CAREY, S.–YANI, G. 1999; PEREZ, A.–SAMPOL, J. 2000; JUROWSKI, C. 2005).

Az alternatív turizmussal foglalkozó szakirodalom a szolgáltatások és az élmények egyediségét, a hasonló turisztikai tevékenységet végzők alacsonyabb számát, valamint a környezettel kialakított bensőséges kapcsolatot emeli ki (DEARDEN, PH.–HARRON, S. 1994; RÁTZ, T.–PUCZKÓ, L. 2002; GONZÁLEZ, R. 2002). Amíg a tengerparti üdülést és a síturizmust a tipikus tömegturisztikai termékek között szokták említeni, addig a falusi vagy az ökoturizmust az alternatívákhoz sorolják. A tér ugyan erősen befolyásolja a turisztikai tevékenységet, de egy tengerparti környezetben is végezhető alternatív tevékenység (búvárkodás) és a hegyvidéki falvakban is megjelenhetnek a tömegturisták (síelés).

Témánk, a *niche* szempontjából a turista környezettel meglévő viszonyára, az azzal kapcsolatos képzeteire kell fókuszálni, mivel a felkeresett hely társadalmi, gazdasági helyzetével történő megismerkedés mélysége, valamint a természet értékeinek felismerése és megóvása alkotják azokat a tényezőket, amelyek alapján egy adott turisztikai tevékenység az alternatív vagy a tömegturizmus csoportjába sorolható.

A tömegturizmusban keveset tudunk meg a felkeresett hely társadalmának és gazdaságának jellegzetességéről. Kik élnek ott, mivel foglalkoznak, hogyan gondolkodnak a világról, a turisztikai tevékenység sikere szempontjából szinte érdektelen információnak számít, mint ahogy a hely talajára, vizére, közeteire sem szentelünk figyelmet, mert a tömeg fogyasztási szokásait követjük.

Az alternatív turizmusban ritka a futószalagon gyártott termék, az élmény elérésének egyik letéteményese, hogy milyen a környezettel, különösen a helyiekkel kiépített kapcsolat minősége. A célterület lakossága jelentősen elősegítheti a tartózkodás alatti élmények kibővülését, a helyi gazdaság erőforrásaival való megismerkedés pedig a fogyasztás mértékét növelheti. Az alternatív turizmusban a fizikai környezet sajátosságai olyan vonzerőt képviselnek, amelynek megőrzése, fenntarthatóságának biztosítása a turisták számára is kulcsfontosságú. Mivel a tömegturizmusban résztvevők kevesebb figyelmet szentelnek az őket övező környezetre, így annak értékeiben való elmélyülés, a tér megélése és befogadása felületes. Ezzel szemben az alternatív turizmus lehetőséget kínál a célállomás körültekintőbb megismerésére, az azzal való meghittebb viszony kialakítására. Mivel a tömegturista az alternatív turistával szemben elsősorban fogyasztja, és kevésbé észleli a kultúrtájban testet öltő környezetet, így az a fajta kötődés, amely a hosszabb tartózkodáshoz, a visszatéréshez, a tér *niche*-ként való megéléséhez szükséges lenne, ritkábban alakul ki.

A turisztikai termékek fogyasztását jelentő tevékenységek diverzifikációja következtében a tömegturizmus mellett megjelenő alternatívák kezdete a *niche*-piac észlelésére és a kereslet igényeinek kielégítésre tett első lépésekre vezethető vissza. Amikor pl. a kötött útvonalon zajló, tömeges méreteket öltő autóbuszos városnézésből kiválik a város sajátos értékei (különböző építészeti

korszakokhoz kötődő városrészek vagy az antikvitásokat kínáló negyedek) iránt érdeklődő turistáknak szervezett program, az a *niche* jelenlétét reprezentálja.

ROBINSON, M.–NOVELLI, M. (2005) szerint minden olyan turisztikai termék vagy hely, amely egy viszonylag szűk piaci szegmens igényeit elégíti ki, a *niche turizmus* fogalomrendszerében tárgyalandó. A szerzőpáros a *niche* turizmus kifejezést az alternatív turizmus szinonimájaként használja. A fogalmi átfedések elkerülése érdekében bevezetik a *makro-* és a *mikroniche* megjelölést. Előbbi alatt a széles értelemben vett alternatív turisztikai termékeket (pl. kulturális vagy vidéki turizmus), utóbbin azok szűkebb leágazásait (pl. vallási vagy borturizmus) értik. A *niche* értelmezésében megkülönböztetik a földrajzi, a termék és a fogyasztó orientáltságú megközelítést. Ebből fakadóan a periféria (GRUMO, R.–IVONA, A. 2005) a vadvilág (NOVELLI, M.–HUMAVINDU, M. 2005) vagy a világűr (DUVAL, D. 2005) a földrajzi tér, a gasztronómia (HALL, M.–MITCHELL, R. 2005), a közlekedés (HALL, D. 2005) vagy a kulturális örökség (WICKENS, E. 2005) a turisztikai termék, az ifjúság és az önkéntesek (CALLANAN, M.–THOMAS, S. 2005) pedig a turista sajátosságainak köszönhetően válik a turizmuselméleti szakirodalomban tárgyalandó *niche*-csé.

Véleményünk szerint ROBINSON, M.–NOVELLI, M. (2005) *niche* koncepciójának, vagyis a *niche* és az alternatív turizmus megfeleltetésének legnagyobb gyengesége a fogalom marketing szempontú gyökereihez való kötődésben rejlik. Ha minden desztináció, minden termék és minden fogyasztó magában hordozza a *niche* turizmusban rejlő lehetőségeket – hiszen megfelelő fejlesztéssel és marketingkommunikációval bármi a *niche*-piac részévé tehető –, akkor a fogalom, lényegét veszelve, annyira tág értelmezést kap, amely könnyen homályos megközelítéseket eredményezhet. MACLEOD, D. (2006) a fenntartható fejlődés szempontjából fogalmazza meg kritikai észrevételeit a szerzőpáros *niche* koncepciójával szemben. E szerint a turisztikai tevékenységek vég nélküli diverzifikációja, az újabb és újabb piaci rések felfedezése és azok kiaknázása éppen az alternatív turizmus kapcsán hangsúlyozott fenntarthatósági elvárásokat veszélyeztetheti. Ebből kifolyólag a *niche* fogalmának turizmuselméleti meghonosítására tett törekvések sorában a magunk részéről az ökológiai alapokhoz történő visszatérést tartjuk kívánatosnak.

A turisztikai *niche*

A turizmusban hasznosuló *niche* a tér azon része, amelyben a rendszeres, vagy a huzamosabb ideig való tartózkodás jelentős mértékben serkenti a munkával vagy a szabadidő-eltöltéssel kapcsolatos turisztikai aktivitásban rejlő lelki folyamatok kiteljesedését.

A turisztikai *niche* egy olyan helyet jelöl, amelyben a turista leginkább képes a MASLOW, A. (2003) által megfogalmazott növekedési szükségletek

kielégítésére. A hivatásturista *niche*-je az a hely, ahol a munkavégzéshez szükséges tudását és képességeit az önmagával szemben támasztott elvárásoknak legmegfelelőbben tudja hasznosítani. A szabadidejét töltő turista *niche*-je az a hely, ahol úgy érzi, hogy a lehető legtökéletesebb módon tud kikapcsolódni, feltöltődni, ahol szervezete a leghatékonyabban tud regenerálódni.

Következésként a turisztikai *niche* fontos sajátossága, hogy a hely egyedisége, kiválósága az egyén által hozzá rendelt, neki tulajdonított, az életminőségre érdemi hatást gyakorló értékekben testesül meg. Ebből következően az egyén fejében *niche*-ként megjelenő település(rész) nem feltétlenül tartozik az adott térség legismertebb turisztikai desztinációi közé. Miközben a *niche* minden esetben egyfajta meghittséget, az adott térhez fűződő bensőséges viszonyt sugall, olyan desztinációk is *niche*-csé válhatnak, amelyeket naponta turisták tízezrei keresnek fel. Így a *niche* és a turisztikai desztináció turizmuselméleti elválasztása az egyén adott térhez fűződő viszonyában és az abból fakadó turisztikai magatartásban érhető tetten.

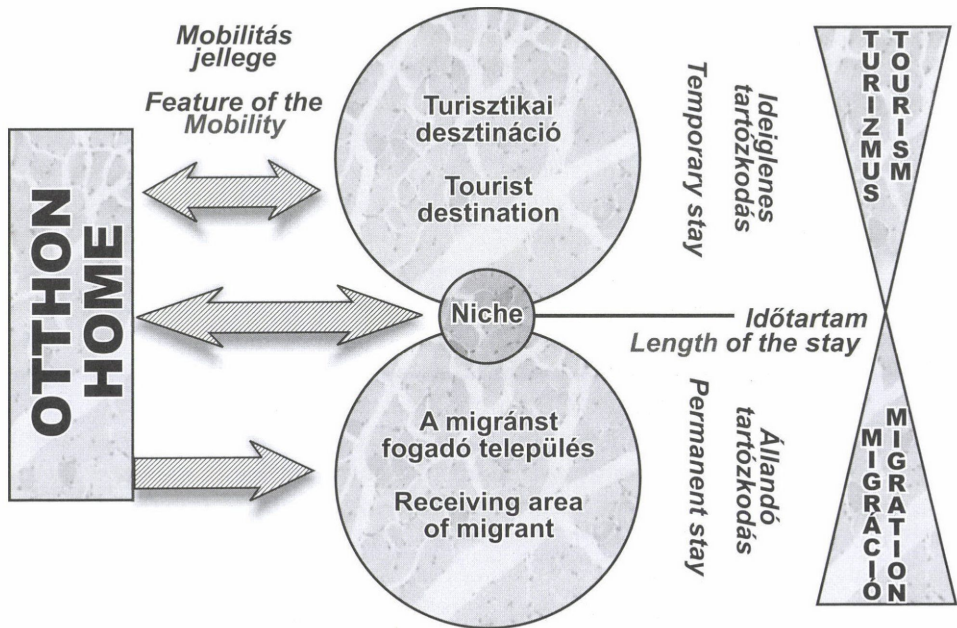
Amíg a turisztikai desztináció általános és objektív, addig a *niche* egyedi és szubjektív kategória. A desztináció esetében a tartózkodás időbelisége és a vele kapcsolatban kialakult érzelmi vagy racionális kötődések kevésbé befolyásolják az adott hely turizmuselméleti meghatározását, igaz a desztináció különleges turisztikai miliójének észlelése fontos lépés az adott hely *niche*-csé válásának folyamatában (MICHALKÓ, G.–RÁTZ, T. 2006). Számos desztinációban mindössze néhány órát töltenek el a látogatók, felkeresésüket a közvetítő szektor információ serkentik. Ezzel szemben a turisztikai *niche* feltételezi a hely hosszabb ideig, ill. rendszeresen történő fogyasztását, valamint az egyén egzisztenciális helyzetét és/vagy mentális állapotát meghatározó mértékben befolyásoló kapcsolatok kialakulását. Egy hely leginkább attól válik turisztikai desztinációvá, hogy képes a turisták tartózkodását szolgáló infra- és szuprasterületre biztosítására.

A *niche* a látogató személyiségének, képességeinek kiteljesedésére, testének, lelkének és szellemének harmóniába kerülésére kínál huzamosabb időn keresztül tartó vagy bizonyos időközönként ismétlődő alkalmat. Ehhez ki kell alakulnia az egyén egzisztenciális és/vagy mentális kötődésének, vagyis egy olyan viszonyrendszernek, amely leginkább a látogató vágyai, álmai valóra váltásának lehetőségéből fakad. Ennélfogva a *niche* nem más, mint egy absztrakt, az életminőséget azonban direkt módon befolyásoló szellemi konstrukció kivetülésének a konkrét színtere. A desztináció csupán egy jó hely, ahová turisták százai, ezrei, tízezrei érkeznek, a *niche* azonban az egyén boldogulásának és/vagy boldogságának forrása, egy olyan hely, amelyről az odalátogatók tudják, minél több időt töltenek ott el, annál kedvezőbb hatást gyakorol az életminőségükre.

Ahogy a turisztikai desztináció, úgy a *niche* sem önmagában, hanem egy vonatkoztatási rendszer részeként, a kiindulási és a célterület dimenziójá-

ban értelmezhető (1. ábra). A *niche* fogyasztását, a *niche*-ként feltételezett térben való tartózkodást megelőzi az odautazás, vagyis a lakókörnyezet elhagyása, de a visszatérés is a tárgyalt fogalom mögött álló jelenség része. Éppen az idődimenzió és a lakóhelyre való visszatérés ténye választja el a turisztikai *niche* tárgyalását a migrációban észlelhető lakóhelyváltástól. Az egyén a *niche*-ként fogyasztott térből időközönként visszatér lakóhelyére, azt véglegesen nem adja fel, tudatában őrzi önmaga két- vagy többlakóságát. Ha azonban valaki lakóhelyétől egy évet meghaladóan távol tartózkodik, az már a migráció keretében kerül tárgyalásra. A turisztikai *niche*-ként hasznosított település bárki életében migrációs szintérré válhat, így a *niche* fogyasztása összeköttetést teremt a turizmus és a migráció között. A turisztikai *niche* ennél fogva átmenetet képez a turista által fogyasztott turisztikai desztináció és a migráns által kiválasztott lakókörnyezet között.

Az ökológiai *niche*-ből kiindulva az egyén életének azon, utazásai során megismert helyszínei tekinthetők turisztikai *niche*-nek, amelyeket – a realitás talaján maradva – önmaga, ill. családja új lakóhelyeként, élettereként is el tud képzelni. A boldogulás és a boldogság tudatos keresésében érintett új turisták lakókörnyezetüktől távol eső, gyakran külföldön található ingatlan vásárlása révén biztosítják a maguk számára a *niche* folyamatos vagy rendszeres fogyasztását. Első lépésben az alternatív turizmus résztvevőiként abban a

1. ábra. A turisztikai *niche* a nemzetközi mobilitás rendszerében

The tourist *niche* in the system of international mobility

térben keresnek ingatlant, amely a fejükben egzisztenciális és/vagy mentális *niche*-ként él. Ezen idő alatt többségük turistaként viselkedik, regisztrált szálláshelyeken száll meg, vendéglátóipari létesítményeket vesz igénybe. A megvásárolt lakásra, házra, nyaralóra használt második otthon kifejezés arra a viszonyra is utal, amely az adott ingatlan otthonként való értelmezésében testesül meg (DUVAL, D. 2004; TIMOTHY, D. 2004).

Új turisták Magyarországon

Magyarország hosszú ideje a turizmus nemzetközi áramlatainak középpontjában fekszik. Az ország földrajzi elhelyezkedése, kulturális öröksége, természeti adottságai a rendelkezésre álló infra- és szuprastruktúrával egyetemben egyaránt elősegítik, hogy évről évre 30–40 millió külföldi lépje át a kelet-közép-európai állam határát (KSH 2007). A Magyarországra látogatók igen tekintélyes része az átutazókhöz és a kirándulókhöz sorolható, de a turistának tekintett csoporton belül is vannak olyanok, akiknek tevékenysége nem illik a klasszikus, a szabadidejüket töltő vagy a hivatásuk érdekében utazó turistákra (1. táblázat). 2006-ban pl. 38 millió külföldi lépett Magyarország területére, akinek 38%-a átutazó, 40%-a kiránduló volt, és mindössze 22%-uk nevezhető turistának. Az átutazók döntő többsége (96,1%) és a kirándulók 24 óránál kevesebb ideig tartózkodtak Magyarországon, utóbbiak 46,3%-a vásárlási céllal érkezett, de a munkavégzés (12,2%) és a rokonlátogatás (11,9%) is a gyakoribb motivációk közé tartozott.

A Magyarországra több napra látogató turisták tevékenysége igen diverzifikált, többségük a szabadidős vagy a hivatásturizmusban vesz részt. Vannak azonban olyan külföldiek, akik formálisan ugyan turista szerepben

1. táblázat. A Magyarországra látogató külföldiek száma és tartózkodási ideje egyes kiemelt utazási motivációk szerint, 2006 (ezer fő)

Látogatók	Összesen	Egy napra látogatók	Több napra látogatók	
			száma, fő	tartózkodási ideje, nap
<i>összes külföldi látogató</i>	38 318	29 059	9259	7,7
ezen belül motivációk szerint				
átutazás	14 694	14 119	575	2,0
tanulás	293	185	108	43,9
munka	2522	1817	705	12,4
üdülés	2283	166	2117	9,4
rokonlátogatás	3855	1777	2078	7,1
vásárlás	6980	6916	64	2,5
egyéb	7691	4079	3612	13,1

Forrás: KSH

tartózkodnak Magyarországon, tevékenységük és tartózkodási idejük alapján viszont a migránsokhoz állnak közelebb. Ilyenek a tartózkodásuk céljaként a tanulást vagy a munkát megjelölők, de feltehető, hogy a motivációjukat egyéb kategóriába soroló személyek sem zárhatók ki.

Azok a külföldiek, akiknek magyarországi tartózkodása a szabadidős és a hivatásturizmus fogalmi keretein kívül esik, az új turisták közé sorolhatók. Ezek a személyek átmenetet képeznek a tradicionális értelemben vett turisták és a migránsok között, tartózkodásuk a karrierük építését, életszínvonaluk javulását, a hely huzamosabb fogyasztását szolgálja. Az új turistákat – sajátos motivációjuk mellett – az átlagosnál hosszabb időtöltés jellemzi, így alkalmuk nyílik az adott hely társadalmi-gazdasági környezetével való mélyebb megismerkedésre. Ennek folyamán – többek között költségeik mérséklése, racionalizálása érdekében – informálódnak a lakáspiacról, az ingatlanok áráról, a bérleti díjakról, amelynek folyamányaként potenciális vásárlóknak tekinthetők. Amíg 2006-ban a Magyarországra több napra látogatók átlagosan 7,7 napot töltöttek el, addig a tanulási cél 43,9, a munkavégzési szándék 12,4, az egyéb ok 13,1 nap tartózkodást generált.

Annak ellenére, hogy az üdülés kifejezetten a szabadidős turizmus fogalmi körébe tartozik, feltételezhető, hogy a Magyarországra üdülési motivációval érkező külföldiek között is találkozhatunk új turistákkal. Ha a határokon túlról érkező üdülők 9,4 napos tartózkodását összevetjük a magyarországi kereskedelmi és magán szálláshelyeken regisztrált külföldiek 2,9 napos tartózkodásával, akkor az ő esetükben is vélelmezhető, hogy szállásként a turisztikai szuprastruktúrán kívül álló objektumokat használnak.

Az új turistának tekintett külföldiek motivációjából és a tartózkodásuk időtartamából arra következtethetünk, hogy az általuk igénybe vett tér sokkal inkább *niche*-ként mintsem turisztikai desztinációként hasznosul. A tanulók, a munkát vállalók és az egyéb céllal Magyarországon tartózkodók esetében a hely egzisztenciális, egyes üdülők kapcsán mentális *niche*-ként értelmezhető. Az új turisták átmeneti, de a tradicionális turistákkal összehasonlítva huzamosabb idejű lakókörnyezet váltását a rokonok, ismerősök által – gyakran szívességi alapon – kínált, bérelt vagy saját tulajdonban lévő ingatlanok biztosítják. A *niche* hosszú távú fogyasztása leginkább saját tulajdonú ingatlan révén garantálható. Empirikus vizsgálatok hiányában – pusztán elméleti megfontolások alapján – nagy valószínűséggel azok a települések tekinthetők Magyarország potenciális *niche*-jeinek, amelyek az elmúlt években a külföldi ingatlanvásárlók érdeklődésének fókuszában álltak.

Potenciális *niche*-ek a magyar turisztikai térben

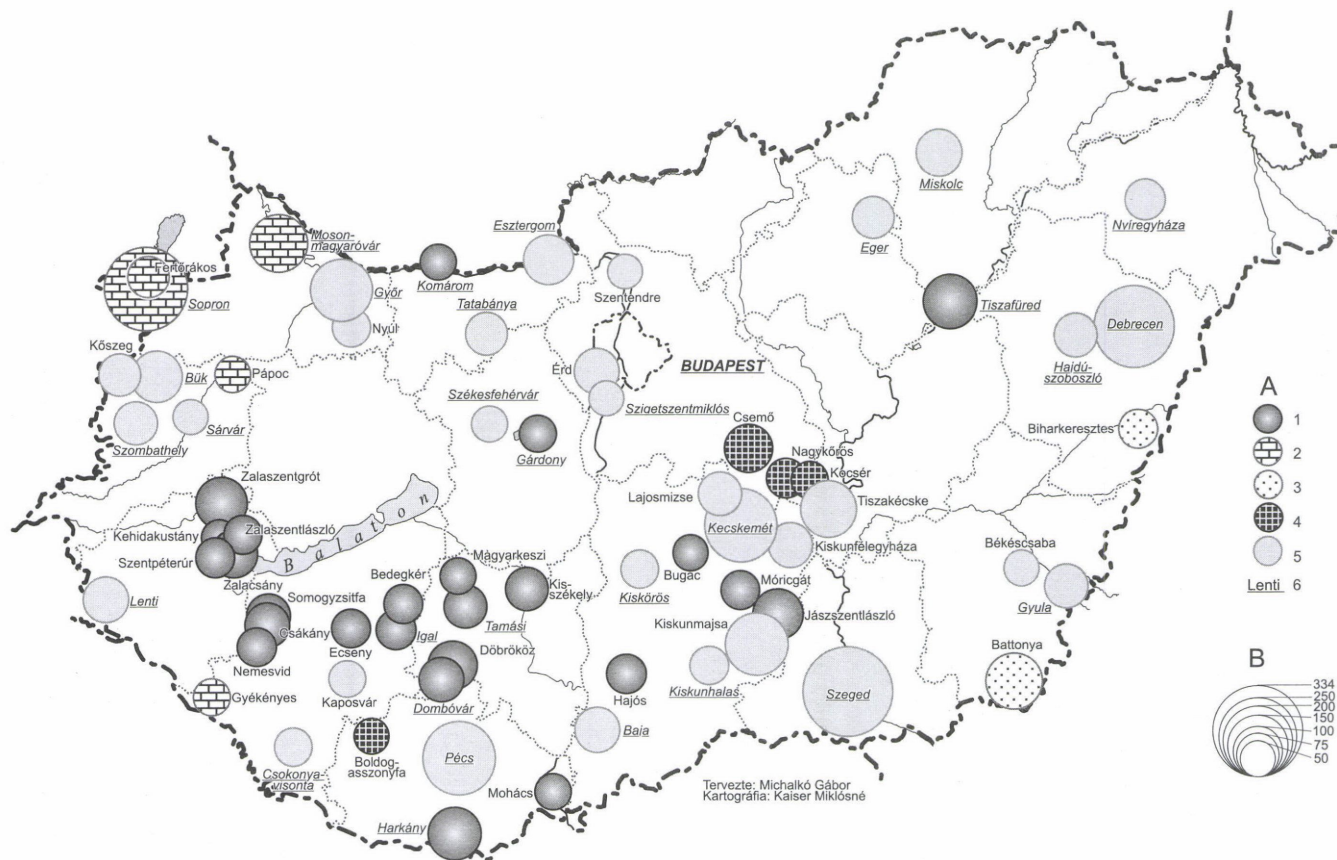
Annak ellenére, hogy kivételes esetekben 1990 előtt is engedélyezték külföldi állampolgár Magyarországon történő ingatlanvásárlását, számottevő

mértékű keresletet csak a rendszerváltozást követően regisztráltak. Az 1990 után folyamatosan változó jogszabályi környezet különböző hatóságok engedélyéhez kötötte a külföldiek ingatlanvásárlását. Ebből következően a rendelkezésre álló adatok meglehetősen hiányosak, idő- és térbeli összehasonlításra alkalmatlanok. 1996-tól vált a területileg illetékes közigazgatási hivatalok hatáskörévé a külföldiek ingatlanszerzésének felügyelete és regisztrálása, de csak 2001-ben került bevezetésre az egységes normákon alapuló adatgyűjtés. Ez azt jelenti, hogy koherens, az ország összes településére vonatkozó adatbázissal mindössze 2001–2006 viszonylatában rendelkezünk. Az alábbiakban bemutatásra kerülő elemzés alapja az ingatlant szerzett külföldiek száma és állampolgárság szerinti összetétele. A külföldiek száma azonban nem egyezik meg a külföldiek által megvásárolt ingatlanok számával, mivel egy ingatlanak több külföldi állampolgár is tulajdonosává válhat, és olyan esetek is előfordulnak, hogy a résztulajdonsok különböző állampolgárságúak.

2001–2006 között megközelítően 36 ezer külföldi állampolgár vásárolt ingatlant Magyarországon. A tulajdonosok Budapesten (21%) és a Balatont övező megyékben koncentrálnak (29%), e területek egyben a magyarországi turizmus legkeresettebb térségei. A külföldiek ingatlanvásárlásainak megyei szintű elemzése önmagában nem elegendő a turisztikai *niche* magyarországi színtereinek feltárásához. Ahhoz, hogy közelebb kerüljünk a *niche* koncepció igazolásához, települési szinten kell az adatokat értékelni (2. ábra). Ennek érdekében a 2001–2006 között ingatlant szerzett külföldiek száma alapján sorrendbe állítottuk a magyarországi településeket (a 3121 településből összesen 994 volt érintett a vizsgálatban), majd az első 100-ra vonatkozóan megkíséreltük a turisztikai szerepkör és az ingatlanvásárlás közötti kapcsolatok kimutatását.

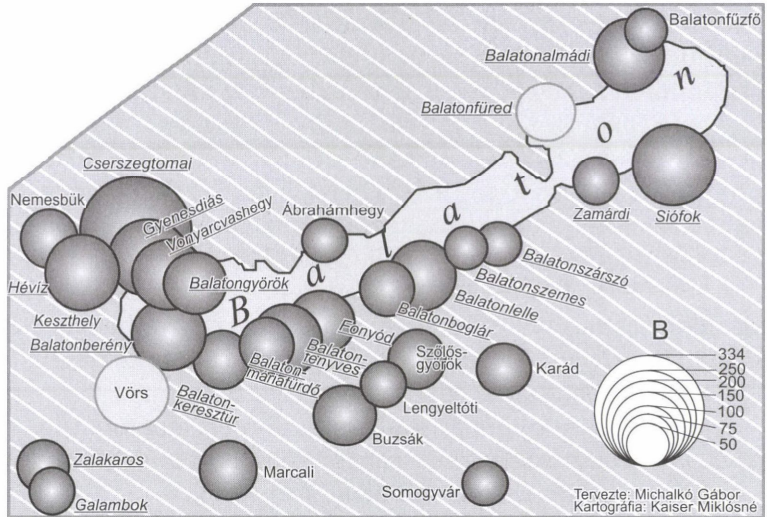
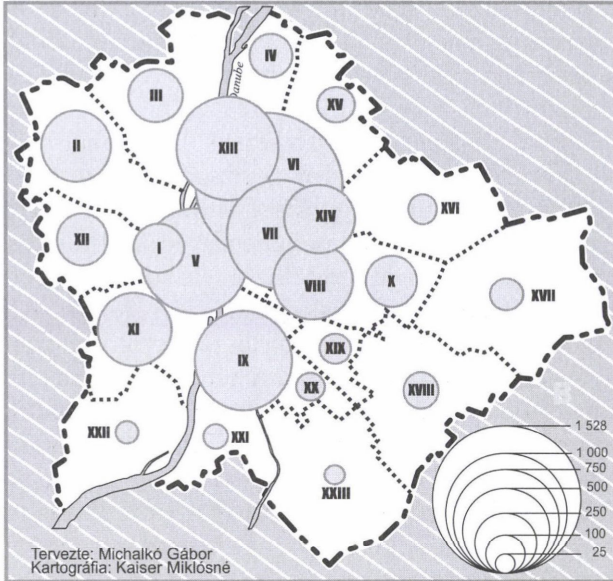
A leginkább preferált települések élén Budapest áll. A magyar fővároson belül a city közvetlen szomszédságában fekvő VI. kerület a legkeresettebb. Az első 100 település között megtalálható az összes régióközpont (Szeged 2. hely; Debrecen 5. hely; Pécs 6. hely; Győr 11. hely; Miskolc 40. hely; Székesfehérvár 85. hely), azonban a megyeközpontok közül már egynéhány (a 19-ből 6) kiszorult az élmezőnyből. Ezzel szemben az első 100 település között 15 olyan faluval is találkozhatunk, amelyekben a népesség száma nem éri el az 1000 főt.

A vizsgálatba vont első 100 település közül 54 esetben a német állampolgárságú ingatlantulajdonosok dominálnak (részarányuk meghaladja az 50%-ot). Ezen városok és falvak földrajzi elhelyezkedésében tipikus jellemzők nem mutathatók ki, a Dunántúlon és az Alföldön egyaránt megtalálhatók. A németek mellett az osztrákok 5, döntően a magyar–osztrák határhoz közel eső, a hollandok 4 (ebből 3 egy tömbben), míg a románok 2 (magyar–román) határ menti településen vannak abszolút többségben a külföldi ingatlanvásárlók között. Figyelemre méltó, hogy sem Budapesten, sem pedig a regionális köz-

2. ábra. A külföldi ingatlanvásárlók által preferált magyarországi települések, 2001–2006.

Top 100 settlements in Hungary highly frequented by real estate purchasers of foreign citizenship, 2001–2006.

2. ábra. A külföldi ingatlanvásárlók által preferált helyek (Budapest, Balaton-part), 2001–2006. A = 50%-ot meghaladó ingatlanvásárló állampolgársága. – 1 = német; 2 = osztrák; 3 = román; 4 = holland; 5 = nincs dominancia; 6 = jelentős külföldi turista forgalmat bonyolító település a vendégszakák alapján. B = Ingatlant vásárlók száma

Highly frequented places by real estate purchasers of foreign citizenship (Budapest, Balaton), 2001–2006. A = citizenship of purchasers over 50%. – 1 = German; 2 = Austrian; 3 = Romanian; 4 = Dutch; 5 = no dominance recorded; 6 = Settlement with high turnover of foreign tourists based on bed nights. B = Number of real estate purchasers

pontokban sincs olyan állampolgárságú csoport, amely dominanciára tudott volna szert tenni. Ez a tény összefügg a nagyvárosok multifunkcionalitásával, amely az egzisztenciális és a mentális *niche* keresésében résztvevő külföldiek széles spektrumának jelent vonzerőt.

Amennyiben az ingatlanvásárlásban érintett városok és falvak turisztikai funkcióját (az ott eltöltött vendégéjszakák számát) vizsgáljuk, láthatjuk, hogy a leginkább keresett 100 település többsége (54%) a Magyarországra érkező nemzetközi vendégforgalom célterülete is egyben. A külföldi ingatlanvásárlók által preferált turisztikai funkcióval rendelkező települések között Magyarország nemzetközi turizmusában zászlóshajónak számító vízparti nyaralóhellyel (Siófok), gyógyfürdővel (Hévíz), kulturális szerepkörrel rendelkező várossal (Keszthely) egyaránt találkozhatunk. A helyi lakosokra jutó külföldi ingatlantulajdonosok száma egyfajta mutatója lehet annak a társadalmi környezettel meglévő viszonynak, amely a koncepció szerint befolyásolja az adott hely *niche*-ként való értelmezését. Amíg az észak-magyarországi régió központjában, Miskolcon minden 2018. helyi lakosra jut egy külföldi ingatlantulajdonos, addig Csákányon minden 3., Ecsenyben és Vörsön minden 4. helybélire jut egy nem magyar állampolgárságú ház- vagy lakástulajdonos. Ezekben az alacsony népességszámú (500 fő alatti) településeken nincs regisztrált külföldi vendégforgalom, így az új tulajdonosok a nemzetközi turizmus generálta forgatagtól távolabb élvezhetik az ingatlanjaik kínálta előnyöket.

Látható, hogy a hely turisztikai *niche*-csé válásában nem tudunk olyan objektív földrajzi kritériumokat kimutatni, amelyek alapján egyértelműen prognosztizálható lenne az új turisták kereslete. Községek, városok, regionális központok, turisztikailag frekvenciált és kevésbé frekvenciált települések egyaránt a *niche* színtereivé válhatnak Magyarországon. A rendelkezésre álló mutatók nem alkalmasak arra, hogy azok elemzésével lehatároljuk az egzisztenciális és a mentális *niche* színtereit. Azt azonban feltételezhetjük, hogy nagyobb eséllyel válik egy település turisztikai *niche*-csé, ha

- regionális szerepkörrel rendelkezik,
- vízparti nyaralásra alkalmas környezetet kínál,
- az egészségturizmusban hasznosítható gyógytényezővel rendelkezik,
- a potenciális piacokhoz közel fekszik,
- tájéskészítési értékekben gazdag.

Azokban az esetekben, ahol a fenti tényezők egyike másika együttesen jelentkezik, felerősödhet a hely *niche*-ként való értelmezése és az ingatlanvásárlás iránti igény. Ugyan objektív mutatókkal nem tudjuk bizonyítani annak a viszonynak a mibenlétét, amely az ingatlanvásárláshoz vezet, az adatbázisok másodelemzése megerősítette azt a feltételezést, hogy a Magyarországra érkező külföldiek között akadnak olyanok, akik az adott helyet *niche*-jüknek tekintik, így ott a tartózkodásukat tartósan biztosító ingatlannal kívánnak rendelkezni.

Következtetések

Ha valakit azzal a kérdéssel szembesítenének, ha tehetné, legszívesebben hol kezdené újra az életét, akkor a megnevezett települést az illető *niche*-jeként értelmezhetjük. A tanulmányban bemutatott *niche* koncepció lényege, hogy a turizmus–migráció–életminőség fogalmi hármasságában gondolja végig az ökológiából kölcsönzött gondolatokat. Minderre azért van szükség, mivel a turizmus megváltozó természete és a belső határok nélküli Európai Unió migrációs politikája olyan új jelenségekkel szembesíti a kutatókat, amelyek területi vonatkozásait már igen nehéz a meglévő fogalmi keretek között tárgyalni.

A mobilitás, különösen a nemzetközi mobilitás háttérében az egyén életminőségének javulását eredményező motivációk húzódnak, amelyek a tér értelmezését gyakran szubjektív megvilágításba helyezik. Amíg a turisztikai desztinációk vonzerői színes katalógusokban, impozáns animációkat tartalmazó internetes honlapokon vagy éppen a televízió képernyőjén jelennek meg, addig a turisztikai *niche*-ként definiált helyek értékei leginkább a fejekben élnek.

A turisztikai *niche* az utazással összefüggő örömök olyan tárházának tekinthető, amelynek fogyasztására kezdetben turistaként, később akár ingatlan tulajdonosként kerül sor. Az egyének az átlagosnál gyakrabban keresik fel a fejükben turisztikai *niche*-ként élő települést vagy jóval hosszabb ideig tartózkodnak ott, mindezt az életminőségük növelése érdekében teszik. Bizonyos esetekben a turisztikai *niche*, tehát az a hely, amelynek fogyasztására eredetileg turista szerepben került sor, állandó lakóhellyé válik, a folyamatban résztvevő pedig migránssá avanzsál.

A magyarországi településállományon belül – pusztán a külföldiek által megszerzett ingatlanok területi sajátosságaiból kiindulva – ugyan körvonalazható azon kitüntetett helyiségek, NEMES NAGY J. (2001) értelmezésében szigetek köre, amelyeket potenciális *niche*-ként értelmezhetünk, de az ingatlanvásárlás mögött álló motivációk ismerete nélkül nem tudunk a konkrét összefüggésekre rámutatni. Ez az empirikus kutatás a jövő feladata.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmányban közreadott vizsgálat a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj és az OTKA (K67573) támogatásának segítségével zajlott. Itt kívánjuk megköszönni Rátz Tamara hasznos tanácsait.

- ASPLET, M.–COOPER, M. 2000. Cultural designs in New Zealand souvenir clothing: the question of authenticity. – *Tourism Management*. 21. pp. 307–312.
- BALLAI L. 2000. A mezítelen marketing. – Európa Könyvkiadó, Budapest. 308 p.
- CALLANAN, M.–THOMAS, S. 2005. Volunteer tourism–Deconstructing volunteer activities within a dynamic environment. – In: NOVELLI, M. (ed.): *Niche tourism*. Elsevier, Oxford. pp. 183–200.
- CAREY, S.–YANI, G. 1999. Changing attitudes to mass tourism products – The UK outbound market perspective. – *Journal of Vacation Marketing* 6. 1.
- CLAVER-CORTÉS, E.–MOLINA-AZORÍN, J.–PEREIRA-MOLINER, J. 2007. Competitiveness in mass tourism. – *Annals of Tourism Research*. 34. 3. pp. 727–745.
- DEARDEN, PH.–HARRON, S. 1994. Alternative Tourism and Adaptive Change. – *Annals of Tourism Research*. 21. 1. pp. 81–102.
- DÍAZ-PÉREZ, F.–BETHENCOURT-CEJAS, M.–ÁLVAREZ-GONZÁLEZ, J. 2005. The segmentation of Canary Islands tourism markets by expenditure: implications for tourism policy. – *Tourism Management*. 26. pp. 961–964.
- DOBRSZKES, F. 2006. An analysis of European low-cost airlines and their networks. – *Journal of Transport Geography*. 14. pp. 249–264.
- DUVAL, D. 2004. Mobile migrants – Travel to second homes. – In: HALL, M.–MÜLLER, D. (eds.): *Tourism, mobility and second homes*. Channel View Publication, Clevedon. pp. 87–96.
- DUVAL, D. 2005. Space tourism–Small steps, giant leaps: space as the destination of the future. – In: NOVELLI, M. (ed.): *Niche tourism*. Elsevier, Oxford. pp. 213–222.
- DUVAL, T. 2003. When hosts become guests–return visits and diasporic identities in a commonwealth eastern caribbean community. – *Current Issues in Tourism*. 6. 4. pp. 267–309.
- GEHLEN, A. 1976. Az ember természete és helye a világban. – Gondolat, Budapest.
- GONZÁLEZ, R. 2002. Alternative Tourism Activities Management in the Argentinean-Chilean Great Lakes Corridor. – *Current Issues in Tourism* 5. 3–4. pp. 167–174.
- GRUMO, R.–IVONA, A. 2005. Tourism in peripheral regions – Discovering the hidden histories of Italy. – In: NOVELLI, M. (ed.): *Niche tourism*. Elsevier, Oxford. pp. 121–132.
- HALL, D. 1998. Tourism development and sustainability issues in Central and South-eastern Europe. – *Tourism Management*. 19. 5. pp. 423–431.
- HALL, D. 2005. Transport tourism – Travelling through heritage and contemporary recreation. – In: NOVELLI, M. (ed.): *Niche tourism*. Elsevier, Oxford. pp. 89–100.
- HALL, M.–MITCHELL, R. 2005. Gastronomic tourism – Comparing food and wine tourism experiences. – In: NOVELLI, M. (ed.): *Niche tourism*. Elsevier, Oxford. pp. 73–88.
- HJALAGER, A. 2002. Repairing innovation defectiveness in tourism. – *Tourism Management*. 23. pp. 465–474.
- HUGHES, M.–MACBETH, J. 2005. Can a Niche-Market Captive-Wildlife Facility Place a Low-Profile Region on the Tourism Map? An Example from Western Australia. – *Tourism Geographies* 7. 4. pp. 424–443.
- ILLÉS S.–MICHALKÓ G. 2003. A turizmus és migráció néhány összefüggése Magyarországon. – *Demográfia*. 46. 4. pp. 352–374.
- JUROWSKI, C. 2005. B.E.S.T. Think Tank IV: Mass Sustainable Tourism – Challenges and Opportunities. – *Journal of Sustainable Tourism*. 13. 3. pp. 296–304.

- KSH 2007. Központi Statisztikai Hivatal (Central Statistical Offices) adatszolgáltatása: www.ksh.hu
- LACITIGNOLA, D.–PETROSILLO, I.–CATALDI, M.–ZURLINI, G. 2007. Modelling socio-ecological tourism-based systems for sustainability. – *Ecological Modelling*. 206. 1–2. pp. 191–204.
- MACLEOD, D. 2006. Book review. – *Tourism Management*. 27. pp. 1426–1427.
- MASLOW, A. 2003. A lét pszichológiája felé. – Ursus Libris, Budapest. 376 p.
- MESZÉNA G. 2005. Populáció-reguláció és niche. – *Magyar Tudomány*. 50. 4. pp. 410–417.
- MICHAEL, E. 2002. Antiques and tourism in Australia – *Tourism Management*. 23. pp. 117–125.
- MICHALKÓ, G.–RÁTZ, T. 2006. The mediterranean tourist milieu: Anatolia. – *An International Journal of Tourism and Hospitality Research*. 17. 1. pp. 93–109.
- NEMES NAGY J. 2001. Szigetek a társadalmi térben. – In: ABONYINÉ PALOTÁS J.–BECSEI J.–KOVÁCS Cs. (szerk.): *A magyar társadalomföldrajzi kutatás gondolatvilága SZTE, Szeged*, pp. 27–39.
- NÁNÁSI I. (szerk.) 2005. Humánökológia. – *A természetvédelem, a környezetvédelem és az embervédelem tudományos alapjai és módszerei. – Medicina, Budapest*. 543 p.
- NOVELLI, M.–HUMAVINDU, M. 2005. Wildlife tourism–Wildlife use vs local gain: trophy hunting in Namibia. – In: NOVELLI, M. (ed.): *Niche tourism*. Elsevier, Oxford. pp. 171–182.
- PEREZ, A.–SAMPOL, J. 2000. Tourist Expenditure for Mass Tourism Markets. – *Annals of Tourism Research* 27. 3. pp. 559–827.
- PRYCE, A. 2002. Timeshare industry structure and competitive analysis. – *Hospitality Management*. 21. pp. 267–275.
- RÁTZ, T.–PUCZKÓ, L. 2002. The impacts of tourism: an introduction. – Hama Polytechnic. Hamenlinna. Finland, 408 p.
- ROBINSON, M.–NOVELLI, M. 2005. Niche tourism: an introduction. – In: NOVELLI, M. (ed.): *Niche tourism*. Elsevier, Oxford. pp. 1–11.
- SHON, Z.–CHEN, F.–CHANG, Y. 2003. Airline e-commerce: the revolution in ticketing channels. – *Journal of Air Transport Management*. 9. pp. 325–331.
- STERK, B.–ITERSUM, M.–LEEUWIS, C.–ROSSING, W.–KEULEN, H.–VEN, G. 2006. Finding niches for whole-farm designs models: contradictio in terminis? – *Agricultural Systems*. 87. pp. 211–228.
- TIMOTHY, D. 2004. Recreational second homes in the United States–Development Issues and Contemporary Patterns. – In: HALL, M.–MÜLLER, D. (eds.): *Tourism, mobility and second homes*. Channel View Publication, Clevedon. pp. 133–148.
- TRIBE, J. 2004. Knowing about tourism–epistemological issues. – In: PHILLIMORE, J.–GOODSON, L. (eds.): *Qualitative research in tourism*. Routledge, London. pp. 46–62.
- WADE, D.–MWASAGA, B.–EAGLES, P. 2001. A history and market analysis of tourism in Tanzania. *Tourism Management*. 22. pp. 93–101.
- WICKENS, E. 2005. Cultural heritage tourism–Being, not looking: beyond the tourism brochure of Greece. – In: NOVELLI, M. (ed.): *Niche tourism*. Elsevier, Oxford. pp. 111–120.
- WILLIAMS, A.–HALL, M. 2000. Tourism and migration–new relationships between production and consumption. – *Tourism Geographies*. 2. 1. pp. 5–27.
- WTO 2007. World Tourism Organisation: www.wto-tourism.org

NOW AVAILABLE!

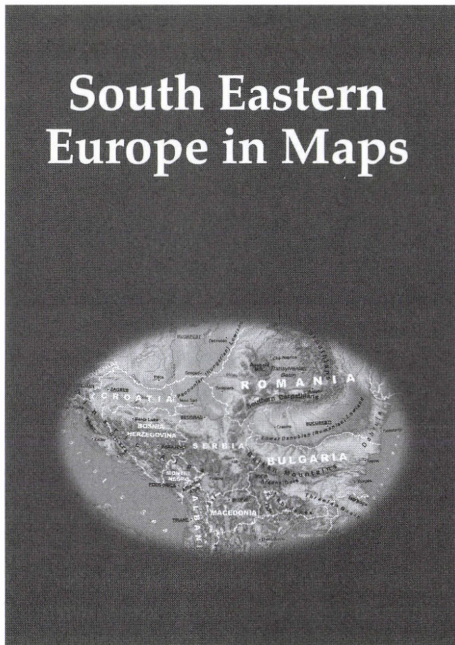
Károly Kocsis (ed.): South Eastern Europe in Maps 2nd, Revised and Expanded Edition

Geographical Research Institute Hungarian Academy of Sciences. Budapest, 2007. 136 old.

Over the past fifteen years the explosion of the "Balkan powder-barrel" shocking the European continent deeply i.e. the fanning of ethnic-religious tensions (suppressed for several decades) into regional conflicts and warfare renewed traditional interests of the Hungarian public towards the countries of South Eastern Europe (the former member republics of Yugoslavia, Albania, Bulgaria and Romania).

There has emerged a necessity to publish an atlas in the form of a book or a book combined with an atlas in which a large number of attractive thematic (political, ethnic, religious, economic) maps, charts, tables completed by concise textual analyses provide explanation for the up-to-date societal and economic issues of South Eastern Europe and the most characteristic segments of the region's development in the 20th century. The present publication produced in the Geographical Research Institute of the Hungarian Academy of Sciences serves as a brief account for public and scientific audiences and political decision makers on the region which largely belongs to the Balkans, with some countries

as the primary targets of the enlargement of the European Union. The chapters are entitled by the main topics figuring in the book: the concept of South Eastern Europe and the Balkans; territorial distribution by states; ethnic and religious patterns; urbanisation and town network; the standard of economic development; spatial disparities; industry; transport; and tourism.

Price: HUF 3000.00 (EUR 12.00)
Order: Geographical Research Institute
HAS Library H-1388 Budapest, POB. 64.
E-mail: magyar@sparc.core.hu

A kulturális turizmus jelentősége és szerepe napjaink idegenforgalmában

CSAPÓ JÁNOS¹–MATESZ KRISZTINA²

Abstract

The role and importance of cultural tourism

The aim of the study is a detailed presentation of the role and positions of cultural tourism on present-day global tourism market both from the theoretical and practical viewpoints. With the definition of cultural tourism, the complex problems of the term are to be pointed at. It is proven to be a controversial issue in tourism, since no adequate definition of the notion exists.

We can state that cultural tourism is a very complex segment of the tourism industry; its supply is diverse and versatile. The future positions of the discipline will probably be strengthened both directly and indirectly as with the sophistication of recreational requirements the aspirations to get acquainted with the cultural values are going to grow strong. Naturally, mass tourism will never lose its positions, but tourists taking part in the supply of the 4S will become visitors with more diversified needs concerning cultural interest. Consequently, apart from the theoretical discussion, the study aims to provide an insight into the tourism segments and attraction structure of cultural tourism at the end of the paper, where a case study is presented about the cultural city tourism of Europe.

Bevezetés

Jelen tanulmány célja korunk egyik vezető és dinamikusan fejlődő turisztikai termékének, a kulturális turizmusnak földrajzi szempontú részletes jellemzése és bemutatása. A fogalom definiálásával megpróbálunk választ keresni a részdiszciplína eltérő értelmezésének lehetőségeire és okaira, miután úgy véljük, napjaink turizmusában ez az egyik legdinamikusabban fejlődő szektor, amelynek definíciója még sok szempontból hiányos. Megfelelő és egységesen elfogadott koncepció hiányában így a kulturális turizmust egyrészt a keresleti és kínálati oldal tekintetében, másrészt pedig elméleti és gyakorlati szempontból egyaránt lehet jellemezni (SULYOK J. 2005). Előzetes felvetésünk szerint ez a hiátus a tárgykör

¹ PTE TTK Turizmusföldrajzi Tanszék, 7624 Pécs, Ifjúság útja 6. E-mail: striker@ttk.pte.hu

² Doktorandusz, PTE Földtudományok Doktoriskola, 7624 Pécs, Ifjúság útja 6. E-mail: mateszk@freemail.hu

(kultúra) szerteágazó mivolta és a statisztikai hiányosságok miatt is nehézségek elé állítja a kulturális turizmussal foglalkozó elméleti munkák megalkotóit.

Az elméleti megalapozás mellett betekintést kívánunk nyújtani a kulturális turizmust érintő turisztikai szegmensekről, ill. a vonzerőstruktúráról, továbbá a cikk végén esettanulmány jelleggel az európai városi turizmus és a kulturális turizmus stratégiai kapcsolatára kívánunk rámutatni.

A kulturális turizmus jelentősége a világ idegenforgalmában

Napjainkra a turisztikai világpiac egy összefüggő, interdependens rendszert alkot, amelyben a keresleti és a kínálati oldal térben és időben is jelentős változásokon ment keresztül, mind a mennyiségi, mind a minőségi összetevőket tekintve. Újabb és újabb területek kapcsolódnak be a nemzetközi és a belföldi turizmusba egyaránt, a kieleződő versenyben pedig csak az az utazási célterület, vagy turisztikai szereplő maradhat talpon, amely a mind magasabb minőségi elvárásoknak is megfelel.

Az utazás alapvető feltétele egyrészt a szabadidő, a diszkrécionális jövedelem – amelynek növekedési üteme a világ fejlett régióira kivetítve jelentős, lehetővé téve az egy éven belüli második, harmadik üdülést – és a megfelelő motiváció jelenléte. A célterületeknek, desztinációknak emellett a turisták igényeinek megfelelő szolgáltatásokkal kell rendelkezniük. A turizmusban érvényesülő vonzerők továbbá két nagy csoportra oszthatók: klasszikus vonzerők és újszerűen ható, alternatív attrakciók. Az első csoportot a tömezturizmus bázisát adó „4S”, a tenger (*sea*), a homok (*sand*) a napfény (*sun*) és az erotika (*sex*) attrakciói.

Az elsődleges vonzerők azonban akár egészség-megőrzési, akár kulturális, a turisták felfogásbeli szempontjából is egyre inkább veszítenek-veszíthetnek vonzásukból, főleg a megváltozott rekreációs igények következtében. A turisztikai trendek utóbbi években végbement változásai következtében tehát mind szélesebb rétegek igényelnek a megszokottól különböző rekreációs szolgáltatásokat, mint amit pl. a hagyományos tengerparti üdülések kéthetes strandolásai nyújtottak az elmúlt évtizedek folyamán. A tapasztalatok azt mutatják, hogy a 21. sz.-ban a turizmus motivációi között megjelenő élményszerzés egyre fontosabbá válik, azonban hozzá szeretnénk tenni, hogy abszolút értékében a tömezturizmus bázisa csak igen kismértékben veszít részesedéséből, általános tendencia inkább a diverzifikált szolgáltatások megjelenése a hagyományos tömezturizmus bázissal rendelkező területeken. Leginkább a jólétben felnövő generáció vár el mind több élményt egy nyaralástól, de az idősebb korosztályok igény szintje is folyvást nő. Mindezek következtében beszélhetünk egy újabb „3S” csoport megjelenéséről, amely a sportot (*sport*), a látnivalókat (*spectacle*) és a meglegedettséget (*satisfaction*) foglalja magába. Ez utóbbi kategória már jelzi, hogy az alternatív turizmus válfajai – kulturális örökség, etnikai, falusi és kalandturizmus – kerülnek előtérbe (LENGYEL M. 2001).

A turizmuson belül tehát napjainkban egyre nagyobb szerep jut a kulturális turizmus számára. Összefoglalva, a jelenség lényegében az utóbbi évtizedek fogyasztói szokásainak változásával, a diszkrécionális jövedelem növekedésével, a megváltozott költési szokásokkal, ill. jelen esetben elsősorban a kulturális igények iránti kereslet ugrásszerű növekedésével magyarázható. A kulturális turizmus rendkívül összetett diszciplína a természeti környezet és a társadalom szemszögéből vizsgálva egyaránt; amelynek kettős hatásmechanizmusát az 1. táblázat mutatja be.

1. táblázat.

Pozitív hatások	Negatív hatások
A regionális kultúra fejlődése	A kultúra kommercializálódása
Természeti környezet védelme	Környezetrombolás
Tájegységek idegenforgalmi kiemelése	Környezetidegen idegenforgalmi befektetések
Tájba illő korszerű építészet	Tájidegen építészet
Helyi hagyományok, kultúra erősítése	Túlzott turistaforgalom kis területre koncentrálva
védelme	Mellérendelt szerepet tölt be (package igény)
Nem szezonális, kitolhatja a turisztikai szezont	Konfliktus forrás
Fenntartható turizmus egyik formája lehet	

Forrás: HORVÁTH A. 1999.

A kulturális turizmus szerepét és fontosságát számos hazai és nemzetközi felmérés is alátámasztja, amelyekből többek közt megállapítható, hogy a németek és az osztrákok kivételével az európai utazóknál a kultúra, a táj és az emberek a fő motiváló szempontok. Tovább árnyalva egy 11 EU tagországban készített felmérés szerint az utazások 25%-a kulturális motivációjú, amelynek 65%-a múzeumokra, 40%-a a kulturális örökség területére, 30%-a galériákra, míg 12%-a fesztiválokra vonatkozik.

Egy, a GM PHARE támogatással készített magyarországi felmérés szerint is a vendégek 30%-a műemlékek, nevezetességek látogatása miatt érkezik hazánkba. Annak ellenére, hogy önálló vonzerőként nem általános a kulturális cél megjelölése, fő motivációként azonban a megkérdezett turisták 11,6%-a kulturális örökséget jelölt meg, 1,4%-a múzeumot, 0,8%-a pedig színházat, vagy mozit. Az ATLAS³ (1992–2001) felmérése szerint Európában 30%-kal emelkedett a kulturális látogatók száma, míg a kulturális látványosságok száma 40%-kal nőtt (SZABÓ I. 2005; SÜLYOK J. 2005).

A kulturális turizmus fontosságának felismerését számos európai kezdeményezés is alátámasztja (2. táblázat).

³ The Association for Tourism and Leisure Education (ATLAS) www.atlas-euro.org

2. táblázat. A kulturális turizmust erősítő európai kezdeményezések

Kezdeményezés megnevezése	Leírás
Európai kulturális utak	Az Európai Tanács létrehozásával kiépült kezdeményezés egy vagy két további ország/régió által egy legalább regionális jelentőségű téma köré csoportosít programokat, történelmi helyre, nevezetességre, vagy személyre fókuszálva.
Európa közös örökségünk kampány	Témák a közös európai kultúrkörből: keresztény-zsidó kultúrkör, Cervantes: Don Quijote, Goethe: Faust, Mozart, Beethoven, Liszt stb.
Európa kulturális fővárosa	Volumenében és tradícióiban is az egyik legfontosabb uniós kulturális értékekre alapozott kezdeményezés. 2010-es hazai kedvezményezettje Pécs városa.
AVEC-program: Kulturális és Történelmi Városok Európai Hálózata	A program résztvevői: Tours (Franciaország), Cosenza (Olaszország), Toledo (Spanyolország), Olomouc (Csehország) és Magyarországról Pécs.

Forrás: SZABÓ I. 2005; SZABÓ G. 2003.

A kultúra fogalmának problematikája

A kulturális turizmus tartalmának definiálásához először a kultúra kifejezés jelentéstartalmát kell megvizsgálnunk. Jelen tanulmányunkban nem elemezzük részletesen a kultúra fogalmának különböző szempontú megközelítését és az ebből eredő problémákat. Pusztán arra szeretnénk utalni, hogy a társadalomtudósok egy része E. B. TYLOR 1871-es definícióját⁴ tartja a legmegfelelőbbnek, mivel széleskörű kultúra-meghatározásával nyitva hagy kapukat más tudományokkal való kapcsolódásra, ugyanakkor definíciója mégis egzakt és konkrét.

Ez alapján kijelenthetjük, hogy a kultúra egy életmód egésze, amelyen emberek sokasága osztozik. A hasonlóságok a beszédben, nyelvben, viselkedésben, életvitelben, szokásokban, ideológiában és technológiában csoporttá kapcsolnak össze egyéneket egy-egy kultúrában (TRÓCSÁNYI A. 2002). Ezek a csoportok képezik aztán a kereslet oldaláról egyrészt a kulturális motivációval rendelkező turistákat, a kínálati oldal felől pedig a motivációt kiváltó vonzerővel felszerelkezett befogadó desztinációt. Fentiek alapján elmondhatjuk tehát, hogy a kulturális turizmus eltérő értelmezése valószínűleg a kultúra szó eltérő jelentéseiből (is) ered.

⁴ ...a kultúra „Egy olyan komplex egész, amely magában foglalja a tudást, hitet, művészeteket, erkölcsöket, jogrendet, szokásokat és hagyományokat és minden olyan képességet, amelyet az ember a társadalom részeként sajátított el.” (E.B. TYLOR, 1871).

A kulturális turizmus fogalma és tárgya

A kulturális turizmus fogalma eléggé összetett, és a szakemberek véleménye sem teljesen egyezik e téren (MICHALKÓ G. 1999; RICHARDS, G. 2001; SHAKLEFORD, P. 2001; TASNÁDI J. 2002). Anélkül, hogy felsorolnánk a kulturális turizmusra vonatkozó különböző definíciókat, megjegyeznénk, hogy egyetértésben TRÓCSÁNYI, A. (2001, 2002). munkáival, szerintünk a kulturális turizmus körébe tartozik, ill. tartozhat minden olyan turisztikai szegmens, ami nem a tömegturizmus bázisát erősíti. Így tehát az a turista vesz részt a kulturális turizmusban, aki nem az otthoni igények kedvezőbb feltételek közepette történő reprodukálása végett utazik el egy otthonától távoli országba, vagy tájra, hanem a megfelelő motivációval felvértezve kívánja megismerni egy másik kultúra tájértékeit.

A kulturális turizmus klasszikus vonzerői alapvetően három csoportba sorolhatók:

- Épített és tárgyi értékek (épületek, különböző művészeti ágak által alkotott tárgyak),
- A mindennapi élethez kapcsolódó kulturális értékek (szabadidő, életmód, szokások, gasztronómia),
- Rendezvények, fesztiválok (AUBERT, A.–CSAPÓ, J. 2002; BERKI M.–GONDA T. 2006).

Tételezzük fel, hogy a kultúra és a turizmus definíciója együttesen fejezik ki a kulturális turizmus jelentéstartalmát. Ez esetben az idegenforgalom ezen részterülete egy gyűjtőfogalom, amely igen sokrétű és szerteágazó, így ide sorolhatjuk az örökség-, az etnikai- és a falusi turizmust is, hiszen ezek a szegmensek jelentős mértékben kulturális jegyeikre építenek.

Az *örökségturizmus* szintén egy komplex témakör, hiszen az emberiség emlékei mind ide sorolhatók, legyenek azok globális, vagy csupán helyi jelentőségűek. Az örökség lehet történelmi, (pl. a szigetvári vár), régészeti (pécsi ókeresztény sírkamrák), építészeti (Pécs belvárosa) és vallási (Máriagyűd Mária kegyhelye). Művészettörténeti emlékeknek számítanak a Rippl-Rónai festmények, néprajzinak a szennai skanzen, a mohácsi történelmi emlékpark pedig katonai örökség. Ezek a kategóriák mindazonáltal nem kizárólagosak, hiszen vannak olyan értékek, amelyeket több csoportba is besorolhatunk: a mohácsi történelmi emlékpark ugyanúgy történelmi, mint katonai örökség.

Az *etnikai turizmusnak* két típusát különböztetjük meg. Egyrészt a „honvágyturizmust”, ill. a „gyökérkereső turizmust”, másrészt azonban a szegmens egy másféle, különleges kultúra megismerését is jelentheti. Az első kategória motivációja a nosztalgia, a szülőföld felkeresése, megismerése. Ez a turizmusfajta lehet egyszeri, de rendszeres is. Ilyen pl. Írországból a családtagok látogatás és az ír diaszpóra egykori magterületének keresése (TRÓCSÁNYI A.–CSAPÓ J. 2002). Magyarországon gyakori jelenség, hogy a külföldre került

magyarok vagy leszármazottaik a régi településükön vásárolnak ingatlant, így újra bekapcsolódnak, ha csak rövid időre is, az adott település (kulturális) életébe. Az etnikai turizmus második típusának példázása jóval egyszerűbb, hisz a fő küldő motiváció egy másik etnikum kultúrájának megismerése. Ez lehet egy egzotikus interkontinentális út, de természetesen az adott országon, vagy régióon belül is beszélhetünk etnikai turizmusról (baranyai sváb falvak, mohácsi sokacok és bunyevácok stb. által generált turizmus).

Sajnos elkövethetjük azt a hibát, hogy a látott-hallott sztereotípiák szemszögén keresztül látjuk az adott kultúrát: a csikóst bő gatyában, a mászár harcost dárdával és oroszlánprémmel, a beduint pedig (csak) teveháton képzeljük el. Ugyanakkor nem érezzük át a hely valódi atmoszféráját, ha saját bőrünkön nem tapasztaltuk meg annak unikális szokásait, élményvilágát. Így sok esetben ez a folyamat a tömegturizmus irányába mutat, kapcsolódási pontokat, ill. átfedéseket jelölve meg. Annak ellenére, hogy kissé utópisztikus megállapításnak hathat, külön kiemelnénk a másik kultúra megismerésével járó másság és egyediség megismerése mellett annak elfogadását is, hisz mivel a turizmus számos szempontból a „béke iparága”, így a világ egy békésebb együttélésének záloga (is) lehet.

A *falusi turizmus* szerepe korunkban egyre inkább felértékelődik. Fő motivációját a mindennapi stressztől, zajtól való menekülés nyújtja, hiszen (ideális esetben) csendet és nyugalmat, igényes vidéki rekreációt kínál. Mindezek mellett feleleveníti a paraszti hagyományokat, megismerteti a népi szokásokat, ételeket, italokat. A falusi turizmus keretében fenntarthatók azok az évszázados szokások, néprajzi értékek, amelyek egy más vidékről, városból érkező vendég számára különlegességet jelentenek. A népművészet, folklór megismerése világszerte igénnyé vált, különösen azokon a területeken, ahol ezek az értékek már eltűnőben vannak (Puczkó L.–Rátz T. 2003, 2005). Itt jegeznénk meg, hogy a külföldi szakirodalom nem falusi turizmusról, hanem vidéki turizmusról beszél, amely meghatározás úgy érezzük földrajzi értelemben jóval kedvezőbb, hisz a turizmus ezen formája nem csupán a falura, mint településre, hanem az azt körülvevő rurális térre is koncentrálnak.

A kulturális turizmust tanulmányozva lehetséges egy olyan feltételezés is, hogy alapjában véve három tényező: a *művelődés*, a *hit* és a *szórakozás* a mozgatórugója. A művelődés iránti igénynek a történelmi, művészettörténeti attrakciók felkeresése tesz eleget. Ezt a kategóriát a történelmi emlékhelyek és belvárosok, templomok, műemlékek, múzeumok, könyvtárak együttese szolgáltatja. Napjaink művészettörténeti ízlése természetesen a hajdan vezető stílusirányzatok alkotásai felé irányulnak. Jeles országok, városok versenyeznek, hogy a különböző korú és építészeti stílusú emlékekkel magukhoz csalogassák a turistákat. Ezek a jelzők általában meg is jelennek egy-egy város turisztikai szlogenjében („Pécs, a mediterrán hangulatok városa”, „Firenze, a reneszánsz fővárosa”). Magyarország adottságai is – csakúgy, mint a kultu-

rális turizmus egyéb szegmenseiben – igen figyelemre méltóak e tekintetben, hiszen történelmünk egyes évszázadaiban különböző népcsoportok uralták az ország bizonyos részeit, ezért a kínálat széleskörű, bár területileg egyenetlen megoszlású.

Jelentős vonzerőnek számít a *vallási zarándokhelyek felkeresése* amely, legyen az keresztény-zsidó kultúrkör (Róma-Vatikán, Jeruzsálem) vagy éppen muszlim (Mekka, Medina) hatalmas tömegeket mozgat meg. A nagy világvallások mindegyike óriási bázissal rendelkezik a tömeges vallási, vagy zarándoklat turizmus kiépítésére. Templomok, székesegyházak, dzsámik, sír- emlékek és szent helyek ezreit keresik fel a látogatók világszerte. A motiváció tekintetében két kategóriába sorolhatjuk a turistákat: van, aki vallási okokból keresi fel a kegyhelyeket, mások pedig kuriózumként tekintenek e helyekre. Igen gyakori jelenség, hogy egy-egy egyházi közösség vallási ünnepek alkalmával csoportos utakat szervez, hogy hívei felkeressék pl. a Vatikánt, vagy egyéb szent helyeket (Lourdes, Santiago de Compostella), és részt vegyenek egy pápai szentmisén. Itt szeretnénk megjegyezni, hogy a vallási, vagy zarándoklat turizmus az idegenforgalom egyik legrégebbi, tömegeket megmozgató, már az ókortól gyakorolt ága.

A *szórakozás mint turisztikai motiváció* természetesen éppoly összetett, mint az eddig taglaltak. Ebbe a csoportba sorolhatjuk a rendezvények, fesztiválok, katonai parádék stb. felkeresését, a helyi ételek, italok, zene és tánc megismerését. A különböző fesztiválok hozzájárulnak egy-egy terület idegenforgalmának fejlesztéséhez, továbbá a helyi lakosok megismerését, gondolkodásmódjuk megértését, másságuk elfogadását segítik elő. Tovább növeli jelentőségüket, hogy az efféle összejövetelek egy más stílusú kultúrát is közvetítenek (TASNÁDI J. 2002).

Hazánkban tavasztól őszig búcsúkat, parádékat, fesztiválokat, falunapokat rendeznek a különböző településeken. Itt jegyezzük meg, hogy az ilyen jellegű összejövetelek alapvetően a helyi, ill. környékbeli lakosságot kívánják és tudják szórakoztatni, regionális, vagy országos vonzerővé csak különleges esetekben válhatnak.

Van néhány kivételes példa arra, hogy egy-egy falucska a maga fesztiváljával országos hírűvé nője ki magát. Ilyen Kapolcs és Nagyszakácsi kulturális szerepe, ugyanakkor be kell látni, hogy egyedi esetekről van szó. E két kistelepülés sikere sem a véletlen műve. Komoly háttérmunka eredménye, és Kapolcs, ill. a Művészetek Völgye eseménysorozat esetében egy nem helyi értelmiségi-művész közösség szervezésének és menedzselésének következménye. Megjegyeznénk azonban, hogy ezek a rendezvények – jobb esetben is – csak néhány napos programot biztosítanak a turisták számára, szezonálisuk tehát rendkívül nagy. Azon a Kapolcson, Taliándörögdön stb., ahol a Művészetek Völgye rendezvény alatt a települések turisztikai fenntartóképessége messze túl van terhelve, meg sem lehet mozdulni a gépkocsiktól

és a hömpölygő emberáradattól, az év további 355 napjában egy békés és nyugodt falucska éli mindennapjait. A siker másik forrása pedig, hogy az itteni rendezvények szervezői a komplex turisztikai termék elérése érdekében nem elégedtek meg a tetszetős szlogenekkel, hanem a meghirdetett főprogram mellé remek kiegészítőket is szolgáltatottak.

Ugyanakkor van minderre ellenpélda is, amikor egy kiválónak ígérkező termék a mögöttes tartalom hiánya miatt „lóg a levegőben”. A látogató nemcsak az evés örömeért utazik el adott esetben a bajai halászlé-főző fesztiválra, a nagyobb komplexitás elérése érdekében szükséges lenne egy halászati kultúrtörténeti kiállítás, vagy halászati bemutató beillesztése is a helyi vonzerők közé.

A sikeres programok vizsgálatakor azonban ne feledkezzünk meg az olyan, jól működő hazai fesztiválokról sem, mint pl. a Pécsi Országos Színházi Fesztivál (POSZT), vagy a szombathelyi Savária Történelmi Játékok, a Budapesti Tavaszi Fesztivál, a Debreceni Virágfesztivál, a Hídünnep, vagy Közép-Európa messze legnagyobb zenei fesztiválja a Sziget Fesztivál, amelynek látogatottsága – és az ország ismertsége a fiatalabb korosztály körében – évről évre nő. Egy-egy ilyen regionális, vagy országos jelentőségű program-sorozat természetesen nagyon komoly attrakciót jelent az adott terület turisztikai kínálata és többek közt a szezonális problematikája tekintetében.

Az európai városok és a kulturális turizmus (Esettanulmány)

Az esettanulmány apropóját egyrészt az adja, hogy a kulturális turizmus legnagyobb bázisa (már csak az összes érkezés mintegy 57%-a miatt is) Európában található, másrészt pedig az European Travel Commission 2004-es felmérésének publikálása, amely az európai városok kulturális adottságait, turizmusát vizsgálta és tipizálta, ill. megjelölte a városi turizmus és a kulturális turizmus stratégiai kapcsolódási pontjait is. A jelentés elemzése természetesen azért is fontos, mivel a kulturális turizmus egyik legfontosabb bázisát a városi turizmus adja. A felmérés alapján a városokat öt kategóriába sorolták (1. kisebb város épített örökséggel; 2. kisebb város épített örökséggel és művészeti kínálattal; 3. város épített örökséggel és művészeti kínálattal; 4. város épített örökséggel, művészeti kínálattal és kreatív iparágakkal; 5. metropoliszok épített örökségekkel, művészeti kínálattal és kreatív iparágakkal), ahol tanulmányozták az egyes városok vendégforgalmát, elemezték a kulturális motivációval utazó turista utazási szokásait és demográfiai jellemzőit. A kutatás célja volt továbbá, hogy a kulturális turizmus jövőbeni lehetőségeit, valamint a termékek marketingjéhez kapcsolódó lehetőségeket is feltárják (3. táblázat).

A felmérés eredményeként a legsokoldalúbb kínálatú európai metropoliszok közé többek között Berlint, Isztambult, Rómát, Madridot, Párizst és

3. táblázat. Az európai városok tipizálása a kulturális turizmusban

2. csoport*	3. csoport	4. csoport	5. csoport	6. csoport
Ávila	Avignon	Athén	Amszterdam	Berlin
Canterbury	Basel	Antwerpen	Barcelona	Isztambul
Córdoba	Bologna	Edinburgh	Bécs	London
Granada	Brugge	Glasgow	Brüsszel	Madrid
Heidelberg	Firenze	Hamburg	Budapest	Párizs
Oxford	Genf	Helsinki	Dublin	Róma
Pisa	Krakkó	Porto	Koppenhága	
Siena	Ljubljana	Prága	Lisszabon	
Würzburg	Tallinn	Rotterdam	Lyon	
York	Velence	Salzburg	Milánó	
		Sevilla	München	
			Nápoly	

* Az 1. csoportot az itt elemzésre nem kerülő falusi térségek adják.

Forrás: SULYOK J. 2005; WTO-ETC 2004.

Londont sorolták. Budapestet egy olyan nagyvárosi kategóriába osztották be, amely tekintélyes épített örökséggel, művészeti kínálattal és kreatív ágazatokkal (média, szórakoztatóipar, építészet és divat) rendelkezik. Fővárosunkkal egy csoportban található európai városok Bécs, Amszterdam, Lisszabon, Milánó és Nápoly, amelyek közül a földrajzi közelség miatt természetesen Bécs az első számú konkurense Budapestnek. A jelentős kulturális örökséggel rendelkező kisebb városok közé került többek között Pisa és Canterbury.

A kulturális turizmus bázisát változatlanul az örökségek és a művészetek adják, ugyanakkor egyre jelentősebb szerephez jutnak a kreatív ágazatok is. A „kulturális fővárosok” vezető helyzetüket továbbra is őrzik, azonban megnőtt a kereslet az olyan kisebb városok iránt, amelyek még unikumnak tekinthetők a turisztikai közönség előtt. Ezen települések piaci részesedése még jelentéktelen, de a szolgáltatások magasabb szintre helyezésével, tudatos termékfejlesztéssel versenypozíciójuk fokozható.

A kutatás eredményei azt mutatják, hogy a motivációk tekintetében továbbra is az adott országhoz tartozó kultúrkör megismerése játssza a vezető szerepet. A városnézéseknél az épített örökség és a műemlékek elsődlegessége mutatható ki, míg a kulturális rendezvények, fesztiválok szerepe valamelyest háttérbe szorul, bár a turisztikai termékek diverzifikálása terén nagyon fontos szerepet töltenek be (Magyar Turizmus Rt. Piac- és Termékelemzési Iroda 2005. www.itthon.hu).

A kulturális célzattal utazók többségét a magas iskolai végzettségű, jól kereső nők adják, de az 50 év felettiak is gyakorta keresik ezeket az attrakciókat. Ugyanakkor elmondhatjuk, hogy ez a közönség nem kizárólagos, hiszen az utazás ideje alatt történő kulturális tevékenység minden korcsoport számára lényeges és kedvelt elfoglaltság, csak nem kizárólag ezt a csomagot választják.

A turisták leggyakrabban a barátoktól, ismerősöktől szerzik az információt azokról a helyekről, amiket később felkeresnek, azonban a fiatalok körében egyre gyakrabban használt eszköz az Internet bázisa is.

A jövőre nézve a tanulmány prognózisa szerint komoly versenytársként lépnek fel a különböző ázsiai, ill. amerikai nagyvárosok az európaiakkal szemben. Ám Európában is változást jósolnak, minek értelmében valószínű, hogy a dél-, és nyugat-európai idegenforgalmi fölényt némiképp diverzifikálják a kelet-közép-európai városok, főleg az európai gazdasági integrációhoz való csatlakozás szemszögéből nézve (World Tourism Organisation–European Travel Commission. www.etc-corporate.org).

Összegzés

Összességében elmondhatjuk, hogy a kulturális turizmus az idegenforgalom igen komplex szegmense, kínálata változatos és sokoldalú. Jövőbeli pozíciói várhatóan erősödni fognak közvetlen és közvetett módon is, hisz az emberiség rekreációs igényeinek megváltozásával megnő az igény a művészeti, történelmi emlékek megismerésére, a hagyományok felkutatására, az egzotikus népek kultúrájának megtapasztalása iránt. A tömegturizmus természetesen sosem fogja elveszteni piaci pozícióit, azonban a 4S-ben résztvevő turisták, s a már diverzifikáltabb, kifinomultabb igényekkel rendelkező látogatók a kulturális különbségek megismerése iránt mind nagyobb igényeket fognak támasztani. A desztinációk sérülékenységeiből adódóan azonban a tudatos turizmustervezés feladata a meglátogatott területek megtartó képességének fenntartható kiaknázása.

IRODALOM

- AUBERT, A.–CSAPÓ, J. 2002. Unique Features of the Tourist Attractions in Hungary's Historical Small Cities. – In: AUBERT, A.–CSAPÓ, J. (Eds): Settlement Dynamics and Its Spatial Impacts. Siedlungsdynamik und Ihre Räumliche Wirkungen. University of Pécs, Department of Tourism. pp. 137–147.
- AUBERT A. 2002. A turizmus földrajza. – In: TÓTH J. (szerk.): Általános társadalomföldrajz II. – Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs. pp. 143–159.
- BERKI M.–GONDA T. 2006. A kulturális turizmus magyarországi városi helyszíneinek pozicionálása. – Megj. alatt. 12 p.
- HORVÁTH A. 1999. Turizmus a kultúrában: (kultúra a turizmusban). – Magyar Művelődési Intézet, Budapest. 47 p.
- LENGYEL M. 2001. A turizmus általános elmélete. – KIT, Budapest. 297 p.
- Magyar Turizmus Rt. Piac- és Termékelemzési Iroda 2005. – Városi és kulturális turizmus Európában. www.itthon.hu
- MICHALKÓ G. 1999. A városi turizmus elmélete és gyakorlata. – Magyar Tudományos Akadémia Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest, 168 p.

- PUCZKÓ L.–RÁTZ T. szerk. 2003. Turizmus a történelmi városokban. – Tervezés és menedzsment. Turisztikai Oktató és kutató Kkt, Budapest. 111 p.
- PUCZKÓ L.–RÁTZ T. 2005. A turizmus hatásai. – Aula Kiadó, Budapest. 494 p.
- RICHARDS, G. 2005. Cultural Tourism in Europe. The Association for Tourism and Leisure Education. – (ATLAS) www.atlas-euro.org 254 p.
- SULYOK J. 2005. Kulturális turizmus az európai városokban. – In: Turizmus Bulletin 9. 3. pp. 18–30.
- SZABÓ G. 2003. A kulturális örökség védelme és hasznosításának tapasztalatai interregionális együttműködésben: az AVEC-program értékelése – In: Turizmus Bulletin 7. 3. pp. 22–31.
- SZABÓ I. 2005. Kultúra és turizmus = kulturális turizmus? – Termékfejlesztés és kommunikáció. Konferencia előadás. Kulturális értékekre alapozott térségi, regionális fejlesztés. Miskolc–Tampere testvérvárosi találkozója. Miskolc, 2004. okt.12–15.
- TASNÁDI J. 2002. A turizmus rendszere. – Aula Kiadó, Budapest. 280 p.
- TRÓCSÁNYI A. 2002. A kulturális földrajz alapjai. – In: TÓTH J. (szerk.): Általános társadalomföldrajz II. – Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs. pp. 336–359.
- TRÓCSÁNYI A.–CSAPÓ J. 2002. A zöld sziget – Turizmus egy kicsit másképpen. – In: HARTVIG G.–KURDI M.–VÖÖ G. (szerk.): Az irlandisztika nemzetközisége. – Az ír kultúra, történelem, politikai és gazdasági élet kérdései összehasonlító megközelítésben. Pécsi Tudományegyetem, Pécs. pp. 10–18.
- TRÓCSÁNYI, A. 2001. Cultural Tourism in Hungary. Resources & Future Perspectives. – Tourism–An Alternative for the Development of the Economies in Transition. Konferencia előadás. Kolozsvár, Kézirat.
- World Tourism Organisation–European Travel Commission 2004. City Tourism and Culture – The European Experience. www.etc-corporate.org

EGYÉB FELHASZNÁLT FORRÁSMŰVEK

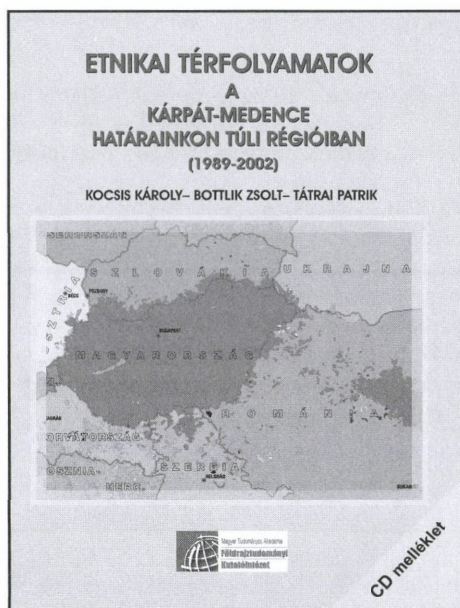
- BÁNFALVI J. 2000. Magyarország idegenforgalmi földrajza. – Képzőművészeti Kiadó és Nyomda, Budapest. 330 p.
- BODNÁR L. 2000. A turizmus földrajzi alapjai. – Nemzeti Tankönyvkiadó, Eger–Budapest. 321 p.
- KASPAR, C. 1992. Turisztikai alapismeretek. – KIT, Budapest. 157 p.
- KÖRTVÉLYESI E. szerk. 2002. Látnivalók Magyarországon. – Well-Press Kiadó, Miskolc. 945 p.
- TÓTH J. 2001. A társadalomföldrajz tudományrendszertani helye, a társadalom és a természet kölcsönhatása, a társadalmi-gazdasági tér értelmezése. – In: TÓTH J. (szerk.): Általános társadalomföldrajz I. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs. pp. 15–25.
- TRÓCSÁNYI A.–TÓTH J. 2002. A magyarság kulturális földrajza II. – Pro Pannónia Kiadó Alapítvány, Pécs. 363 p.

MEGJELENT

Kocsis K.–Bottlik Zs.–Tátrai P.: Etnikai térfolyamatok a Kárpát-medence határainkon túli régiókban (1989–2002)

Bp. MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, 2006. 197 p.

A Kárpát-medence egykori szocialista országaiban az 1989 utáni időszakban lezajlott korszakos jelentőségű gazdasági, társadalmi és politikai változások következtében számottevő, ugyanakkor jellegzetes földrajzi vetülettel rendelkező etnikai átalakulás volt megfigyelhető. Az elmúlt több mint másfél évtized alatt 700 ezer lélekkel kevesebb népességszámú Kárpát-medencében a nemzeti (főként magyar) kisebbségek felgyorsult fogyása, beolvadása, a cigányság lendületes térnyerése és a nemzeti kötődés nélküli népesség számának, arányának nagy mértékű növekedése számított különösen feltűnő etnikai változásnak. Az MTA Földrajztudományi Kutatóintézetének vizsgálatai alapvetően a határainkon túli magyar kisebbségekre és az általuk lakott tájakra terjedtek ki, de a jelenkori etnikai térfolyamatok jobb megértése és értelmezése, a nemzet- és szomszédosság ismeret teljesebbé tétele érdekében mutatják be a Kárpát-medence egészének, ill. egyes részeinek népesedési folyamatait, etnikai térszerkezetét és a magyarsággal együtt élő főbb etnikumok települési területét is.

A könyv a részletesebb, regionális elemzéseket a jelenlegi államhatárokhoz igazodó, kárpát-medencei területi egységek szerint mutatja be. A kiadvány tudományos értékét, közérthetőségét 52 térkép, 14 táblázat, 19 melléklet és egy – 131 színes etnikai térképet és az Intézet 1997–2005 között megjelent, magyar és angol nyelvű kísérőszöveggel ellátott kárpát-medencei etnikai térképsorozatot tartalmazó – CD-melléklet növeli.

Ára CD-melléklettel együtt 2000,- Ft (áfával)
Megrendelhető: MTA FKI Könyvtára, 1388
Budapest, Pf. 64.
E-mail: magyar@sparc.core.hu

A magyar–olasz kapcsolatok földrajzi dimenziói¹

PAP NORBERT²

Abstract

Geographical dimensions of the Hungarian-Italian relationships

The Hungarian-Italian relationship is one of the most important ones. This study investigates the Italian spatial structure from political geographic point of view, and its values in historical dimensions of the geographic research. The special feature of this relationship is the basis of the south-west corridor (the formal Hungarian geographical exit to the sea).

The recent survey pays attention to the institutional, commercial and cultural dimensions of the relations. The geographic concentration of the activity is meaningful. The majority of the cooperation is focused on Hungary in the Central-Hungarian Region (Budapest and its agglomeration). The Hungarian cities, counties and regions all over the countryside show less importance. The concentration in Italy is less characteristic, but it is focused in four regions (Emilia-Romagna, Lombardia, Veneto, Friuli-Venezia-Giulia).

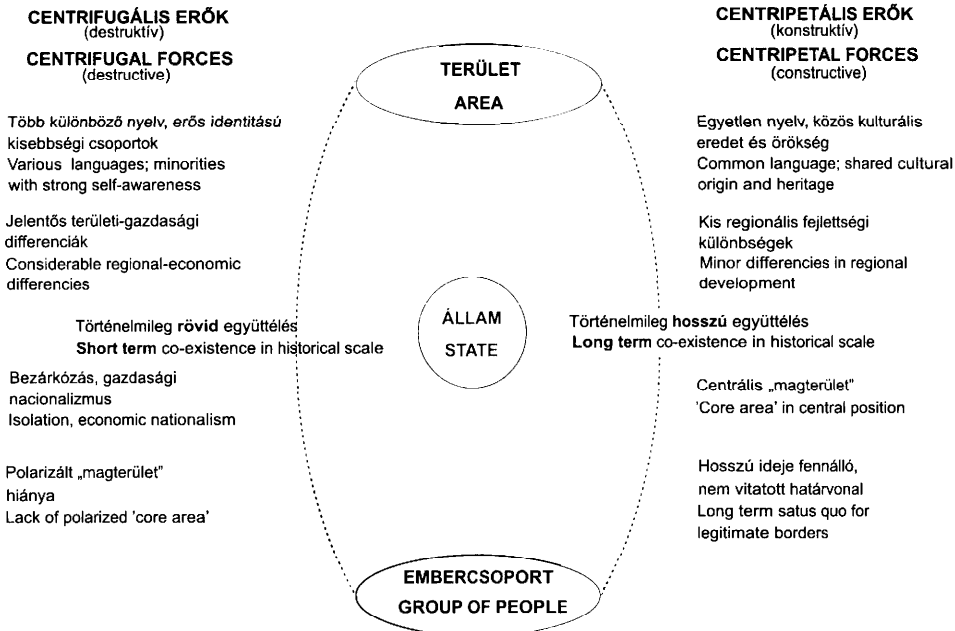
Bevezető

Az olasz államtérben ható centrifugális és centripetális erőket vizsgálva szembeszökő területi különbségeket, egyenetlenségeket figyelhetünk meg. Kirívóan nagyok a gazdasági, fejlettségi differenciák. Az ország településhálózata is mutat egy bizonyos bipolaritást. Jelentős számban élnek Olaszországban nemzeti kisebbségek. Közülük némelyik egységes etnikai tömbben él, etnikai alapú területi autonómiában, mások nagy számban, de erősen szétszórtaan találhatók. Maga az olasz népesség is szignifikáns nyelvi, kulturális tagoltságot mutat.

A területi differenciák e halmazát azonban ellensúlyozni látszanak az autonómiák, a területi önkormányzatok rendszere, a fejlett infrastruktúra-hálózat, a területi munkamegosztás és a kooperációs kapcsolatok szövődése és az ezek fenntartásához kapcsolódó gazdasági és politikai érdekek. Mindezeket túl természetes határok övezik az országot, amelyek megváltoztatását az É-i szecesszinista politikai erők sokáig szorgalmazták. Az olasz regionális hatalmi szerep, és az európai integrációs tendenciák ezzel szemben éppen az egység fenntartását kívánták meg (1. ábra).

¹ A tanulmány az OTKA T 49291 számú, „A magyar–olasz kapcsolatok területi aspektusai” című kutatás keretében készült.

² Tanszékvezető egyetemi docens, PTE TTK Politikai Földrajzi és Területfejlesztési Tanszék, Pécs.

1. ábra. Centrifugális és centripetális erők a második ezredforduló idején. (Forrás: PAP N. 2001)

Centrifugal and centripetal forces at the beginning of the 2nd millennium (Source: PAP, N. 2001)

Területi-gazdasági differenciák

Az É-i területeken, a korábbi századokban magas fejlettségű városi kultúra alakult ki, fejlett iparral, bankrendszerrel, szolgáltatásokkal, oktatási és művelődési intézményekkel. A terület közelsége az európai szívtérülethez a kereskedelmi útvonalként használt hágók előterében fekvő városokra gyakorolt egy nagyon kedvező hatást. A 19. sz. végén Giolitti modernizációs kísérlete az É-i területeken hatott, itt épültek meg pl. az Alpok előterében a kor legmagasabb technológiai szintjén álló vízierőművek. A Piemonte–Lombardia–Liguria térségben indult fejlődésnek az ipar, pl. az autógyártás, a kikötői iparok, ugyanakkor itt indult meg a mezőgazdaság korszerűsítése is, a Pó-alföldön.

Jórészt a Marshall-segélynek köszönhetően a 1940-es évek végére az olasz gazdaság talpra állt. Az 1950-es évek végének nagy „nekirugaszkodásával” ezek az ÉNy-i körzetek a félperifériából a centrumba jutottak. Az ún. olasz gazdasági csoda a legtágabban értelmezve 1951–1971 között zajlott le,

bár ezen belül is volt egy nagyon látványos szakasz az ötvenes évek végén, hatvanas évek elején, ami kitűnt az intenzitásával.

Ez az átalakulás elsősorban a Triangolo (Genova–Milánó–Torinó háromszög) területén hatott, ahol az országhatáron messze túl sugárzó ipari (és ezzel együtt pénzügyi, kulturális stb.) kapacitás halmozódott fel. Így az ország adminisztratív és szakrális központja, Róma mellett kialakult egy másik növekedési pólus, egy nem kevésbé jelentős gazdasági-pénzügyi központ, Milánó is. Ezek egymástól mintegy 500 km távolságban helyezkednek el.

A D-i területek elmaradottságának számos oka van. Ilyenek a kedvezőtlen természetföldrajzi adottságok, mint a szélsőséges hőmérsékleti és csapadékviszonyok, alacsony termőképességű, köves, terra rossa talajok, és az, hogy a Mezzogiorno területének 85%-át hegy- és dombvidék borítja. A kedvezőtlen körülmények ellenére a mezőgazdaság az aktív népesség magas arányát foglalkoztatja. Fennmaradt a latifundiális üzemi forma is. A modern ipar és szolgáltató gazdaság pontszerűen, elszigetelten fejlődött csupán. A társadalomban sok archaikus vonás fennmaradt. Az állami fejlesztéspolitika elsősorban egy pénzügyi alapon keresztül fejtette ki működését (Cassa per il Mezzogiorno, 1951–1987). A sikerek meglehetősen mérsékelt maradtak. Az észak-dél különbség napjainkig, meghatározó módon fennmaradt.

Az 1980-as években egy újabb fellendülés (*take off*) ezúttal az ÉK-i és a középső régiók területén okozott jelentős növekedést, s ezúttal a kisvállalkozások szférájában produkált nagy export-sikereket. Ezzel újabb területi minőségi különbség alakult ki, amelyet a szakirodalomban „Harmadik Olaszországgént” emlegetnek (HORVÁTH Gy. 1993).

Államterület erősen polarizált, kettős magterülettel

Az Itáliai-félsziget két magterülettel (*core area*) rendelkezik. Ősi, centrális elhelyezkedésű magterülete Latium, Róma központtal. Ennek alapja Róma hagyományos politikai, kulturális szerepe Itáliában, valamint az ókorban játszott államépítő funkciója és az ehhez kötődő hagyomány. A jelenlegi olasz állam magterülete ezzel szemben a központi területtől jelentős távolságban, a Pó-alföld területén található. Az 1850-es és 60-as évek Risorgimento mozgalma ugyanis éppen Rómával szemben, a piemonti területről (Genova–Torino, utóbb még Milánó) kiindulva tudott győzelemre jutni. Itt alakult ki az a gazdasági, kulturális és katonai erő, amely lehetővé tette, nemcsak az egység kivívását, de az állam hatékony megszervezését is. Az olasz államot első évtizedeiben meglehetősen meggyengítő ellentét (a római kérdés) tulajdonképpen a két magterület közti rivalizálást jelentette. Az 1990-es évtized válságát vizsgálva ugyancsak felismerhető ez az ellentmondás (PAP N. 1998).

Az olasz városhálózat nagy múltra tekint vissza és talán emiatt is igen egyenletes. A városhierarchia csúcsán két város áll, a három millió lakosú Róma és a másfél millió lakosú Milánó. A városhálózat arányos képet mutat, ugyanakkor Milánó agglomerációja kétszer akkora, mint Rómáé.

A határok

Olaszország a határok szempontjából szerencsés helyzetben van. Határait majdnem mindenütt a természet: a tengerpart és Európa legmagasabb hegyvidéke, az Alpok jelölte ki. A határokkal kapcsolatos korábbi viták és konfliktusok az É-i, tenger menti területekre irányultak. Itt nincs vitathatatlan, világos határvonal, ezeknek a területeknek a stratégiai jelentősége is nagy (Nizza, Trieszt és Fiume).

Az olasz állam eddigi történetében a főbb vitatott határszakaszok: az olasz–osztrák határ dél-tiroli szakasza (Trentino–Alto–Adige térségében), Isztria térsége, az olasz–szlovén határ (Gorizia térsége), Savoya és Nizza környéke, valamint a tengeri határok tekintetében a dalmát szigetek egy része.

Területi követelések napjainkban nincsenek a külpolitikai ágendán, ugyanakkor a tengeri határookra jelentős migrációs nyomás nehezedik (a Balkán, ill. a Földközi-tenger D-i térségéből). A fundamentalista iszlám terrorizmus a határőrizet (beleértve a repülőterek) újraértékelését veti fel.

A nemzeti kisebbségek

Az 58 milliós Itáliában a nemzeti kisebbségek a népességnek mintegy 5–6%-át adják. Az 1998-as nyelvtörvény 12 kisebbség nyelvét részesítette védelemben (szárd, német, friulán, albán, katalán, ladin, francia, provanszál, okcitan, görög, szlovén, horvát) Legjelentősebb kisebbség az 1,3 milliós szárd, politikailag legaktívabb a dél-tiroli német (osztrák) kisebbség, amely mintegy 300 ezer főt számlál Alto-Adige tartományban. Az ÉNy-i, határ menti területeken élnek a provanszálók és okcitanok, Valle d'Aostában pedig francia ajkú lakosság települt (összesen kb. 200 ezer fő). Ugyancsak É-on a határ menti területeket népesítik be a ladinok és friulánok (kb. 250 ezer fő), ill. Friuli-Venezia Giulia-ban a szlovén kisebbség (kb. 53–54 ezer fő). Horvátok (3000 fő) Molise-ben élnek évszázadok óta. A félsziget D-i részén, ill. Szicíliában, kisebb foltokban albánok (kb. 120 ezer fő) és görögök (kb. 30 ezer fő) is találhatóak (Puglia), akik korábbi telepések leszármazottai. Szardínia ÉNy-i részén, Alghera városának környékén él a mintegy 15 ezer katalán.

A modern idők jelensége az idegen vendégmunkások megjelenése az országban. Mintegy 1,1 millió külföldi érkezett ilyen céllal a Maghreb orszá-

gokból, Egyiptomból, Etiópiából, Szomáliából, Nyugat-Afrikából, ill. az utóbbi időben Albániából és a volt Jugoszlávia területéről. A vendégmunkások, ill. a gazdasági menekültek a nagyvárosokban, a kikötővárosokban (halászok, hajósok, kikötői munkások), ill. a D-i országrész mezőgazdasági területein telepedtek meg (szezonn munkások). Az illegálisan az országban tartózkodókról nincs hiteles információ, számuk meghaladhatja a fél millió főt is.

Az olasz nemzeti egység kérdése

A kisebbségi kérdésnek van egy másik, kevésbé nyilvánvaló problémaköre. Az olasz népesség kevésbé homogén, mint más, hosszabb időt egy nemzeti keretben élő nép. Mind nyelvi, mind kultúrájában erősen megosztott, aminek csak egyik oka a viszonylag rövid idejű történelmi együttélés.

A területi differenciák is jelentősek. Az egyes nyelvjárások nagymértékben különböznek egymástól. Legnagyobb különbségek a szigeteken tapasztalhatók. A Szicíliában és a félsziget D-i részén beszélt nyelvjárások esetében is mind a kiejtést, mind a szókincset illetően jelentős eltérést tapasztalhatunk az É-i és a középső területekkel összehasonlítva. Mindezekhez erős regionális identitás kötődik, ami a politikai küzdelmekben is szerepet kapott. Ezeket a különbségeket már az államrendszerben is elismerték, amikor a két nagy sziget és a három szárazföldi – jelentős részben nemzeti kisebbségek által lakott – régió (*regione*) autonómiát kapott. Az olasz irodalmi nyelv elterjesztésében a közép-európaihoz hasonló módon az oktatás, a televízió és a hadsereg játszotta a legnagyobb szerepet. Az 1998-as nyelvtörvény a dialektusok védelmét nem biztosította. Az 1990-es évek politikai felfordulása rámutatott a regionális tudatok politikai jelentőségére.

A nemzeti egység kérdésének egy másik aspektusa az Itálián túl élő olaszok kapcsolódása az anyaországhoz. Becslések szerint mintegy 50 millió olasz él a világ különböző részein, mint emigráns, vagy vendégmunkás. Legtöbben az Egyesült Államokban, Argentínában, Ausztráliában, ill. Nyugat-Európa több országában. Az anyaországi, családi kapcsolataik általában erősek. Jelentős részük nyelvi, kulturális szigetekben (szegregáció) él.

A szecesszionista mozgalmak és napjaink politikai rendszere

A nemzeti kisebbségek a peremterületeken hoztak létre kisebb, időszakosan szecesszionista programot is vállaló szervezeteket. Ezek a szervezetek nem jelentettek/jelentenek komolyabb fenyegetést az olasz állam területi egységére. Szervezeti rendszerük, tevékenységük viszont az 1980-as években mintát adott a szerveződő, autonómiát óhajtó ligáknak. Közülük is a legjelentősebbek

a német (*Südtiroler Volkspartei*) és a francia (*Union Valdôtaine*) szervezetek voltak, de létrehozták szervezeteiket a szárdok, és a Trieszt környékén élő szlovénok is (VALLAURI, P. 1994). Létrejött néhány kisebb, nem etnikai alapon szerveződött autonomista szervezet (pl. a *Moviment Comunita* Triesztben) is.

A ligák a mind nagyobb függetlenség jelszavát tűzték zászlajukra, a római bürokráciával szemben. Az elkülönülés alapja az eltérő sajátos út, identitás, amely mögött több évszázados eltérő gazdasági és kulturális fejlődés áll. Közülük a legismertebb és legerősebb jobboldali Északi Liga (*Leγα Nord*) jelentős politikai szerepre és meglehetősen népszerűsége tette szert az 1990-es években. Nagy sikereket ért el a helyhatósági választásokon, bekerült a római parlamentbe, és a Silvio Berlusconi vezette kormányokban pedig koalíciós partnerként vett részt. A retorikája az utóbbi években sokat szelídült, súlya is lecsökkent azzal párhuzamosan, ahogyan az államrendszerben a regionális elemek megerősödtek.

Úgy tűnt, hogy Olaszország lakosságának több, mint 80%-a magáévá tette az egységes olasz állam ideáját, ami az állam egységének a legfőbb garanciája. A lokalitások azonban jelentősebb szerepet, nagyobb teret követelnek maguknak a kialakuló új olasz államstruktúrában.

Napjainkban, a magyarországihoz hasonló módon, erőteljesebb a bal-jobb megosztottság, szocialista, kommunista, zöld erők állnak szemben a kereszténydemokrata és a nacionalista erővel. Utóbbiak mellett a Pó-vidék regionális érdekeit képviselő Északi Liga is felsorakozik. Ugyanakkor a politikai erők különböző térségekben erősek, így a pártpolitikának nem jelentéktelenek a területi aspektusai sem. A pártok helyét Olaszországban egyre inkább a változó tartalmú és összetételű pártszövetségek veszik át.

A nagytérségi hely problémái

A 19. sz. során, sok tekintetben ellentmondásos körülmények között létrejött, hosszú időn át végletesen megosztott Itália nemzetközi szereplését napjainkig jellemzi az a politikai igény, hogy a világ meghatározó hatalmai között a helyét megtalálja. Ez a törekvés máig eredménytelen maradt. Ennek nem csupán földrajzi összefüggései vannak, de ezek nem jelentéktelenek.

Méret. Itália Európában Németországtól némileg elmaradva, Franciaországgal, és az Egyesült Királysággal hozzávetőleg azonos területi és demográfiai súllyal jött létre. A nagyhatalmi egyenrangúság igénye és az erre irányuló politika (a gyarmatbirodalommal rendelkező európai versenytársakhoz való méricskélés) gyarmatszerzési kalandokba, birodalomépítési törekvésekbe nyomta Itáliát. A Risorgimento „befejezése” az É-i határterületek (Isztria, Fiume, Dalmácia, Nizza környéke) mentén hódító területnövelő törekvésekbe, a demográfiai nyomás és a nagyhatalmi attitűd afrikai (Etiópia, Szomália, Líbia) gyarmatszerzési kalandokba sodorta.

Gazdasági potenciál. Az Európai Közösség alapító tagjaként, majd az É-i területek sikeres modernizációját követően a G8-as csoportba került. Gazdasági mutatóit tekintve az 1980-as évek végén egy időre az Egyesült Királyságot is maga mögé utasította. Az 1990-es évekre a lendület kifulladás, a gazdasági sikerek alapját képező olasz vállalatok nem tudták fenntartani piaci versenyképességüket, a nemzetgazdasági mutatók romlottak. Az olasz gazdaság az 1990-es évek gazdasági paradigma-váltását nem tudta jól kezelni.

Demográfia. Százmilliónál több olasz él a Földön, kb. 40%-uk az anyaországon kívül. Utóbbiak általában nem elszigetelten, hanem közösségekbe szerveződve élnek, családi kötelekeik pedig sok esetben a fél világon átívelve képeznek hálózatot. Ez a tényező az olasz nemzeti közösségnek jelentős előnyöket biztosít. Különösen az Egyesült Államokban élő olaszoknak erős a lobbierjük.

Kulturális súly. Napjaink nemzetközi politikájában a kulturális erő növekvő jelentőségű. Az itáliai kulturális örökség és kulturális produktum valós súlyát a világban nehéz megbecsülni. Néhány számszerűsíthető mutató segíthetne (az UNESCO Világörökség listáján szereplő itáliai helyszínek, az aukciókon forgó itáliai mesterek műveinek aránya, az itáliai kulturális turizmus vagy kulturális gazdaság részaránya a világpiacon stb.), de különösebb számítások nélkül is világos, hogy ez a kulturális reprezentativitás az olaszok területi, demográfiai, gazdasági és ezzel összefüggésben a politikai súlyát is jelentősen meghaladja. A világon működő mintegy 90 állami kulturális intézet az olasz nemzeti reprezentativitás erős bástyája.

Stratégiai fekvés. A Földközi-tenger medencéje az elmúlt évezredekben többször is szerepet, jelentőséget váltott, egészében pedig geopolitikai jelentősége csökkenő tendenciát mutat. Rövidebb periódusokban ezzel ellentétes tendenciák is megfigyelhetők, ilyenkor a térség központi fekvésű és legjelentősebb hatalma, Itália is felértékelődik. Mint a geopolitikai fejezetben ezt részleteiben is kifejtettük, időszakonként az Észak–Dél (fejlett – fejlődő), máskor pedig a Nyugat–Kelet (tengeri – kontinentális, atlanti – eurázsiai, demokratikus – kommunista stb.) hatalmi játszmákban kerül előtérbe a térség. A nyugat-balkáni konfliktusokban való olasz részvétel, a migrációs nyomás („mediterrán Rio Grande”), az iszlámista terrorizmus veszélye, az energiabiztonsági problémakör stb. keretében Itália mint egy fontos támaszpont, vagy mint egy fontos mellékhadszín tér vesz részt a folyamatokban (különösebb lelkesedés nélkül).

Olaszország nemzetközi tekintélye az utóbbi időszak sok tekintetben sikertelen, esetenként kifejezetten szerencsétlen akciói miatt jelentősen megkopott, a belpolitikai vitáik szerint sok esetben személyes, ill. vezetési hibák miatt. Fontosabbnak tűnik azonban a világos és következetes külpolitikai stratégia, és a belső külpolitikai konszenzus hiánya. Az erős belső politikai megosztottság, valamint az a körülmény, hogy a belső aszimmetriák kezelése ma is óriási erőfeszítéseket kíván, magyarázza azt, hogy Itália a nemzetközi küzdőtéren lehetőségei alatt teljesít.

A magyar–olasz relációt ebben a tágabb keretben szükséges értelmeznünk. Sem Olaszország, sem Magyarország számára a másik állammal kialakított kapcsolat nem képez prioritást. Annak ellenére, hogy mindkét fél tagja az Európai Uniónak és a NATO-nak, továbbá nincsenek a kétoldalú viszonyt megterhelő konfliktusok (sőt, a két nép viszonya kimondottan kedvező, egymás értékelése pedig pozitív), a kapcsolatoknak nincs olyan dimenziója, amely jelentős ütemű fejlődésről tanúskodna. Mérsékelt sikerek a gazdasági területen figyelhetők meg csupán, messze a lehetőségek alatt. Jelentős aszimmetria is megfigyelhető a két állam viszonylatában. A magyar érdekeltség érzékelhetően nagyobb, ez azonban nem mutatkozik meg az aktivitásban. A két állam közös külpolitikai prioritásai a Balkánhoz kapcsolódnak, ugyanakkor az alakuló magyar EU-s szerepvállalásból adódóan a magyar mediterrán politika alakításában is szükséges az álláspontok tisztázása.

A 2007-ben elkészült magyar Európai Külkapcsolati Stratégia tisztázza a magyar diplomácia előtt álló feladatokat, helyenként igen konkrétan, államonként, térségenként megfogalmazott célokkal. Olaszországot mint az EU egyik legjelentősebb tagállamát ebben a dokumentumban – a helyzetet némiképpen jellemző módon – viszont meg sem említik.

A stratégia létrehozása kapcsán elkészült és bemutatott háttér tanulmányokban, elemzésekben parciális formában jelenik meg, nem mint partner, hanem a nemkívánatos tendenciák példaterületeként (pl. a migrációs politika és az energiapolitika kapcsán jelenik meg). A magyar szubregionális kapcsolatok lehetséges alakítása kapcsán, ebben a dimenzióban az észak-olasz régiók megjelennek az osztrák, bajor, szlovén, horvát, szlovák stb. térségek mellett.

A magyar–itáliai/olasz kapcsolatok jellege és szemlélete

A történelmi kapcsolatok változó jellege

A magyar–olasz kapcsolatok a földrajzi gondolkodásban is sok tekintetben, és meglehetősen mély nyomokat hagytak. Az Isonzó/Soca völgyén át 898 őszén a velencei síkra leereszkedő K-ies viseletű lovascsapat Pannónia földjéről érkezett, s a Dráva, a Száva és a Muraköz felől nyomult D felé. Ezt az útvonalat, amelyet az elmúlt évszázadokban különféle, Itáliába benyomuló hódítók (hunok, avarok stb.) előszeretettel használtak, eredetileg még a rómaiak építették ki és nevezték el *Via Postumia*-nak. Ettől kezdve viszont évszázadokra az ő nevüket fogja hordozni, mint a „magyarok útja”, másképpen a „*Strada Ungarorum*” (JÁSZAY M. 1982).

A 898 és 954 közötti időszakban az átvonulásokkal együtt 33 Itáliát érintő hadjáratról készült feljegyzés. Ezek sorában a félsziget D-i részébe is eljutottak a kalandozó magyarok, általában mint valamely helyi hatalmasság

szövetségesei. Így a térségről alapos ismeretekre tettek szert, továbbá jelentős mennyiségű „ismeretet közvetítő anyagot” (zsákmányt), továbbá hadifogolyként, rabszolgaként itáliaiak sokaságát szállították újonnan szerzett hazájukba. A korabeli itáliai kultúráról átfogó ismeretekkel rendelkeztek és az „európai integrációjukban” ezekre támaszkodni tudtak.

Az olasz földrajzi névanyagban fennmaradtak ennek az időszaknak az emlékei. Lóngara (Vicenza mellett), Ongarina (Verona mellett) és Vogarisca (Gorizia mellett) egyaránt a magyarokról származtatja nevét. Még évszázadokig használták a „magyar gázló”, „magyar kikötő”, „magyar part”, „magyarok táborra”, stb. kifejezéseket Észak-Itália egyes vidékein, Bologna és Mantova egy-egy külvárosát pedig még a 13. sz.-ban is Ungariának hívták (JÁSZAY M. 1982).

A kultúrtörténeti emlékek sora is tovább őrizte a magyar kalandozások egyértelműen negatív nyomát. Így pl. az olasz nyelvű irodalom egyik legkorábbi, ekkor keletkezett verses emléke, a modenai városi őrség dala tartalmazta a híressé, hírhedtté vált könyörgést: „A magyarok nyilaitól ments meg (Uram) minket!”. A Strada Ungarorum végén, a Borostyán út kezdetén, az aquileiai román stílusú katedrális altemplomában található a bizonytalan eredetű, de valószínűleg kalandozó magyar harcost ábrázoló kép. A későbbiekben ez a negatív imázs, a kapcsolatok megváltozott jellegének megfelelően változott. A magyarság számára Itália tehát a honfoglalás kora óta viszonyítási pont a külgazdasági kapcsolatok terén. A kárpát-medencei megtelepedés dunántúli szakasza is a már említett itáliai felderítő hadjárathoz kapcsolódott.

Az alapvető jelentőségű középkori szarvasmarha-kereskedelem megszervezésében a bizánci és a dél-német piac mellett a harmadikként jelent meg Észak-Itália. Később a kereszténység felvételével (amelynek emblematikus személyisége a velencei származású Gellért püspök/Gherardo volt) és a Rómához csatlakozással az ipar- és luxuscikkek kereskedelme is fellendült, amelyben Velence játszotta a fő szerepet.

A magyar kora középkor folyamán (a 15. sz.-ig) folyamatos vetélkedés jellemezte a magyar–velencei kapcsolatokat, amelynek tétje a dalmáciai városok feletti uralom, azok adója, valamint a politikai és gazdasági jelentőségű tengeri kijárat kérdése volt. A vetélkedés mögött tágabb, stratégiai törekvésekből fakadó ellentét is meghúzódott. A korszak uralkodó magyar külpolitikai/geopolitikai törekvése a balkáni térnyerés volt. Ezt az időről időre területi következményekben is megnyilvánuló folyamatot jól kifejezték és az igényt fenntartották a magyar királyok ún. igénycímei. Velence – mint a korszak egyik nagyhatalma – erőteljes balkáni politikát fogalmazott meg, ezen a területen a két hatalom riválisa volt egymásnak.

A korszak másik külpolitikai törekvése az ÉNy-i térség felől megjelenő hódítók elleni feltartó-, ill. védekező politika volt századokon át. A kortársak és az utókor nem tud elvonatkoztatni attól a tényről, hogy az eszményi útvo-
nalat jelentő Duna völgye milyen szerepet játszott ezekben a folyamatokban.

A magyar külpolitikai törekvéseknek, ill. a Magyarországot érintő nemzetközi törekvéseknek a földrajzi értelemben vett fő tengelye az ÉNy–DK-i irány, amely mellett minden egyéb irány alárendelt szerepet játszott.

A vázolt fő vonulat mellett a más irányú (K-i, É-i és D-i), ill. a Kárpátokon túli területekkel esetlegesen alakult a kapcsolat (bár ezen belül a tatárjárásnak katasztrofális következményei voltak). Főként az Anjou-uralkodók idején erőteljes itáliai érdeklődés is jellemezte a magyar államot. Fellendült az Itáliába utazók forgalma is, akik főként a kultúra elsajátítása, katonai vállalkozásban (zsoldosként) való részvétel, tanulás és szakrális célokból keresték fel az félszigetet. Végül a Balkán felől megjelenő oszmán-török hódítás írja felül ezt a modellt.

A magyar–velencei háborúk Velence győzelmével zárultak le Luxemburgi Zsigmond uralkodása (1387–1437) idején. A feleket aztán összefogásra készíti a török előrenyomulás. Az ország mintegy harmada török uralom alá került és maradt mintegy másfél évszázadra. A maradék is két részre szakadt, az ún. Királyi Magyarországra, amelyet a magyarság által mindig is idegennek tekintett Habsburgok uraltak, és a török függőségbe került Erdélyi Fejedelemségre.

Erdély gyakorlatilag geopolitikai pufferzónába került és fenntartotta a korlátozott magyar államiséget. Külpolitikai érdeklődésében – protestáns uralkodóinak és elitjének orientációját követve – az É-i és Ny-i kapcsolati terület értékelődött fel (a szomszédosági politikán túl!), nem pedig a katolikus Itália. A Habsburg-uralom alatt álló Magyar Királyság az örökös tartományok segítségével tartotta távol Európa középső és Ny-i részétől fel a török hódítókat. A védekező, majd a felszabadító harcokban fél Európa segítségére szükség volt, és a szükséges erőforrásokat csak Közép- és Nyugat-Európából tudták mozgósítani. Itt a meghatározó kapcsolatok a katolikus németajkú területekkel alakultak ki.

A korábban egyre nagyobb súlyt kapott itáliai kapcsolat jelentősége visszaesett. Külpolitikai jelentőségét részben elveszítette, de a kulturális és gazdasági szerepe megmaradt, ha annak intenzitása csökkent is.

Az ellenreformáció időszakában nagy szerepet játszott a kapcsolat alakulásában a bolognai egyetemhez kapcsolódó *Collegium Ungaro-Illiricum*. Az intézmény 228 évig működött, hozzávetőlegesen fele horvát- fele magyar diáksággal, majd a felvilágosodott abszolutista II. József (1780–1790) számolta fel. A római *Collegium Hungaricum–Germanicum* szerepe is hasonló volt. Az ezekben az intézményekben tanult, állami és egyházi tisztségeket betöltő művelt emberfők az itáliai kulturális hatások elsőrendű közvetítőivé váltak Magyarországon és kapcsolt részein.

A felvilágosodás új korszakot képezett a magyar–itáliai kapcsolatokban is. A magyar költő Batsányi János szállóigévé vált sora („vigyázó szemetek Párisra vessétek!”), új, a korábbiakat felülíró eszmei viszonyítási pont lett.

A 18. sz.-ban a Habsburg Birodalomba integrálódott magyar területek újraformalizáltak gazdasági és kulturális kapcsolataikat Itáliával. Ez a kapcsolat a modernizáció előrehaladásával egyre intenzívebb lett, és a 19. sz.-ban egy újabb csúcspont következett be. A nemzeti szabadságküzdelmek kulturálisan és politikai értelemben hozták közelebb a két népet, a közlekedési infrastruktúra fejlesztése (főként a vasút, ill. a tengerhajózás fejlődése) pedig gazdasági értelemben képezett erős kapcsolatokat. A szakaszt az első világháború (amelyben ellenségként állt egymással szemben a magyar és az olasz állam), és a történelmi Magyarországot megcsonkító trianoni békediktátum zárta le. A két állam a korábbi „szomszédi” helyzetből „messze került” egymástól. A Fiume térségében némi túlzással etnikailag is összeérő, de államterületi szempontból tényszerűen kapcsolódó két országot egymástól a háború utáni rendezés több száz kilométer távolságra tolta el.

A két világháború közötti időszakban az újra szuveréné vált magyar állam számára – a köztes-európai pufferzónából és az ellenséges szomszédállamok gyűrűjéből – az olasz gazdasági, politikai és kulturális kapcsolat jelentett valamiféle kiutat, mozgástere behatároltságából következően. A magyar–olasz viszonyban ez az időszak a legintenzívebb szakasz. Végül az újabb világegyezésbe együtt sodródtak bele, amelyből vesztesen kerültek ki, de sorsuk eltérően alakult, a bipoláris világ ellentétes táborába integrálódtak. A sors fintoraként „egymásnak kijelölt” ellenségként teltek el a következő évtizedek. Ezalatt mindkét állam véghezvitt egy modernizációs programot. Itáliában piacgazdasági struktúrák alakultak ki, és az 1980-as évekre a világ legfejlettebb államai közé zárkózott fel. Magyarország modernizációja kevésbé volt sikeres és legalább annyira ellentmondásos, mint a háromszor akkora területű és hatszor akkora népességű és erősen tagolt Olaszországé.

Az államszocialista-kor második felében az Alpok–Adria-együttműködés keretében olyan kapcsolatok, kooperációk alakultak ki szubnacionális szinten, éppen a dunántúli megyék részvételével a két ország között, amelyek államközi viszonylatban, az uralkodó geopolitikai ellentmondások miatt, elképzelhetetlenek voltak. Az együttműködés hozzájárult az 1988–1991 közötti orientációs és társadalmi-politikai fordulathoz.

Az ún. rendszerváltozás időszaka nemcsak a poszt-szocialista térség részeként Magyarországnak, de a hidegháborús logika által kimerevített politikai struktúrájú Olaszországnak is hatalmas megrázkódtatást okozott (Tangentopolibotrány, „Tiszta kezek” mozgalom) (PAP N. 1998, 2001). Az egységesülő európai gazdasági térségben történtek kezdeményezések (főleg olasz részről) és a két térség elkezdett közeledni egymáshoz, szubregionális szerveződésekkel (Pentagonale, Hexagonale, Közép-Európai Kezdeményezés). Az eredmények a várakozásokhoz képest azonban jelentősen elmaradtak. Az egyébként fejlődő kapcsolatok kulturális, politikai és gazdasági okok miatt a lehetőségek alatt teljesítenek, mind Magyarországon, mind Itálián belül jelentős területi diszparitásokkal.

Összegezve: a magyar–olasz külpolitikai reláció egy olyan ciklikusan változó kapcsolat, amelyben az egymás felé fordulás, a kapcsolatok fejlesztése a fő külpolitikai trendekhez képest az alternatíva keresését jelenti! A viszonyrendszerben a kulturális elemek szinte folyamatosan magas szinten reprezentáltak és a gazdasági kapcsolatrendszer is változó súllyal, de intenzív volt (PAP N. 2007).

Eltérő földrajzi szemlélet a magyar és az olasz geográfiában

A magyar és olasz középiskolai földrajz tankönyvek térszemlélet-különbsége

A viszonylag szűk körben forgatott szakkönyvek nem adnak képet arról, hogy a szélesebb társadalmi csoportoknak milyen a földrajzi gondolkodása, ill. milyen az egymásról alkotott képe. Ennek vizsgálatára egyfajta lehetőséget ad a társadalom többsége által igénybe vett és tartalmában is bizonyos állandóságot mutató középiskolai oktatás vizsgálata. Az alábbiakban összevetjük egy olasz és egy magyar középiskolai földrajzi tankönyv tartalmi elemzésén keresztül a két nép és állam egymásról alkotott képét.

Napjaink általánosan használt magyar középiskolai földrajz tankönyve (PROBÁLD F. 2002) Olaszországot az Európai Unió államai csoportjában mutatja be, a Vatikánnal egy fejezetben. A 226 oldalas, az egész Földet regionális tagoltságban tárgyaló kötetben négy oldal terjedelemben foglalkozik Itáliával (ezen belül a Vatikánt mintegy fél oldalban mutatja be). A szöveget egyetlen térkép egészíti ki, amely az Észak–Dél tagoltságot értelmezi a munkanélküliség és az egy főre jutó GDP alapján.

Az ország bemutatásában a gazdasági szempontok a hangsúlyosak. A főbb tartalmi elemek: a természeti adottságok; a gazdag és a szegény Itália kettőssége; az iparosodott É-i és az elmaradott mezőgazdasági jellegű D-i területek; néhány nagyváros gazdasági funkciókhoz kapcsolódó egy-két mondatos bemutatása; a Vatikán mint a világ legkisebb szuverén állama, műemlék-együttes és a katolikus egyház központja. Végül a kiemelt összegzés Olaszország gazdaságföldrajzi alapvonásait foglalja össze.

Összességében megállapíthatjuk, hogy a tankönyv némiképpen konzervatív szemléletben készült, a legjobb regionális gazdaságföldrajzi hagyományok szellemében. Ismeretei korszerűek és tárgyyszerűek. Ami kifogásolható benne és hiányzik belőle: túl kevés figyelmet szentel a társadalom „gazdaságon kívüli” problémáira.

Az olasz közföldrajzi gondolkodást szintén egy középiskolai tankönyvvel reprezentáljuk (ATLANTE GEOGRAFICO, 2005). A kötet más szerkezetben és szemléletben készült. A 222 oldalas munka erősen didaktikus szemléletű, és a magyar tankönyvnél komplexebb jellegű. Nem csak regionális áttekintést

ad a Földről, hanem általános földrajzi jelenségeket is értelmez. Az összehasonlíthatóság korlátai igen erősek.

Amiben összevethető a magyar tankönyvvel, az európai tér eltérő szemlélete. Magyarországot az ún. dunai térség (*la regione danubiana*) középső részeként kezeli. Ebben a területi egységben a további országok: Csehország, Szlovákia, és Románia. (Magyarországon is létezik egy hasonló fogalom, amelyhez némi historikus íz tapad: Dunatáj). A megfogalmazott térség sajátja, hogy északról lezárja a Balkánt (*la regione balcanica*). Tőle É-ra a Germán nagytérség (*la regione germanica*) helyezkedik el. Ebben Németországgal egy keretbe foglalt térségként jelenik meg Hollandia, Dánia és Lengyelország. Ilyen módon a tankönyv a mediterrán térségtől (Itáliától) É felé távolodva képez zónákat.

A Magyarországot érintő leírás rövid, tényszerű, a négy országot illetően hozzávetőlegesen egyforma terjedelmű, mintegy fél hasábos, a sztereotípiákat (*csikós, Hortobágy, Budapest*) erősítő fényképekkel és vázlatos térképi ábrával illusztrálva. A bemutatás a magyar földrajzi felfogás szerint némi képpen felületesnek tűnik, ugyanakkor konzekvens, összehasonlítva a többi ország bemutatásával.

A két könyv összehasonlításával megvilágosodik egy-két jelentős különbség. A magyar térszemlélet Európában elsősorban K–Ny-i orientációjú, az olasz pedig jellemzően É–D-i. A dunai tér ilyen kitüntetett szerepe egy magyarnak furcsa. Ez leginkább a Habsburgok dunai birodalmát asszociálja, vagy még sokkal halványabban, annak alternatívájaként, a Kossuth által megfogalmazott Duna menti konföderációt. Az, hogy napjainkban ez a fajta térközösség nem élő, részben magyarázza a regionális keretben feltüntetett államok közötti számos feszültség (különösen a magyar–szlovák viszonyban és a nem sokkal jobb román–magyar relációban).

A közelmúlt politikai feszültségeinél azonban valószínűleg jelentősebb szerepet játszanak kulturális, civilizációs különbségek főként a nyelv (szláv, neolatin, finnugor) és a vallás (római katolikus, magyar református, evangélikus, görögkeleti stb.) területén. Hasonlóan fontosak a mentalitásbeli és fejlettségi különbségek, a politikai kultúra különbözőségei stb. A szubregionális csoporttudat gyenge, mégis a magunk megkülönböztetése inkább egy K–Ny-i tengely mentén történik (l. „Visegrádi országok”), semmint egy É–D-in (l. viták Délkelet-Európa mint területi kategória kapcsán). A Duna mint összekötő kapocs napjainkban a csekély hajóforgalom miatt kevésbé megélhető, a vízlépcső-viták (Bős-Nagymaros) miatt a megosztó jelleg ellenben erősebb.

A másik komoly különbség a földrajzi szemlélet eltérő jellegében van. A magyar földrajzoktatási hagyományban nagy jelentőségű a gazdaság szerepe és a társadalom egyéb jelenségeit ennek alárendelve értelmezi. Az olasz földrajzban a kultúrföldrajzi vonások és a természeti környezethez kapcsolódó érzékenység sokkal erősebbek. Tehát a magyar és az olasz olvasó számára a földrajz

nagyon különböző tartalmakat jelenít meg. A fenti megállapítások megfelelő kezelése érdekében szükség van a geográfia helyének értelmezésére az olasz és a magyar általános műveltség ideájában is. Tapasztalatunk szerint jelentős különbség figyelhető meg a műveltségi prioritások területén. Ez a geográfia területén markánsan megjelenik. A művelt magyar emberfő ideájában egy legalábbis topográfiai tájékozottság a világban alapvető jelentőségű. Ezzel szemben Olaszországban a földrajzi tájékozódással kapcsolatos igény sokkal kisebb.

Mental map-vizsgálatok a magyarok Olaszország-képéről

A befogadó, tanuló, olvasó, utazó közeg oldaláról vizsgálandó a *mental mapping* geográfus kutatói (BAJMÓCZY P.–CSÍKOS J. 1997; MICHALKÓ G. 1998; LAKOTÁR K. 2007). Az egyik első releváns felmérést a BAJMÓCZY P.–CSÍKOS J. szerzőpáros végezte el 1994–1995-ben. Ők 28 európai országot vizsgáltak egy 148-as, egyetemistákból álló csoporton (mintán). Kitént, hogy a K–Ny különbség erőteljes a fejekben, a szomszéd államokkal kapcsolatos ellenérzések pedig jól kimutathatóak. Az eredményekből az is kitént, hogy az alap- és középfokú oktatás a célcsoport tagjainak kognitív térképén erőteljes nyomokat hagy.

Nem véletlen, hogy éppen a turizmusföldrajzi kutatásokban jeleskedő MICHALKÓ Gábor készített mentális térképeket középiskolai korosztályok körében, hiszen Itália kitüntetett szerepet játszik a magyarok turisztikai célú utazásaiban. A felvétel 1997-ben folyt, érettségi előtt álló középiskolások körében, egy reprezentatív mintán. A tanulmány arra keresi a választ, hogy milyen tényezők hatására döntenek a fiatalok utazási döntésükben. A pozitív beállítódás meghatározó, így azt kereste a kutató, hogy mi a célcsoport első gondolata Olaszországról, milyen nevezetességeket ismernek, és hogy milyen a kognitív térképük a félszigetről.

LAKOTÁR Katalin doktori értekezésében mintegy összefoglalja és aktualizálja a vonatkozó kutatásokat. A kutató a 14–16 éves korosztály kognitív térképeit vizsgálta, elsősorban a Magyarországgal szomszédos államokról, kiegészítő jelleggel a távolabbi európai országokról is. A felvétel reprezentatívnak tekinthető, lefedi az egész ország területét, a feldolgozás regionális keretben (7 régió) zajlott. A felmérés ideje 2004–2005 volt és több, mint 1200 kérdőív felhasználásával bonyolódott. Két kontrollcsoporttal dolgozott, egy 10–12 évesekből, és egy felnőttekből állóval. A kontrollcsoportok vizsgálata csupán csekély különbségeket mutatott ki. Némi óvatossággal az eredmények kiterjeszthetők a magyar népesség egészére is.

Megállapítható, hogy Európában nincs „fehér folt” az utazási térképen. A célcsoportból legtöbben Ausztriában jártak, ezt Horvátország, Olaszország, Szlovákia, Németország követi. A regionális megoszlás szerint is Olaszország minden régióban az élbolyban található, de sehol sem az első helyen. Nem

meglepő módon a kirándulási céllal tervezett utazásoknál Olaszország egy csoportban Franciaországgal, Nagy-Britanniával és Spanyolországgal a legvonzóbb országcörben foglal helyet. Megállapítható volt, hogy egyrészt a magasabb életszínvonal, a vonzó életstílus, másrészt a tengerhez kapcsolódó tényezők és a kiemelkedő kulturális jelentőségű objektumok állnak az utazási célú döntések háttérében.

Az Olaszország képpel kapcsolatos meghatározó fogalmak sorrendben az alábbiak: tenger, nevezetességek, Róma, olasz ételek, Velence, kultúra, mediterrán táj, vidám életstílus, pisai ferdetorony, Vatikán. A hosszabb tartózkodásra (tehát nem turisztikai céllal) tervezett utazásoknál mások a szempontok. Itt a jó fizetés, a jobb életkörülmények és a nyelvismeret minden más szempontot felülírnak. A fiatal korosztályoknál a nyelvtanulás igénye igen erőteljes. A választott országcsoport elején Nagy-Britannia, Franciaország, Olaszország, Németország, Spanyolország áll, de még olyan országok is szerepelnek alacsony említésszámmal, mint Ausztria, Görögország, Svájc, Hollandia és Horvátország.

Magyarországon a felmérésben szereplő középiskolai tanulók fele első idegen nyelvként az angolt tanulta, mintegy 40%-uk pedig a németet. Szükséges megjegyezni, hogy az olasz a franciával együtt, mint második idegen nyelv stabil pozíciókat vívott ki az iskolai oktatásban. (A 2001. évi népszámlálás adatai szerint az olasz nyelvet beszélők száma Magyarországon mintegy 60 ezer fő.). Érdekes az elutasított országok sora is. Ezek sorrendben Románia, Ukrajna, majd leszakadva Szerbia, Oroszország, Albánia és Bulgária. Érdekes elem, hogy Németország is többször megjelent a regionális elemzés során az elutasítottak „feketelistáján”.

Összességében megállapítható, hogy Olaszország megítélése pozitív a vizsgált célcsoport körében, azonban dominálnak a turizmussal, kulturális tartalmakkal kapcsolatos elemek, az olasz hétköznapiak valóságáról, a társadalom képeről, a gazdasági folyamatok lényegéről viszont vajmi kevés képe van a fiatal magyar korosztályoknak.

A kapcsolatban résztvevő területek (utak, közlekedési pályák, közvetítő városok, a tengerhez vezető korridor)

Közlekedési összeköttetések, földrajzi dimenziók – a Dunántúl szerepe

A magyar állam történelmi magterületéről (a Visegrád, Veszprém, Fehérvár, Pest és Buda) a legfontosabb kereskedelmi út Itália felé DNy-i irányba vezetett és a fontos drávai átkelőhelyen, Ptujon (*Petovium, Potoj*) keresztül haladt az Adriai-tenger partjáiig. A szelíd dombsági jellegű pannon táj nem okozott nagyobb közlekedési nehézségeket. Csak a folyókon, patakokon való átkelés je-

lentett itt-ott problémát. Nagyobb megterhelést csak a Dinári-hegység vonulatai jelentettek. Rómába tartó zarándokok, a Velencei Köztársasággal üzletet kötni akaró kereskedők, marhahajtók és katonák használták a nehézkesen használható utakat, amelyekkel a Karszt kietlen, víztelen vonulatait kellett leküzdeniük. Végül leereszkedve a Kvarner (Kvarnerói-öböl) mediterrán partjaira, kiértek egy másik, a közép-európaiktól annyira különböző világba, amelynek mássága és színei, ritmusa és ízei ma is a meglepetés erejével érik a magyar utazót.

Magyarország számára napjainkban a DNY-i közlekedési korridor két fő célterületet tár fel. Az egyik az olasz területeket jelenti és a domináns közúti közlekedés számára a Budapest–Nagykanizsa–(Zágráb)–Ljubljana–Trieszt vonalon érhető el legoptimálisabban. Ennek infrastrukturális alapja az épülő magyar M7, a horvát Csáktornya–Zágráb autópálya, továbbá a szlovén autópálya az olasz Sezanáig. Az autópálya-lánc legnagyobb része ma már készen van. Vasúton a Venezia nemzetközi gyorsvonat teremt közvetlen kapcsolatot Budapest és Velence, ill. Róma között. A légiforgalmi kapcsolat Budapest–Róma (Fiumicino/Ciampino) és Budapest–Milánó között intenzív.

A másik célterület az Adria K-i tengerpartja, amelynek turisztikai célterületeit, ill. kikötőit (Koper, Rijeka) a Budapest–Zágráb–Károlyváros–Rijeka/Split autópályák tárják fel. Légi úton számunkra a Dubrovnik körüli dél-dalmát térség tárható fel. A kérdéskört részleteiben is ERDŐSI Ferenc tanulmánya tárja fel (ERDŐSI F. 2006).

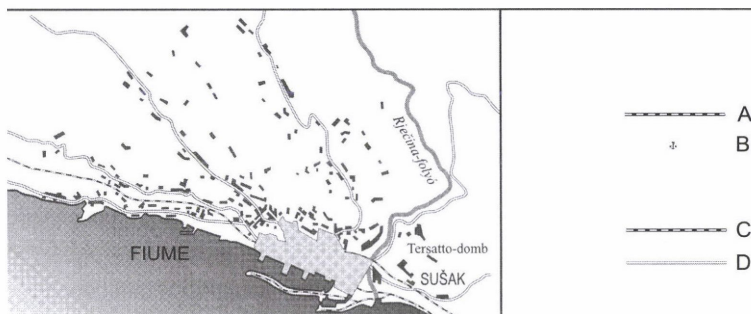
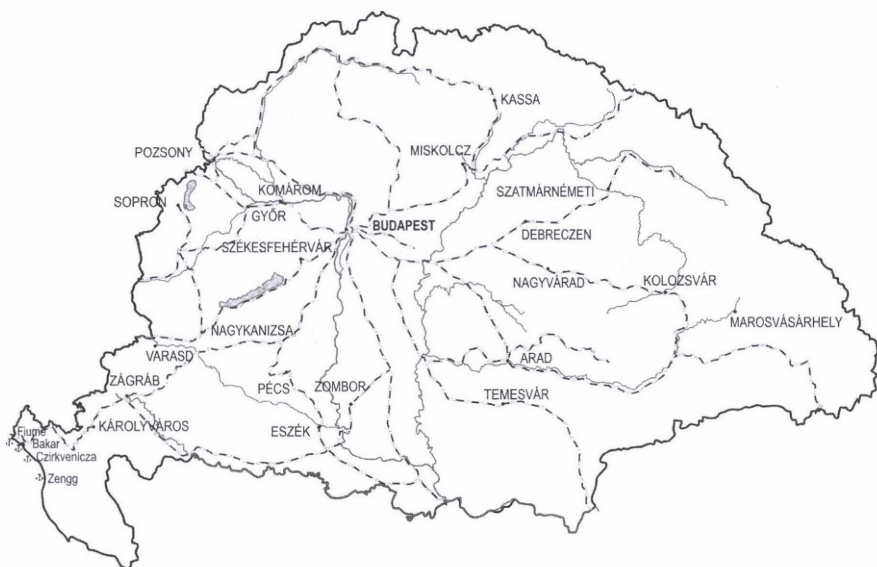
Magyar szárazföldi kijárat a tengerre

Napjaink Magyarországá több más közép-európai államhoz hasonlóan szárazföldi (*landlocked*) ország, azaz nincs tengerpartja. Ez nem volt mindig így, és történelmi nosztalgiáinkban időnként megjelenik a magyar tengerpart emléke, amelynek relikviáival horvátországi nyaralások alkalmával találkozhatunk, itt-ott meg is élhetünk.

Az Adria környékén is vannak még olyan államok, amelyek belső területei rövid partszakasszal és földszávvval kapcsolódnak, vagy kapcsolódtak a tengerhez (PAP N. 2001). A történelmi időkben a következő korridorokat (tengeri kijáratokat) vehettük számba az Adriai-tenger É-i és K-i partján (2. ábra):

– az osztrák korridort, amely 1918-ig Trieszt és környékére futott ki (a Habsburg uralkodók 1366-ban nyitottak szűk tengeri kijáratot Ausztriának, a 19. sz.-ban pedig a magyar fiumei vasúttal konkurálva építettek ki ide vasútvonalakat (1. osztrák Déli Vasút);

– a szlovén korridort, amely Koper kikötőjére és alig 30 km partszakaszra terjed ki. Jelentősége Szlovénia függetlenné válásával (1991) nőtt meg, a tengeri kijárat biztosításáért pedig tengerjogi vitákba bonyolódtak Horvátországgal;

2. ábra. A történelmi magyar állam tengeri kijárata (szerk.: PAP N. 2006). - A = fontosabb vasút vonalak, B = főbb kikötők. Lent balra: C = Fiume vasúthálózata, D = a városba vezető utak
 The maritim exit of the historical Hungarian state (ed. by PAP, N. 2006). - A = main railway lines, B = main ports. Bottom left: C = railway network of Fiume, D = roads running to the town

- a tiszavirág életű Krajnai Szerb Köztársaság tengeri kijárata;
- a bosnyák kijáratot, Neum kikötőváros környékét (stratégiai jelentősége van Bosznia-Hercegovina, ill. ellenérdekelt szempontból Horvátország számára);
- a jugoszláv korridor Crna Gorán át a jugoszláv államszövetség tagköztársaságainak biztosított tengeri kijáratot, amely főként a ma már szárazföldi ország Szerbiának volt fontos tengeri kijárata;
- végül a magyar korridort, amelynek kialakulását, jellemzőit és utóéletét az alábbiakban részletesebben elemezzük

Magyarország fekvése nem igazán kedvező, ami a világtengerekhez való kapcsolódás lehetőségeit illeti (PRINZ Gy. 1905; SCHINDLER M. 1913). A magyar állam egy kontinentális medencében alakult ki, minden irányban magas, közlekedési akadályt jelentő hegységek veszik körül. É-ra, K-re és DK-re a Kárpátok koszorúját tucatnyi hágó szakítja meg. Ny-i határainkon az Alpok vonulatai kezdődnek, DNy felé a Karszt vonulatai zárják le a medencét. A hegyek falán ÉNy-i és DK-i irányba csak a Duna völgye kínál átjárást. A Kárpát-medence vizeinek természetes lefolyása a Dunán keresztül a Fekete-tengerbe történik. Magyarország fő közlekedési tengelye hagyományosan és ma is (az államszocialista időszak negyven évétől eltekintve!) követi a Duna vonalát, ÉNy–DK irányban. A vízi közlekedés vonalát követte és követi ma is a vasúti és közúti infrastruktúra. A Fekete-tenger azonban Európa egyik kevésbé fejlett területén fekszik, és így az oda való kijutás révén csak mérsékelt előnyökkel számolhatunk. Az útvonal jelentősége az ellenkező irány, azaz a német nyelvterülettel való kapcsolatok fenntartásában állt és áll ma is.

A kapitalista piacgazdaság általános elterjedésével a 19. sz.-ban a magyar állam jelentős erőfeszítéseket tett a magyar tengerpartnak a belső medencével történő közlekedési összekapcsolása érdekében. Így épültek ki a Karszton keresztül a vasútvonalak, amelyek az árutermelő magyar mezőgazdaság termékeit (elsősorban a gabonát) a kikötőkbe, elsősorban Fiuméba, majd az olcsó tengeri útvonalon keresztül a világpiacra juttatták.

A történelmi Magyarországnak 190 km hosszú tengerpartja volt, és ezt a rövid kis tengerpartot is – az államterületen belül – egy legkeskenyebb pontján 48 km széles földszávon keresztül lehetett megközelíteni. Ez a terület – a Horvát Királyság részeként – egyike volt a magyar koronához legkorábban hozzácsatolt és legfolyamatosabban birtokolt területeknek.

A magyar államalapítás idején a magyar korona alá nem tartozott tengerparti terület. Az említett kijárat 1091-ben, I. (Szent) László uralkodása idején nyílt meg, Horvátország elfoglalásával (horvát történelmi vélemények szerint önkéntes csatlakozással). Kálmán uralkodása alatt tovább folyt a László által megkezdett terjeszkedés, tengerparti városokat (Spalato, Tersact, Trau, Zara) és szigeteket (Arbe, Osero, Veglia) foglaltak el. A dalmátok a kereskedelem ellenlábás velenceiek ellenében szívesebben vállalták a szabad kereskedelmet biztosító magyar fennhatóságot. Biogradban (Tenger-Fejérvár) állították fel az első magyar kormányzóságot, és egyben ez lett az első magyar tengeri kikötő is. Ugyanakkor szükséges megállapítanunk, hogy nem valamiféle geopolitikai megfontolás, „magyar maritizmus” idézte elő a hódítást, hanem a kor jellegzetes dinasztikus politikája. A korridor formálisan már ekkor létrejött, funkcionálisan azonban csak a 18–19. sz.-ban kezdett működni. Hosszú évszázadokig az erre folyó kereskedelem jelentősége elenyésző maradt. A természeti környezet említett sajátosságai megakadályozták forgalmas kereskedelmi útvonalak kiépülését.

Az Anjou uralkodók, elsősorban Nagy Lajos uralkodása alatt Velence többször is próbálkozott a tengerpart visszaszerzésével. Először a zárai békekötésben (1358) mondott le Dalmáciáról és ismerte el a dalmát városok adriai kereskedelmének szabadságát. Ragusa ekkor került a magyar korona fennhatósága alá. A következő háború a torinói béke (1381) zárta le, amely megerősítette a *status quo ante-t*. Végül a velenceiek Zsigmond uralkodása alatt 1432-ben szerezhették meg 327 évi magyar fennhatóság után Dalmáciát. A korona fennhatósága alatt csak a Frangepán-birtokok maradtak: Tersact, Buccari és néhány sziget.

A magyar tengerpart legfontosabb városa Fiume volt, horvát nevét a 13. sz.-ban kapta (Riekae). Eredetileg a pólai püspökség tulajdona volt, később ajándékozás révén a Duinoi grófok birtokába került. Hosszú időn át volt véres viszálykodás tárgya, hol a Frangepánok, hol a Duinoi grófok szerezték meg. Amikor 1366-ban a megerősödő Habsburgok Karintia és Krajna megszerzése után a tengerpart felé terjeszkedtek, megszerezték a várost Trieszttel együtt (így létrejött az osztrák tengeri kijárat, korridor létesítése). Ettől kezdve, az Adria feletti uralom kérdésébe Ausztria is beleszólt. Fiume a 15–17. sz.-ban folyamatos háborúskodások színtere volt. Többször feldúlta Velence, félnie kellett a töröktől, az uszkok tengeri rablók-tól³, a spanyol örökösödési háború során pedig a franciák foglalták el.

Ez a viharos időszak a 18. sz.-ban ért véget, miután Velence hanyatlani kezdett a levantei kereskedelmi utak jelentőségének csökkenésével. A béke ugyanakkor a fejlődést is lehetővé tette. A Habsburg uralkodók a birodalom kereskedelmének felfuttatását többek között a tengeri kikötők fejlesztésével igyekeztek elérni. III. Károly megerősítette Trieszt és Fiume autonómiáját (1723), majd megépíttette az első karszti műutat, a Károly-utat. Mária Terézia folytatta apja politikáját. A tenger melléki területeket külön tartományba szervezte (*Littorale Austriaticum*), hogy optimálissá tegye a térségre vonatkozó állami gazdaságpolitika kereteit. Összességében azonban inkább Triesztet preferálta politikájában. Fiának, Józsefnek a javaslatára Fiumét Magyarországhoz csatolta, és mint *corpus separatumot* (a magyar koronához csatolt különálló testet) a magyar kormányzó igazgatása alá helyezte (1776). Céljuk az volt, hogy Magyarország terményeinek utat és ezzel új piacokat nyissanak, gazdasági fellendülést érjenek el a birodalom e részében.

A reformkorban a közvélemény érdeklődése a tengerpart irányába megélénkült. A kortársak a gazdasági, ipari fejlődés egyik kulcsát a tengeri közlekedés és Fiume mint kiviteli kikötő fejlesztésében látták. Különösen jelentős volt Kossuth Lajos hatása („Tengerre magyar!"). Tervek születtek a Fiuméba vezető vasutak kiépítésére. Kossuth és Széchenyi vitájából – milyen nyomvonalat válasszanak – az utóbbi került ki győztesen. A tényleges munkát a szabadságharc és az azt követő abszolutizmus megakasztotta. Fiume horvát igazgatás alá került. Az 1867. évi kiegyezés nyomán, sokévi huzavona után végül csak 1881-ben rendeződött a város közjogi helyzete.

³ A török elől, Boszniából az Adria partjára menekült irreguláris fegyveres csoportok. Lényegében a hajdukok megfelelői voltak a tengerparton. Egyikük, Jurisics Miklós, Kőszeg hős védője, a magyar nemzeti panteonba is bekerült (P.N.).

A vasútvonalak kiépítésére a „Fiume vagy Constanza?” dilemma keretében került sor. Vita folyt arról, hogy a magyar gabonát milyen útvonalon célszerűbb eljuttatni felvevőpiacára, Itáliába és Nyugat-Európába. A Triesztbe vezető osztrák pálya versenyétől félve egyes magyar gazdaságpolitikusok azt javasolták, a romániai Constanta kikötőjébe építsék ki a vaspályát. Az alföldi nagybirtokosok nyomására azonban, felmérve a körülményeket (sokkal hosszabb és így drágább vasúti szállítás, sokkal hosszabb tengeri szállítás, az orosz és a román gabona versenye) a fiumei kikötő mellett döntöttek. A Budapestet Fiumével összekötő vasúti pálya utolsó szakasza végül 1882-ben, a Nagyvárad-Fiume pálya pedig 1909-ben épült meg. Az 1910-es években tervek készültek mind a kikötő fejlesztésére, mind pedig a vasúti pálya javítására (SCHINDLER M. 1913). A magyar kikötők száma gyarapításának – Fiume igen korlátozott fejlesztési lehetőségeinek figyelembevételével – is voltak szószólói (HAVASS R. 1902, 1906). Fejleszthető magyar kikötők építésének Dalmáciában voltak meg bizonyos földrajzi, ill. közjogi alapjai, a fejlesztés alapja azonban itt is egy megfelelő vasúti pálya kiépítése lett volna.

A rövidesen kitört világháború megakadályozta a tervek megvalósítását, a trianoni békekötés nyomán meghúzott új magyar-délszláv államhatár pedig végérvényessé tette a tengerpart elvesztését. Magyarország szárazföldi állam lett az ellenséges kisantant államok gyűrűjében. Mivel azonban a DNy-i stratégiai irány jelentősége fennmaradt, a magyar külpolitika vezetői Magyarország mozgásterének növelését az Olasz Királysággal való együttműködésben látták. A kapcsolattartás útja azonban részben áttevődött az osztrák államterületre. Ezt mintegy szimbolizálta az olasz-osztrák-magyar együttműködés (Róma–Bécs–Budapest tengely). A kapcsolatokat a továbbiakban nem földrajzi, gazdaságossági, hanem elsősorban politikai tényezők figyelembe vételével alakították. Ez igaz a két világháború közötti időszakra és a hidegháború idejére is.

A tudományos-technikai forradalom és a külgazdasági kapcsolatok jellegének átalakulásával jelentős változások következtek be a tengerhajózás jellegében, jelentőségében is. Az áruk, személyek és információk hordozóinak köre kitágult, belső rangsoruk jelentősen megváltozott. Átrendeződtek a centrum-periféria viszony erővonalai is. Mindezek hatására egyes közlekedési irányok le, mások felértékelődtek, a forgalmi tengelyek jellege és jelentősége megváltozott. Magyarország számára jelenleg a következő 8 közlekedési tengely a legfontosabb (ERDŐSI F. 1996): *a) a nyugati* (Budapest–Bécs); *b) a délnyugati* (Adria-folyosó); *c) az északkeleti* (Borsod-Galíciai); *d) az északi* (Tátra-Krakkó); *e) a keleti* (Kárpátalja-Podólia); *f) a délkeleti* (Pontus-Levante); *g) a déli* (Szuezi), valamint *h) a délnyugati* (szlavón) tengely.

Ezek a tengelyek eltérő jelentőségűek és sajátosságúak. Tanulmányunk témája szempontjából a legfontosabb a *délnyugati* (Adria-tengely), amelynek szerepe és jelentősége a többi főirány között ma is kiemelkedő. Nem vonható kétségbe a *nyugati* főirány elsősége, amelyen jelentős forgalom bonyolódik nagy fajlagos értékű darabárukból, de fő jelentőségét az adja, hogy ez az or-

szág legjelentősebb innovációs folyosója (RECHNITZER J. 1993). Ezen keresztül áramlik be a fejlett technika és technológia, a know-how-k és licencek összesen körülbelül 70%-a (ERDŐSI F. 1996).

A nemzetközi „Adria-folyosó” sok szempontból hasonló jellegű, mint az előbb említett „nyugati korridor”. Ugyancsak fontos innovációs folyosó (RECHNITZER J. 1993), bár jóval kisebb kapacitású és forgalmú, mint a másik. Kevesebb és kisebb innovációs potenciállal rendelkező országokkal köti össze Magyarországot (Horvátország, Olaszország, Szlovénia). Mégis innen érkezik az input innovációk körülbelül 15%-a, és az összes többi hat kommunikációs irányból a maradék 15% (ERDŐSI F. 1996).

Magyarország ma kereskedelmét alapvetően az Európai Unió tagállamaival, ill. a szomszédos államokkal bonyolítja le. Ehhez a szükséges vasúti, közúti, belvízi hajó és a csővezetékes hálózat rendelkezésre áll. A tengeri szállítás igénye jelenleg elenyésző, távlatilag a közel-keleti kőolaj tengeri szállításának igénye merülhet fel, éppen az általunk vizsgált kommunikációs csatornán át (Adria-vezeték). Magának az „Adria-folyosónak” a szerepe alapvetően a fejlett olasz területekkel való kapcsolattartásban áll, amint korábban is egyik alapvető funkciója volt.

Magyarország integrálódása az európai, köztük infrastrukturális hálózatokba, a *négy szabadság* megvalósulása az általunk vizsgált problémákat új megvilágításba helyezte. A tengeri szállítás napjainkban az Unió harmadik országba irányuló külkereskedelmének mintegy 80%-át bonyolítja le. Ugyanakkor az EU-n belüli forgalom harmadát is ilyen módon rendezik. A közösségi közlekedéspolitikai a tengeri szállításnak, mint energiatakarékos és környezetbarát szállítási módnak prioritást ad. Így a Transzeurópai Hálózat részét képező kikötőket és az őket a szárazföld belsejéhez kapcsoló vasúti, közúti⁴ rendszereket fejlesztik és a jövőben is fejleszteni tervezik.

Magyarország közlekedésfejlesztési koncepciójában a sajátos nemzeti érdekeket hangolják össze az összeurópai tervekkel. Különös jelentősége van a Transzeurópai Hálózat a területünkön áthaladó elemeinek.

A szakirodalom az „Adria”-folyosó 8 összetevőjét különíti el. Alapja a két vasút, a Budapest–Nagykanizsa–Murakeresztúr–Trieszt (1) és a Budapest–Dombóvár–Gyékyényes–Zágráb/Ljubljana–Fiume–Velenca (–Róma) (2) villamosított nemzetközi vonalak. (Közülük az első Ro-La forgalomra is alkalmas.) A közúti közlekedés alapja a Budapest–Ljubljana autópálya, helyenként autóút (3). További részei a Budapest–Velenca nemzetközi autóbusszvonala (4), a Budapest–Ljubljana–Milánó–Spanyolország/Észak-Afrika légifolyosó (5), és a Budapest–Ljubljana 10 szálalásos fényvezető kábel (6). A folyosó potenciálisan nagy jelentőségű energiaszállító is. A Krk-szigetről induló Adria kőolajvezeték (7), a jövőben fontos alternatíva lesz Magyarország olajjal való biztonságos ellátásában. Ugyancsak jelentős a Magyarországot Horvátországgal (Varasd) összekötő 120 kV-os magasfeszültségű villamos távvezeték (8) (ERDŐSI F. 1996, 2006).

⁴ Legkevésbé a közúti rendszereket, inkább a vasútiakat és a belvízi utakat (P. N.).

A Dél-Dunántúl mint potenciális közvetítő terület adottságai és DNY-i kapu funkciója

Az Adria és Itália felé a kapcsolati terület földrajzilag determináltan az ún. geográfiai Dél-Dunántúl. A Balatontól D-re a magyar országhatárig, ill. a Drávaig elterülő térség (a földrajzi „Dél-Dunántúl”) nem egyezik meg minden tekintetben a statisztikai területi rendszerben, ill. a területfejlesztés számára kialakított, három megyéből álló régióval. Ennek a közlekedési kapu (*gateway*) funkciókat potenciálisan hordozó területnek a kiterjedése Ny-i irányban kiterjed Zala megye DK-i részére, D-en pedig átteker a határon, az ún. Baranya-háromszögre, Eszékig. Térkapcsolatai erőteljesek a főváros körüli magyar magterülettel, másodsorban a Dél-Alföld irányába. Hagyományos térszerkezeti szerepe közvetítő jellegű a Nyugat-Balkán és az adriai, itáliai térségek irányába. Ugyanakkor sajátos ellentmondása a térségnek, a közvetítő szerep mellett jelenlévő, szintén hagyományosan fennálló izoláció.

Az úthálózat többszörösen átalakult az uralmi terek változásával (HÓVÁRI J. 2006). HÓVÁRI János tanulmánya bemutatja a kialakult struktúrák változásának etnikai, társadalmi, kulturális tartalmát. Budapesttől kiindulva a Balaton partjai mentén elhaladva Nagykanizsa az utolsó közvetítő város DNY felé. Innen Zágráb–Károlyváros–Fiume, ill. Ljubljana–Koper felé halad az út a tengerig, ill. Trieszten keresztül az olasz területek felé. Egy másik, kisebb jelentőségű adriai kijárat az ugyancsak Budapesttől induló, de ezúttal a Duna mentén, Szekszárdon át, Pécsen és Eszéken, mint közvetítő városokon áthaladó út, Szlavonszki Brod, Szarajevó, Mostar, Metkovic, Ploce vonalon. A *gateway* funkciót vasútvonalak is támogatják, a közútitól kismértékben különböző, párhuzamos vonalakon.

A régió területszervezési szempontból előnytelenül megosztott. Nagykanizsa és környéke – a DNY-i közvetítő funkcióban Itália felé fontos szerepe volt és potenciálisan most is lehetne – az osztrák határra felfejlődött Nyugat-Dunántúl régió része. A Baranya-háromszög 1921 óta az Szerb-Horvát-Szlovén Királyság (az első, majd a második Jugoszlávia), napjainkban Horvátország része. A jelenlegi el-, ill. leszakadás nem elsősorban az államhatár léte, hanem a délszláv háborús konfliktus mocsarába való süllyedésének következménye (K-en a Duna bal partján az ellenséges Szerbia helyezkedik el, területén a háborús pusztítások, aknamezők, menekültprobléma, gazdasági ellehetetlenülés jelentik a fő gondokat).

A térség magyarországi oldalán a megyei struktúrák erősek, örökösük elsősorban a történelmi megyeszékhely, ma megyei jogú városok (Pécs, Kaposvár, Szekszárd, ill. Ny-on Zalaegerszeg). Népeségi, gazdasági súlyuknál, vezetőik politikai erejénél fogva a térségi folyamatokat ezek a városok határozzák meg. A szintén megyei jogú város, Nagykanizsa kisvárosi erővel vesz csak részt a folyamatok alakításában.

A városok és a megyék közötti, változó intenzitású rivalizálás és az ehhez képest kiegészítő kooperáció, a területi folyamatok meghatározó vonása. A metropol⁵ térségekhez való kapcsolódás mutatja a közvetítő szerepkörét a térségnek. Nagykanizsa a két órás utazótávolság tekintetében inkább kapcsolódhatna Zágrábhöz, mint Budapesthez, a többi nagyobb város inkább Budapest perimetropol régiójához tartozik. A metropolokhoz való hatékony kapcsolódást az infrastruktúra fejlesztésében fennálló jelentős lemaradás akadályozza.

A térség Európa és a Világ térképére a következőkkel kerül fel (PAP N. 2006, és 2007):

- az Európai Uniónak a balkáni területek felé közvetítő határtérsége,
- Közép-Európában a nukleáris ipar fellegvára (a paksi atomerőmű, Bábaapáti és a Pécs melletti Boda nukleáris hulladéklerakói),
- a turizmus szerkezetének, jellegének átalakulását élő Balaton hát-térterülete,
- Pécs Európa Kulturális Fővárosa 2010-ben,
- A Pécsi Tudományegyetem Magyarország legnagyobb és legintenzívebben fejlődő egyeteme,
- egyes agraradottságokkal (pl. villányi, szekszárdi és balatoni borok),
- érinti az V. európai közlekedési korridor,
- a VII. európai korridor (Duna) mentén helyezkedik el,
- egyike a legjelentősebb szociális problémákkal küzdő régióknak.

Napjaink és a közelmúlt reálkapcsolatainak sajátos mintázata

A magyar – olasz kapcsolatok napjainkban

A reláció spektruma széles. Kulturális, gazdasági, turisztikai, biztonságpolitikai területen egyaránt nagy hagyományúak és a közelség okán jelentős dimenziót érnek el. A kulturális kapcsolatok erős, régi, állami intézményi bázison (Budapesti Olasz Kultúrintézet, Római Magyar Akadémia), valamint önkormányzat-közi, egyetem-közi és személyes kapcsolatrendszer alapján alakultak ki. A kulturális cserében az olasz fél a zenével, operával, filmmel, irodalommal, képzőművészettel, a divattal és az olasz konyhával vesz részt. A magyar fél az olasz kulturális közéletben elsősorban az irodalommal és a szép magyar nőkkel van jelen. Az itáliai/olasz kultúrának Magyarországon viszonylag magas a presztízse, főként a humán értelmiség egyes köreiből értékelik magasra.

⁵ Metropol – a globális nagyvárosi hálózat része (itt Budapest és Zágráb), perimetropol városok – a metropol központtól maximum két órás utazó távolságra lévő, azzal szorosan összefonódott települések (városok) (PN).

A modern idegen nyelvek közül az angolt és a németet (34 ezren anyanyelvként) egy-egy milliós népesség ismeri, a sokáig államilag erősen támogatott oroszot, továbbá a hagyományosan tekintélyes franciát kb. 200–200 ezer, míg az olaszt, a hivatalosan nemzetiségi szlovákokat és románt is nagy számban, egyenként kb. 100 ezren beszélik, értik (KSH, 2001). Összességében tehát az olasz nyelvismeret a magyarság körében, a hátrányok ellenére (nincs nemzetiségi bázisa, nem volt erős állami presszúra az oktatására és a globalizációs hatások sem erősítik helyzetét) kimondottan jó pozíciókkal rendelkezik.

A kulturális kapcsolatok intézményrendszere erős területi koncentrációt mutat. Magyarországon ez Budapestet jelenti, Olaszországban pedig Rómát és Milánót, tehát leképezi a településhálózat sajátos struktúráját a két országban. A két intézményrendszer sajátos tükörképe egymásnak, hozzávetőlegesen ugyanazok a funkciók intézményei jelennek meg.

A kereskedelem területén Olaszország Magyarországnak a kivitel területén a 3., a behozatal terén a 4. legnagyobb partnere. Ez az intenzív kapcsolat területi megoszlásban elsősorban az északi olasz régiókkal létesült, a déli régiókkal való kooperációnak nagyok a tartalékai. A magyar kapcsolat súlypontja a központi régió, elsősorban Budapest. A magyar export mintegy fele feldolgozott termék, több mint egyharmada pedig gépekből és szállítóeszközökből áll (1. táblázat).

Magyarországon az olasz érdekeltségű vállalatok száma kb. 2400, a befektetések értéke mintegy 2 milliárd euró. Olaszország a 8. helyen áll, a külföldi befektetők sorában. Jelenleg az olasz befektetések második korszakát éljük. A privatizációban érdekelt, az olcsó bérköltségre települt vállalatok, amelyek az 1990-es években voltak aktívak, ma már a délkelet-európai térség felé orientálódnak. Az új olasz befektetők a kedvező földrajzi pozíciót értékelik és a nyugatihoz képest még mindig versenyképesebb, magas színvonalú szaktudást keresik.

Új szempont az EU-csatlakozásunk után megnyíló strukturális támogatásokhoz való hozzáférés lehetősége is. A jelentősebb magyarországi olasz befektetések közé tartozik az Italgas (szolgáltatás), Agip (szolgáltatás), Boscolocsoport (szállodaipar), a Benetton (ruházat), SanPaolo-IMI (Inter-Európa Bank), Intesa BCI (CIB Bank), Iveco (autóbusz-gyártás), ENI (vegyipar), Generali (biztosítás), Pirelli (kábelgyártás), Zanussi (háztartási gépek), Ferrero (édességipar), valamint a Sole (tejipar). Ugyanakkor az olasz vállalkozások zöme gyakorlatilag családi méretű kisvállalkozás. Ez a magyarországi jelenlétük sajátosságait is meghatározza. Erős a tevékenység szervezésében az informális jelleg.

Az EU csatlakozás óta a magyar vállalatok – a bürokratikus nehézségek csökkenése miatt – aktívabbá váltak. Az olasz vállalkozások jelentős része kamarai szervezetbe tömörült (MOKK). Az ITDH⁶ irodát tart fenn Milánóban.

⁶ ITDH – Magyar állami kereskedelmi és befektetés-ösztönző szervezet.

1. táblázat. Olaszország és Magyarország főbb mutatóinak összehasonlítása. (szerk.: PAP N., 2006)

Mutató	Magyarország	Olaszország	A kettő aránya, ill. viszonya egymáshoz
Terület	93 030 km ²	301 308 km ²	1: 3,23
Népesség	10 millió fő	58,8 millió fő	1: 5,88
GDP (2006)	89,2 mrd Euro	1475,4 mrd Euro	1: 16,6
Igazgatási beosztás	19 megye +főváros 3175 önkormányzat	20 regione, 106 (2009-től 109) provincia 8801 communa	Részen hasonló felépítés, az elérő méret az oka a 2, ill. 3 szintnek. Fő eltérés Itáliában autonómiák jelenléte
Nyelvi megoszlás	A magyar nyelv a nyelvhasználatban 99%-os arányú és az asszimiláció előrehaladásával növekvő. A migránsok döntően a szomszédos államok magyar lakta területeiről érkeznek, jelentős kivétel a kínai bevándorlás.	Meghatározó az olasz nyelv, de jelentős kisebbségi nyelvekkel (szárd, német, friulán stb.), és növekvő számú kontinentális migránssal kell számolni. A regionális változatosság (dialektusok) is jelentős.	Az államnyelv szerepe meghatározó, ugyanakkor mindkét államban –eltérő mértékben – számolni kell hosszabb távon a nyelvpolitika változtatásával.
Etnikai megoszlás	Nemzetállami jelleg, kis létszámú német, szlovák és horvát kisebbséggel. A roma népesség aránya növekvő, (kb 0,5–0,7 millió).	Nemzetállami jelleg. Öt autonóm régió fejezi ki a kisebbségi helyzet jelentőségét. A migráció (ezen belül az illegális migráció) kezelése folyamatosan problémákat szül.	Mindkettő nemzetállam.
Főbb belső politikai törvonalak, konfliktusok	Főváros–vidék Vallásos–ateista A modernizáció vesztesei – nyertesei	Észak–Dél Vallásos–ateista Klasszikus „bal–jobb” Belpolitikai extremizmus, terrorizmus hagyományos jelenléte. A szervezett bűnözés jelentős hatalmi pozíciói (maffia, camorra, n'drangheta stb.) a D-i területeken	Mindkét társadalom az európai perifériák modernizációs útját járja, ezért részben hasonlóak belső konfliktusaik is. A különbségeket részben az államosodás eltérő folyamata, részben kulturális partikularizmus okozza.
Politikai és gazdasági blokk	Az Európai Unió tagja NATO-tag	Az Európai Unió tagja NATO-tag	Egy biztonsági, politikai és gazdasági blokkba tartoznak.
Külső konfliktusok	Alacsony intenzitású konfliktusok a magyar kisebbség helyzete miatt Szerbiával, Szlovákiával és Romániával Konfliktusok a szomszédos országokkal környezetbiztonsági problémák miatt A balkáni és a közel-keleti térség háborús konfliktusában katonákkal vesz részt (Koszovó, Irak és Afganisztán)	A balkáni és a közel-keleti térség háborús konfliktusaiban katonákkal vesz részt Illegális migrációs célterület a harmadik világ és a Balkán irányából. Energiabiztonsági problémák	Külső konfliktusaik jelentős részben a közös NATO és EU tagságból, részben sajátos területi elhelyezkedésükből fakad.

A turizmus területén az együttműködés virágzik. A magyar turisták elsősorban az ország É-i területeit látogatják (tengerparti üdülőhelyek, sítereppek, történelmi városok). Az olaszok pedig főként Budapestet keresik fel hosszú hétvégék keretében. Az intézményi kapcsolatok (egyezmények, szakmai szervezeti együttműködés) kiépültek. A Magyar Turizmus Rt. 1996 óta hivatalos képviselőt tart fenn Milánóban.

Empirikus vizsgálataink alapján elmondható, hogy – a fent kifejtettek alapján – az itáliai vállalkozások esetében azok az államközi szintű intézményrendszer, amelyet Magyarország működtet, kevésbé hatékony. A kétségkívül nagy növekedési lehetőségeket csak egy helyi szinten erős, a kulturális, nyelvi, méretbeli sajátosságokat figyelembevevő, erősen személyfüggő, vállalkozás-ösztönző rendszer képes csak kihasználni.

Az olasz–magyar gazdasági kapcsolatok területi sajátosságai kapcsán a Magyar–Olasz Kereskedelmi Kamara adatbázisát értékeltük. Az adatbázisban szereplő kamarai tagvállalatok nem adnak ugyan az olasz–magyar viszonyrendszerrel egy reprezentatív mintát, de egy számottevő sokaságot képeznek (2. táblázat). A tagvállalatok döntően olasz tulajdonúak, olasz képviselőkkel, ügyvezetőkkel, de 80%-ban magyarországi székhellyel.

A magyarországi székhely-település 75%-ban Budapest. Budapest valódi súlya valójában még nagyobb, mert az egyéb települések között még több a főváros agglomerációjában található. Ez egy rendkívüli koncentráció, amely mellett az egyéb települési kör jelentősége elvész. A 23 MJV összesen reprezentálja a 8%-át csupán ennek a tagvállalati körnek. Ezen belül a regionális központok sem mutatnak átlag feletti aktivitást. A településhálózat egészében megfigyelhető még (a budapesti vállalatokon kívüli körből) a belső városgyűrű és a köztes térségek relatíve jelentősebb súlya a külső városgyűrű és köztes térségeik ellenében.

Az olaszországi székhelyű települési körben egy más típusú koncentrációt figyelhetünk meg. Az öt legjelentősebb, a táblázatban feltüntetett regione észak- és közép-olaszországi. A nagy gazdasági súlyt képező Lombardia, Emilia-Romagna és Veneto mellett, az ÉK-i, így a kapcsolatok alakítása szempontjából térracionális Friuli-Venezia-Giulia képezi az élbolyt. A székhelytelepülések körében Milánó súlya a legnagyobb. A további négy, a táblázatban szereplő település is a már említett régiókörből való (Lombardia, Veneto és Emilia-Romagna).

A magyar megyei jogú városok olasz kapcsolatai

A magyar városhálózat kiemelt csoportja az ún. megyei jogú városoké. Ez a város csoport jelenik meg a legmarkánsabban nemzetközi-kapcsolati területen. Külkapcsolatainkban az olasz településeket a 3. ábra mutatja be. Sajátos következ-

2. táblázat. A MOKK vállalatai (összesen 287)

Helyszín	Mennyiség és arány (db, %)
a) Magyarországon bejegyzettek összesen:	227 (a MOKK 80%-a)
– Budapest	172 (a magyarországi tagok 75%-a)
– A funkcionális regionális központok (Pécs, Szeged, Debrecen, Miskolc, Győr)	7 (a magyarországi tagok 3%-a)
– más MJV	12 (a magyarországi tagok 5%-a)
– egyéb települések Magyarországon	36 (a magyarországi tagok 16%-a)
b) Az Olaszországban bejegyzettek összesen:	60 (a MOKK 20%-a)
c) Az öt legjelentősebben reprezentált régió Olaszországban:	
– Lombardia	15 (az olasz székhelyű tagok 25%-a)
– Veneto	10 (az olasz székhelyű tagok 17%-a)
– Friuli-Venezia-Giulia	9 (az olasz székhelyű tagok 15%-a)
– Emilia-Romagna	7 (az olasz székhelyű tagok 12%-a)
– Toscana	5 (az olasz székhelyű tagok 8%-a)
Összesen:	47 (az olasz székhelyű tagok 78%-a)
d) Az öt legnagyobb vállalkozásszámmal rendelkező város Olaszországban	
– Milánó	7 (az olasz székhelyű tagok 12%-a)
– Lecco	3 (az olasz székhelyű tagok 5%-a)
– Trieszt	3 (az olasz székhelyű tagok 5%-a)
– Pordenone	3 (az olasz székhelyű tagok 5%-a)
– Padova	3 (az olasz székhelyű tagok 5%-a)
Összesen:	19 (az olasz székhelyű tagok 32%-a)

Forrás: MOKK v. CCIU adatbázis alapján szerkesztette: PAP N.

tetés, hogy kapcsolataikban – és a legjelentősebb magyar városok körében – az Emilia-Romagna-i települések dominálnak. A 14 jelzett kapcsolat fele ennek a régiónak a településeivel kötött. A további kapcsolatok is ugyanazon észak- és közép-olasz települési csoportban, ill. régióban jelentkeznek (Friuli-Venezia-Giulia, Veneto, Lombardia, Trentino Alto-Adige), amelyben a gazdasági kapcsolatok.

Összegzés

Az itáliai/olasz–magyar kapcsolatok alakulása sajátos és kölcsönösen pozitív mérlegű. A kapcsolatok jellege napjainkban inkább kulturális, gazdasági és csak korlátozottan politikai/biztonságpolitikai természetű. Nagyobb időtávban erősen hullámzó jellegű. Magyar részről általában a politikai, gazdasági mozgástér bővítése, az uralkodó külső befolyás csökkentése által motiváltak a kezdeményezések.

3. ábra. Az olasz–magyar testvérvárosi kapcsolatok. (szerk. PAP N. 2006). - A = testvérvárosok száma, B = testvérvárossal rendelkező, C = nem rendelkező megyei jogú város

Italo–Hungarian twin cities (ed. by PAP, N. 2006). - A = number of twin city connections, B = county towns with twin cities, C = without twin cities

A kulturális kapcsolatok kitűnőek, széles spektrumúak és kölcsönösen pozitív megítélésűek. A kulturális intézményrendszer kiépült és relatíve jól működik, azonban inkább csak humán értelmiségi csoportokat érint. Jelentős a szerepe a középiskolai nyelvvoktatásnak is, az olasz, mint második idegen nyelv népszerű. Erős területi koncentráció mutatkozik az intézmények terén mindkét országban, Budapest, Róma és Milánó szerepe kiemelkedő.

A gazdasági kapcsolatok intenzitásának növelése, a kihasználatlan lehetőségek érvényesítése jó eséllyel bír, ehhez azonban az olasz kulturális sajátosságok, világnézet, vállalati – vállalkozási kultúra megértésére van

szükség. A Magyarországon kiépített befektetési és kereskedelem ösztönzési rendszer (amely a német, amerikai, japán, ill. általában a nyugat-európai térség főként nagyvállalati struktúráira szocializálódtak) nem tudja kezelni a földrajzilag közel fekvő, de sok kis vállalattal jellemzett olasz gazdasági érdeklődést.

A gazdasági kapcsolatokban Magyarországon a főváros és a központi régió szerepe a meghatározó, a vidéki térségek súlya nagyságrendekkel elmarad. A kapcsolati területként szolgáló földrajzi Dél-Dunántúl esetében az általános magyar hátrányokat tetézi a közlekedési, kulturális elszigeteltség, a követendő stratégia hiánya is.

Olaszországban nem véletlenszerűen alakultak a kapcsolatok, hanem jelentős területi koncentráció érzékelhető. Az északi, különösen az északkeleti és középső régiók érdekeltségét a kapcsolatok alakításában. Különösen Friuli-Venezia-Giulia, Veneto, Emilia-Romagna, és Lombardia adják a magyar kapcsolatok fejlesztésének hátterét.

IRODALOM

- Atlante Geografico, 2005. – Giunti, Milano, 222 p.
- BAJMÓCZY P.–CSÍKOS J. 1997. Európai országok népszerűsége egyetemi hallgatók körében. – *Iskolakultúra*, 7. 6–7., pp. 71–77.
- BRAUDEL F. 1998. *Il Mediterraneo*. – Bompiani Editore, Milano, 282 p.
- BRAUDEL, F. 1996. *A Földközi-tenger*. I. kötet – Akadémiai Kiadó – Osiris, Budapest, 387 p.
- CASARI, M.–PEDRINI, L. 1990. *Geografia del Turismo*. – Hoepli, Milano, 353 p.
- DUGGAN C. 1998. *Breve storia d'Italia*. – Piemme, Roma, 253 p.
- ERDŐSI F. 1995. Ágazati és regionális kommunikációföldrajz I–II. – *JPTE*, Pécs.
- ERDŐSI F. 2006. A Balkán közlekedésének főbb földrajzi jellemzői. – *Balkán Füzetek* No. 3. 124 p.
- FISCHER F.–MAJOROS I.–VONYÓ J. szerk. 2000. *Dél-Európa vonzásában*. – University Press Pécs, 405 p.
- FODOR F. 2006. *A magyar földrajztudomány története*. – MTA FKI, Budapest, 820 p.
- FRISNYÁK S. 2003. Fiume jelentősége a történelmi Magyarország gazdasági életében (1779–1918). – In: FRISNYÁK S.–TÓTH J. (szerk.): *A Dunántúl és a Kisalföld történelmi földrajza*. PTE TTK F – BGYTF Földrajzi Tanszéke, Pécs–Nyíregyháza, pp. 379–386.
- GÁLDI I.–HADROVICS L.–KARDOS T. 1942. *Magyar–olasz hatás a Balkánon..* – *Magyar Külügyi Társaság Balkán Bizottsága*, Budapest, *Balkán Füzetek*, No. 2.
- HAJDÚ Z. 2006. Fiume (Rijeka) kérdéséről. – In: PAP N. (szerk.): *A Balatontól az Adriáig*. Lomart Kiadó – PTE Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja, Pécs, pp.103–110.
- HAVASS R. 1889. *Dalmácia visszacsatolása a Magyar Birodalomhoz*. – Budapest, Preszburg nyomda.
- HAVASS R. 1902. *Magyar impériálmusz*. – *Budapesti Hírlap*. Separatum, Budapest
- HAVASS R. 1906. *Dalmácia*. – Divald, Stephaneum Nyomda, Budapest.
- HAVASS R. 1911. *A magyar–dalmát összekötő vasút jelentősége*. – In: *Különlenyomat a Földrajzi Közlemények* 39. 2. füzetéből, 21 p.

- HERCZEG E.–PAP N. 2004. A szlovén–olasz határ menti együttműködés sajátosságai. – In: PAP N.–VÉGH A. (szerk.): IV. Magyar Politikai Földrajzi Konferencia. A Kárpát medence politikai földrajza, konferenciakötet, Pécs, pp. 191–198.
- HERCZEG E.–PAP N. 2004. A szlovén–olasz határ menti együttműködés sajátosságai. – In: PAP N.–VÉGH A. (szerk.): IV. Magyar Politikai Földrajzi Konferencia. A Kárpát medence politikai földrajza, konferenciakötet, Pécs, pp. 191–198.
- HORVÁTH Gy. szerk. 1993. Régiók és városok az olasz modernizációban. – MTA RKK DTI, Pécs, 384 p.
- HÓVÁRI J. 2006. Adriai és balkáni hatások a Balatontól a Dráviáig. – In: PAP N. (szerk.): A Balatontól az Adriáig. Lomart Kiadó–PTE Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja, Pécs, pp. 43–58.
- JÁSZAY M. 1990. Velence és Magyarország. – Gondolat, Budapest, 413 p.
- KING, R. 1992. From Sick Man to Rich Man of Europe. – *Geography*, Vol. 77. No. 3. pp. 153–169.
- KISS A. 1975. Olaszország története 1748–1968. – Akadémiai Kiadó, Budapest.
- KURUC A. 1982. Tengerek földrajza. – Műszaki Kiadó, Budapest, 479 p.
- LAKOTÁR K. 2007. A 14–16 éves tanulók hazánk szomszéd országairól alkotott kognitív térképeinek tartalmi elemei. – PhD értekezés (kézirat), Pécs, 145 p.
- MELIS, R. 1997. L' Italia delle regioni. – TCI, Milano, 101 p.
- MICHALKÓ G. 1998. Mentális térképek a turizmus kutatásában. A magyar középiskolások Olaszország képe. – *Tér és Társadalom*, 12. 1–2. pp. 111–125.
- PAP N. 1998. Centrifugális és centripetális erők az olasz államtérben. – In: KUKOVECZ Gy. (szerk.): A Mediterráneum szerepe az európai történelemben és politikában. JATE BTK, Szeged, pp. 175–186.
- PAP N. 1999. Korridorok Köztes-Európában. – *Földrajzi Közlemények* 47 (123). 3–4. pp. 180–190.
- PAP N. 2001. Törésvonalak Dél-Európában. – PTE TTK Földrajzi Intézet Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja, Pécs, 183 p.
- PAP N. 2002. A szeparatizmus kérdésének földrajzi aspektusai Olaszországban. – In: TÉSITS R.–TÓTH J. (szerk.): Dolgozatok a Pécsi földrajzi doktoriskolából. Pécs, pp. 165–189.
- PAP N. 2006. A délnyugati korridor és jelentősége Magyarország életében. – In: PAP N. (szerk.): A Balatontól az Adriáig. Lomart Kiadó. – PTE TTK Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja, Pécs, pp. 9–32.
- PAP N. 2007. Az olasz–magyar gazdasági kapcsolatok néhány nézőpontja. – *Mediterrán és Balkán Fórum*, I. 1. pp. 2–9.
- PRINZ Gy. 1905. Magyarország fekvése a tengerhez. – Hornyánszky Kiadó, Budapest, 23 p.
- PRINZ Gy. 1916. Harc a tengerért. – A Magyar Adria Egyesület, Budapest, 59 p.
- PROBÁLD F. 2002. Regionális földrajz. – Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 226 p.
- SCHINDLER M. 1913. Az Adria felé vezető útaink geográfiája. – Pátria, Budapest 58 p.
- SOKCSEVIC D. 2006. A Horvát–Szlavón katonai határörvidék problémája. – In: PAP N. (szerk.): A Balatontól az Adriáig. Lomart Kiadó – PTE Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja, Pécs, pp. 85–92.
- TRÓCSÁNYI, A. 2001. The linguistic pattern of the Hungarian population. – *Population Geography*, Vol. 16. No. 1–2, June–December 1994, Chandigarh, India, pp. 1–10.
- VALLAURI, C. 1994. I partiti italiani da De Gasperi a Berlusconi. – Gengemi Editore, Roma, 310 p.
- VÉGH A. 2006. A népesség etnikai összetétele a Drávától az Adriáig. – In: PAP N. (szerk.): A Balatontól az Adriáig. Lomart Kiadó – PTE Kelet-Mediterrán és Balkán Tanulmányok Központja, Pécs, pp. 285–294.
- WESSELÉNYI P. 2006. Olaszthoni és schweitzzi utazás 1842. – *Kriterion*, Kolozsvár, 371 p.

Az önálló Montenegró és a montenegrói öntudat földrajzi háttere

BOTTLIK ZSOLT¹

Abstract

An independent Montenegro and the geographic background of Montenegrin identity

Montenegro (Crna Gora), a country with a territory of barely 14 thousand km² has long supported the centralised power in Belgrade. Although Montenegrins were highly overrepresented in the institutions of the Yugoslav and later Serbo-Montenegrin Federation (military forces, police and administration) with respect to their share within the whole population, due to the problems emerging in the middle of the 1990s the issue of independence soon entered the political agenda. This marked the beginning of a move away from the Federation and had led to a desire to proclaim sovereignty and culminated in the referendum held in May 2006 which decided in favour of independence.

In the first half of the study a summary is presented about the historical background of the ethnic spatial structure of Montenegro and its present state based on the data of the latest official census (2003) focusing mainly on modifications of the Montenegrin national self-consciousness. The intensification of the Montenegrin ethnic identity paved the way for the results of the referendum in 2006 granting once again independence to the country. The recently acquired independence, however, necessitates revisiting the geographic aspects of the referendum and its background.

Bevezetés

Montenegró alig 14 ezer km² területű ország, az egykori Jugoszlávia legkisebb tagköztársasága, amely az 1990-es években a végsőkéig kitartott a belgrádi központi hatalom mellett. Ez a tény – bár csak látszólag – kifizetődő volt a köztársaságnak, hiszen a föderáció törvényhozásában, ill. az azt működtető intézményekben (katonaság, rendőrség, egyéb hivatalok) messze számarányukat meghaladva vettek részt montenegróiak (ŠUKOVIĆ, M. 2005). Ugyanakkor az 1990-es évek közepétől, főként a háború és az országot sújtó külföldi gazdasági

¹ Egyetemi adjunktus, ELTE Földrajz-Földtudományi Intézet, Regionális Földrajzi Tanszék, 1112 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/c. E-mail: agria@gmx.net

embargó következtében jelentkező problémák miatt itt is napirendre került az önállóság kérdése. Ennek első manifesztuma volt az 1997-es elnök-, majd az egy évvel későbbi parlamenti választás, amikor a Miloševićhez hű politikai vezetést egy, a Belgráddal való szakítást sem elvető politikai formáció váltotta föl. Montenegró ezután fokozatosan távolodik a föderációtól, mígnem kinyilvánítja szándékát az önállóságra amelyet a 2006 májusában lezajlott népszavazás erősített meg, ill. a néhány nappal későbbi nemzetközi elismerés tett végérvénnyé.

Az alábbi tanulmány első felében összefoglalást kívánunk nyújtani Montenegró etnikai térszerkezetének történeti háttéréről és az utóbbi népszámlálás (2003) alapján vázolható helyzetéről, különös tekintettel a montenegrói öntudat változásáról. Ez utóbbi erősödése alapozta meg a 2006-os évi referendum eredményeit, amely szerint az ország a Jugoszláviával (elsősorban Szerbiával) való több évtizednyi együttélés után újra az önállóság útjára lépett. Ez időszerevé tette a voksolás földrajzi vonatkozásainak, ill. annak háttérének fölvezetését is.

A kutatás adatbázisa és módszerei

A kutatás adattáblái több pilléren nyugszanak. Forrásként egyrészt a podgoricai Statisztikai Hivatal (Zavod za Statistiku, MONSTAT) azon kiadványai szolgáltak, amelyek települési szinten közölnek adatokat a lakosság nemzetiségi, anyanyelvi és vallási összetételére, valamint egzisztenciális szintjére vonatkozólag a legutóbbi népszámlálás (2003) alapján.

A tanulmány adatainak másik csoportját a szükséges méretarányú és tematikájú (közigazgatási, topográfiai) térképek képezték, amelyek segítségével lehetővé vált a több mint 1200 települési egységet tartalmazó alaptérkép megszerkesztése (pl. RUDIĆ, V. 1995; MIJOVIĆ, V.–JARČOV, V. 2005). A fenti adatokat integráltunk egy térinformatikai adatbázisba, amely lehetőséget nyújt a közöttük lévő összefüggések feltárására, valamint az alap- és fajlagos adatok térképezésére. A rendszer további bővítésével a jövőben lehetővé válik az ország társadalmi folyamatainak további földrajzi aspektusú vizsgálata is.

A fentieket egy, a választási bizottság időközben megszünt honlapjáról (www.rrk.cg.yu), valamint a Demokratikus Átalakulás Centrumának honlapjáról (www.cdtmn.org/dokumenti/zvanicni-rezultati-referendum-2006.pdf) is letölthető adattábla egészítette ki, amely az ország elszakadását deklaráló referendum eredményeit tartalmazza szavazó körök szerint. Sajnos ezeket az egységeket nem lehetett maradéktalanul megfeleltetni a fenti alaptérképpel, ezért a szavazó körök adatait opština szinten összesítettük.

Montenegró – egy régi-új állam Európában

Történelmi előzmények

Jóllehet, Montenegrónak a Szerbiával alkotott államszövetségből való kiválásával Európa térképén új állam keletkezett, az ország függetlensége

már hosszú múltra tekint vissza (ANDRIJAŠEVIĆ, Ž–RASTODER, Š. 2006). A mai Montenegró területén jön létre az egyik első szilárdnak mondható szerbek által létrehozott államalakulat (a 9. sz. második felétől független *Dukla, Duklja, Doclea*), amelyet 1077-től a központi területein átfolyó folyóról *Zeta* királyságnak neveztek. Később a 12. sz. folyamán a szerb állam hatalmi súlypontja É-abra (*Raška, Rasa* – a későbbi Novi Pazari Szandzsák, ill. Koszovó területére) tolódik. Zeta területe a 12. sz. vége és a 15. sz. dereka között a megerősödött, központi szerb állam részévé vált (БОЕКН, К. 1999).

A 14–15. sz.-i török hódítást a korabeli balkáni államok nem tudták fel tartóztatni, de a helyi ellenállásra alkalmas, zord hegyvidék miatt az Oszmán (Török) Birodalom nehezen tudta közigazgatásilag integrálni, teljesen ellenőrzése alá vonni a – formálisan az 1470-es években részévé vált – zetai térséget. Az oszmán világbirodalom – hatalmas kiterjedése, gazdasági nehézségei és a külpolitikai helyzet következtében – később sem tudta akarátát maradéktalanul rákényszeríteni a „Fekete hegyek országának népére”.

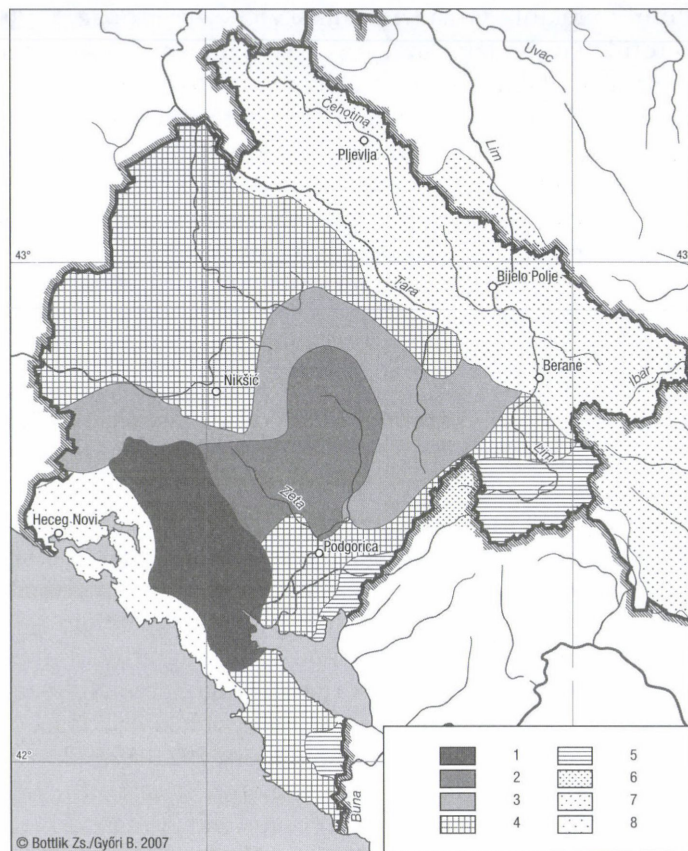
A montenegróiak egyre sikeresebb szabadságharcának köszönhetően, a 18. sz. végétől beszélhetünk ismét az ősi Zeta területén, többé-kevésbé független szláv államalakulatról (új nevén Montenegróról), amelynek a területe lényegében a cetinjei kolostorban székelő püspök-fejedelem (*vladika*) által ellenőrizni képes vidékre terjed ki. Ez volt az a magterület, amely a 19. sz. folyamán a sorozatos törökellenes háborúk sikerei nyomán fokozatosan éri el a második balkáni háborúban (1912–13) legnagyobb kiterjedését (1. ábra).

Területét az első világháborút követően, 1922–1929 között a Szerb-Horvát-Szlovén Királyság cetinjei prefektúrájához (*oblast*), 1929–1941 között Jugoszlávia Zetai bánóságához (*banovina*) csatolták. A második világháború idején 1941–1943 között olasz, 1943–1944-ben német gyámság alatti bábállamként a titói partizánmozgalom egyik fellegvára volt. A világegést követően, 1945-ben megszületett Jugoszláv Szövetségi Népköztársaságban (némi területi átszervezést követően) pedig, vélhetően Tito nagyszámú montenegrói származású harcostársa miatt, önálló köztársasági státust is kapott (FÜRST, P. 2005).

A földrajzi környezet

Az ország társadalmi-gazdasági régióinak kialakulásában a történelmi háttér mellett meghatározott szerepe volt a természetföldrajzi környezetnek, amelyet az Adriai-tenger partvidéke mellett a Dinaridák központi mészkővonulatai, ill. a hegyvonulatok között levő folyóvölgyek, medencék határoznak meg leginkább.

A természetföldrajzi tájak alapján négy, egymással ÉNy–DK-i, csaknem párhuzamos futásirányú régióról beszélhetünk. Az első az a *tengerparti térség*, amely lényegében a Dinaridák külső vonulatai és az Adriai-tenger közötti szűk

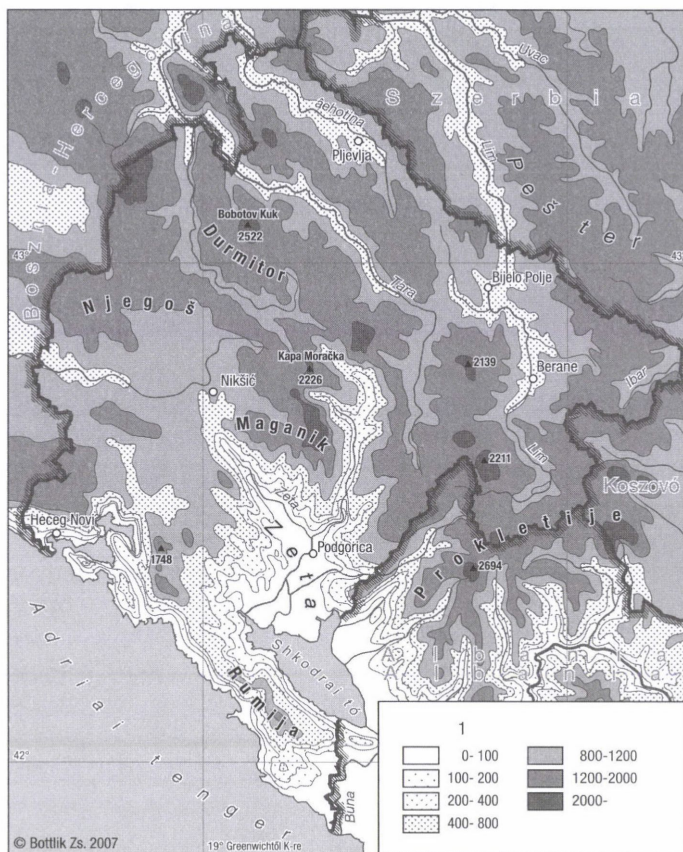

1. ábra. Montenegró területének változásai a 18. sz. végétől 2003-ig. – 1 = Montenegró területe a 18. sz. végén; 2 = 1830-ban; 3 = 1859-ben; 4 = 1878-ban, ill. 1884-ben; 5 = 1913-ban; 6 = 1913-ban megszerzett, de az első világháború után elvesztett terület; 7 = az első világháború után ideiglenesen birtokolt terület; 8 = Montenegró területe 1945 után. Forrás: PÁNDI L. (szerk.) 1997

Territorial changes in Montenegro from the end of the 18th century to 2003. – Territory of Montenegro: 1 = at the end of the 18th century; 2 = in 1830; 3 = in 1859; 4 = in 1878, resp. in 1884; 5 = in 1913; 6 = territory occupied in 1913, but lost after First World War; 7 = territory owned temporarily after First World War; 8 = territory of Montenegro after 1945.

Source: PÁNDI, L. (ed.) 1997

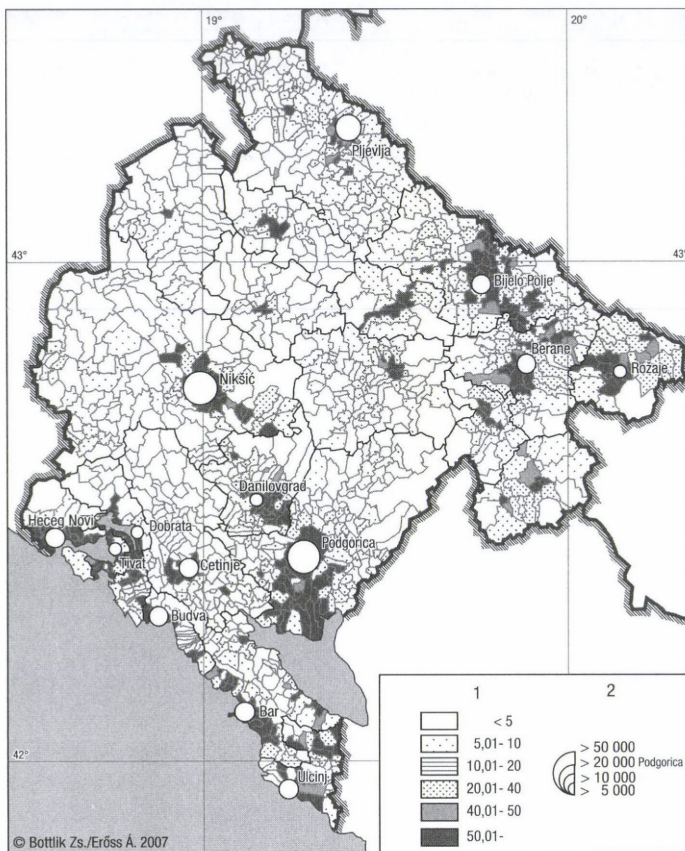
sávra koncentrálódnak. E fent említett parti sáv, ill. a *Dinaridák* központi, sok helyen a 2000 m-es magasságot is meghaladó mészkőszirtjei közé ékelődik a *Podgoricai-medence*, amely a Shkodrai-tótól az elkeskenyedő Zeta völgyén át a Niksići-poljéig húzódik. Végezetül a mészkőszirttek, mészkő fennsíkok között, az ország ÉK-i részén a főként ÉNy-i irányba futó nagyobb folyók (Tara, Cetina, Lim), ill. az általuk föltöltött *völgyek, poljék* képeznek sajátos táji együttest (2. ábra).

2. ábra. Montenegró domborzati viszonyai. – 1= magassági szintek m-ben
Relief map of Montenegro. – 1 = height levels in metres

Montenegró népessége a legutóbbi népszámlálás (2003) alapján 620 145 fő, míg az ország népsűrűsége mintegy 45 fő/km², amellyel az alacsonyabb népsűrűségű európai országok közé sorolható. Az országos átlagérték területi megoszlása azonban – részben a fenti természetföldrajzi viszonyoknak megfelelően – rendkívül egyenlőtlen (3. ábra).

A legnagyobb népességtömörülés a Podgoricai-medencében, ill. a Niksići-polje területén jött létre, ahol az ország két legnagyobb városában (Podgorica főváros és Nikšić), valamint ezek környékén él az ország lakosságának több mint egyharmada. Az országos átlagnál magasabb a népsűrűség a kedvező közlekedés földrajzi helyzetű tengerparti sávban is, ahol szinte szünet nélkül követik egymást a festői fekvésű kis települések. Itt elsősorban a jelentősebb, főként idegenforgalmi központok rendelkeznek nagyobb értékekkel (Kotori-öböl települései, Budva, Bar, ill. Ulcinj). Magas a népsűrűség a fent

3. ábra. Montenegró népességének területi megoszlása településenként, 2003. – 1= népsűrűség, fő/km²; 2= 5000 főnél nagyobb népességű települések. Forrás: 2003. évi népszámlálás, MONSTAT, Podgorica

Territorial distribution of the population of Montenegro by settlement, 2003. – 1= population density, persons per km²; 2= settlements with more than 5,000 inhabitants. Source: Census of Population 2003, MONSTAT, Podgorica

említett régiók mellett az ország É-i részén, a mélyebben fekvő térszíneken is. Ez utóbbi területen a nagyobb népességszámmal rendelkező települések és környékük jól rajzolják ki a szélesebb folyóvölgyeket.

Jelentős területek ezzel ellentétben rendkívül alacsony értékkel rendelkeznek, sőt összefüggő lakatlan területekkel is találkozhatunk. Ezek elsősorban az ország középső részén található magas mészkőszirtek (Durmitor és Sinjajevina hegységek) területei, ahol csak az opština kisvárosainak népességszáma mozog 1500–3000 fő között (Kolašin 2989 fő, Žabljak 1937 fő, Plužine 1494 fő). Feltűnően alacsony értékekkel rendelkeznek még Nikšić opština for-

galmi árnyékban levő és aprófalvas településszerkezetű Ny-i és DNy-i részei, valamint – a központi város környéket nem számítva – Cetinje opština is.

Az ország etnikai térszerkezetének változásai (1945–2003)

A titói Jugoszláviát kísérő konfliktusok árnyékában kissé háttérben maradt a montenegróiak és a szerbek között húzódó kétségtelenül nem éles, de mégiscsak létező törésvonal. Az ország etnikai térszerkezetének tárgyalása ezért nem nélkülözheti ennek háttere bemutatását.

Montenegró lakóinak etnikai öntudata sokáig a többi szerbével együtt fejlődött. Az elmúlt évszázadokban inkább azok a tényezők voltak hangsúlyosak, amelyek összekötötték a mai két etnikai csoportot, jóllehet korábban, mint ahogy a közelmúltban is voltak törekvések az önálló identitástudat kialakítására. A regionális montenegrói öntudat alapját a sajátos, elszigetelt földrajzi helyzettel, a történelmi fejlődéssel (önállóan és elsőként visszanyert függetlenség), a független montenegrói területekhez köthető hatalmi központ a cetinjei püspökség meglétével, valamint a szerb nyelv ún. *ijekavica*-variánsának montenegrói elterjedésével (a Szerbiában elterjed „ekavicával” ellentétben) próbálják magyarázni (MIEDLING, H. M. 2005; CROSS, S.–KOMNENICH, P. 2005).

A titói Jugoszláviában, eltérően a két világháború közötti kurzustól, a montenegróiakat külön etnikai kategóriába sorolták (EBERHARDT, P. 2003). E tényben azonban a belgrádi „jugoszláv” vezetés inkább történelmi, valamint politikai (a szerb etnikum jugoszláviai súlyát csökkenteni igyekvő) megfontolásai játszottak szerepet és nem az, hogy ténylegesen külön etnikumnak gondolták az itt élőket. A szerbek a montenegróiakat inkább sajátos regionális identitású nemzettársaiknak, a szerbség egy néprajzi csoportjának tekintették.

A montenegrói nemzet megteremtésére irányuló törekvések is látszanak az ország lakosságának nemzetiségi összetételének változásában (4. ábra). A politikai doktrínának megfelelően a második világháborút követő 1948-as népszámlálás pillanatában Montenegró lakosságának mintegy 90%-a montenegróinak vallotta magát (1. táblázat).

A 4. ábrát szemlélve látható, hogy az 1980-as évek végéig a lakosság számának fokozatos, de lassuló ütemű emelkedése mellett a legszembetűnőbb változás a montenegróiak számának ingadozása és arányuk lassú, de fokozatos visszaszorulása (SPASOVSKI, M. 1993). Ennek oka részben a már említett, nem teljesen kiforrott montenegrói öntudat, a muzulmán vallású lakosság magasabb természetes szaporodása, (ill. statisztikai számbavételük problémája), valamint a „jugoszláv” nemzetiségi kategória térhódítása (MOOR, P. G. 2000).

Az ország etnikai megoszlásának azonban drasztikus átrétegződése tapasztalható a legutóbbi népszámlálás alapján. Ennek okai viszont nem a természetes népmozgalmi tényezőkben bekövetkező drámai változásokban, hanem sokkal inkább az általános politikai helyzet megváltozásában keresendők (GALLAGHER, T. 2003). A helyi lakosság montenegrói identitása főként az 1990-es években eltolódott

1. táblázat. A montenegrói népesség nemzetiség szerinti megoszlásának változása 1948–2003 között

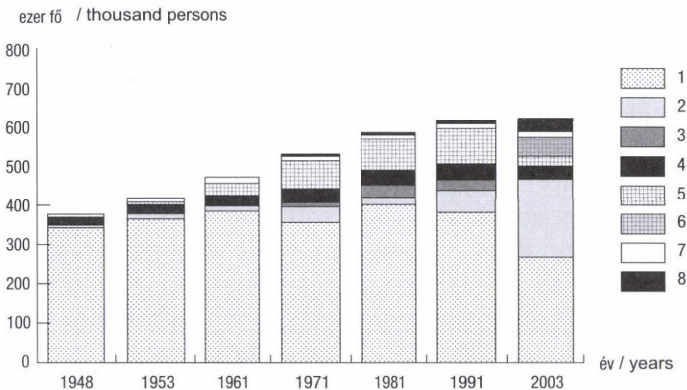
Etnikum	Népszámlálás éve						
	1948	1953	1961	1971	1981	1991	2003
	1000 fő						
montenegrói	342,0	363,7	384,0	355,6	400,5	380,5	267,7
szerb	6,7	13,9	14,1	39,5	19,4	57,5	198,4
bosnyák	–	–	–	–	–	–	48,2
muszlimán	0,4	6,4	30,7	70,2	78,1	89,6	24,6
albán	19,4	23,5	25,8	35,7	37,7	40,4	31,2
horvát	6,8	9,8	10,7	9,2	6,9	6,2	6,8
roma	0,2	0,2	0,2	0,4	1,5	3,3	2,6
„jugoszláv”	–	–	1,6	10,9	31,2	26,2	1,9
nem válaszolt, ismeretlen etnikumú	–	–	0,2	3,7	4,6	7,0	33,1
egyéb	1,7	2,4	4,6	4,4	4,4	4,3	5,5
Összesen:	377,2	419,9	471,9	529,6	584,3	615,0	620,1
	%						
montenegrói	90,7	86,6	81,4	67,1	68,5	61,9	43,2
szerb	1,8	3,3	3,0	7,5	3,3	9,3	32,0
bosnyák	–	–	–	–	–	–	7,8
muszlimán	0,1	1,5	6,5	13,3	13,4	14,6	4,0
albán	5,1	5,6	5,5	6,7	6,5	6,6	5,0
horvát	1,8	2,3	2,3	1,7	1,2	1,0	1,1
roma	0,1	0,0	0,0	0,1	0,3	0,5	0,4
„jugoszláv”	–	–	0,3	2,1	5,3	4,3	0,3
nem válaszolt, ismeretlen etnikumú	–	–	–	0,7	0,8	1,1	5,3
egyéb	0,5	0,6	1,0	0,8	0,8	0,7	0,9
Összesen:	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Forrás: Jugoszláv (1948–1991) és montenegrói (2003) népszámlálási adatok.

a korábbi, francia típusú „államnemzeti” kategóriából a származási-nyelvi alapú „kultúrnemzeti” kategóriába (KICOŠEV, S.–KOCŠIS, K.–JORDAN, P. 2006). A változások közül a magukat már szerbnek vallók számának és arányának látványos előretörését, a „bosnyák” etnikai kategória megjelenését, ill. a „jugoszláv” eltűnését, valamint a nemzetiségét vállalni nem akaró lakosság érzékelhető növekedését kell megemlíteni.

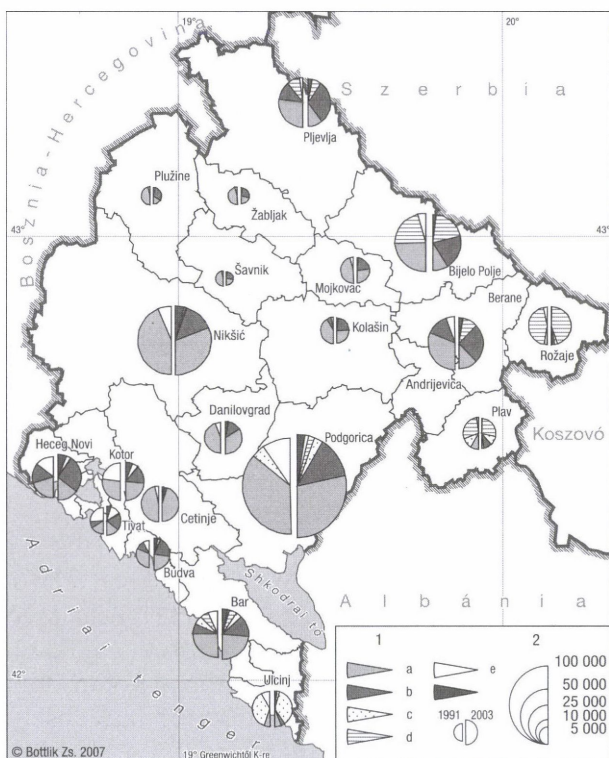
E fenti folyamatok térbeli konzekvenciái sejtethők az 5. ábra alapján. A térkép a két legutóbbi népszámlálás alapján mutatja be opštínák szerint a lakosság nemzetiségi összetételét.² A két időpont között a legkisebb változások

² Miatán Andrijevića az 1990-es években lett a szomszédos opštínából kialakítva, így 2003-as adatait Beranéhoz számítva adjuk közre.

4. ábra. A lakosság nemzetiségi összetételének változása Montenegróban 1948–2003 között. – 1 = montenegrói, 2 = szerb, 3 = „jugoszláv”, 4 = albán, 5 = muszlimán, 6 = bosnyák, 7 = egyéb, 8 = nem tudja, nem mondja meg. Forrás: <http://www.monstat.yu> és KICOŠEV, S. 2005

Changes in ethnic structure of the population in Montenegro between 1948 and 2003. – 1 = Montenegrins; 2 = Serbs; 3 = „Yugoslavs”; 4 = Albanians; 5 = Muslims; 6 = Boshniaks; 7 = others; 8 = no answer. Source: <http://www.monstat.yu> and KICOŠEV, S. 2005

5. ábra. Montenegró lakosságának etnikai megoszlása opština szerint 1991-ben és 2003-ban. – 1 = a lakosság etnikai összetétele: a = montenegrói; b = szerb; c = albán; d = bosnyák, muszlimán; e = egyéb; f = nem tudja, nem nyilatkozik; 2 = a lakosság száma. Forrás: <http://www.monstat.cg.yu/Popis.htm>; KICOŠEV, S. 2005 és BÜSCHENFELD, H. 2001 alapján saját számítás

Ethnic structure of the population of Montenegro by opština in 1991 and 2003. – 1 = ethnic structure of population: a = Montenegrins; b = Serbs; c = Albanians; d = Boshniaks, Muslims; e = others; f = no answer; 2 = population number. Source: Calculations of the author on the basis of <http://www.monstat.cg.yu/Popis.htm>, KICOŠEV, S. 2005 and BÜSCHENFELD, H. 2001.

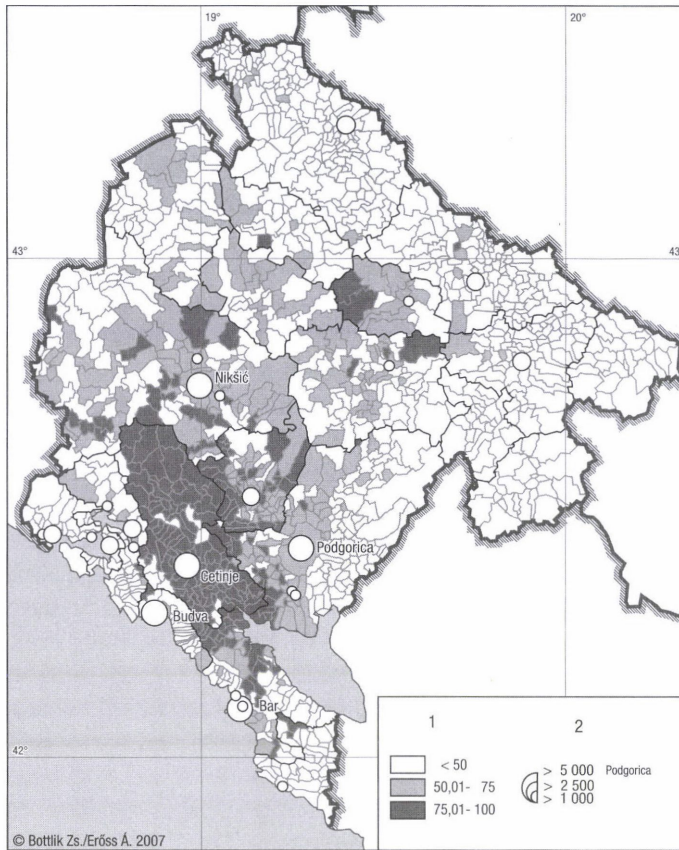
főleg az albán, ill. muszlimán-bosnyák többségű területeken (Rožaje, Plav, Ulcinj), valamint az egykori főváros környéki területen (Cetinje) tapasztalhatóak (Kocsis K. 2006). Ahogy a grafikon is mutatja, a legfeltűnőbb változás a szerbek előretörésének köszönhető, főleg azokon a területeken, ahol korábban is számottevő arányban éltek. Itt főként a tengerparti opštinákat kell megemlíteni (Herceg Novi, Tivat, Kotor, valamint Budva), ahol leginkább az 1991-ben egyéb kategóriába sorolt lakosság hangsúlyozza szerb identitását az ezredfordulón. Emellett az egykori Novi Pazar-i szandzsák területének ÉNy-i része (főként Pljevlja) is már szerb többségű 2003-ban. Itt azonban a magukat korábban montenegróinak vallók közül változtatták meg sokan válaszukat a nemzetiségüket tudakoló kérdésre. Hasonló a helyzet több, az ország középső, ritkábban lakott térségeiben (Plužine, Žabljak, Šavnik, Kolašin, Mojkovac), valamint az ÉK-i vegyes lakosságú opštinákban (Bijelo Polje, Berane). Ugyanakkor a két nagyvárosi régióban (Podgorica és Niksić), mind a két folyamat eredményeként növekedett a magukat szerbnek vallók száma és aránya.

Az etnikai térszerkezet sajátosságai 2003-ban

A legutóbbi népszámlálás adatai alapján tehát látható, hogy Montenegró, hasonlóan a térség országainak többségéhez, etnikailag vegyes képet mutat (KICOŠEV, S. 2005; KOCŠIS, K. ed. 2007). Az ezredfordulón a lakosságának már csak relatív többségét (267 669 fő, 43,16%) alkotják az államalkotó nemzetiségéhez tartozó *montenegróiak*. Az ország 22 opštinájából, mindössze 6-ban alkotják a lakosság abszolút, további 3-ban pedig a relatív többségét (6. ábra).

Az ország 1254 települése közül 397-ben vannak abszolút többségben, e települések főként az ország középső, ill. DNy-i területein fekszenek. Közülük az a csaknem 200 település, ahol arányuk a 75%-ot is meghaladja, leginkább Cetinje opštinában alkot összefüggő területet, amely átnyúlik a környező községekbe is (Danilovgrad, Podgorica és Bar): Ez a hagyományosan erős montenegrói identitással rendelkező terület az, ahol a 18. sz. végén a cetinjei *vladika* kikiáltotta miniállamának a Török Birodalomtól való függetlenségét (1. és 6. ábra). Legnagyobb közösségeik Podgoricában (81 672 fő) és Niksićben (36 890 fő) találhatóak, de 5000 főt meghaladó csoportjaik élnek Cetinjében (13 814 fő), valamint a tengerparti Barban (6740 fő) és Budván (5260 fő) is.

Montenegró nem montenegrói lakosságának legnagyobb része (198 414 fő) a szerb etnikumhoz tartozik. A 6 opštinában abszolút, további 4-ben relatív többséget alkotó, az összlakosság csaknem egyharmad részét (32%-ot) kitevő szerbség az ország ÉK-i, ritkábban lakott magashegyi opštináiban (leginkább Pljevlja, kisebb részben Plužine és Žabljak környékén), valamint a Kotori-öböl mentén alkot mozaikos etnikai teret. A szerben 454 településen vannak abszolút többségben, ugyanakkor a 75%-os arányt csupán 164 település esetében ha-

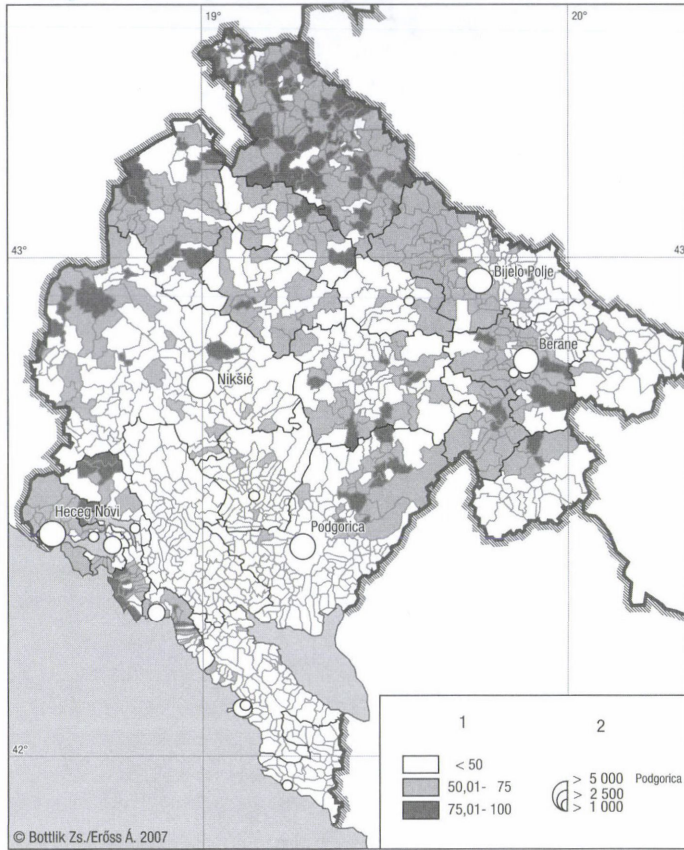

6. ábra. A montenegróiak területi elhelyezkedése településenként Montenegróban, 2003. – 1 = a montenegróiak aránya; 2 = 1000 főnél nagyobb montenegrói közösségek. Forrás: 2003. évi népszámlálás. Településenkénti nemzetiségi és etnikai adatok. Zavod za Statistiku, MONSTAT, Podgorica

Territorial structure of Montenegrins by settlement in Montenegro, 2003. – 1 = rate of Montenegrins; 2 = Montenegrin municipalities with more than 1,000 persons. Source: Census of Population, 2003. National or Ethnic Affiliation. Data by Settlement and Municipalities. Zavod za Statistiku, MONSTAT, Podgorica

ladják meg (7. ábra). A legnagyobb szerb közösségek szintén a két legnagyobb városban találhatóak, jóllehet számuk jóval elmarad a magukat crnagorácnak vallókéttól (Podgorica 37 037 fő, Nikšić 14 766 fő). Emellett nagyobb csoportjaik közül Pljevljában még több mint 10 ezren élnek, de Herceg Novi, Bijelo Polje és Berane szerb lakosságának lélekszáma már csak az 5 ezret haladja meg.

Jól látható, hogy a 2003-ban szerb többségű területek, azon térségek, ahol már az előző még jugoszláv népszámlálás alkalmával is jelentős szerb

7. ábra. A szerbek területi elhelyezkedése településenként Montenegróban, 2003. – 1 = a szerbek aránya; 2 = 1000 főnél nagyobb szerb közösségek. Forrás: l. a 6. ábránál

Territorial structure of serbs by settlements in Montenegro, 2003. – 1 = rate of Serbs; 2 = Serb municipalities with more than 1,000 persons. Source: see Fig 6.

lakosság volt kimutatható. A szerb identitás erősségét elsősorban azzal magyarázhatjuk, hogy az ország ÉNy-i részén (az egykori Novi Pazari szandzsák területén), valamint a crnogorai tengerpart legattraktívabb részén (Kotori-öböl környéki térségekben), főként az 1950-es és 1960-as években erős bevándorlás volt megfigyelhető, leginkább a szerb etnikai törzsterületnek számító ó-szerbiai térségekből, amely nyilván nem nélkülözte az állami támogatást sem (BÜSCHENFELD, H. 1981).

Az ország lakosságának kisebbségei közül jelentős csoportot képeznek azok a szerb és/vagy horvát nyelven beszélők, akik az Oszmán Birodalom előnyomulásának következtében tértek át a muzulmán hitre. E csoportok magukat saját nyelvükön „muszlimán” nemzetiségűnek mondták a titói

Jugoszláviában, megkülönböztetve ezzel a muzulmán vallási elnevezéstől. A jugoszláv népszámlálások, a *muzulmán/muszlimán (bosnyák)* nemzetiségi kategória fölállításával, 1971-től megkönnyítették e fent említett csoportok leválasztását a főleg Bosznia-Hercegovinában (kisebb részt a Novi Pazari szandzsákban), csupán vallásilag (nyelvileg alig) különböző szerbekről, ill. horvátokról (Kocsis K. 1993).

Jugoszlávia fegyveres konfliktusok által kísért fölbomlása után az 1990-es években az erre a nemzetiségi csoportra vonatkozó korábbi kifejezés megváltozott. Míg a „bosnyák” elnevezés Bosznia-Hercegovinában vált elfogadottá, addig Kis-Jugoszláviában (később Szerbiában, így Montenegróban is) újra csak vallási felekezeti néven ismerték el őket. A szandzsáki muszlimánok többsége újabban a „muzulmán-bosnyák” vagy a „bosnyák” elnevezést alkalmazza, jóllehet vannak, akik a korábbi muszlimán elnevezéshez ragaszkodnak (RASTODER, Š. 2003). Ezt a bizonytalanságot támasztja alá, ha közelebbről megvizsgáljuk ebből a szempontból a 2003-as nemzetiségi adatokat.

A népszámlálás mind a két (a bosnyák és a muszlimán) kategóriát tartalmazza. A két csoportba sorolt lakosság területi elhelyezkedéséből láthatjuk, hogy az egykori Szandzsák területének DK-i részében jóval többen vallották magukat bosnyáknak (főként Rožaje opštinaiban és a hozzá kapcsolódó Berane ÉK-i részén), mint muzulmánoknak, vagyis a bosnyák identitás ott erősebb, ahol település területeik leginkább mutatják a tömbösödés jeleit. Ugyanakkor e terület északi részén, ahol a szerbek vannak többségben, ill. az albánok által lakott területekkel érintkező kontaktzónákban (Bijelo Polje) fordított a helyzet. Az előbbi területeken kívül eső térségekben (a Kotori-öböl környékén és a nagyvárosokban) pedig jóval nagyobb a muzulmánok száma. Sőt olykor az is előfordul, hogy a muzulmán vallásúak közül senki sem sorolta magát a bosnyák kategóriába. Meg kell azonban jegyezni, hogy a fentiekből megállapítható identitásingadozás jelentős területi konzekvenciái mellett, a boszniai háború Montenegróban otthonra lelt több ezer, elsősorban bosnyák menekültje is befolyásolhatja ezt a képet.

Az alábbiakban a két kategóriába sorolt lakosság területi elhelyezkedését együtt tárgyaljuk. Az eddigiekből is láthatjuk, hogy leginkább az egykori Novi Pazar-i szandzsák területén lévő opština képezik település területeik súlypontját, amelyek közül 5 községben teszik ki az összlakosság jelentős részét, 2-ben (Rožaje 89%, Plav 55%) abszolút többségét (8. ábra). További két, az albán településterület szomszédságában levő településen (Bar 9%, Ulcinj 5%) arányuk 4% feletti, 70 településen viszont arányuk a 75%-ot is meghaladja. Legnagyobb, montenegrói viszonylatban tekintélyes méretűnek számító közösségeik településterületeik nagyobb központjaiban (Rožaje 8380 fő, Bijelo Polje 5682 fő), valamint Podgoricában (5406 fő) élnek.

Montenegró negyedik legnépesebb etnikai csoportját az albánok (31 163 fő, alig több mint 5%) jelentik, akik – ellentétben koszovói és makedóniai

8. ábra. A muzulmán, bosnyák és albán lakosság területi elhelyezkedése településenként Montenegroban, 2003. – 1 = a muzulmán, bosnyák és albán lakosság együttes aránya; 2 = 1000 főnél nagyobb muzulmán, bosnyák és albán közösségek. Forrás: l. a 6. ábránál

Territorial structure of Muslims, Boshniaks and Albanians by settlement in Montenegro, 2003. – 1 = rate of Muslims, Boshniaks and Albanians; 2 = Muslim, Boshniaks and Albanian municipalities with more than 1,000 persons. Source: see Fig. 6.

társaikkal – részt vettek az utolsó, 1991-es jugoszláv népszámláláson is, így számukról és annak változásáról pontosabb képet kaphatunk. A montenegrói albánok száma a II. világháború után csupán enyhe növekedést mutat. Ez összefüggésben áll azzal a ténnyel, hogy természetes népmozgalmi mutatóik nemcsak koszovói és makedóniai társaikénál, hanem az ország többségi nemzeténél, a montenegróiakénál is kedvezőtlenebbek. Jóllehet nagyobb részük muzulmán vallású, de meglehetősen magas közöttük a katolikusok aránya is (pl. a Shkodrai-tó környékén). A vallási összetételük mellett az észak-albániai geg tradíciók továbbélése is magyarázhatja általában demográfiai mutatóik különbözőségét a többi említett albán csoporttól (SCHMIDT-NEKE, M. 2002).

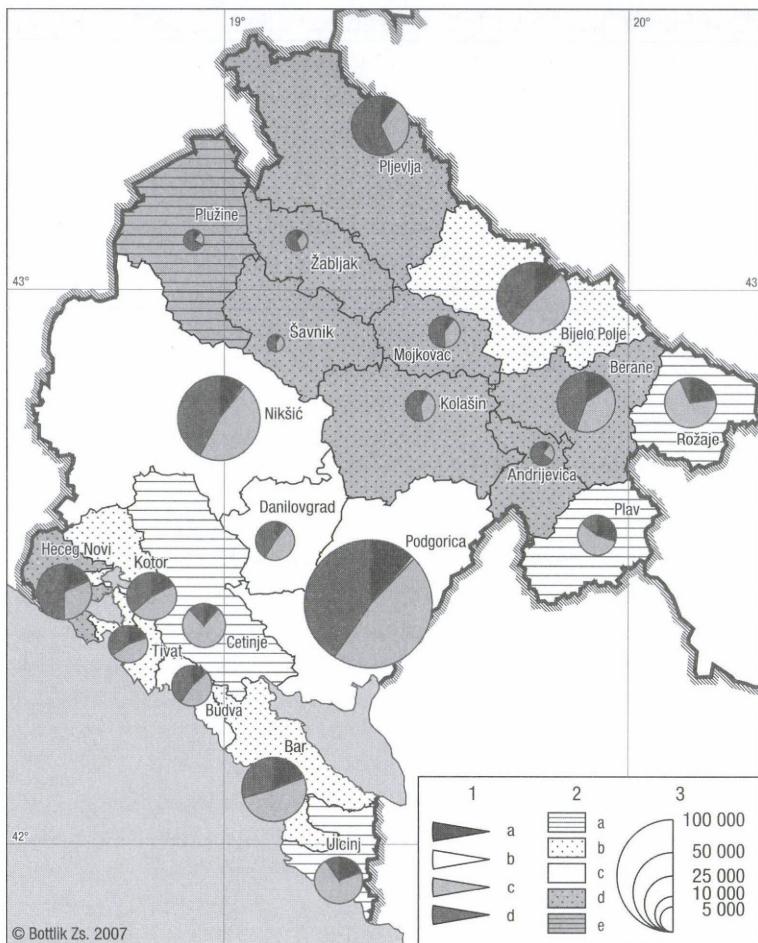
Az albánok aránya 91 településen haladja meg az 50%-ot, amelyek jelentős többsége (77%-a) szinte csak általuk lakott. Településterületük 4 kisebb összefüggő nyelvszigetet alkot, amelyek az ország határvidékén közvetlenül tapadnak az albániai és koszóvíi albán etnikai törzsterülethez. Közülük a legnagyobb kiterjedésű Ulcinj (72%) és Bar (7%) opštínákban, valamint Podgoricától DK-re lelhető fel. Plav (20%) és Rožaje (4%) területén lévő csoportjaik pedig már a hagyományos albán-bosnyák kulturális érintkezési zónában élnek (8. ábra). A főként elmaradott agrártérségekben, ill. zord hegyvidéki területeken levő közösségeik inkább kicsinek mondhatóak. 100 főt meghaladó csoportjaik száma csupán 62 és létszámuk mindössze 3-ban (Ulcinj 6658 fő, Tuzi 2251 fő, Podgorica 1404 fő) haladja meg az 1000 főt.

Az elszakadást kimondó népszavazás földrajzi vonatkozásai

A függetlenség kikiáltását célzó népszavazásról már az ezredfordulón szó esett a montenegrói belpolitikai életben, jóllehet előle – főleg külpolitikai okokból – csupán 2005-ben hárultak el az akadályok (Pósa K. 2003). A választójogi törvény értelmében azok a személyek járulhattak az urnákhoz, akik legalább két éve folyamatosan montenegrói lakhellyel rendelkeztek. Ehhez az Európa Tanács által fölállított Bizottság (Velencei Bizottság) ajánlása is szükséges volt, mivel így mintegy 250 ezer Szerbiában élő montenegrói származású lett a szavazásból kizárva. A törvény az érvényesség vonatkozásában a választásra jogosultak abszolút többségének érvényes szavazatát tekinti sarokpontnak, míg a legitimitás erősítésének óhaját fejezte ki az a tény, hogy az elszakadáshoz végül is 55% igenlő szavazatot tett szükségessé.

A 2006. május 21-én lezajlott népszavazáson a választásra jogosult lakosság 86,5%-a (419 240 fő) vett részt. A 3755 érvénytelen szavazaton kívül a Szerbiától való elszakadás mellett 55% (230 661 fő), míg az államszövetség fönntartása mellett 45% (185 002 fő) foglalt állást. Ennek alapján június 12-én az Európai Unió, majd három nappal később a belgrádi kormány is elismerte Montenegró függetlenségét (Lajčák, M. 2006).

Az opštínák választási eredményeit tükröző 9. ábra, valamint az eddigiek alapján látható, hogy a szavazásnak jelentős területi vonatkozásai is vannak. Bár a részvételi arány európai összehasonlításban is igen magas volt, jelentős különbségek érzékelhetőek a különböző területegységekben. Általánosságban elmondható, hogy az átlagot (akár 4–5 százalékponttal is) meghaladó részvételi arányok elsősorban a hegyvidéki szerbek által lakott területeken fordultak elő, míg a muzulmán vallásúak által lakott opštínákban jobban kitapintható volt az érdektelenség (esetleg bojkott?). Itt az átlagtól való eltérés szintén 4–5 százalékpont körüli (pl. Plav esetében 15 százalékpont) volt.

9. ábra. A Szerbiától való elszakadást kimondó népszavazás eredményei opštinańk szerint, 2006. – 1 = a szavazatok megoszlása: a = nem szavazott; b = érvénytelen szavazatok; c = „igen” az elszakadásra; d = „nem” az elszakadásra; 2 = az elszakadást támogató és ellenző opštinańk területi elhelyezkedése az érvényesen leadott szavazatok szerint: a = „igen”-ek 75% fölött; b = „igen”-ek 55–75% között; c = „igen”-ek 50–55% között; d = „nem”-ek 50% fölött; e = „nem”-ek 75% fölött; 3 = a választási jegyzékben szereplő lakosok száma. Forrás: A választási bizottság honlapja (www.rrk.cg.yu)

Results of referendum declared the divorce from Serbia by opštinas, 2006. – 1 = rate of votes: a = does not vote; b = unvalid votes; c = ‘yes’ for divorce; d = ‘no’ for divorce; 2 = regional structure of opštinas ‘for’ and ‘against’ the divorce by the number of valid votes: a = rate of ‘yes’ more than 75 per cent; b = rate of ‘yes’ between 55 and 75 per cent; c = rate of ‘yes’ between 50 and 55 per cent; d = rate of ‘no’ more than 50 per cent; e = rate of ‘no’ more than 75 per cent; 3 = the number of inhabitants registered on the referendum list. Source: Homepage of the electoral committee (www.rrk.cg.yu)

Jóllehet általánosságban elmondható, hogy a viszonylag ingatag montenegrói öntudat a történelmi (vallási) és az utóbbi időben erőltetett nyelvi különálláshoz köthető, már az említett elnök-, ill. parlamenti választás alkalmával is a politikai állásfoglalás egyfajta kifejezőeszkövévé is vált (MIEDLING, H-M. 2005).

A 12 önállóságot igénylő opština három jól kivehető térségi típusba sorolható. Legmagasabb (75% fölötti) az önállóságra voksolók aránya, a – szerb dominanciájú államszövetségtől legjobban tartó – muzulmánok által lakott Plav, Rožaje és Ulcinj opštinákban, ill. a legerősebb montenegrói öntudattal rendelkező Cetinjében. Ezen kívül további 4-ben (Tivat, Kotor, Bar, Bijelo Polje) főleg a tengerparton van ez az érték 55% fölött. Megjegyzendő, hogy azokban a községekben, ahol nincs jelentős muzulmán lakosság nemcsak a magukat montenegrói vallók, hanem jelentős számban és arányban más etnikumhoz tartozók (köztük nem kevesen szerbek) is az önállóságot pártolták. Ez a tendencia a legnagyobb mértékben Tivat környékén figyelhető meg, ahol a turizmus bevételei a legdrasztikusabban estek vissza a háborús időszakban (BÜSCHENFELD, H. 2001). Sajátos együttest alkot az elemzési szempontból az ország középső részén a nagyvárosokkal rendelkező régió, ahol a szavazás eredménye kiegyensúlyozott volt, jóllehet az elszakadásra törekvők abszolút többségben voltak (50–55% között). Ez vélhetően a kiegyenlítettebb etnikai összetételnek, a városi társadalmi miliónek, nem kis részben pedig annak volt köszönhető, hogy többen a montenegróiak közül is az államszövetség mellett foglaltak állást.

A Szerbiával való államszövetség további fenntartására szavazók 9 területi egységben, leginkább a ritkán lakott hegyvidéki területeken, valamint egy vonzó tengerparti opštinában, a szerb Hercegovina hajdani tengeri kijáratánál (Herceg Novi) kerültek többségbe. A döntően szerbek által lakott területegységekre elmondható, hogy a nemre szavazók között számban és arányban is többen voltak, mint a magukat szerbnek vallók. A legnagyobb eltérés Plužine esetében volt megfigyelhető, ahol a nemmel szavazók aránya több, mint 75%. Valószínűsíthető, hogy nem kevesen (főleg a gazdaságilag elmaradott hegyvidéki térségekben) nosztalgiával gondoltak Jugoszláviára és még mindig a nagy testvérrel való szövetség fenntartásától várták sorsuk jobbra fordulását.

Összefoglalás

Összefoglalva megállapítható, hogy a társadalmi törésvonalak a 21. sz. Montenegrójában a különböző népcsoportok sokszor bizonytalan etnikai identitása mentén tapinthatóak ki, amelyben az egzisztenciális különbségek alapján kialakult politikai állásfoglalás is kifejezésre jut. Meg kell említeni

azonban, az átmenet politikai eseményeit is, amelyek az egykori Jugoszlávia területén véres háborúkba és nemzetközi elszigetelődésbe torkolltak. Ezek az okok együttesen határozták meg Montenegró eltávolodását a belgrádi központtól, amely végül a délszláv föderáció maradványából való kiválását és a titói Jugoszlávia teljes szétesését eredményezte.

A fent említett törésvonalak léte a 2006-ban lezajlott referendum alapján is bizonyíthatóak. Ezek földrajzi meghatározottságát annak három csoportnak a definiálása jelenti, amelyek hozzájárultak az ország önállóságához: 1. Az erős montenegrói történelmi, kulturális gyökerekkel és identitással rendelkezők, akik legfőképpen az ország történeti magját képező Cetinjei opštinaiban, ill. környékén koncentrálódnak. 2. A saját pozíciójuk, ill. egzisztenciális helyzetük megerősítését az ország önállóságától váró, a világra nagyobb rálátással rendelkező, elsősorban a nagyobb városokban (Podgorica, Niksić, Bar), ill. tengerparton lakó, magukat szintén montenegróinak vallók. 3. Az 1990-es évek délszláv háborúiban az őket ért atrocitások miatt a szerbekkel immár sorsközösséget vállalni nem kívánók (az albán, ill. a koszovói határ mentén élő albánok és muszlimán bosnyákok).

Politikai ellenpontjukat képezik a magukat szerb hagyományokhoz közelebb érzők, magukat szerbként meghatározók csoportjai. Egy részük az 1970-es években érkezett (főként Közép-Szerbiából) a tengerpart legvonzóbb részeire (a Kotori-öböl környéke), valamint a szerb határ közeli Szandzsákba, ahol megtartotta szerb identitását. A nagyobb városokban a szerbséghez való tartozás vélhetően egyfajta „pártreferencia” manifesztuma.

A különböző csoportok közötti további egzisztenciális különbségek tanulmányozását és területi konzekvenciáinak feltárását a már említett, 2003-as népszámlálás eredményeire támaszkodó adatbázis, valamint az adatok mögötti helyi sajátosságok alaposabb terepi megismerése segítheti.

IRODALOM

- ANDRIJAŠEVIĆ, Ž.–RASTODER, Š. 2006. The history of Montenegro from ancient times to 2003. – Montenegro Diaspora Center, Podgorica. 300 p.
- BOEKH, K. 1999 Montenegro. – In: ROTH, H. (Hrsg.): Studienhandbuch Östliches Europa Band 1, Geschichte Ostmittel und Südosteuropa, pp. 281–287.
- BÜSCHENFELD, H. 1981. Jugoslawien. – Ernst Klett Verlag, Stuttgart, 264 p.
- BÜSCHENFELD, H. 2001. Montenegro auf dem Weg in die Selbständigkeit? – Geographische Rundschau Jg. 53. Heft 11. pp. 48–53.
- CROSS, S.–KOMNENICH, P. 2005. Ethnonational identity, security and the implosion of Yugoslavia: the case of Montenegro and the relationship with Serbia. – Nationalities Papers 33. 1. pp. 1–27.
- EBERHARDT, P. 2003. Ethnic Groups and Population Changes in Twentieth-Century Central-Eastern Europe. History, Data and Analysis. – M. E. Sharpe, Armonc–New York–London. 559 p.

- FÜRST, P. 2005. Montenegro auf dem Weg nach Europa. – Politik Aktuell, Bd. 3 LIT Verlag, Wien. 194 p.
- GALLAGHER, T. 2003. Identity in Flux, Destination Uncertain: Montenegro During and After the Yugoslav Wars. – International Journal of Politics, Culture and Society 17. 1. pp. 53–71.
- KICOŠEV, S. 2005. The Ethnic and Religions Structure of the Population of Serbia and Montenegro. – In: Österreichische Osthefte /Ländersonderband Serbien und Montenegro Jg. 47. Heft 1–4. LIT Verlag, Wien. pp. 55–73.
- KICOŠEV, S.–KOC SIS, K.–JORDAN, P. 2006. Serbia (Srbija), Montenegro (Crna Gora). – In: Jordan, P.–Kocsis, K. et al. (eds): Ethnic Consciousness in Central and Southeast Europe around 2000. Atlas Ost- und Südosteuropa 2.9–G9, Gebr. Borntraeger Verlag, Berlin–Stuttgart, pp. 68–73.
- KOC SIS K. 1993. Jugoszlávia – Egy felrobbant etnikai mozaik esete. – Teleki László Alapítvány, Budapest. 60 p.
- KOC SIS K. 2006. Déli szomszédunk, a soknemzetiségű Szerbia és Montenegró. – In: HEVESI A. (szerk.): Tiszteletkötet Hahn György 70. születésnapjára. Miskolci Egyetem Közleményei, A sorozat, Bányászat, 69. pp. 199–215.
- KOC SIS, K. (ed.) 2007. South Eastern Europe in Maps. – Geographical Research Institute, Hungarian Academy of Sciences, Budapest, 136 p.
- LAJČÁK, M. 2006. Serbia and Montenegro after the Referendum. – Südosteuropa Mitteilungen Jg. 46. Heft 4. pp. 6–11.
- MIEDLING, H. M. 2005. Einheit in Gespaltenheit? Eine kritische Betrachtung zum Selbstverständnis der Montenegriner in der Krise. – Südosteuropa Mitteilungen Jg. 45. Heft 6. pp. 48–61.
- MIJOVIĆ, V.–JARČOV, V. 2005. Mapa Crna Gore – Map of Montenegro (1: 200 000). – Studio CreativIng, Podgorica.
- MOOR, P-G. 2000. Die Montenegro-Frage heute. – Politische Studien Jg. 51. Heft 7. pp. 47–55.
- PÁNDI L. (szerk.) 1997. Köztes-Európa 1763–1993. – Osiris, Budapest. 803 p.
- PÓSA K. 2003. Montenegro – Szerbiával vagy Szerbia nélkül? – In: ÁBRAHÁM B.–STEKOVICS R. (szerk.): Nemzeti és regionális identitás Közép-Európában, Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, Piliscsaba. 548 p.
- RASTODER, Š. 2003. Bošnjaci/muslimani i popis stanovništva u Crnoj Gori. – Beograd.
- RUDIĆ, V. 1995. The Ethnic Structure of the Population in Montenegro. – The Serbian Question in The Balkans, University of Belgrade, Faculty of Geography, Belgrade, pp. 241–259.
- SCHMIDT-NEKE, M. 2002. Die windstille Ecke: Die Albaner in Montenegro. – Südosteuropa Jg. 51. pp. 367–388.
- SPASOVSKI, M. (ed.) 1993. Etnički sastav stanovništva Srbije i Crne Gore i srbi u SFR Jugoslavije. – Edicija "Etnički prostor srba" Knj.1., Univerzitet u Beogradu, Geografski Fakultet, Beograd, 328 p.
- ŠUKOVIĆ, M. 2005. Montenegro heute. – Österreichische Osthefte /Ländersonderband Serbien und Montenegro Jg. 47. Heft 1–4. LIT Verlag, Wien, pp. 757–777.

A különböző európai szerzők – történelmi felfogásuktól függően – négyféle dátumot tartanak az újkor nyitányának. Időrendi sorrendben ezek: a könyvnyomtatás feltalálása 1450 körül, Kolumbusz útja, amely Amerika felfedezéséhez vezetett 1492-ben, a reformáció kezdete Luther fellépésével 1517-ben, és az angol polgári forradalom 1648-ban. Közülük a két legkorábbi a legszorosabb ok-okozati kapcsolatban áll a térképekkel, a térképészettel, a térképtudománnyal. Ez a magyarázata annak, hogy a térképtörténet az emberi civilizáció történetének mintegy tükröképe.

PAPP-VÁRY A., a hazai kartográfia jeles képviselője nem kevesebbre vállalkozott, mint hogy a 21. sz. elején – és talán a Gutenberg-galaxis végén – összefoglalja az emberiség egész történelméről, a primitív társadalmaktól kezdődően egészen napjainkig tartó, a társadalmi, műszaki és gazdasági haladásból táplálkozó történetet, amelynek legkorábbi szereplői ismeretlenek. Az ókoriak közül a görögök a mérések meghonosításával és a racionális gondolkodás hirdetésével előzték meg korukat, a legkorábbi topográfiai jellegű térképekre viszont Kínában bukkantak. A rómaiak az útépités, közművesítés során, a földek parcellázásakor mértek, és készítették pontos vázlatokat.

A világtörténelem bizonyos korszakában az arabok képviselték az egzakt tudományokat a legmagasabb szinten, messze lekörözve a középkori Európát. Ptolemaiosz művei több mint ezer évvel megszületésük után nyújtottak módszertani útmutatást és hatottak termékenyenítően a középkor végének térképészésére.

A nagy földrajzi felfedezésekkel párhuzamosan Németalföldön és Nyugat-Európában másutt a 16. sz.-ban virágzott az atlaszkartográfia (Mercator, Ortelius), és a világról alkotott kép is gyökeres változáson ment keresztül. A térképek legfontosabb tulajdonságának tartott pontosságot egy sor, a tengeren és szárazföldön történő tájékozódást elősegítő, csillagászati és földi mérésekre szolgáló műszer (iránytű, látcső, kvadráns, teodolit, kronométer) megjelenése szolgálta az egymást követő évszázadok során.

A 18. sz. nagy áttörést hozott a geodéziai hálózatok (háromszögelés) elterjedésével. A fejlődésben a kialakuló nagy birodalmak játszották a főszerepet, de Lázár deák térképe a Kárpát-medencéről az 1500-as évek elején, vagy Mikovinyi Sámuel térképezési tevékenysége két évszázad múltán igazolja a hazai kartográfia korabeli magas színvonalát.

A térképészet a matematikai alapú mérnöki tudományok és a hadtudomány kezei között fejlődött, majd amikor az egyes földtudományok, majd pedig a társadalomtudományok is önállósodtak, megjelentek az előbbieket eredményező tükröző geológiai, meteorológiai, vízrajzi vagy az utóbbiakat és a gyakorlati tevékenységet támogató népszerű, közlekedési, szállítási tematikus térképek. A kartográfia intézményesülését már a 19. sz. első felében számos, a polgári térképészést szolgáló (pl. az Ordnance Survey Angliában) és a katonai felmérésekkel foglalkozó szervezet (pl. a Napóleon által Milánóban alapított intézet) megjelenése jelezte. Nagyjából ugyanekkor a népoktatás egyre szélesebb körű elterjedése iskolai térképek és atlaszok készítését tette szükségessé.

Mire a négy és félszáz oldalas könyv harmadához érkezünk, immár a modernkori változásokat magunk mögött hagyva belépünk a 21. sz.-ba, amikor a több évtizede megkezdődött paradigma-váltás kiteljesedésének lehetünk tanúi. Az újabb tapasztalatok, térképezési módszerek és előállítási technológiák megjelenése megváltoztatta a kartográfia fogalmának és tárgyának értelmezését. Ismeretes, hogy az emberi társadalom fejlődésére három nagy váltás: a tízezer évvel ezelőtt kezdődött mezőgazdasági forradalom, a 18. sz.-i

ipari forradalom, és a 20. sz. közepe óta zajló információs forradalom voltak a legnagyobb hatással. A jelen nemzedékek nyilván az utóbbi társadalmi hatását érzik a legerősebbnek.

A könyvben érdekes táblázat szerepel a térképészület alakulásáról a mezőgazdasági, ipari, szolgáltató és információs társadalmakban; a szerző szerint utóbbiak megjelenése a mostani évtized végére várható a legfejlettebb országokban.

A kartográfia klasszikus meghatározásai egészen a legutóbbi időkig érvényben voltak: a földfelszíni valóság lehető legtökéletesebb bemutatása síkban, generalizálva, jelek segítségével, nevekkel ellátva... vagy: a tárgyaknak, jelenségeknek, folyamatoknak a geometria figyelembe vételével történő ábrázolása... netán: a földi objektumok és folyamatok térbeli-időbeni, méretarányos és generalizált modellje grafikus képi formában... és itt akár folytathatnánk is a definíciók sorolását. Napjaink kartográfiája máshová helyezi a hangsúlyokat. PAPP-VÁRY könyve ebből a szempontból igen informatív és naprakész.

A legalapvetőbb változást a műszaki fejlődés diktálja: a térképek jellege az analógtól a digitális (vagyis a láthatótól a virtuális) felé mozdult; manapság a térképművek számítógépen készülnek, és nem feltétlenül kerülnek kinyomtatásra. A méretarány szerepe csökkent, hiszen a képernyőn a nagyítás illetve kicsinyítés folyamatos. Ezzel azonban a térképsszerkesztő nem élhet vissza, sőt feladata sem egyszerűsödik, hiszen a generalizálást a gép nem végzi automatikusan, így az operátor felelőssége minden eddiginél nagyobb. Valamikor régen (sőt még néhány évtizede is) a térképkészítés nagy csapatmunka volt: a szerkesztő az információt gyűjtötte, a rajzoló földrajzi ismeretekkel is rendelkezett, egy roppant kezűgyességgel megáldott mester írta fel a neveket és igazi művész helyezte el a díszítő elemeket.

A harmadik évezredben a térinformatikai vagy földrajzi információs rendszerek (FIR) önmagukban is megállnak. A kétdimenziós ábrázolást olykor felváltja a három-, sőt négydimenziós (animáció). Számos térkép CD-ROM formájában terjed. Az interneten egész atlaszok válnak elérhetővé és letölthetővé, oktatási célból igen gyakran interaktív üzemmódban. A térbeli adatbázisok integrálhatóak: radarfelvételek, hagyományos térképek, digitális vektortérképek és úrfelvételek összemácsolása rutinfeladatnak számít. (A könyv egyik szép színes melléklete egy ilyen mozaikot ábrázol.) De napjainkban elektronika vezérli a geodéziai adatokat szolgáltató távmérőt és a repülőgépekre szerelt digitális fényképezőgépeket is. A globális helymeghatározó rendszerek (GPS) szerepe a folyamatos tájékozódást szolgáló és széles körben használatos turista-, autó-, és várostérképek létrehozásában meghatározó. Nyilvánvaló, hogy az ilyen digitális térképek pozitív hatással lesznek a felnövekvő nemzedék térképolvasási készségére. A komputerizálódás elérte a nyomdatechnikát is; a térképek nyomása színre bontott anyagokat hordozó CD-kről történik.

Ám a társadalmi változások sem kevésbé jelentősek. Ezek közül a mindennapi életben gyakran emlegetett globalizáció a könyv lapjain csak itt-ott bukkan fel. A kép mégis összeáll: ez egy hosszú ideje létező folyamat, ami a legkülönbözőbb jelenségeket foglalja magában és a térképészetet is érinti. Megsokasodtak a nemzetközi projektek, bár a magyar térképészet az ilyenekbe korábban is bekapcsolódott. Így a 1:2,5 millió méretarányú világtérkép 1963 és 1976 között készült, Európa földhasznosítási térképe ugyanebben a méretarányban pedig 1979-ben került kiadásra. Utóbb a CORINE 1:50 000 ma. földhasználati térkép (2000), vagy a MePAR 1:10 000 ma. digitális ortofotótérkép (2000, megismételve 2005) már az utóbbi idők EU kihívásai nyomán készült el.

A nemzetközi katonai és gazdasági szervezetek igényei nagy területek összehangolt térképezése és az egységesítés irányában hatnak. A Varsói Szerződés keretében készült katonai térképeket a NATO szabványok szerint újítják fel. A globalizáció további velejárója a termelés és kereskedelem liberalizálása, külföldi cégek megjelenése a magyar piacon, éles versenyhelyzet kialakulása. A politikai és gazdasági változások újraosztották a szerepeket, a neokonzervatív gazdaságpolitika az állam bizonyos tevékenységi területekről való kivonu-

lását erölteti, ami nem kedvez a költségvetési pénzek nagyvonalú felhasználásának (térképezési projektek céljára sem). A korábbi készítés a térképek torzítására viszont csökkent, a titkosítás is visszaszorult. A demokrácia és szabadság azzal is jár, hogy az ágazatok önállóan gondoskodnak saját adatbázis létrehozásáról, és a térképészek feladata igen gyakran azok feltöltésre korlátozódik. Hosszabb távon a közsféra és magánsféra korrekt partneri viszonya a virágzó térképészet megteremtésének egyik előfeltétele. A szerzői jogviszonyok jelenleg messze nem tekinthetők rendezettnek. Végül, de nem utolsósorban: a média korunk egyik legfontosabb tényezője és munkaadója. A térképi és térképszerű ábrázolásokat a nyomtatott és elektronikus sajtó sohasem nélkülözhetette, a számítógépes szimuláció pedig mindezidáig elképzelhetetlen távlatokat nyitott a szemléletes ábrázolásnak. Szenczióira éhes világunkban a szökőárakról, hurrikánokról, a környezet elszennyeződéséről és pusztulásáról, etnikai konfliktusokról, terrorcselekményekről és háborúkról szóló tudósítások elengedhetetlen része a helyszín bemutatása.

A könyv természetesen minden általános jelenséget a térképkészítés szemszögéből vizsgál. Egyes fejezetei – amikor a szerkesztési fázisokat (a gömbfelszín síkban történő ábrázolása, tervezés, generalizálás) taglalják, a térképi elemekkel (egyezményes jelek, síkrajz, domborzatrajz, névrajz) foglalkoznak, a topográfiai, egyéb tájékozási, tematikus térképeket, világterképeket, atlaszokat és használatukat ismertetik vagy a térképkészítési technológiát tekintik át, – oktatási célokat szolgálnak. A kötet mintegy kétharmada így tankönyvnek is beillik; a leendő térképészeket vezetheti be a diszciplinába.

A modern térképtörténet iránt érdeklődők figyelmét bizonyára lekötik azok a részek, ahol a szerző – elsősorban gazdag személyes tapasztalatának köszönhetően – mintegy fél évszázad térképészetének politikai-társadalmi háttérét mutatja be. Szó esik az 1:2,5 milliós világtérkép kiadása körüli bonyodalmakról, a hazai nyílt minősítésű turista- és megyetérképek torzításáról, de – a határok kapcsán – a nemzetközi határok kijelölésével és ábrázolásával kapcsolatos problémákról is.

Az olvasó talán csak azt kifogásolhatja, hogy a címben szereplő térképtudomány nem kap kellő hangsúlyt a könyv lapjain. A térképpel magas elméleti szinten foglalkozó szakemberek a 20. sz. elejétől foglalkoznak azzal a kérdéssel, vajon a kartográfia mennyiben tekinthető tudománynak. Egyesek szerint máris az, mások viszont úgy vélik, a legjobb úton van afelé, de olyan részterületek, mint a generalizálás, a térképhasználat, vagy a tematikus kartometria elmélete épphogy kialakulóban van. A térképkészítés ugyan merőben gyakorlati tevékenységnek tűnik, de talán éppen ezért szigorú szabályoknak kell engedelmességedjen.

Amikor a térképet modellnek definiálják, a hitelességet kéri rajta számon, amikor kommunikációs csatornának, az egyértelműséget, amikor nyelvnek, a közérthetőséget. Nem lehet tehát csodálkozni azon, hogy egyesek szerint a kartográfia a formális tudományok sorába illeszkedik, és feladata a megfelelő föld- és társadalomtudományok szakszerű támogatása, kiszolgálása. Mások ugyanakkor a kognitív funkciót emelik ki, szerepét a tudás megszerzésében, a térbeli összefüggések feltárásában.

A könyv egyik legizgalmasabb hivatkozása László Gyula kettős honfoglalás elméletét alátámasztó térképeit mutatja be, amely az avar temetőket a magyar illetve szláv szállásterületekkel párhuzamosítja, és a településnevek etimológiájának kérdéséhez szolgál adalékkal. Ha nem is képes eldönteni egy eleve soktényezős vitát, a kartográfia ezúttal az őstörténet alapvető kérdésében történő eligazodáshoz nyújt segítséget (mint formális tudomány), ugyanakkor gazdagítja tudásunkat otthonunkról, a Kárpát-medencéről (mint kognitív tudomány).

BASSA LÁSZLÓ

Alföldi László– Kapolyi László (szerk.): Bányászati karsztvízszint-süllyesztés a Dunántúli-középhegységben. – MTA Földrajztudományi Kutatóintézet, Budapest, 2007. 126 old. + függelék

Az 1960-as évek közepétől indított „eocén program” a jelentőségéből egyre többet veszítő magyarországi szénbányászat megmentésére irányult. Az óriási mennyiségű vízkiemeléssel járó bányászatot, ill. ennek a Dunántúli-középhegység karsztvízszintjére gyakorolt hatásait dolgozzák fel a szerzők. E kötet ALFÖLDI L. és KAPOLYI L. szerkesztésében jelent meg, akik maguk is részesei voltak az „eocén program” keretei között zajló történéseknek. Ez a tény joggal adhat hitelt szavaiknak, amelyek nem szándékoznak igazságot tenni, nem keresnek sem hősöket, sem bűnbakokat. Vállalt feladatuk csupán ezen időszak folyamatainak illetve azok mozgatórugóinak feltárására és bemutatására szorítkozik. Az objektív szemléletű megközelítést hivatott igazolni a földtani körülmények hiteles ismertetése valamint a kötetben illusztrációként oly sokszor fellelhető eredeti dokumentumok másolatai. Az elfogulatlanságot támasztja alá az a tény is, hogy a karsztvízkérdés tisztázására CSEPREGI András szakspecialistát kérték fel.

A mű az „eocén program” problematikája köré épül, melyben szerzők négy fejezeten keresztül vezetik végig az olvasót a megoldás felé. Maga az elhíresült program tulajdonképpen olyan negatív példaként értelmezhető, amely a nem kellő körültekintéssel lebonyolított projektek szimbóluma. A könyv e példából kiindulva először történeti, majd természettudományos megközelítéssel ismerteti a tényeket, amivel egyben el is ülteti az olvasó fejében a megoldásra való készítés magját. Erre alapozva, a jól felépített mondanivaló lezárásként olyan függvény- és rendszerszemléletű módszert ismertet, amely kiküszöbölni, de mindenképpen enyhíteni látszik az alapproblémát.

Az első fejezet a magyarországi szénbányászat rövid történeti áttekintésével kezdődik. Ez szinte észrevétlenül folyik át az eocén rétegek kitermelésének történetébe. A jó stílusban megírt, olvasmányos történetet a fontosabb lépéseken keresztül viszi végig az olvasót a szóban forgó bányák, ill. a magyarországi mélybányászat teljes megszűnéséig. A szerző folyamatosan szem előtt tartja a vízbetörés veszélyességét, a víz elleni védekezést, a vízkiemelés folyamatát és annak környezetünkre gyakorolt hatásait. Külön oldalakat szentel a témát érintő politikai és gazdasági háttér bemutatására is, amellyel egységes képet kaphatunk az akkor lezajlott eseményekről. A karsztvízszint-süllyedéshez szintén kapcsolódó bauxitbányászat az írásban csak alárendelt szerepet kap. A fejezet e hiányosság tekintetéből joggal vádolható aránytalansággal, de a kötet egészét tekintve ez egyáltalán nem zavaró. A könyv első része egy történeti összeggzéssel zárul, melynek végső momentumuma a „kit terhel a felelősség” című, objektív szemlélettel megírt gondolatmenet.

A második fejezetben ugyancsak ALFÖLDI L. tollából származó, de jóval tárgyilagosabb írást olvashatunk, amely a Dunántúli-középhegység ismertetését tartalmazza. Teljes képet kaphatunk a terület kronológiájáról és földtani felépítéséről. Időrendben mutatja be a szerkezeti mozgásokat, a felszín alatti vizeket, azok áramlásait, majd a karsztosodással kapcsolatos összefüggéseket. Egy komplett ősföldrajzi áttekintést olvashatunk, amely mintegy előkészíti a könyv további részeit.

A harmadik fejezetben CSEPREGI A. a karsztvíz-kiemelésről és annak hatásairól ír. A karsztvíztározó eredeti állapotából kiindulva mutatja be a folyamatot, aminek megértéséhez szükséges fogalmakat közvetlenül az elején ismerteti. Az ipari és egyéb célú vízkiemelés hatásait illetőleg következményeit, a kérdéses időszakra nézve területegységenként külön tárgyalja, majd a fő karsztvíztározó komplex modelljét egységében értelmezi. A fejezet

zárásaként a szerző modellek segítségével kísérletet tesz a szén- és bauxitbányászati beavatkozások miatti károk regenerálódási idejének megbecsülésére.

A második és harmadik fejezet a kötetet alkalmassá teszi, hogy a geológus és geográfus hallgatók számára kiegészítő irodalomként szolgáljon. A könyv ezen felül gondolatébresztő olyan tekintetben is, hogy a természet évmilliói során beállt kényes egyensúlyt az ember drasztikus behatásokkal, szinte egyik pillanatról a másikra felboríthatja. Oda kell figyelniünk tehát minden lépésünkre, amelyet a gazdaság, a politika, a pénz vagy éppen a hatalom érdekében teszünk, hiszen a természetben minden folyamat csak bizonyos határokron belül fordítható vissza. Ezúttal szerencsénk volt, de a természet adta lehetőségekkel élni, nem pedig visszaélni kell.

A fenti gondolat vezet át KAPOLYI L. negyedik fejezetben olvasható írásához. A véges ásványvagyon még megmaradt, de egyre csökkenő mennyiségével racionálisan és rendkívül körültekintően kell gazdálkodni. A fejezetben egy olyan több szintes és több tudományterületet érintő tevékenységben alkalmazható vizsgálati módszerrel ismert meg, amely a nyersanyagáramlás egészét követi az *in situ* állapottól a végtermékig. Az ásványi anyagok termelési folyamatában az ipar klasszikus ember/gép rendszerével szemben, ember/gép/természet rendszert hoz létre. Az itt leírt módszer a nyersanyag-hasznosítás céljait segíti elő és már működő már rendszerekkel is egybe építhető. Felhívja a figyelmet olyan tényezőkre és összefüggésekre, amelyekkel úgy tehetjük hatékonyabbá az ásványvagyon hasznosítását, hogy közben csökkenthető a károkozás kockázata, ill. a társadalmi és az energia ráfordítás.

A kötet gazdagon illusztrált, jó ízléssel megírt és szerkesztett mű, amelynek mondanivalója a szerzők célkitűzésének megfelelően az elfogulatlan tényközlésen alapul. Ajánlom tehát ezt a könyvet a témával foglalkozó szakemberek és vállaltok, egyetemek és főiskolák számára, illetve azoknak, akik a jövőben tevékenyen szeretnének hozzájárulni a környezeti terhelés csökkentéséhez.

SZEBERÉNYI JÓZSEF

Majdán János: Modernizáció – Vasút – Társadalom. Tanulmányok a vasútépítések hatásáról a XIX–XX. században. – ISZE Integrál–Egyetemi Kiadó Kft., Pécs, 2001, 203 p.

A tanulmánykötet a vasút kárpát-medencei történetét, a magyarországi vasúthálózat kialakulásának kezdeteitől a 20. sz. végéig mutatja be. A szerző kiemel néhány jelentős eseményt a vasút múltjából és ezeken keresztül részletesen ismerteti az elmúlt több mint 150 év történéseit.

Az első fejezet Széchenyi és Kossuth gondolatait, munkásságát vázolja fel, amely által megismerhetjük a vasút szerepét és jelentőségét a 19. sz. derekán. Látható, hogy már ekkor megfogalmazódott a nagy államférfiakban a gondolat a vasút államosítására, amit a minél hatékonyabb működés érdekében tartottak rendkívül fontosnak. Kiemelendő itt Széchenyi azon gondolata, miszerint a vasutat áldozatok árán is fejleszteni kell.

Ennek a törekvésnek a jogosságát erősíti a második és a harmadik fejezet, amelyekben a vasút környéki körzetek kialakulásáról olvashatunk. A második fejezetben Budapest vonzaskörzetének gyarodását, valamint az Alföld lokális központjainak kialakulását követhetjük nyomon. A harmadik fejezetben a Nagyvárad és a tőle dél-keletre található Vaskoh közötti vicinálisról ír a szerző. Ennek a fejezetnek a bevezetőjében megemlíti, hogy nagyon sok anyag van a korabeli iratok között, amelyeket ritkán dolgoznak fel a kutatók. E rész rendkívüliségét a sok feldolgozott anyag mellett, maga az a tény is hangsúlyozza, hogy korábban még nem jelent meg írás e vasútszakasról.

Az Alföld és a Partium után a tanulmánykötet negyedik és ötödik fejezetében a Felvidékről olvashatunk. A negyedikben, általánosságban ír a szerző a vasutak különféle gazdasági és jogi szabályozásairól, majd miután megismerteti az olvasót a szükséges információkkal, részletesen ír a helyi érdekű vasutak építéséről. Több magántársaság számos vonalat üzemeltetett a korabeli Magyarország É-i részén, amelyek építését, költségeit és fontosságát is kihangsúlyozza a szerző. Ebben a fejezetben olvashatjuk, a helyi érdekű vasutak létesítésével kapcsolatos leglényegesebb feladatokat, amelyeket Hollán Ernő fogalmazott meg: „Domestice építeni s domestice kezelni”

Az ötödik tanulmány a felvidéki vasúthálózat egy kis szeletét, a Murányvölgyi és a Csetnekvölgyi vasutat mutatja be. A korabeli anyagok széleskörű felhasználásával ezt olyan részletesen teszi, hogy az olvasó pontosan maga elé tudja képzelni a fűrészüzemeket, a bányákat és az állomásokon sürgő embereket, akik a későbbi adatok és leírások alapján szolgálnak. A két egymást követő fejezet véleményem szerint rendkívül jól kiegészíti egymást, hiszen az általános ismeretek után a szerző folyamatosan mélyíti ismeretünket a bemutatott terület szűkítésével. Az ötödik fejezetben egészen megkapó részletességgel hozza közel hozzánk a már említett két helyi érdekű vasutat.

A következő tanulmányban, nem konkrét vasútvonalakról, vagy kormányzati tervekről olvashatunk, hanem egy mai napig kiemelkedő politikusról, Baross Gáborról. A szerző részletesen ismerteti Baross pályáját, a kezdetektől mutatva be Baross útját a képviselői és államtitkárságon át a miniszterségig, külön kiemelve azt az időszakot, amit Baross Győr város képviselőjeként töltött a parlamentben. A szerző külön hangsúlyozza: rendkívül fontos volt a „vasminiszter” számára az, hogy mindig első kézből kapott információkkal és saját tapasztalatokkal rendelkezzen, ami egész munkássága során meghatározó volt.

Az első vasúti sztrájkot leíró hetedik fejezet, nem csak a sztrájk tényét és annak előzményeit közli, hanem részletekbe menően ismerteti meg az olvasót azzal az öt nappal, ameddig a vasúti forgalom szünetelt. Megtudhatjuk azt is, hogy mi zajlott a színpalak mögött, és mik lettek a sztrájk következményei, amelyek mint a könyvből kiderül jelentős hatással voltak az utókorra.

A könyv legérdekesebb fejezete „A vasút polgárosító hatása” címet viseli, amely többek között bemutatja a vasút építésével megjelenő jólétet. Mindezt egy képzeletbeli utazó szemével teszi, akinek a segítségével megismerkedhetünk olyan, a vasút által közvetve okozott változásokkal, mint a gyorsan terjedő virágoskertek, vagy akár egy új viselet kialakulása. Számátalan dolgot sorol fel a szerző az újítások között, amelyek a vasút színrelépésével jelennek meg. Ezek szépen egymásba fonva, szinte „novellákként” olvashatók a tanulmánykötetben.

Az utolsó három fejezet egy különálló, ugyanakkor egybefüggő részt alkot a kötetben belül. Mindegyik tanulmány a határon átnyúló vasúti kapcsolatok meglétével, kialakulásával foglalkozik. Közülük az első (a könyv kilencedik fejezete) kitekintést ad más kontinensek vasútépítéseire, megismerkedhetünk a különböző nyomtávok kialakulásával és a vasút jelentőségével. Külön kitér a szerző az Ibériai-félsziget és az oroszországi területek széles nyomtávval épített vasútjaira.

A következő fejezetben egy szűkebb részt, a Balkán-félszigetet veszi górcső alá, pontosabban ennek a területnek a Nyugat-Európával való kapcsolatát és az Orient-expressz határon átnyúló összekötő erejét emeli ki a szerző. Nyomon követi a vonat útvonalának módosulását, a folyamatos vasútépítések és a politikai berendezkedés változásának függvényében.

Az kötet utolsó tanulmányában, a magyar határ változásaival létrejövő, megcsonkított vasúti hálózatot ismerhetjük meg, amely fejezet kitér a határok egyéb hatására is. Ilyen a már korábban ismertetett körzetek megváltozása és a határállomásokká váló települések szerepének megváltozása.

A jól szerkesztett könyv a vasút minden területét átfogja, az igazgatástól az építésen át az üzemeltetésig. Mindegyik területbe betekintést ad a szerző, oly módon, hogy akár a laikus olvasónak is érdekes olvasmány lehet, sok értékes információval. A tanulmánykötet talán egyetlen gyengesége, hogy kevés kép és térkép található benne. Főként a vicinálisok leírásánál lehetne gazdagabb az illusztrációs anyag. Ez főleg azért lenne fontos, hogy földrajzilag könnyebben el lehessen helyezni az érintett területeket.

Mindezekkel együtt a könyvet csak ajánlani lehet. Mind egészében, mind tanulmányonként érdemes elolvasni és megismerni hazánk történetét a vasúti közlekedés szögéből. Élvezettel olvashatják, nemcsak a közlekedési szakemberek, hanem a vasút iránt érdeklődők és a laikusok is.

JÉGER GÁBOR

Somlyódi László (szerk.): A hazai vízgazdálkodás stratégiai kérdései – MTA Budapest, 2002., 429 old.

A hazai vízgazdálkodás jövőjét számos tényező és adottság határozza meg, így számos kihívással nézett, és néz szembe ma is ez az ágazat. A tanulmánykötetet GLATZ Ferenc akadémikus 1997. március 22-én, a Víz Világnapján elhangzott előadása inspirálta, amely a kötetben is szerepel. Ennek nyomán kezdődött el a következő két évben az MTA Stratégiai Kutatások Programja keretében egy olyan kutatási sorozat, amely a hazai vízgazdálkodás múltbeli és jelenlegi helyzetén túl a természet- és környezetvédelemben, valamint a társadalomban és a gazdaságban egyaránt meglévő problémákkal, valamint a jövőben várható helyzetképpel is foglalkozik. Az eredményeket a tárgyalta tanulmánykötetben foglalták össze.

A könyv fellapozva nagyon tömörnek, töménynek tűnik, viszont olvasása leköti az olvasót. A kötet nagy érdeme, hogy az egyes témaköröket rendkívüli alaposággal, időrendi sorrendben tárgyalja, a múlt eseményeitől a jövőbeni lehetőségek felé halad. Külön kiemelném, hogy minden egyes pozitív, ill. negatív megállapítást példákkal támaszt alá. Emellett külön tárgyalja az egyes témákra vonatkozó hazai, ill. nemzetközi szabályozásokat, így még nagyobb rátekintést ad az olvasó számára az egyes témakörök tartalmáról. További érdemként említeném meg az egyes tanulmányok végén feltüntetett irodalomjegyzéket, amely további iránymutatást ad az adott téma iránt érdeklődőknek.

A könyv felépítésében az egyes tanulmányok mint fejezetek szerepelnek. Az első fejezet a víz nélkülözhetetlen szerepéről, a vízgazdálkodás kialakulásáról, továbbá jelenéről és jövőbeli helyzetéről szól. Rámutat arra, hogy a vízgazdálkodással foglalkozó tudomány nem használja ki a lehetőségeit, valamint szemléletváltásra is szükség van ahhoz, hogy a tudományt a károk „követése” helyett azok megelőzésének szolgálatába állítsuk.

A következő rész a jelenlegi vízgazdálkodást mutatja be részletesebben. Fontosnak tekinti például az éghajlatváltozás, az EU-integráció, a változó igények, hazánk szakmai színvonalának, a kutatás és oktatás helyzetének a tárgyalását, mint olyan stratégiai pontokét, amelyek szerepet játszanak, ill. játszhatnak a jövő vízgazdálkodásának alakításában.

A következő két nagyobb témakör az éghajlatváltozás és a vízigényben bekövetkező változásokat tárgyalja a vízgazdálkodási szempontból. Míg az előbbi külső, bizonytalan elemként, sok tényezőn keresztül fejt ki hatását, addig az utóbbit a szemléletmódbeli változások, a jövőben felmerülő igények kielégíthetősége - mind lakossági, mind mezőgazdasági-ipari szempontból - határozza meg.

A vízminőség alakulása és szabályozása fontos feladata a vízgazdálkodásnak. A hazánk területén lévő felszíni és felszín alatti vizek jelen helyzetének elemzése mellett a tanulmány foglalkozik az EU vízügyi politikájával és az ún. vízgazdálkodási keretirányelvvel, amely a közösség eddigi vízvédelmi szabályozását egységes alapokra helyezi.

A könyv kiemeli az ökológia gondolkodásmód és a természetvédelem fontosságát és foglalkozik azzal a problémával is, hogy mennyire nehéz az e tudományterületen dolgozó kutatók és szakemberek nézeteit összeegyeztetni a mérnöki gondolkodással és szemléletmóddal. Magyarország ma komoly árvízi gondokkal küzd. Ezen probléma tárgyalásán túl már az erről szóló fejezetben is hangsúlyozza, hogy a jövő árvízvédelmi megoldásait az ökológiai szempontok érvényesítésével célszerű megvalósítani.

A területi vízgazdálkodás témakörén belül a jelenlegi mezőgazdasággal és az öntözés helyzetével, múltbeli fejlődésükkel, az e téren felmerülő problémákkal és konfliktushelyzetekkel foglalkozik a könyv, továbbá szorgalmazza egy jól kidolgozott és működtetett szabályozási rendszer megalkotását, amellyel biztosítani lehet a környezet fenntartható fejlődését.

Feltétlenül említést kell tennünk ebben a témakörben a települési vízgazdálkodásról, mint a hazai vízgazdálkodás fontos tényezőjéről. Ugyanis az egészséges ivóvízhez való hozzájutás alapvető emberi jog, ugyanakkor az ennek biztosításához kapcsolódó infra-strukturális követelmények teljesítésének költségigénye óriási. Targyalja a könyv a települések vízgazdálkodási feladatait és azok megvalósításának törvényi, rendeleti stb. feltételeit és egy elképzelt település példáján próbálja bemutatni a szerző a jelenlegi rendszert és a felmerülő konfliktushelyzeteket.

A fentiekben bemutatott kötet szinte teljes körű áttekintést nyújt a hazai vízgazdálkodásról. Targyalja a múlt és a jelen problémáit, a már sikerrel elvégzett feladatokat és megoldásokat javasol a jövőre. Teszi ezt azért, hogy az eddigi hibákból tanulva nagyobb körültekintéssel járjunk el egy jobb és hatékonyabb vízgazdálkodási stratégia megvalósítása érdekében. A könyvet egyaránt ajánlom minden szakember és a téma iránt érdeklődők figyelmébe, mivel tartalma alapján szinte minden tudományterület érintő élvezetes olvasmány.

KOZMA KATALIN

Gábris Gyula: Földfelszín és éghajlat – ELTE-Eötvös Kiadó, Budapest, 2007. 225 p.

A sors különös játéka folytán ötven évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy abban az országban, ahol a klimatikus morfológia egyik úttörője, alapító atyja BULLA Béla alkotott, az éghajlat és felszínformálás kapcsolatrendszerét vizsgáló önálló kötet, tankönyv napvilágot lásson. GÁBRIS Gyula, az ELTE professzora most egy ilyen tartalmú, nagy számú (összesen 125!) ábrával szemléltetett kötettel gazdagította a hazai geomorfológiai szakirodalmat. E tankönyv – a jelentős számban megjelent korábbi szakcikk és klimatikus morfológiai témájú könyvfejezet ellenére – hiánypótló jellegű, a szerző részben a geomorfológia iránt érdeklődő egyetemi hallgatóknak a tanulást segítő alpmunkának, másrészt a más szakterületeken dolgozó kollégáknak szánta az egyre jobban specializálódó szakma egy szeletének szintézisre törekvő összefoglalásaként.

A földfelszín és éghajlat kapcsolatrendszerét tárgyaló magyar nyelven írt kötet ugyan kissé megkészt a nagy világnyelveken közzétett alapvető munkákhoz képest, de hazánkban kétségtelenül hiányt pótol. Egyesek szerint az éghajlati felszínalaktan már elérte lehetőségeinek határát és többé már nem a morfológiai kutatások „húzóágazata”, legkor-

szerűbb irányzata. Más módszerekkel dolgozva (ilyen pl. a „geomorfológiai küszöbérték” meghatározása) a jelenségek közti összefüggések mélyebb, egzaktabb feltárására nyílik lehetőség, ezek azonban még kevés adatot szolgáltatnak a rendszerteremtéshez, így a klimatikus morfológiai szemlélet tekinthető még napjainkban is a legmodernebb geomorfológiai szintézisnek. Az éghajlati felszínalaktanhoz kapcsolódó, földrajzi burokból lejártszódo folyamatokat és jelenségeket a szerző tankönyvhöz illő módon érthetően, jól tagoltan és szemléltetésre is nagy gondot fordítva négy fő fejezetben tárja az olvasó elé.

Az első nagy fejezetben (geomorfológiai szintézis) áttekinti az előzményeket, bemutatja a klimatikus morfológia elemeit, a litoszféra-atmoszféra kapcsolat közvetlen és közvetett hatását, amelyben az éghajlat a növénytakarón és a talajon keresztül érvényesül. A szerző rövid áttekintést nyújt különféle szerzőkre hivatkozva a Föld morfológiájának tartományairól. Rámutat azokra az ellentétes irányú törekvésekre, elképzelésekre, amelyek a klimatikus morfológiai tartományok kijelölésénél megfogalmazódnak. Az egyik irányzat az egyre részletesebb beosztások készítésében látja a továbblépés lehetőségét, a másik az egyszerűbb, átláthatóbb rendszeren belül kívánja a különbségeket tárgyalni.

A tankönyv szerzője az utóbbi szemlélet híve. E fejezetben indokolja meg, hogy miért csak három területi egységben (nedves trópusi területek felszínalakulása, száraz területek felszínalakulása, a periglaciális környezet felszínalakulása) tárgyalja az éghajlati felszínformálás folyamatait. E szemléletet és megközelítést tükrözi a könyv szerkezete is, melyben a további fő fejezeteket e tartományoknak szenteli. Hiányzik ebből az összefoglaló és hiánypótló kötetből a glaciális tartomány és még inkább az „átmeneti jellegű” mérsékelt övi tartomány jellemzése. A szerző látásmódját és alkotói szabadságát elfogadva is szükségesnek látom megemlíteni, hogy egy tankönyvben a mérsékelt övi tartomány felszínalakító folyamatainak jellemzésére ugyanúgy szükség lenne, mint a részletesen bemutatott másik háromra, annak ellenére vagy talán éppen azért, mert ez utóbbiban élünk. Az általános geomorfológiai munkák ugyan részletesen bemutatják (a glaciális felszínformálással együtt), de nem foglalják rendszerbe a klimatikus morfológiai szemléletnek megfelelően az ismereteket.

E szűkre szabott keretek között nincs lehetőség a könyv részletes tartalmi ismertetésére, de néhány gondolatot és érdekesnek tartott részletet kiragadva szeretném érzékeltetni a szerző látásmódját, a tárgyalt jelenségek kritikus és árnyalt megközelítését tükröző szemléletét. A kritikus szemlélet igazolására álljon itt a következő példa: „...nehézséget jelent a külső erők munkájára – pontosabban a folyamatok mértékének, intenzitásának nem minőségi, hanem mennyiségi paramétereire – vonatkozó ismereteink szegénysége (a terepi és modellkísérleti mérések csekély száma), valamint a felszínformák és az éghajlat közötti kapcsolat ismeretének hiányos volta”. Mindez arra utal, hogy számos területen tovább lehet (sőt kell!) fejleszteni a rendszert, valamint a felszínformák és az éghajlat közötti ok-okozati összefüggéseket is lehet finomítani.

Az éghajlati elemek öves elrendeződése mellett rámutat a szerző a specifikus vonásokra, a mikro- és mezoklíma mállás-aprózódás folyamatait befolyásoló hatásaira, a lejtőkiettség klimatikus következményeire, melyek az övre jellemző átlagtól jelentős eltéréseket okozhatnak helyileg. Hangsúlyozza a litológiai adottságok miatt kialakuló helyi eltéréseket is. Nagyon szemléletesen írja le, hogy a csupasz, vizet át nem eresztő kőzetfelszín még a legnedvesebb éghajlaton is száraz mikrokozmoszt jelent (*edafikus sivatag*). Ilyen edafikus sivatagok például a trópusi szigethegyek meredek, növényzettelen sziklafalai.

Körültekintő gondossággal definiálja az éghajlati felszínalaktan alapvető, sokunk által ismert, de nem biztos, hogy megfelelően használt fogalmait. Különösen érdekesnek találtam a trópusi szigethegyek (*kopje, tor, bornhardt*) és a sós-agyagos sivatag lefolyástalan mélyedéseinek (*szebkha, sott, kevir, takir*) rendszerező áttekintését, amely irányt mutathat a fogalmak megfelelő használatához.

GÁBRIS Gy. munkájában tág teret szentel a geomorfológia alapvető kérdéseinek megvitatására, többek között arra, hogy a külső erők felszínfelszabdalo (vonalas) erózióját milyen körülmények között (milyen éghajlati feltételek mellett) váltja fel annak általános egyengető formája. Részletesen elemzi a nedves trópusi területeken és a száraz területeken végbemenő egyengető folyamatokat (trópusi egyengetett felszínek, a félig száraz éghajlat hegylábfelszínei) és a rajtuk kialakuló kérges geomorfológiai jelentőségét.

Érdekes és tanulságos a száraz területeken a folyók szakaszos működéséről és a vádik felszínalakító munkájáról szóló alfejezet, amelyben az éghajlatváltozások (glaciális-interglaciális és nedves-száraz) és a „klimato-szedimentációs” ciklus kapcsolatát elemzi. A Saoura-völgy alluviális térszínén végzett kutatások példáján keresztül rámutat arra, hogy a felszín éghajlatváltozásra történő átalakulása mennyivel bonyolultabb annál, mint ahogy azt elméleti úton a kutatók korábban gondolták. Az üledékképződési folyamatok történetének feltárása során született meg az a felismerés, hogy a téricórköri zonális sivatagok területe a sarkvidéki glaciális és interglaciális időszakok változását követve nem egyszerűen összehúzódik, ill. kiterjed, hanem az egész övezet vándorol a magasabb és alacsonyabb földrajzi szélességek felé, így a csapadékos (*pluviális*) időszak a sivatagi öv ekvatoriális oldalán az interglaciálisokkal, a poláris oldalon viszont a glaciálisokkal függ össze.

A szerző különösen nagy teret szentel a periglaciális környezet felszínalakulásának, mely a tankönyv leghosszabb, talán legalaposabban kidolgozott fejezete. Ezt maga a szerző is hangsúlyozza, megemlítve, hogy a periglaciális jelenségek az „idegen” tartományok közül a „legjelentősebb számban és kiemelkedő jelentőségben vannak jelen hazánkban és ezt a fejezet terjedelmében is érvényesíteni illett”.

A kötet egyéb érdemeit tovább nem sorolva, még egy apró észrevételt tennék Sajnálatosnak tartom, hogy a szerző az éghajlati felszínalakítás folyamatai között kevés figyelmet szentelt az éghajlat, a talaj és a biológiai folyamatok által meghatározott karsztos folyamatoknak, amelyeket legtöbbször ugyan a kőzetmorfológia keretében tárgyalnak, de ennek ellenére számos eleme beleillik a klimatikus geomorfológia tárgykörébe is.

Összességében a tankönyvet nagyon hasznosnak, időszerűnek és tanulságosnak tartom. Bátran ajánlom kollégáknak és egyetemi hallgatóknak egyaránt az éghajlat és földfelszín kapcsolatrendszerét elemző, jól rendszerezett, didaktikus szemléletű munkát.

MÓGA JÁNOS

Michalkó Gábor: Magyarország modern turizmusföldrajza. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs. 2007. 288 old.

Könyve előszavában megfogalmazott saját bevallása szerint, MICHALKÓ Gábor azok közé a turizmusföldrajzosok közé tartozik, akik a diszciplína tradicionális kereteit átlépve igyekeznek magát a turizmus jelenségét is mélyebben megismerni és megismertetni, de látásmódjukban ragaszkodnak geográfusi mivoltukhoz. Nem annyira a már közismert jelenségek földrajzára (térbeli aspektusainak tárgyalására), sokkal inkább az *új ismeretek* és azok *földrajzi hátterének* feltárására helyezi a hangsúlyt. Álláspontja szerint valamilyen jelenségnek a földrajzát csak úgy lehet kutatni, ha a magának a jelenségnek a lényegével tisztában vagyunk. Ez egyben azt is jelenti, hogy a turizmus földrajzának kutatására, oktatására specializálódó geográfus nem elégedhet meg a földrajzi diszciplínákban elsajátított ismeretekkel, módszerekkel,

látásmóddal. A turizmust mint a társadalmi-gazdasági valóság bonyolult jelenség-együttesét csak akkor tárhatjuk fel, ha nyitunk más tudományterületek művelőinek a vizsgált problémával kapcsolatos eredményeinek (ezzel együtt módszereik és észjárásuk) megismerése felé is.

MICHALKÓ G. korábbi munkái közül a 2004-ben megjelent és 2007-ben átdolgozott kiadásban újra napvilágot látott, *A turizmuselmélet alapjai* c. és a 2005-ös keltezésű *Turizmusföldrajz és humánökológia* c. szak- és tankönyvek a jelen kötet elméleti előzményeinek tekinthetők. Azok ismeretében nagy érdeklődéssel és elvárásokkal foghatunk neki a *Magyarország modern turizmusföldrajza* c. szakkönyvnek és felsőoktatási tankönyvnek egyaránt titulálható mű tanulmányozásához. Címe alapján szintézisnek ígérkezik és elmondható, hogy valóban összegzi és Magyarország területére fókuszálva körvonalazza a turizmusföldrajzi tudás mibenlétét. A modern jelző arra utal, hogy szakítani szándékozik az egyes területi szintek vonzerőinek, infrastruktúrájának és vendégforgalmának leíró jellegű és lexikális ismeretek sokaságát felsorakoztató bemutatásának eddigi gyakorlatával. Ez nyilván nem a turisztikai tér elemeinek konkrét helyekhez kötődő példáinak (lexikális ismeretek) semmibe vételét jelenti, hanem inkább azt az elvárást támasztja, hogy a vizsgálódás problémaorientált legyen, a turizmus rendszerelemei közötti hatásmechanizmusok megvilágítását helyezze előtérbe.

Azzal a filozófiával, hogy „a turizmusföldrajzi tudás nem a tények pusztá ismerete, hanem a rólok való gondolkodás képessége”, a *Magyarország modern turizmusföldrajza* számos olyan témát villant fel, amelyek újszerűnek tűnnek, mivel még nem kerültek be a turizmusföldrajzi vizsgálódások főáramaiba. Tárgyalásuk, a turizmus jelenségének komplexitásából adódóan, a multi- vagy transzdiszciplináris megközelítések igényéből, a szociológia, szociálpszichológia, a kultúrantropológia, a közgazdaságtudomány stb. felőli „áthallásokból” eredeztethető. A transzdiszciplinaritás igénye MICHALKÓ G. fentebb említett korábbi munkáiban is tetten érhető. Mindezek irodalomjegyzékét, illetve a szövegközi hivatkozásokat tanulmányozva elismeréssel és némi „irigykedéssel” viszonyulhatunk a szerzőnek az egyes témák tárgyalása során megnyilvánuló, széleskörű kitekintését biztosító olvasottságához. A tudományos szöveg zamatát egyrészt a problémaérzékenység, másrészt a lendületes fogalmazásmód, az olvasmányosság biztosítja. A szakszöveg élvezhetőségét segíti elő a körültekintő szövegszerkesztés, amelynek során a bekezdések tördelése a problémák strukturálásához igazodik. Külön említésre méltó az egyes témák kapcsán megfogalmazott mondanivaló fényképekkel, táblázatokkal és a grafikus modelleket, tematikus térképek sokaságát tartalmazó ábrákkal való illusztrálása és azok bizonyító-alátámasztó szerepe (a beszédes, elgondolkodtató fotók, úgy tűnik, MICHALKÓ G. szakírói stílusának szerencsés tartozékáivá váltak).

A könyv szerkezetében három nagyobb egységet különíthetünk el, amelyek a potenciális olvasóközönség különböző célcsoportjait eltérő mértékben fogják megragadni. Bár a szerző kinyilatkoztatott szándéka, hogy a könyv az alap-, a mester- és a doktori képzésben zajló kurzusok során egyaránt hasznosítható legyen, a három szerkezeti egység valószínűleg eltérő mértékű olvasottságot eredményezhet, legalábbis a turizmus-vendéglátás, ill. geográfus alapképzés hallgatói körében. A szerző egyébként a könyvet használó oktatókra bízta, hogy a tárgyalt problémaköröket igény szerinti mélységben bontsák ki és fűzzék tovább a gondolatmenetet. A szemléletformálási szándék meghatározó mivolta lévén, az egyes témák megválasztása, az azok kapcsán megfogalmazott tételek az oktatás mellett a kutatásban is érdekelt olvasókat polemizálásra, vagy saját eredményeikkel való ütköztetésre, esetleg azok alátámasztására ösztönözheti. A műfaji keretek miatt is nyilvánvaló, hogy az egyes témák tárgyalása nem kaphatott nagyobb teret, ez pedig a szakirodalmi hivatkozások mentén történő további vizsgálódásokra, új kutatási ötletek megfogalmazására nyújt ösztönzést.

A három szerkezeti tömb akár háromféle szerepet is játszhat az olvasókkal való kommunikációban. Az első két fejezet – *A turizmusföldrajz értelmezése*, ill. *A turizmusföldrajzi tudás* – a turizmussal geográfusként foglalkozóknak egyfajta kapaszkodót nyújt a saját kutatói szerepvállalás során. Segítség abban, hogy a multidiszciplinaritás szédítő információ- és gondolategyvelegében a térbeliséggel való intim szellemi kapcsolat, a konkrét és elvont tér percepciója és kezelési képessége mint geográfusi alapkompétencia jelenjen meg és váljon kutatói identifikációs elemmé. Ugyanakkor a társadalmi-gazdasági valóság jelenségeinek, folyamatainak – például a turizmus által létrejött és azt alakító térstruktúrák és térfolyamatok – feltárása során a geográfusi alapállás mellé a közgazdász, néprajzos, történész stb. kollégák eredményeinek szintetizálására is bízhatóan hat.

A második rész hordozza talán a legtöbb olyan témakört, amely új kutatási irányok, kevésbé feldolgozott témák megválasztására ad ötleteket. Ha az első rész egy turizmusföldrajzi diszciplína önreflexiója, a második rész a mesterei és doktori képzésben résztvevő turizmuskutatók elméleti alapozását segítheti elő a probléma felvetés, a hipotézisek megfogalmazása a saját elméleti konstrukciójuk kialakítása során. Így *A turizmusföldrajz tértudományi vonatkozásai* című fejezetben a turizmus térbeli metaforáiként olyan izgalmas kérdések kerülnek tárgyalásra, mint a híd- és a kapu-szerep. Ennek kapcsán talán a „hidakról” és a „kapukról” mint vonzerőkről kevesebbet kellett volna értekezni, és többet foglalkozni e fogalmak metaforikus jelentésével (a turizmus interkulturális közvetítő, azaz „híd” szerepéről ill. a „kapunak” a külvilággal való kapcsolatteremtő, és ugyanakkor annak határjelző, identifikációs szerepéről).

A tér szerepének tárgyalása a turizmusról való gondolkodásban a turizmus erőforrásai és a turisztikai potenciál kapcsán azért tűnik rendkívül fontosnak, mert a turisztikai praxisban, főleg a marketing-kommunikáció során számos turisztikai szolgáltató vállalkozásnak még ma sem nyilvánvaló a turisztikai termékek élményhordozó jellegének helyhez (vonzerőkhöz) kötöttsége. A térségi turizmusszervezésben, fejlesztési stratégiákban, a turisztikai infra- és szuprastruktúrák megteremtéshez szükséges befektetésösztönzésben éppen az erőforrásokra és a potenciálra vonatkozó ismeretek tálalása lehet mérvadó.

A mobilitást meghatározó turizmusföldrajzi tényezőknél tárgyalt kategóriák (irány, távolság és idő) elemzése, értelmezése a turisztikai programszervezés és célpiazi pozícionálás megválasztásának nyújthat elméleti alapokat a marketingesnek is hasznára váló földrajzi szemlélettel. *A jó helyek* című alfejezet már igazából a geográfia és a marketing határmezsgyéjére vezet a földrajzi nevek turizmusiparban való felhasználhatóságáról, a terméknevek földrajzi helyekhez kötöttségéről értekezve. A desztináció-marketing mint a település- és térségmarketing turizmus-specifikus részterülete nyilván nemcsak turizmusföldrajzi, hanem a történeti földrajzi és kultúrföldrajzi fogalmakkal operálhat egy kis kommunikációtudományi és szociálpszichológiai fogalomkészletet is felhasználva. Ikonográfia, imázs – mind olyan témák, amelyek megvitatásánál az említett szakterületek szakembereinek meglátásaira egyaránt szükség van.

A második rész *Tér és turizmus* c. fejezete olyan kérdéseket boncolgat, amelyek a szerző korábbi munkáiban már jelzett modern turizmusföldrajzi paradigmákat jellemzik. A területfejlesztési paradigma (amelyet akár alkalmazott turizmusföldrajzként is aposztrofálhatunk), a turizmus és a perifériák, a határmentiség összefüggéseinek tárgyalásában érhető tetten, a turizmus területi – a közigazgatási, területfejlesztési és funkcionális – szintjeinek értelmezése különösképpen a turizmus iránt érdeklődő regionalisták, valamint a köz- és magánszféra desztináció-menedzsmenttel kapcsolatos feladatmegosztásán gondolkodók számára lehet igencsak érdekes.

A kultúrspecifikus turisztikai termékek tervezői, valamint a turizmus társadalmi-kulturális hatásait és meghatározottságait kutatók minden bizonnyal hivatkozási vagy po-

lemizációs felületként fogják kezelni *A turizmus metaterei* c. alfejezetet. A metatér a konkrét tér mögötti, a kultúra különböző rétegei által hordozott tartalmak helyhez kötöttségére utal. A kulturális dimenziók a terepen látható tárgyakhoz, vagy akár azok hiányában is a kollektív emlékezetnek adott helyekhez kötődő tudástartalmát tükrözik. MICHALKÓ e fogalomkörbe a szakrális, az etnokulturális, szimbolikus tereket sorolja, de szintén metatér-kategóriaként értelmezi a gazdasági folyamatokhoz kapcsolódó informális teret, valamint a számítógépes hálózatok és a világban szétszórótt egyének, közösségek kölcsönhatásából táplálkozó kibernetet vagy virtuális teret.

A klasszikus turizmusföldrajzon szocializálódott olvasók kissé megnyugodva foghatnak hozzá a könyv harmadik részének, amely Magyarország területére vonatkozóan külön fejezetekben értelmezi, ismerteti a turizmus természeti és földrajzi környezetét, a turizmus szuprastruktúrájának földrajzát, a vendégforgalom tér- és időbeli vonatkozásait és a turisztikai termékek földrajzát. Az ismereteket alapos statisztikai adatfeldolgozás és tematikus térképsorozat támasztja alá, de a sok adat nem teszi nehezkessé az elemzés olvashatóságát. Ez a rész tehát Magyarország turizmusának átfogó földrajzi helyzetértékelését teszi lehetővé, elkerülve a részletekben való elmerülés kockázatát. A szerző eddigi munkásságának ismeretében aligha meglepő, hogy új könyvében az empirikus vizsgálatok eredményeit keretes írások formájában építi be a főszövegtől formailag elváló, de tartalmilag azt kiegészítő, illusztráló szövegrészekként. Formai ajánlasként fogalmazhatjuk meg, hogy a könyv továbbfejlesztése, újrakiadása során – amelyre, remélhetőleg a széleskörű érdeklődés következtében kimerülő készletek miatt előbb utóbb sor kerül – a keretes írásokat célszerű lenne megszámozni, címezni és a tartalomjegyzék után az ábra-, fénykép- és táblázatjegyzékkel együtt kellene szerepeltetni.

Összegzésként megfogalmazhatjuk, hogy vannak szakemberek, akik a tudás produkciójában és vannak olyanok, akik a tudás reprodukciójában, továbbörökítésében vesznek részt. A társadalmi valóság jelenségeinek, folyamatainak feltárása nyomán születő új tudáselemek termelése a kutatók feladata. Azonban a kutatási eredmények disszeminációja nélkül az innovációk terjedése esetleges, ezért a tudástermelők mellett tudásforgalmazókra is szükség van.

MICHALKÓ Gábor a turizmustudás piacán mindkét minőségében jelen van és misziónaként a turizmustudomány akadémiai szintű elismertetését fogalmazta meg önmaga számára. Hisszük, hogy ezzel a munkájával is közelebb került céljához, de nem csupán a magyarországi turizmusföldrajz egy újabb alapművel való modernizációjához, hanem a határon túli magyar kutatói közösségek integrációjához is.

HORVÁTH ALPÁR

A kiadásért felel az MTA Földrajztudományi Kutatóintézet igazgatója
A kiadvány előállítását az MTA Földrajztudományi Kutatóintézet végezte

Felelős vezető: SCHWEITZER FERENC

Budapest, 2007

Főszerkesztő: TINER TIBOR

Technikai munkatársak: MOLNÁR MARGIT, POÓR ISTVÁN, TÁRKÁNYI LÁSZLÓNÉ

Fedélterv: REDL ANNA

HU ISSN 0015-5403

Terjeszti az MTA Földrajztudományi Kutatóintézet

Előfizethető az MTA Földrajztudományi Kutatóintézetnél (1112 Budapest, Budaörsi út 45.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással az MNB 232-90171-7341 számlaszámon. Példányonként megvásárolható az Intézet Könyvtárában a fenti címen.